

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2010

745507

948.925

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԲԱԲՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

(ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԸ ԱՇԽԻԱՆ
ՍԱՏԵՆԱՇԱՐ

57

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

57

A
8343

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

ГЕВОРГ СРАПИОНОВИЧ СТЕПАНЯН

**АРМЯНЕ БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.
(ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)**

ЕРЕВАН 2010

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY**

GEVORG SRAPION STEPANYAN

**THE ARMENIANS OF THE BAKU GUBERNIA IN THE SECOND
HALF OF THE XIX CENTURY
(HISTORICAL - DEMOGRAPHIC RESEARCH)**

YEREVAN 2010

ԽՈՆԱՐՀԱԲԱՐ ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ ԾՆՈՂՆԵՐԻՄ՝
ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՎ ԱՐՄԱՆՈՒՇ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԽՆԿԵԼԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՀՏԳ. 941 (479.25)
Գ.ՄԴ. 63.3 (2Հ)
Ս 887

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Ե ԸՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Ե ԸՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՍԱՇՆՈՐՀՈՎ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ՝

պ. գ. դ. Է. Ա. Կոստանյան

ԳՐԱԽՈՍՆԵՐ՝

պ. գ. դ. պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Ա. Մելքոնյան

պ. գ. թ. Ա. Ա. Հակոբյան

Սույն աշխատությունը ներկայացնում է Բաքվի նահանգի Հայ բնակչության XIX դարի երկրորդ կեսի պատմաժողովրդագրական համահավաք պատկերը: Համակողմանի ուսումնասիրության է ենթարկվել Հայկական բնակավայրերի տեղագրությունը, Հայ բնակչության տեղաբաշխումն ըստ դավառների: Աղյուսակների տեսքով տրվել է Հայ բնակչության թվաքանակը և շարժընթացը: Մատենագրական և վիճագիր արձրությունների համալիր ուսումնասիրությամբ Հիմնավորվել է Արևելյան Այսրկովկասում Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում հայերի տեղաբնակ և մշակութային լինելը:

Աշխատության հավելվածում զետեղված են Բաքվի նահանգի Հայկական բնակավայրերի ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղաբաշխման քարտեզները, Շամախիի Հայոց թեմի եկեղեցիների, վանքերի, մատուռների, գրչության կենտրոններում ստեղծված ձեռագիր մատյանների և եկեղեցական-ծխական դպրոցների ցանկերը և մի վավերագիր:

Մենագրությունը կարող է օգտակար լինել պատմաժողովրդագրության, Հայագիտության և կովկասագիտության հարցերով զբաղվողներին, պատմաբաններին, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

Շապիկին պատկերված է Շամախիի Հայոց թեմի՝ Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա առաջնորդանիստ վանքը:

ISBN 978-99941-73-25-9

Գ.ՄԴ. 63.3 (2Հ)

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2010

© Գևորգ Ստեփանյան, 2010

Գեորգ Ստեփանյանի «Բաքվի նահանգի հայութունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» աշխատությունն ունի գիտական և քաղաքական կարևոր նշանակություն: Օգտագործված սկզբնաղբյուրների համապարփակ քննությունը և նրանց վրա հիմնվող եզրակացությունների հավաստիությունը թույլ են տվել հեղինակին Բաքվի նահանգի հայության XIX դարի երկրորդ կեսի պատմությունը ներկայացնել հայոց պատմության լայն հետնախորքի վրա, այն դիտարկելով ոչ թե որպես գաղթաշխարհի, այլ պատմաժողովրդագրական առումներով Արևելյան Հայաստանի հետ անխզելի միասնության մեջ գտնվող՝ Կուրի ձախափնյակի հնաբնակ հայության միասնական պատմության անբաժանելի մաս: Քրտնաջան ուսումնասիրության արդյունքում Գ. Ստեփանյանին հաջողվել է արխիվային վավերադրերի, տեղագրական աշխատությունների, վիճակագրական նյութերի և մամուլում տեղ գտած հրատարակումների հենքի վրա ներկայացնել Բաքվի նահանգի հայ բնակչության XIX դարի պատմաժողովրդագրական ամբողջական պատկերը: Այս ամենի արդյունքում Բաքվի նահանգի հայության պատմությունը մեզ է ներկայացվում իր գյուղերով, վանքերով, եկեղեցիներով ու դպրոցներով դարեր շարունակ միևնույն տարածքում բնակված, իսկ XIX դարի երկրորդ կեսին Այսրկովկասում դրամատիկական հարաբերությունների դարգացման հետևանքով նահանգում եվրոպական քաղաքակրթության ձեռքբերումների տարածման առաջամարտիկի դերը ստանձնած՝ Հայերի մշակութաստեղծ գործունեության ամբողջական պատկերը:

Վլադիմիր Բարխուդարյան

ՀՀ ԳԱԱ Հումանիտար գիտությունների բաժանմունքի
ակադեմիկոս-քարտուղար, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
«Հայ գաղթօջախների և սփյուռքի պատմություն» բաժնի վարիչ

* * *

Պատմագիտության դարգացմանը զուգընթաց փոխվում են հրատարակվող ուսումնասիրությունների՝ գիտությունը բերելիք նպատակ նկատմամբ ակնկալությունները:

Գեորգ Ստեփանյանի «Բաքվի նահանգի հայութունը ԺԹ դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» աշխատությունը համանման ուսումնասիրություններից առանձնանում է ժողովրդագրության բնագավառին առնչվող տվյալների աննախագեղ ծավալով, և մանավանդ անտիպ նյութերի շրջանառմամբ: Մոտեցում, որ նախապայմանն է որևէ աշխատության գիտական կշռի բարձրացման: Ակնհայտ է, որ հեղինակը գործին մոտեցել է պատասխանատվությամբ և նվիրումով:

Ի նպաստ գիտության, ի մխիթարություն հազարամյակներով հայաբնակ ու պատմություն մեջ 1988-1989 թվականներից ի վեր առաջին անգամ իսպառ հայաթափ և հանիրավի մոռացության մատնված և աշխարհով մեկ սփռված Բաքվի նահանգի հայ բնակիչների՝ ընթերցողի սեղանին է երկրամասի XIX դարի երկրորդ կեսի պատմաժողովրդագրությունը համապարփակ ներկայացնող մի աշխատություն, որը վեր է հանում և լուսավորում մեր ժողովրդի պատմության բազմաթիվ չթերթված էջեր: Միևնույն ժամանակ աշխատությունը գալիս է հակակշռելու մեր օրերում աղբյուրների վայր-դիտնականների իրար հաջորդող այն «ուսումնասիրություններին», որոնք քաղաքական նկատառումներով կեղծում են երկրամասի հայերի պատմությունը:

Սամվել Կարապետյան

«Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող (RAA)
Հասարակական կազմակերպության հայաստանյան գրասենյակի» տնօրեն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մ աքլի նահանգի Հայության պատմութիւնը դարեր շարունակ դոյառած մի մեծ ու ինքնատիպ Հայաշխարհի ժողովրդագրութեան, սոցիալ-տնտեսական, Հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքի բազմազան հիմնահարցերի ամբողջական հանրագումարն է: Այն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 1990 թվականը, երբ սոսկ XX դարի երկրորդ տասնամյակի վերջում Այսրկովկասի («Անդրկովկաս»)՝ արևելյան Հաստատում ստեղծված «Ադրբեջան» արհեստածին պետական միավորը Հայրենի օջախներից փուլ առ փուլ վերջնականապես դուրս մղեց երկրամասի զարգացման ու առաջընթացի մեջ վճռորոշ դեր խաղացած Հայությանը՝ բռնադավթելով ժամանակի ընթացքում նրա ստեղծած ահռելի հարստութիւնը:

Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում, Հայերը բնակվել են վաղնջական ժամանակներից: XIX դարի կեսերին սովաբաթիվ Հայ բնակչութիւնն կար նախալեռնային և բարձր լեռնային շրջանների ավելի քան 100 բնակավայրերում՝ սկսած Շամախիից մինչև երկրամասի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Ջաքաթալա՝ քաղաքը՝ Այդ բնակավայրերից շատերը գոյատևել են մինչև XX դարի վերջերը և նշանակալից հետք են թողել երկրամասի պատմութեան մեջ:

Որպես երկրամասի հնարնակ և մշակութակերտ ժողովուրդ՝ Հայերը մասնակցել են այդ տարածաշրջանի Հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծել Հարուստ պատմութիւն: Նշանակալից էր Հայերի դերը արհեստագործութեան, պլուզատնտեսութեան, առևտրի և արդյունաբերութեան (մասնավորապես՝ նավթարդյունաբե-

¹ «Անդրկովկաս» (Завкавказье) տերմինը ռուսական ծագում ունի, որն առաջացել է XVIII դարում (տես Վակոբյան Թ., Մեյքր-Քախչյան Սո., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ), հ. 1, Երևան, 1986, էջ 260, տես նաև Գաբրիելյան Հ., Կովկասի ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1979, էջ 7): Այն նշանակում է «Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ» (Ավետիսյան Կ., Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան, Երևան, 1969, էջ 30): Սույն շարադրանքում գործածել ենք համարժեք պատմաաշխարհագրական ընդգրկմամբ Այսրկովկաս անվանումը:

² Ջաքարալան պատմական Կամբեճան գավառն է, որը նախկինում եղել էր Մեծ Հայքի բազմաթիւ կազմում: Գտնվել է Կուր գետի և Կապ-կոն լեռնագոտու միջև, Կամբեճ (Իորի) և Աղվան (Ալազան) գետերի ստորին հովտում: Ըստ Ստրաբոնի՝ «Հայաստանի... գտնվողներից Խորգենան ու Կամբիսենան (Կամբեճան - Գ. Ս.) ամենախուսապախիներն են և բոլորից շատ են ծածկված ձյունով: Նրանք ասիականից են Կովկասյան լեռնաշղթային, Իբերիային և Կովսիդիային» (Страбон, География, пер., статья и комментарии Г. А. Стратановского, Москва, 1964, кн. XI, гл. XIV, § 4, стр. 497, տես նաև Հիրշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները, Թարգմանեյ՝ Հ. Բ. Պիլգիկյան, Վիեննա, 1907, էջ 18-19, տես նաև Ստրաբոն, բաղեց և Թարգմանեյ Հ. Աճառյան: Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. հունական աղբյուրներ, № 1, Երևան, 1940, էջ 35-57: Կամբեճանին հետագայում տրվել է Ճար, այնուհետև՝ Ջաքարալա անվանումները: Ավանդութեան համաձայն՝ վերջին անունն առաջացել է Ջաքար և Թալա երկու երբայրների անունների միացումից: Ինչպես գրում է Ս. Էփրիկյանը. «... ժամանակաւ Ջաքար և Թալա անուն երկու երբարց մին՝ Ջաքար, հիսկա արեւելեան եղող Ճար գիւղի մէջ կը բնակի եղեր, իսկ Թալա՝ հարաւակողմը Թալա գիւղի մէջ. և թէ այս երկու անունաց միացմանը յորջորջուեր է երկու գիւղից մէջ գտնուած բաղաբն Ջաքարթալա, և հետզհետ գործածուելով՝ ք ստանն ոչնչացեր է» (Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 767):

Տես Կառապետյան Ս., Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак собственно Албани, «Кавказ и Византия», вып. 6, Ереван, 1988, стр. 224.

րության սկզբնավորման գործում) բնագավառում: Օգտվելով տնտեսական և քաղաքական նպաստավոր պայմաններից՝ Շամախիի, Բաքվի հայ առևտրականներն արդյունավետ գործունեություն են ծավալել ոչ միայն Այսրկովկասի սահմաններում, այլև եվրոպական և արևելյան երկրների հետ կատարվող առևտրում: Հայերը նկատելի առաջադիմություն էին հասել նաև հոգևոր-մշակութային կյանքում: Հայկական գրեթե բոլոր գյուղերում կառուցվել են եկեղեցիներ, հիմնադրվել և արգասավոր կյանք են ունեցել եկեղեցական-ծխական բազմաթիվ դպրոցներ:

Երկրամասում հայ բնակչության աճին զուգընթաց աստիճանաբար հայաշատ խոշոր կենտրոններ էին դարձել Շամախի, Ղուբա, Նուխի և Բաբու քաղաքները: Սակայն XIX դարի 70-ական թվականներից սկսած՝ Արևելյան Այսրկովկասի հայության ամենախոշոր կենտրոնը առևտրաարդյունաբերական քաղաք Բաբուն էր: Իրենց ստեղծագործ աշխատանքով և գիտամշակութային բարձր մակարդակով Բաքվի հայերն ուրույն տեղ էին զբաղեցնում քաղաքի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Հանրահայտ է, որ հենց Բաքվի հայությունն է կազմակերպել նավթարդյունաբերությունը և մեծ դերակատարություն ունեցել այդ քաղաքի կառուցման գործում: Հայ առևտրականների ու արդյունաբերողների (Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Փիթոյան եղբայրներ, Պոզոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոսյան, Առաքել Ծատուրյանց և շատ ուրիշներ) հիմնած հայանուն ընկերությունները («Արամաղզ», «Սյունիք», «Որոտան», «Մասիս», «Աստղիկ», «Արարատ» և այլն) մեծ գեր են խաղացել Ապշերոնյան թերակղզու նավթի արդյունահանման և վաճառքի կազմակերպման, Բաքվում ֆինանսավարկային և բանկային համակարգերի կազմավորման գործում: Հսկայական էր Բաքվի հայության դերը մինչև XIX դարի կեսերը խիստ հետամնաց այդ բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի բուռն վերելքն ապահովելու ուղղությամբ: Սոցիալ-դասային կառուցվածքի սուղամոլ նահանգի հայ բնակչությունը բաղկացած էր ազնվական, քաղաքնիական, վաճառական, պատվավոր քաղաքացիների և գյուղացիական դասերից: Պատվավոր քաղաքացիներն ընդգրկվում էին վարչական կառավարման մեջ՝ բարձրատիճան պաշտոններ բաղեցնելով պետական գրասենյակներում:

Բաքվի նահանգի հայության պատմաժողովրդագրությունը գիտական ուսումնասիրությունն ունի արգիական և քաղաքական կարևոր նշանակություն: «Ինտերնացիոնալ» Բաքվի մասին կեղծ մտակաղապարների պատճառով այդ քաղաքի ու շրջակա դավառների հայության XIX դարի և XX դարի առաջին տասնամյակների պատմությունն անուշադրության է մատնվել խորհրդային շրջանում: Կոմունիստական կուսակցության մենատիրության տարիներին լուծված ու մոռացված լինող անթափանց քողով է պատվել XX դ. սկզբներին քաղաքական հանգամանքների բերումով Բաքվի նահանգի հայ բնակչության հետ տեղի ունեցած ժողովրդագրական աղետը, անտեսվել է անտեսական, հասարակական ու կրթամշակութային կյանքում հայության ունեցած առանձնահատուկ դերը, ինչպես նաև հայկական կապիտալի մեծ ներդրումը մինչև XIX դարի կեսերը խիստ հետամնաց այդ բնակավայրի տնտեսական բուռն վերելքն ապահովելու գործում: Նույն շրջանում սկիզբ էր առել երկրամասի հայության պատմության միտումնավոր նենգափոխումը, որն էլ ավելի մեծ հետևողականությամբ սկսեց իրականացվել Աղբյուրի անկախացումից հետո: Ուստի Բաքվի նահանգի հայության XIX դարի պատմության տարբեր դրվագների գիտական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բացահայտել ժամանակակից ազդեցիկ նահանգի պատմագրության կողմից հայ ժողովրդի հասցեին հետևողականու-

րեն տարածվող հերյուրանքները: Ադրբեջանական պաշտոնական պատմագրությունը (Ա. Ալեքսանդրով⁴, Ջ. Բունևիաթով⁵, Ֆ. Մամեդովա⁶, Ռ. Գեյուլչև⁷, Ռ. Մելիքով⁸, Ա. Սուվբատովա⁹ և ուրիշներ), Բունև Աղվանքի և Շիրվանի պատմությունը նվիրված աշխատություններում, առաջնորդվելով ժամանակակից ադրբեջանցի ժողովրդի պատմությունը հնագույն դարձնելու մտասեռումով, խեղաթյուրել է վերջինիս կազմավորման էթնիկական արմատները, «ադրբեջանցիներ», «ադրբեջանական ցեղեր» կամ «ադրբեջանական ռասա» փնտրելու նպատակով շարունակաբար փորձել է յուրացնել Արևելյան Այսրկովկասի էթնոմշակութային և քաղաքական պատմությունը:

Ադրբեջանական պատմագրությունը Բունև Աղվանքի և Շիրվանի միջնադարյան պարսկալիզուհե հեղինակներին ադրբեջանցի հայտարարելուց բացի, հետևողականորեն քողարկել է երկրամասում հնուց ի վեր, ինչպես նաև XIX դարում և XX դարի սկզբներին սովորաբար հայտնված գոյություն փաստը: Ադրբեջանցի պատմաբանների հրապարակումներում առաջ է քաշվել այն թեզը, թե իբր հայերը երկրամասում հաստատվել են ընդամենը 1826-1828 թթ. ռուս-իրանական պատերազմից հետո սեղի ունեցած դաղթի հետևանքով: Հակապատմական այս հայեցակարգը ցայտուն է դրսևորվել հատկապես Ֆ. Մամեդովայի «Աղվանքի քաղաքական պատմությունն ու պատմական աշխարհագրությունը (մ. թ. ա. III - մ. թ. VIII դ.դ.)» աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը, առաջնորդվելով փաստերի կեղծման և աղավաղման հակադրատական հայեցակարգով, գրում է. «Հայերի բնակավայրերն Ադրբեջանի տարածքում հայտնվել են ավելի ուշ շրջանում» XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին»¹⁰: Պատմական իրականությունը, սակայն, անհաշտ է իր նկատմամբ մտահայեցողական մտեցման հետ: Կեղծարարություն ճիշտ ունեցող հեղինակն է կիրառել վերջինիս գործընկեր Գ. Գեյուլչևը՝ Ադրբեջանի տոպոնիմիկային նվիրված աշխատությունում¹¹: Փորձելով կասկածի տակ դնել երկրամասում հայերի հնաբնակ լինելը, ինչպես նաև աղավաղելով մի քանի գյուղերի (Կարմախան, Ջարխու. Բարքանջ, Դարա-Բարքանջ և այլն) անունների ստուգաբանությունը՝ հեղինակը, նպատակադիր չլիմացութամբ խուսափելով այդ տեղանունների պատմաաշխարհագրական և լեզվաբանական-ստուգաբանական պարզաբանումից, վաղ ժամանակներից հայաբնակ գյուղերի գոյություն, դրանցում հարյուրավոր հայերին արձանագրություններ ունեցող միջնադարյան եկեղեցիների, խաչքարերի ու մատուռների փաստը քողարկելու անկասելի մոլուցքով հայտարարում է, թե իբր էթնիկ պատկանելիության առումով այդ գյուղերը ադրբեջանական են¹²: Մինչդեռ պատմական իրականությունն այն է, որ սկսած ամենավաղ ժամանակներից, հատկապես միջնադարում, երբ Շիրվանում կար սովոր հայ բնակչություն, պատմությունը հայտնի էր և էջը էլ կարող հայտնի լինել «ադրբեջանցի» անվամբ ժողովրդի գոյություն մասին: Իսկ հայկական սրուջ գյուղերի իրանական կամ թյուրքական անունները հիմնականում պայմանավորված էին օտար տիրապետությունների բացասական ազդեցությամբ, որի հետևանքով դրանցից մի քանիսը ժամանակի ընթացքում կորցրել էին տեղանունների ազգային-ավանդական անվանումները: Ուստի մերժելի է վերոնշյալ տեղանունների մահմեդական ծագման վարկածը: Հայկական մի շարք գյուղե-

⁴ Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.
⁵ Буниятов З., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.
⁶ Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в.н.э.), Баку, 1986; Кавказская Албания и албанцы, Баку, 2005.
⁷ Геюшев Р., Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984.
⁸ Меликов Р., Этническая карта Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), Баку, 2003.
⁹ Сумбатзаде А., Азербайджанцы-этногенез и формирование народа, Баку, 1990.
¹⁰ Мамедова Ф., նշվ. աշխ., սր. 40.
¹¹ Гейбуллаев Г., Топономика Азербайджана, Баку, 1986, стр. 119-120.
¹² Առնի տեղում, սր. 120.

րի (Վանք, Ավանաշեն, Գանձակ, Խաչմաս, Գիրք, Նորշեն և այլն) տեղանունների հայակերտ լինելը և հայերեն բացատրություն ունենալը միանգամայն բավարար է՝ երկրամասում հայերի տեղաբնակ լինելը փաստելու համար:

Հարազատ մնալով փաստերն ազատազերու և նենգափոխելու այս յուրօրինակ «սկզբունքին»՝ Մ. Նեյմատովան երկրամասի պատմահնադիտական հուշարձաններին և վիճակներին նվիրված աշխատության մեջ (խմբագիրը իր կեղծարարություններով հայտնի Զ. Բունիաթովն է) շրջանցիկ և լռության է մատնել երկրամասում հայերեն բազմաբնույթ արձանագրություններ ունեցող միջնադարյան հարյուրավոր խաչքարերի ու տապանաքարերի գոյությունը՝ Շամախի, Ղուբա, Լենքորան և Բաքու քաղաքների սոցիալ-տնտեսական, առևտրական հարաբերություններում ու կառուցապատման գործում հայերի ունեցած ծանրակշիռ դերակատարությունը ևս միտումնավոր կերպով լռության քողով է պատվիլ կամ էլ ծայրահեղ դեպքում խիստ նվազեցվել աղբյուրների այլ հեղինակների՝ Հ. Զիդզիլի¹⁴ և Ս. Աշուրբեյլի¹⁵, Շ. Ֆաթուլաևի¹⁶, Ա. Սալամազադեի¹⁷ և այլոց գործերում: Դա այն դեպքում, երբ ներկայիս Շամախին և հատկապես Բաքուն զարդարում են հայ ճարտարապետների կողմից հայկական ազգային մշակույթի լավագույն ավանդություններով կառուցված բազմաթիվ շենքեր: Ավելին՝ ներկա Աղբյուրներում պետական մակարդակով տարվող հակահայկական քարոզչությունն ապամասնորոշում համացանցի աղբյուրների կազմակերպչները ոչ միայն ողողվել են հակահայկական և հակադիտական դրույթներով, այլև աղբյուրների կեղծարարներն առաջնորդվում են Այսրկովկասի հայկական մշակույթը յուրացնելու նկրտումներով, հայկական հուշարձանները «ազգայնական», իսկ քրիստոնյա ազգայնացիներին իրենց նախնիները հայտարարելու և նման այլ թյուրիմացություններով¹⁸: Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համալիր քննությունը ցույց է տալիս, որ վիճարկման ենթակա է այն փաստը, որ 1930-ական թվականների կեսերից «աղբյուրների» անվանված թյուրքական լեզվաբանական օղուզական խմբին արտականոց ժողովրդի կազմավորումն ընթացել է նոր ժամանակներում՝ XI-XII դդ. եկվոր միջինասիական թյուրքալեզու օղուզական քոչվոր ցեղերի հետնորդների հիման վրա¹⁹, և ազգայնացիների հետ էթնիկական որևէ կապ չի ունեցել²⁰: Այս տեսակետը, փաստորեն «Թաղվեց» հինգ Աղբյուրների իշխանությունների կողմից, որը պետական մակարդակով 2005 թ. դեկտեմբերին բարբարոսաբար ոչնչացվեցին և գետնի երեսից ջնջվեցին «ազգայնական» համարվող հին Զուզայի միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի վերջին խաչքարերը²¹:

¹³ Нейматова М., Мемориальные памятники Азербайджана XII-XIX вв., Баку, 1981; О некоторых эпиграфических памятниках Кубинского, Хачмасского и Кусарского районов, АН АзССР. Труды института истории, т. XIII, Баку, 1958, стр. 305-344.

¹⁴ Джидди Г., Средневековой город Шемаха (IX-XVII вв.): историко-археологическое исследование, Баку, 1981.

¹⁵ Ашурбейли С., Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.), Баку, 1964; Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку, 1983.

¹⁶ Фатуллаев Ш., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-нач. XX века, Ленинград, 1986.

¹⁷ Саламзаде А., Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., Баку, 1964.

¹⁸ Alakbarli A., Les Monuments d'Azerbaïdjan d'Oucst, Bakou, 2007; Мамедов И., Мусаев Т., Армяно-азербайджанский конфликт: История, право, народничество, Тула, 2006.

¹⁹ Արևելյան Այսրկովկաս օղուզական ցեղերի ներառվածումն և դրա հետևանքների մասին հանգամանալից տե՛ս Բարտոլդե՛ Վ., Краткий обзор истории Азербайджана. Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, стр. 75-783; նույնի՝ Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Обзор истории тюркских народов. Сочинение, т. V, Москва, 1968, стр. 425-437; Новосельцев А., Пашуто В., Черепнин Л., Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика), Москва, 1972, стр. 56-57.

²⁰ Տե՛ս Աкопяն Ա., Мурадян П., Юзбашян К., К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.-VIII в. н. э.)», ՊԲՀ, Երևան, 1987, № 3, էջ 189, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Արևելյան Այսրկովկասում «այրբեջանցի» էթնիկական գործուման հարցի շուրջ, ՄԱ, սյր. V, Երևան, 2008, էջ 137-144:

²¹ Տե՛ս Julfa, The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhichevan's Azerbaijani Authorities, Beirut, Lebanon, 2006.

Բաքվի նահանգի պատմական ժողովրդագրությունն ուսումնասիրությունն ունի քաղաքական կարևոր արժեք և նշանակություն: Վերջին ժամանակաշրջանում ադրբեջանական պատմագրությունը մեծ տեղ է հատկացնում Բաքվի նահանգի և Ադրբեջանի՝ XIX-XX դդ. էթնոժողովրդագրության հիմնահարցերին: Հետապնդելով պատմական իրականության հետ կապ չունեցող քաղաքական նպատակներ՝ ադրբեջանցի «ժողովրդագիրներին» հրապարակումները լի են թերի հաշվառումներով և խիստ աղավաղված ցուցանիշերով, որոնք մեկնաբանվում են ազգայնական դիրքերից: Ավելին՝ նրանք չեն խորշում անդամ միտումնավոր կերպով պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում նահանգի էթնոժողովրդագրական պատկերին վերաբերող նյութերը կեղծելուց: Հարկ է հիշատակել հատկապես Տ. Ալիխանովայի աշխատությունը²²: Սահմանափակվենք միայն մեկ-երկու վիպակոչումներով: Տ. Ալիխանովան «Ադրբեջանի ազգային և էթնիկ փոքրամասնությունները XX դ.» ուսումնասիրության մեջ աղյուսակի տեսքով տալով երկրամասի ժողովուրդներին՝ 1897-1999 թթ. շարժը և անսեսելով այն հանգամանքը, որ մահմեդական կրոնին պատկանող զբոյգները, բաշկիրները, չուվաշները, կումիկները, թյուրքերն ու թաթարները 1897 թ. համառոտառտանյան առաջին մարդահամարի նյութերում նշված են «թուրք-թաթարներ» անունը կրող աղյուսակում՝ վերը նշված էթնիկ խմբերը և նրանց թվաճր հանիրավի նշել է մարդահամարի հարցաթերթիկներում և աղյուսակներում ընդհանրապես բացակայող «ադրբեջանցի» էթնանվան տակ: Միանգամայն անընդունելի պետք է համարել հեղինակի կողմից XIX դարավերջին «ադրբեջանցի» հատկացությունը գործածելու նորամուծությունը: Այս նույն հիմունքներով Տ. Ալիխանովայի կողմից կազմված աղյուսակում աղավաղվել են նաև Հայերին և այլ ազգություններին (չեղզիներ, թաթար, թալիշներ և այլն) վերաբերող պաշտոնական վիճակագրական նյութերը²³:

Ադրբեջանական պաշտոնական շրջանների և նրանց կրկնող պատմության կեղծարարների ավյանները հեռու են իրականությունից: Նրանք խեղաթյուրում են պատմական փաստերը, ծուռ հայելու մեջ են ներկայացնում իրական պատկերները²⁴: Ուստի ներկա ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է ձեռագրերի, արխիվային փաստաթղթերի, վիճակագրական սկզբնաղբյուրների, մամուլի և թեմայի առնչությամբ լույս տեսած գիտական գրականության հենքի վրա ներկայացնել Բաքվի նահանգի հայ բնակչության XIX դարի երկրորդ կեսի պատմաժողովրդագրական գործընթացների համահավաք պատկերը: Մատենագրական և վիճակագրական համալիր ուսումնասիրությունը ցույց տալ, որ այդ տարածաշրջանում հազարամակներով բնակված հայությունը (ի տարբերություն ներկա ադրբեջանցիների), պատկանում է Արևելյան Այսրեովկասի հնագույն և մշակութային ժողովուրդներին թվին:

²² Алиханова Т., Национальные и этнические меньшинства Азербайджана в XX веке, Археология (IV) и этнология (III) Кавказа (международная научная конференция). Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2002.

²¹ Նույն տեղում, ժ. 197-199.

²⁴ Ադրբեջանցի պատմաբանների և հակազիստական հայեցակարգը ժամանակին լուրջ ևսկանաբանում է ստացել հայ պատմաբանների և բանասերների կողմից: Մանրամասն տես Մնացականյան Ա., Տեպետ, 1967, № 1, էջ 177-190, Մելիկ-Օգանջանյան Կ., Историко-литературная концепция З. Буниатова, ԲՀԱ, Երևան, 1968, № 2, էջ 169-170, Ալաբաբյան Բ., Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории страны Агван» (По поводу книги Ф. Мамедова «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977), ԲՀԱ, 1979, № 2, էջ 219-232, Առաքյան Ա., Մուрадян Ս., Յուզբашյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 166-189, Արտյոնյան Բ., Когда отсутствует научная добросовестность, ԼՀԳ, Երևան, 1987, № 7, էջ 33-56, Տեպետ, 1989, № 2, էջ 46-56, Մուрадян Ս., История-память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван, 1990: Տեպետյան Ս., Замечания по поводу книги Р. Геюшева «Христианство в Кавказской Албании» (К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании (сборник статей), сост. Ս. Մուрадян, т. 1, Ереван, 1991, ժ. 206-227; Ստեփանյան Գ., Հնդկահայ Արևելյան Այսրեովկասի պատմության աղբյուրական կենտրոնների, «Վեճ», Երևան, 2009, ապրիլ-մայիս, № 1, էջ 133-143 և ուրիշներ:

Հիմնահարցի համապարփակ քննութեան նպատակով քննութեան են առնուել նաև երկրամասում ասլրող մյուս ժողովուրդներին և էթնիկ խմբերի (ուզբեկներ, լեզգիական խմբի լեզուներով խոսողներ, թաթեր, թալիշներ, ուսաներ, վրացիներ, թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր և այլն) սեղաբաշխումն ու շարժընթացը, որքանով այն առնչվում է հետազոտվող թեմային:

Միաժամանակ, նկատի ունենալով հետազոտվող հիմնահարցի արդիական և հրատապ լինելը, երկրամասի պատմաժողովրդագրական գործընթացների մասին ավելի խորը պատկերացում կազմելու համար շարադրանքի սկզբում նպատակահարմար ենք դրել առանձին գլխով հակիրճ անդրադառնալ երկրամասի հայութեան պատմությանը՝ վաղնջական ժամանակներից մինչև Բաքվի նահանգի կազմավորումը (1867 թ.): Նման մոտեցումը, անշուշտ, պայմանավորված է ուսումնասիրությունն ամբողջական դարձնելու անհրաժեշտությունը և հիմնահարցի դիտաբանական կարևորությունը:

Աշխատությունը շարադրված է արխիվային տարաբնույթ նյութերի, հայ և օտար մասնագիտների գործերի, հատկապես՝ աշխարհագիրների, ճանապարհորդների երկերի ու վիճակագրական տեղեկագրերի քննական հետազոտություն և վերլուծության հիման վրա:

Ուսումնասիրությունն զիտական մշակման համար բացառիկ կարևորություն ունեն արխիվային նյութերը, որոնք նոր լույս են սփռում հիմնահարցի բազմաթիվ կողմերի վրա: Ներկա ուսումնասիրության համար իբրև սկզբնաղբյուր են ծառայել Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ), Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտում (Մատենադարան), Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում (ԳԱԹ) պահվող նյութերը:

Մեր օգտագործած սկզբնաղբյուրներում կարևոր նշանակություն ունեն միջնադարյան հայ պատմիչների և պատմագիրների երկերը²⁵, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները²⁶ և

²⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, բննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի. լրացումները՝ Ա. Սարգսեանի. Երևան, 1991 (այսուհետ՝ Մովսես Խորենացի), Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատարանը Գ. Տէր-Սկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1909 (այսուհետ՝ Ագաթանգեղոս), Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, քարգմանութեամբ, ատաջարանով և ժանտրագրություններով ի ձեռն արձի. դ-ր Մ. Աբեղեանի, Երևան, 1941 (այսուհետ՝ Կորյուն), Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին. ի լոյս անկալ բաղոստութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Սիմեանեան, Երևան, 1957 (այսուհետ՝ Եղիշէ). Փատոսոսի Բիզանդացայ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Զ. Պատկանեանի, Խարզմ. և ծանոթ. Ստ Մալխասեանի. Երևան, 1987 (այսուհետ՝ Փատոսոս Բիզանդ). Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վսեան Մամիկոնեան. աշխատութեամբ Գ. Տէր-Սկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիփլիս, 1904 (այսուհետ՝ Ղազար Փարպեցի), Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979 (այսուհետ՝ Սեբեոս), Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, բննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983 (այսուհետ՝ Մովսես Կաղանկատուացի), Մատթէոս Ռոտայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 (այսուհետ՝ Մատթէոս Ռոտայեցի), Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192 (այսուհետ՝ Կիրակոս Գանձակեցի), Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն Տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861 (այսուհետ՝ Ստեփաննոս Օրբելեան), Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999 (այսուհետ՝ Թովմա Մեծոփեցի), Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868 (այսուհետ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեանց), Ջամբո, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացոցիչ, հայելի և պարունակող բնուից որպիսութեանց Սրբոյ Արոտոյս. և իւրոյ շրջակայից վանօթիցն: Համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէօն ցառահար եւ վշտակոծ կարողիկոս Երեսնցոյ. Վաղարշապատ, 1873 (այսուհետ՝ Սիմէոն Երեսնցի), Աբրահամ Երեսնցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թթ., պատ խմբագիր՝ պրոֆ. Ս. Վ. Տէր-Ավետիսյան, Երևան, 1938 (այսուհետ՝ Աբրահամ Երեսնցի), Միրայել Չամչյանց, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), Խ. Գ. Երևան, 1984 (այսուհետ՝ Միրայել Չամչյանց), Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870 (այսուհետ՝ Աբրահամ Կրետացի):

²⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան. Երևան, 1955, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), Երևան, 1958, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), Երևան, 1967, Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ:

մանր ժամանակագրությունները²⁷: Երկրամասի Հայ բնակչության մասին աղբյուրագիտական կարևոր տեղեկություններ է պարունակում «Դիվան Հայոց պատմության» ժողովածուն²⁸:

Քննություն անարկա հիմնահարցի լուսաբանմանը նպաստ են բերում նաև վրացական աղբյուրները, որոնցից օգտագործել ենք Լ. Մելիքսեթ-բեկի²⁹ և Պ. Չոբանյանի³⁰ քաղվածո թարգմանությունները: Մեր ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն արաբ պատմագիրների հաղորդած տեղեկությունները³¹: Աշխատության շարադրման ընթացքում օգտվել ենք նաև Ա. Սաֆրաստյանի հրատարակած հատորներից, որոնցում ամփոփված են թուրք ուղեգիրներից և պատմագիրներից քաղվածաբար թարգմանված հատվածներ³²:

Մեզ հետաքրքրող հարցերի կապակցությամբ ուշադրով նյութ են պարունակում նաև XVII-XVIII դդ. եվրոպացի ճանապարհորդ-ուսումնասիրողների, առևտրականների և կաթոլիկ միսիոներների լուրջած ճանապարհորդական նոթերը³³: Եվրոպական աղբյուրների շարքում առանձնապես կարևոր են Հ. Հակոբյանի³⁴ և Մ. Զուլայանի աշխատությունները³⁵:

Հայկական սկզբնաղբյուրներում պակասող նյութը լրացնելու են գալիս ուսական աղբյուրները: Այս առումով առանձին հիշատակության է արժանի «История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв.» արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուն³⁶, որում կան հայկական բնակավայրերի և բնակչության թվի մասին արժեքավոր հիշատակություններ:

դարի հիշատակարաններ (1621-1640 pp.), հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, հ. Գ (1641-1660 pp.), կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:

²⁷ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Ա, Երևան, 1951, հ. Բ, Երևան, 1956:

²⁸ Դիվան Հայոց պատմության, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմեոն կարաղիոսի յիշատակարանը, հրատարակեց Գևորգ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա (1780-1785), աշխատասիրության Կ. Գրիգորյանի, Երևան, 1984, Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Բ (1786-1792), աշխատասիրության Կ. Գրիգորյանի, Երևան, 2003:

²⁹ Վրաց արքայրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա (Ե-ԺԲ դդ.), քաղվածաբար Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Երևան, 1934, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955:

³⁰ Չոբանյան Պ., Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981:

³¹ Баладзори, Книга завоевания стран, вып. III, текст и перевод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, 1927 (այսուհետ՝ Баладзори); Сведения арабских писателей IX и X вв. о Кавказе, Армении и Азербейджане, перевод и примечания Н. Караулова (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետ՝ СММОНК), Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, Արարական աղբյուրներ, Գ: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դդ., ներածությունը և բնագրից քաղվածությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, Հատուածք Պատմության Հայաստանի, քաղեալը յարաբացի պատմագրաց ի ձևով աղբյ. Մորթմանայ արևելագետի, քաղվածանալ ի հայ Կարապետ Ս. Իրիսեան, տեսար Ա, Կ. Պոլիս (այսուհետ՝ Մորթման): Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

³² Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 4, Թուրքական աղբյուրներ, Գ, Էվլիյա Չելեբի, քաղվածություն բնագրից, առաջարկ և ծանոթագրություններ՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 93-94 (այսուհետ՝ Էվլիյա Չելեբի), Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, քաղվածություն բուրբական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, Երևան, հ. Ա, 1961, հ. Բ, 1964:

³³ Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, Москва, 1870; Voyage de Corneille Le Brune, par la Moscovie, en Perse, et aux Indes Orientales. t. I-V, Rouen, NDCCXXV (1725); Etat de la Perse en 1660, par le père Raphaël du Mans, supérieur de la mission des capucins. Publiée avec notes et appendice par Ch. Schéfer. Paris, 1890; Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Mémoires du Levant. t. III, Paris, 1780; Philippe Avril, Voyage en divers états d'Europe et d'Asie. Paris, 1962.

³⁴ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932:

³⁵ Չոբանյան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների (XIII-XVIII դդ.), գիրք Ա. քաղվածական պատմություն, Երևան, 1990:

³⁶ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы), под редакцией М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958 (այսուհետ՝ ИГЭД).

Խիստ արժեքավոր են նաև Կովկասյան Հնագրական Հանձնաժողովի հրատարակած 12 հատոր կազմող արխիվային նյութերը³⁷: Նույնպիսի կարևոր նշանակություն ունեն նաև Ս. Բրոնևսկու³⁸, Օ. Եվեցկու³⁹, Յու. Գագեմեյստերի⁴⁰, Ի. Բերեզինի⁴¹, Պ. Բուտկովի⁴² և այլոց աշխատությունները:

Բաբվի նահանգի հայկական և հայաբնակ գյուղատեղերի տեղագրությունը և բնակչության տարբեր տարիների թվահազմը ճշտելու համար աղբյուրազետական և պատմագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում այդ վայրերով ճամփորդած հայ տեղագիր-հեղինակների աշխատությունները, որոնք համադրել ենք արխիվային փաստաթղթերում ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում պահպանված նյութերի հետ: Երկրամասում առաջինը շրջագայած հեղինակը էջմիածնի սինոզի որոշմամբ 1838 թ. փետրվարին Շամախիի հայոց թեմի Սողիանի Սր. Ստեփաննոս Նախավա առաջնորդանիստ վանք այցելած սինոզի անդամ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցն է, որը թեմի տարածքում հավաքել և առաջին անգամ հրատարակել է մի շարք վիճակահան արձանագրություններ⁴³: Հիմնահարցի քննությունն արժանի նպատակ բերող մյուս հեղինակը Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցն է, որը Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցու հանձնարարությունով հեղեղեցական հասույթները հավաքելու նպատակով 1850 թ. ամռանը շրջագայել է Շամախիի հայոց թեմում⁴⁴: Նրա աշխատությունը երկրամասի հայկական մի շարք բնակավայրերի հայ բնակչության թվի մասին տեղեկություններ տվող հայերեն առաջին սկզբնաղբյուրն է⁴⁵: Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Շամախիի Հայոց թեմի 1863-1868 թթ. առաջնորդ Դանիել արքեպ. Շահնագարյանցի (Տարոնեցի) ուղեգրական նոթերը: Թեմակալը 1865 թ. օգոստոսի 3-ից սեպտեմբերի 6-ը շրջագայել է թեմի գրեթե ողջ տարածքի հայկական գյուղերում և ստացած տեղեկությունները հաջորդաբար տպագրել «Արարատ» ամսագրում⁴⁶: Արժեքավոր մյուս սկզբնաղբյուրը բժիշկ, մանկավարժ, գրող ու Հասարակական գործիչ Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի (Քաջբերունի) հեղինակած տեղագրական բնութագիրը ուսումնասիրությունն է⁴⁷: Հեղինակը Բաբվի նահանգում բժիշկ աշխատած տարիներին 1894-1900 թթ., շրջագայել է Շամախի և Գյոքչա գավառներում և իր ճամփորդական նոթերում տվել հայկական գյուղերի տեղագրությունը, դրանց պատմությունը, յուրաքանչյուր գյուղում ապրող հայ բնակչության զբաղմունքը, նկարագրել պատմաճարտարապետական հուշարձանները և այլն:

³⁷ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берге, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, т. VII, Тифлис, 1878, т. X, Тифлис, 1885, т. XII, Тифлис, 1904 (այսուհետ՝ АКАК).

³⁸ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. I-II, Москва, 1823.

³⁹ Евецкий О., Статистическое описание Закавказского края, ч. I-II, СПб., 1835.

⁴⁰ Гагемейстер Ю., Закавказские очерки, СПб., 1845.

⁴¹ Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, Издание 2-е пополненное, Казань, 1850.

⁴² Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа, сь 1722 по 1803 годъ, ч. I, СПб., 1869, ч. II, СПб., 1869.

⁴³ Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կարողիկէլ Էջմիածնի և իննգ զաւաստսց Արարատայ, Ի. Բ. Էջմիածին, 1842:

⁴⁴ Նամակ Տ Սարգսի արք Եսիսկուպոսի Ջալալեանց գրեալ առ յարդոյ ազգին ոմն Կ. Պոլսոյ, 1867, էջ 7-8:

⁴⁵ Ջալալեանց Ս., Ծանալարիորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս Բ, Տիփսիս, 1858:

⁴⁶ Դանիել արքեպ. Շահնագարեանց, Այցելութիւն եկեղեցեաց, գիւորդից վիճակին Հայոց Շամախոյ, «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 229-231, № ԺԲ, էջ 257-263, 1871, № Բ, էջ 257-263, № Գ, 318-323: Ի դեպ, Դանիել արքեպ. Շահնագարյանցի վերը նշված ուղեգրական նոթերի 72 էջից բաղկացած ձեռագիրը 1950-ական թվականների կեսերին Կ. Պոլսում գրավաճառ ոմն Պիմեն Ջարդարյանից գնել է Հակոբ Բյուրայանը և «Շահեկան վիճակագրական ուղեգրութիւն մը Շամախիի հայոց մասին» վերստաշարումը տպագրել Բեյրութում լույս տեսնող «Հասկ» տարեգրքի երկու համարում (տես «Հասկ», Անթիլիաս (Պէյրոս), 1960, Իմ տարի, № 11-12, էջ 446-452, 1961. Լ տարի, № 1, էջ 17-24):

⁴⁷ Քաջբերունի Գ., Բազմամյա ժառանգութիւն, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 1-70 (այսուհետ՝ Քաջբերունի Գ.):

Վերջապես, խնդրո առարկա հարցի մասին զգալի փաստական նյութ է սլարուհախուժ երախտաշատ գիտնական Մակար եպս. Բարխուտարյանցի աշխատութիւնը³⁶: Հեղինակը 1889 թ. մինչև 1890 թ. ապրիլը Շամախիի Աբ. Աստվածածին մայր եկեղեցում վարել է քարոզչի պաշտոն, որը թողնելուց հետո շրջագայել է երկրամասում: Նա առաջինն էր, ով, շրջելով Կուրի ճախափնյակում, տեղի ազգագրական և վիմագրական նյութը հավաքել է դրեթե սպառօխչ ամբողջութեամբ: Փաստագրական այդ տվյալները, որոնք մինչև այժմ էլ չեն կորցրել իրենց պատմագիտական և աղբյուրագիտական նշանակութիւնը, անփոխարինելի հիմք են երկրամասի հայութեան պատմութեանն առնչվող բազմազան հարցերի, մասնավորապես՝ հայկական դուղերի, ծխերի, բնակչութեան թվի և տեղաշարժերի լուսաբանման համար: Տեղադիր-ուսուժնասիրողների գործերից կարևոր է նաև 1887-1894 թթ. Շամախիի Հայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի աշխատութիւնը⁴⁰: Հեղինակը թեմակալութեան տարիներին պարբերաբար շրջագայել է երկրամասի հայկական դուղերում և ուսումնասիրել եկեղեցիները, վանքերն ու սրբատեղիները՝ մեծ տեղ հատկացնելով նաև Շամախի, Ղուբա, Բաքու և Դերբենդ քաղաքների պատմութեան և էթնոգոլովրգագրութեան առանձին գրվագները հետազոտութեանը: Աշխատութիւնում առկա տեղեկութիւնները օգնում են լուսաբանելու հիմնախնդրին առնչվող բազմազան կարևոր հարցեր: Հարկ է նշել, որ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի և Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ 1890 թ. ծխերի և շնչերի վերաբերյալ բերած տվյալների մեջ կան հակասական թվեր: Թերևս տարբերութեան պատճառն այն է, որ երկու հեղինակները վիճակագրութեանն անցկացրել են թեև նույն թվականին, սակայն տարբեր ամիսներին: Այսպես՝ Մակար եպս. Բարխուտարյանցն իր աշխատութեան նախաբանում գրում է, որ երկրամասում շրջագայութեանն սկսել է Դադաստանի մարզից ապրիլի սկզբներին, որտեղից վերադառնալուց հետո յոթ ամիս շարունակ զբաղվել է Դերբենդ, Ղուբա, Բաքու, Շամախի, Շաքի և Զաքաթալա քաղաքների ու գավառների ուսումնասիրման աշխատանքներով⁴⁰: Եթե ընդունենք, որ Բարխուտարյանցը Դադաստանի մարզում մնացել է մինչև ապրիլ ամսվա վերջերը, ապա նահանգում շրջագայած պիտի լիներ մայիսից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում: Եվ քանի որ հեղինակը որոշակի չի նշում ամեն գավառում իր գտնվելու ամիսը, ուստի դժվար է կռահել նաև վիճակագրութեան անցկացման ստույգ ժամանակը: Ինչպես նշում է Բարխուտարյանցը. «Հաւաքագրեցի... միայն Հայ բնակչոց այժմեան (1890 թ. - Գ. Ա.) ծխաթիւր, արականաց և իգականաց քանիութիւնը, միամեայ ծնելոց, պսակելոց և ննջելոց թիւը՝ ճշտելով հոգևոր և մարմնաւոր կառավարութեանց տետրակներից և քահանաների չափաբերականներից»⁵¹: Հակառակ դրան՝ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցը որոշակիորեն նշում է, որ 1890 թ. վիճակագրութեանն անցկացվել է հոկտեմբերի 20-ին⁵²:

Նշված տեղագիր-հեղինակների աշխատանքը շարունակեցին նաև Մխիթարյան միաբաններ Ղևոնդ Ալիշանը⁵³ և Սուքիաս Էփրիկյանը⁵⁴, որոնց հավաքած պատմական և աշխար-

³⁶ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Սիջյն Դավասան), Թիֆլիս, 1893:

⁴⁰ Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախայոյ թեմի, Տիֆլիս, 1896:

⁵⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 5, 43:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

⁵² Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

⁵³ Ալիշան Գ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:

⁵⁴ Էփրիկեան Մ.. Պատկերագրող Բնաշխարհիկ բառարան, Կ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ, 1903-1905, Կ. Բ, գիրք Ա, Վենետիկ, 1907:

Հազարական մեծածավալ նյութերի մեջ տեղեկություններ կան Բաքվի նահանգի Հայկական բնակավայրերի տեղաբաշխման և սրտամուծյան որոշ գրվագների վերաբերյալ:

Հիմնահարցի լուսաբանման նպատակով օգտագործել ենք տվյալ ժամանակաշրջանի մամուլը, որում ամփոփված են բազմաթիվ տեղեկություններ Բաքվի նահանգի էթնոգրաֆիկա-գրություն, Հայկական գյուղերի, Հայ բնակչության տեղաշարժերի մասին⁵⁵:

Բաքվի նահանգի Հայերի թվականները և նրանց շարժը ճշգրտելիս բացառիկ կարևորություն ունեն վիճակագրական տեղեկագրերն ու ժողովածուները: Ռուսական տիրապետության Հաստատումից հետո Արևելյան Այսրկովկասում առաջին ընտանեկան ցուցակագրությունն անցկացվել է 1831 թ.: Սակայն այդ մարդահամարի նյութերը դեռևս չեն տալիս ճշգրիտ ու ստույգ տվյալներ երկրամասում Հայ բնակչության թվաքանակի մասին: Նահանգի Հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ (ըստ դավանանքի, սեռատարիքային, սոցիալ-դասային կազմի, գյուղական և քաղաքային բնակչության Հարաբերակցության) Հարուստ տվյալներ են պահպանվել «Ռուսաստանյան կայսրության բնակավայրերի ցուցակները» վիճակագրական բնույթի պաշտոնական ժողովածուներում: Նյութերի հավաքումը XIX դարի 50-ական թթ. ձեռնարկեցին Ռուսաստանյան աշխարհագրական ընկերությունը և Ներքին գործերի մինիստրության վիճակագրական կենտրոնական կոմիտեն: Կովկասի վիճակագրական կոմիտեի կողմից Բաքվի նահանգում բնակավայրային և ընտանեկան ցուցակագրությունն անցկացվեց 1859-1864 թթ. ընթացքում⁵⁶: Թեև, ըստ տեղեկագրի, ցուցակագրությունն սկսվել է 1859 թ. հունիսից և շարունակվել ներառյալ 1864 թ., սակայն իրականում Հաշվառումներն ավարտվել, ընտանեկան ցուցակներն ամբողջացվել և կազմվել են 1863 թ.⁵⁷, որն էլ ընդունվել է որպես հիմք:

Բաքվի նահանգի էթնոգրաֆիկա-գրության, բնակավայրերի տեղագրության և սոցիալ-տնտեսական վիճակի վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր են պարունակում Ռուսական աշխարհագրական ընկերության կողմից, ռուս ակադեմիկոս աշխարհագրագետ Պ. Սիմյոնով Տյան-Շանսկու ղեկավարությամբ հրատարակված «Ռուսաստանյան կայսրության աշխարհագրական-վիճակագրական բառարանը»⁵⁸: Աշխատությունը շարադրելու համար կարևոր նշանակություն են ունեցել հատկապես 1873 թ. բնակավայրերի⁵⁹ և 1886 թ. ընտանեկան ցուցակագրության⁶⁰ հաշվառումները: Ընդհանուր առմամբ, «ցուցակները» հիմնական բաժնում տեղեկություններ են հրատարակվում նահանգի սրտամուծյան, յուրաքանչյուր գյուղի բնակչության թվի, գյուղից մինչև գավառի և նահանգի կենտրոնն ընկած տարածության, գյուղացիական տնտեսությունների թվի վերաբերյալ: Նշված են եկեղեցիները, ուսումնական, բարեգործական կազմակերպությունները և այլն:

⁵⁵ «Արարատ» (Վաղարշապատ), «Արձագանք» (Թիֆլիս), «Առավոտ» (Երևան), «Գործ» (Թիֆլիս), «Երկրապահ» (Երևան), «Թատրոն» (Թիֆլիս), «Կովկաս» (Տիֆլիս), «Հանրապետական» (Երևան), «Հայրենիք» (Պոսթրև), «Հայաստան» (Թիֆլիս), «Հասկ» (Անթիլիաս, Պէրոպ), «Հովիտ» (Թիֆլիզ), «Հովիտ» (Թիֆլիզ), «Հորիզոն» (Թիֆլիս), «Անդու Հայաստան» (Թիֆլիս), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Նոր-դար» (Թիֆլիս), «Վասկ» (Թիֆլիս), «Տարագ» (Թիֆլիս), «Тифлисский листок» (Тифлис):

⁵⁶ Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV-Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 г. Сост. глав. ред. ком. Н. Зейдлицем, Тифлис, 1870 (այսուհետ՝ СМ-1859-1864).

⁵⁷ Տես նույն տեղում, ժող. 99.

⁵⁸ Географическо-статистический словарь Российской империи, сост. П. Семеновъ, т. I, СПб., 1863, т. II, СПб., 1865 (այսուհետ՝ ГССРИ).

⁵⁹ Список населенных мест по сведениям 1873 г.: Бакинская губерния: Сост. глав. ред. ком. Н. Зейдлицем, Тифлис, 1879 (б. с., այսուհետ՝ СМ-1873).

⁶⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Бакинской губернии, Тифлис, 1893 (б. с., այսուհետ՝ ССДНЭКИП-1886).

Թեմայի մշակման համար խիստ արժեքավոր նշանակություն ունեն հատկապես 1897 թ. հունվարի 28-ին (հին տոմարով) անցկացված Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը, որոնք երկրի բնակչության թվի, կազմի, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի ամբողջական ուսումնասիրման առաջին փորձերից էին⁶¹: Դա հնարավորություն ընձեռեց նաև մանրամասն ներկայացնել Հայ բնակչության բաշխվածությունն ըստ սեռի, տարիքի, դավանանքի և մայրենի լեզվի և այլ հատկանիշների: Մարդահամարի թերություններից էր այն, որ բնակչության ազգային կազմի հաշվառումն անտեսվել էր, որը լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեց ուսումնասիրողների շրջանում: Այսօր էթնիկ կազմը որոշելու համար հենվում են մայրենի լեզվին ու դավանանքին վերաբերող տվյալների վրա: Վիճակագրական բնույթի ժողովածուների շարքում ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեն առանձին ժողովածուները: Այս առումով հարուստ նյութեր է պարունակում 1846-1917 թթ. հրատարակված «Կովկասյան օրացույցը»⁶²:

Բաքվի նահանգի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների քննության տեսանկյունից աղբյուրադիտական կարևոր նշանակություն ունեն Ս. Գուլիշամբարովի⁶³, Պ. Յագոդինի⁶⁴, Պ. Կոուլյարևի⁶⁵, Ն. Աբելյանի⁶⁶, Դ. Կիսսենեի⁶⁷, Ս. Ալիֆինի⁶⁸, Ս. Ջելինսկու (Ստեփան Մկրտչյան)⁶⁹, Պ. Նադեժդինի⁷⁰, Մ. Շապշովիչի⁷¹ և Ա. Ստոպանու⁷² ուսումնասիրությունները: Թեմային առնչվող դրականության շարքում արժեքավոր են հատկապես Բ. Իշխանյանի ուսումնասիրությունները⁷³, որոնք Այսրովկասի ժողովրդագրական պատկերի վերլուծության լավագույն փորձերից են: Նա առաջինն էր, որ, անդրադառնալով Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի (1897 թ.) նյութերին, փորձեց ներկայացնել Այսրովկասի, այդ թվում նաև Բաքվի նահանգի Հայ բնակչության սոցիալական կազմը, թվաքանակը և այլ հիմնահարցեր՝ այդ ամենը համադրելով տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների մասին համանման տվյալների հետ: Նախախորհրդային շրջանի ուսումնասիրություններից հատկապես առանձնանում է Մխիթար վրդ. Տեր-Մկրտչյանի աշխատությունը⁷⁴: Իր ձևով տակ եղած բազմաբնույթ նյու-

⁶¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI-Бакинская губерния. под ред. Н. А. Троицкого, СПб., 1905, т. 61 (այստեղտե՝ ПВПНРИ-1897).

⁶² Кавказский календарь на 1846-1917 гг., Тифлис, 1845-1916 (այստեղտե՝ КК).

⁶³ Гулишамбаров С., Население Закавказья и его распределение по полам (6. м. и г.).

⁶⁴ Экономический быт государственных крестьян Бакинского уезда Бакинской губернии, исследование П. Н. Ягодинского «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» (այստեղտե՝ МИЭБГКЗК), т. I, Тифлис, 1885, стр. 473-558:

⁶⁵ Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии, исследование П. В. Котляревского, МИЭБГКЗК, т. II, ч. I, Тифлис, 1886, стр. 289-446.

⁶⁶ Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии, исследование Н. А. Абелова, МИЭБГКЗК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1887, стр. 1-140; Աբելյան Ն., Արրուսական հայ զիւղացիի Անդրովկասում (II). Բարտի մահանգ, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1887, օգոստոսի 16, № 30, էջ 442-444:

⁶⁷ Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии, исследование Д. А. Кистенева, МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис, 1887, стр. 535-764.

⁶⁸ Экономический быт государственных крестьян Джеватского уезда Бакинской губернии, исследование С. К. Алифина, МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис, 1887, стр. 289-363.

⁶⁹ Зелинский С., Описание города Шемаха, Тифлис, 1896.

⁷⁰ Надеждин П., Кавказский край (природа и люди), Тула, 1901.

⁷¹ Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М. С. Шапшович, Баку, 1914.

⁷² Стопани А., Нефтепромышленный рабочий и его бюджет, Баку, 1916.

⁷³ Իշխանեան Բ., Կովկասեան ժողովուրդների ազգայնակալական կազմը, սրբօրհուսակ խմբարտուրը եւ հասարակական շերտարտուրը, Թիֆլիս, 1914, 6ույնի՝ Վիճակագրական ուսումնասիրութիւն Անդրովկասեան ժողովուրդների տեղիտորիական բաժանումները եւ նրանց աճումը Անդրովկասում, Ա մաս, Բագու, 1919:

⁷⁴ Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906:

198343

թերի օգտագործմամբ հեղինակը տալիս է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու թեմերի, այդ թվում նաև Շամախիի հայության XIX դարավերջի և XX դարասկզբի ժողովրդագրական պատկերը, վիճակագրական տեղեկություններ հաղորդում թեմապատկան վանքերի, եկեղեցական հասույթների ու վանքապատկան կալվածքների վերաբերյալ: Թեմային առնչվող առանձին հիմնահարցեր քննվել են Դ. Անանունի աշխատությունում⁷⁵: Դրանցում կան վիճակագրական և փաստական հարուստ նյութեր Բաքվի նահանգի հայ բնակչության, սոցիալական կառուցվածքի, ժողովրդագրության և, ընդհանրապես, հասարակական-քաղաքական բնագավառների վերաբերյալ:

Հիմնահարցի դիտական ուսումնասիրման համար փաստավավերագրական մեծ արժեք ունի գրող Ալ. Շիրվանդադի «Կյանքի բովից» հուշագրական աշխատությունը⁷⁶, որը Շամախի և Բաքու քաղաքների XIX դ. և XX դ. սկզբների պատմության առանձին դրվագների լուսաբանման համար նույնիսկ սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունի: Մեծ գրողը Բաքվում անընդմեջ ապրած տարիներին (1875-1883 թթ.) խորապես ուսումնասիրել է նավթարդյունաբերության վիճակը և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Այս տեսակետից փաստական արժեք է ներկայացնում գրողի 1885 թ. «Արձագանք» շաբաթաթերթում տպագրված «Բաքու» ակնարկաչափը⁷⁷: Թեմային վերաբերող ուսումնասիրություններից առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հր. Աճառյանի «Հայ դաղթականության պատմություն» աշխատությունը: Մեզ համար կարևոր էր հատկապես «Աղուանք» (Արևելյան Կովկաս) բաժինը, ուր հեղինակը ներկայացնում է Արևելյան Այսրկովկասի հայ բնակչության ամփոփ պատմությունը՝ վաղ ժամանակներից, մինչև XX դ. երկրորդ ասանամյակի սկզբները (1912 թ.)⁷⁸:

Խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի պատմագրության մեջ Բաքվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական գործընթացներին նվիրված հատուկ և ամբողջական ուսումնասիրություններ չկան: Աշխատության թեմային իրենց հետաքրքրած ընդհանուր խնդիրների շրջանակներում անդրադարձել են Ջ. Կորկոտյանը⁷⁹, Ա. Համբարյանը⁸⁰, Մ. Ադոնցը⁸¹, Ա. Միմոնյանը⁸², Գ. Առաքելյանը⁸³, Հ. Սարգսյանը⁸⁴, Վ. Խոջարեկյանը⁸⁵, Վ. Թունյանը⁸⁶ և ուրիշներ: 1897 թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերի քննության տեսանկյունից որոշակի արժեք է ներկայացնում Լ. Ասոյանի ուսումնասիրությունը⁸⁷:

⁷⁵ Աճառյան Դ., Ռուսահայոց հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը, Կ. Բ. (1870-1900), Էջմիածին, 1922, Կ. Գ. (1901-1918), Վենետիկ, 1926:

⁷⁶ Շիրվանդադի Ա., Կյանքի բովից, Երևանի ժողովածու, Կ. 8, Երևան, 1961:

⁷⁷ Ա. Ա. [Ալեքսանդր Մովսիսյան], Ռագու, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հուլիսի 28, (I) № 4, էջ 52-53, օգոստոսի 4, (II) № 5, էջ 67-71, օգոստոսի 6, (III) № 6, էջ 81-84, սեպտեմբերի 1, (IV) № 9, էջ 124-126:

⁷⁸ Աճառյան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 43-58:

⁷⁹ Կորկոտյան Ջ., Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը, հարյուրամյա անձան պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Երևան, 1931:

⁸⁰ Համբարյան Ա., Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արտագնացության մասին, ԼՀԳ, Երևան, 1985, № 8, էջ 24-29:

⁸¹ Ադոնց Մ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Երևան, 1968:

⁸² Симонян А., Рабочие Закавказья в общероссийском рынке наемного труда в конце XIX-начале XX вв. (историко-статистический анализ), Ереван, 1995:

⁸³ Առաքելյան Գ., Գանձակ-Շիրվանյանի բնակչությունը XIX դարում, Երևան, 2003:

⁸⁴ Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ереван, 2002:

⁸⁵ Խոջարեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և սեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, Երևան, 2002:

⁸⁶ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол. XIX в., Ереван, 2003; Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв., ч. I (1800-1826 гг.), Ереван, 2006:

⁸⁷ Ասոյան Լ., Հայերի տեղաբաշխումը ռուսական կայսրությունում ըստ 1897 թ. համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալների, պատմ. գիտ. բեկնածուի գիտ. ատիժանի հայցման ամենախոսքություն, Երևան, 2006:

Արևելյան Այսրկովկասի հայաբնակ բնակավայրերի ուսումնասիրության բնագավառում շնորհակալ աշխատանք է կատարել «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» (RAA) հասարակական կազմակերպության հայաստանյան գերասենյակի տնօրեն Սամվել Կարապետյանը: Նա 1982-1987 թթ. վիմագրական ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով գիտարշավներ է կազմակերպել Խորհրդային Ադրբեյջանի Շաքիի, Վարդաշենի, Կուտկաշենի, Իսմայիլիի, Շամախիի, Աղսուլի, Աղդաշի, Զաքաթալայի, Եվլախի շրջաններ և հավաքել, լուսանկարել ու վերծանել է շուրջ 516 վիմական արձանագրություններ, որոնք վերահաստատում են այդ տարածաշրջանում հայերի հնաբնակությունը և վաղնջական մշակութային ներկայությունը⁸⁶:

Աշխատությունը շարադրելիս օգտվել ենք նաև Բուն Աղվանքի և Շիրվանի քաղաքական պատմությունը և աշխարհագրությունը նվիրված աշխատություններից⁸⁷:

Թեմայի լուսաբանման համար հատուկ կարևորություն են ներկայացնում թաթախոտ հայերի մասին Ս. Ղալթախչյանի⁸⁸ լեզվաբանական և Ար. Հակոբյանի⁸⁹ պատմաազգագրական արժեքավոր ուսումնասիրությունները:

Բաքվի հայերի բանահյուսության ուսումնասիրման համար արժեքավոր է Ա. Ղազիյանի և Ս. Վարդանյանի աշխատությունը⁹⁰:

Բաքու քաղաքի հայերի պատմության տարաբնույթ հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում սրուշակի ներդրում է Խ. Դադայանի (լրամշակված տարբերակը լույս տեսավ նաև ռուսերեն) աշխատությունը⁹¹, որը ժամանակագրական առումով սույն ուսումնասիրությանն առնչվող վերջին աշխատությունն է: Թեև աշխատությունում կան Բաքու քաղաքի հայ բնակչության թվի վերաբերյալ վիճակագրական մի քանի տվյալներ, սակայն զրանք չեն արտահայտում ժողովրդագրական գործընթացների ամփոփ պատկերը:

Բաքվի նահանգի հայերի պատմաժողովրդագրական հարցերին անդրադարձել են նաև «Հայաստանի աղդային ատլասի» հեղինակները⁹²:

Այսպիսով՝ թեմային առնչվող սկզբնաղբյուրների, վիճակագրական, արխիվային նորահայտ նյութերի և սպաղիր գրականությունների հիման վրա՝ լուսաբանել ենք Բաքվի նահանգի հայ բնակչության տեղաբաշխումը և շարժընթացը XIX դարի երկրորդ կեսին:

⁸⁶ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, նույնի՝ Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախիի Գարդման գավառում (Ուշտալ, Ղալակա, Նորչեն գյուղեր), Էջմիածին, 1985, № Ը, էջ 45-50, նույնի՝ Վանքաշենը և հուշարձանները, «Էջմիածին», 1986, № ԺԱ-ԺԲ, էջ 106-109, նույնի՝ Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, Երևան, 1989, № 2, էջ 55-60, նույնի՝ Սատրապ գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, Երևան, 1989, № 12, էջ 225-230:

⁸⁷ Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва, 1963; Каграманян К., Источники «История страны Агванк»: автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1973; Акопян Ал., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, նույնի՝ История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Ереван, 2009.

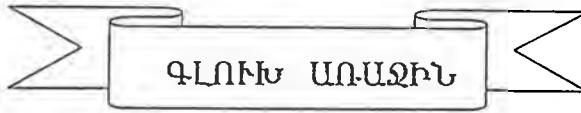
⁸⁸ Калтахчян С., Татский язык матрасцев, автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1972.

⁸⁹ Հակոբյան Ար., Թաթախոտ հայեր (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), պատմ. գիտ. րենկամուրի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2002:

⁹⁰ Բաքվի հայոց բանահյուսությունը, կազմողներ Ա. Ղազիյան, Ս. Վարդանյան, Երևան, 2004:

⁹¹ Գաղաթյան Խ., Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ.-1920 թ.), Երևան, 2006, նույնի՝ Армяне и Баку (1850-ые гг.-1920 г.), Ереван, 2007.

⁹² Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Ա, պատ. խմբագիր՝ Լ. Վալեսյան, Երևան, 2007, հ. Բ, պատ. խմբագիր՝ Բ. Հարությունյան, Երևան, 2008:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՍԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

XIX դարի երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության կողմից Այսրկովկասի հարավ-արևելքում կազմավորված Բաքվի նահանգը հիմնականում զբաղեցնում էր պատմական Բուն Աղվանք (հունահռոմեական աղբյուրներում՝ «Ալբանիա») երկրի արևելյան շրջանները և որոշ հարակից տարածքներ⁹⁵: X դարից սկսած՝ Կուրի ստորին հոսանքից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքը սկզբնաղբյուրներում առավելապես հայտնի է Շիրվան⁹⁶ կամ «Շարուանայ, Շիրուանայ» երկիր անուններով⁹⁷: Միքայել Չամչյանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ... որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու՝ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...»⁹⁸: Մխիթարյան միաբան Մանուել Քաջունու պարզաբանմամբ՝ «Շիրուան, որ հին ատեն Աղուանից մայրաքաղաքն էր, և հիմա աւերակ է, որոյ հին բերդը միայն մնացած է: Այս քաղաքին անունովն է որ հիմա Շիրուան կըսուի ըստ Աղուանից աշխարհը»⁹⁹: Այս առումով հետաքրքրական դիտարկում է արել նաև դյուղագետ Ներսես Աբելյանը՝ նշելով, որ «Բաքուի նահանգը ի հնումն կազմում էր Շիրվան-չահինների պետութեան կետրոնական մասը: Շիրվան-չահինների պետութիւնը կամ Շիրվան առհասարակ ընդունված է համարել մեր պատմութեան Աղուանը (յունաց-Ալբանեան)»¹⁰⁰: Շիրվանի կենտրոնն էր տարանցիկ առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող հինավուրց Շամախի քաղաքը¹⁰¹, որը փոխարինում էր (Շաքի քաղաքի հետ միասին) Բուն Աղվանից թագավորության հնագույն մայրաքաղաք Կապադակին:

⁹⁵ Բուն Աղվանի աշխարհագրական սահմանների և աղբյուր կարևորագույն հարցերի մանրամասն քննությունը տես Каграманян К., Источники «История страны Агванк»: автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1973; Акопян Ал., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից-VIII դարը ներայայ), Երևան, 2006, նույնի՝ История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Ереван, 2009:

⁹⁶ Շիրվան երկրամասնի ստուգաբանման մանրամասն քննությունը տես Հակոբյան Ա., «Շիրվան» երկրամասնի ծագման հարցի շուրջ, ՍԱ, սր. IV, Երևան, 2007, էջ 61-65:

⁹⁷ IX դ. վերջերին, երբ արաբական խալիֆայության բուլգանյան պայմաններում Բուն Աղվանի մի շարք մարզեր դարձան ինքնուրույն, Շիրվանի մարզի ամիրան X դ. գրավեց հարևան մարզերը և իշխանության սահմանները հասցրեց Դերբենդից հարավ ընկած ծովափնյա շրջաններ՝ ընդհուպ մինչև Ապշերոնյան թերակղզի, ներառելով Խրասնի, Լալվանի և մյուս մարզերը (տես Минорский В., նշվ. աշխ., стр. 85, 106-119, տես նաև Փափագյան Հ., Անսնուն Տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953, № 5, էջ 80, 86):

⁹⁸ Միքայել Չամչյանց, հ. Գ., էջ 131:

⁹⁹ Աշխարհագրությունն ինն ևս նոր Հայաստանեայց դպրատանց ասրայոց համար, աշխատասիրից՝ Հ Մանուել Վ. Քաջունի. Վենետիկ, 1857, էջ 201:

¹⁰⁰ Աբելյան Ն., Արբունական հայ գիտացին Անդրկովկասում (II). Բաքուի (նահանգ, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1887, օգոստոսի 16, № 30, էջ 443:

¹⁰¹ Տես Минорский В., նշվ. աշխ., стр. 106.

Պատմական հիշատակությունները վկայում են, որ Կուր գետով Մեծ Հայքին սահմանակից Բուն Աղվանքի տարածքում, վաղնջական ժամանակներից սկսած, բնակվել է ոչ միայն աղվանական¹⁰², այլև որոշակի հայկական էթնիկ տարր՝ գործուն մասնակցություն ունենալով երկրամասի քաղաքական և մշակութային զարգացումներին: Հր. Աճառյանի բնորոշմամբ՝ «Աղուանից երկրին մէջ գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր, ուրիշ խօսքով՝ հայ գաղթականական մեծ ճիւղեր: Ասոնք այնպէս ուժեղ էին և այնպէս հաստատուն կերպով տեղաւորուած երկրին մէջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրույնութիւնը կորցրած չէին, այլ և ընդհակառակը, զանազան հաջող հանգամանքներու պատճառաւ... աղբեր էին երկրի վրայ...»¹⁰³.

Կուրի ձախափնյակում և մերձկասպյան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմությունը փաստող ապացույցներից բերենք պատմագրական աղբյուրներում և առանձին ուսումնասիրողների մոտ պահպանված որոշ վկայություններ: Եսայի Հասան-Ջալալյանցը հավաստում է. «Եւ երկիրն էր (Շիրվանը - Գ. Ս.) բարելի և շէն և մարդաշատ, թէ հայ աղբօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յոլովք անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան գտեղականսն. (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.) և եթէ այլ աղբօք՝ որ բնիկ ի յերկրէն են...»¹⁰⁴: Իսկ Սիմեոն Ա Նրեանցի պատմագիր կաթողիկոսն հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»¹⁰⁵: Խիստ ուշագրավ է նաև Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի՝ հայկական գյուղերի մասին եղած հետևյալ վկայակոչումը. «Այսօրիկ գիւղօրայք հին են, և բնակիչքն (հայերը - Գ. Ս.) բնիկ շամախեցիք...»¹⁰⁶: Շամախիից «Մշակին» 1909 թ. հուլիսին հղած թղթակցությունում գյուղագիր Ամբաստ Գարագաշյանը հայերի հնաբնակության վերաբերյալ գրում է. «Հայ գիւղերը Շամախույ շրջակայքում գոյութիւն ունին շատ հնուց, տասնեակ դարեր առաջ»¹⁰⁷: Հարցի վրա լույս է սփռում նաև Ներսես Աբելյանի ուսումնասիրությունում բերված տեղեկությունը, որում ասված է. «Հայերը համարվում են Շիրվանի հին բնակիչների մի մասը: Նրանց այստեղ հայտնվելու ժամանակը վերաբերում է եթե ոչ X-XI դարերին, ապա ամենայն հավանականությամբ շատ ավելի վաղ ժամանակների»¹⁰⁸: Այս իմաստով ուշադրով դիտարկում է արել նաև Լեոն՝ նշելով, որ «Հայերը Շիրվանում բնակութիւն են հաստատել շատ հին ժամանակներից: Բացի դրանից, չը պէտք է մոռանալ, որ Շիրվանը հին Աղուանից երկրի մի

¹⁰² Ըստ Ստրաբոնի՝ Բուն Աղվանքում ապրել են 26 տարալեզու ցեղեր (սևն Տրաբոն, ԿՄ. XI, ԲՄ. IV, § 6, ԿՄ. 476). Բուն Աղվանքի բազմաթուրքյան գոյության բնագրում (մ. թ. ա. I - մ. թ. V դդ.) նրա կազմի մեջ մտած ցեղերի էթնոսամախմբման գործընթացի թուրքյան հետևանքով Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնյակում այդպես էլ չնկատվելից «աղվան» էթնոս՝ միասնական լեզվով, մշակույթով, ինքնագիտակցությամբ է, հետևաբար, ինքնանվանմամբ: Հարցի մանրամասն քննությունը տես Առաքյան Ա., Ալբանիա-Ալյան, ԿՄ. 148, 273, նույնի՝ «Կապուցանի վեպ»-ը եւ Արշակունիաց քաղաքապետի խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում, ՀԱ, ԳԺԷ տարի, Վիեննա-Երևան, 2003, էջ 142, տես նաև Առաքյան Ա., Մուրադյան Ս., Եռնաշահյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 189, տես նաև Գալստյան Հ., Հակոբյան Ա., Էթնոլեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում (Գալստյան Հ., Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Երևան, 2003, էջ 91-92), տես նաև Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 84:

¹⁰³ Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, էջ 44:

¹⁰⁴ Եսայի Հասան-Ջալալյանց, էջ 26:

¹⁰⁵ Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ Վիրք, մասն Բ, էջ 417-418:

¹⁰⁶ Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ, Տիփլիս, 1858, էջ 394:

¹⁰⁷ Գալստյան Ս., Ի՞նչն է պատճառը (ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 639, ք. 37), հմմտ. Փարոս [Սմբատ Գարագաշյան], Շամախի, «Մշակ», Թիփլիս, 1909, հուլիսի 15, № 151:

¹⁰⁸ Абе́лов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, ԿՄ. 12.

մասն է, իսկ Աղուաճախից երկիրը, հրկար դարերի ընթացքում եղել է Հայերի կույտուերական և քաղաքական խիստ ազդեցություն տակ»¹⁰⁹: Այն հանգամանքը, որ երկրամասում, ափելի ուշ Բաքվի նահանգը կազմող շրջաններում վաղնջական ժամանակներում ստվար հայ բնակչություն է ապրել, վկայում է «Ընթերցող» ծածկանունով հանդես եկող Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանցն իր «Կորած աշխարհից» հոդվածում: «Գուցէ շատերին յայտնի լինի,- դրո՞ւմ է նա,- որ Բագուայ նահանգում մի ժամանակ հայություն մեծ բնակչություն է եղել, որի թշուառ հետքերն են միայն ապրում այսօր»¹¹⁰:

Երկրամասում Հայերի Հնաբնակ լինելը փաստում են նաև ոչ հայկական աղբյուրները: Այդ իմաստով հատկապես ակնառու է ցարական կառավարությունից սլաշտոնյա, կովկասագետ Յու. Գաբումեյստերի տված տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն Հայերն ու ուտիները»¹¹¹: Տեղին է հիշատակել նաև կովկասագետ Ն. Ջիգլիցի հետևյալ ուշագրավ տեսակետը. «Շամախի քաղաքի շրջակայքում սփռված հայկական բնակավայրերը ամենայն հավանականությունով կազմում են միջին դարերում առավել մեծ քանակությամբ եղած բնակավայրերի մնացորդները»¹¹²:

Երկրամասում Հայերի Հնաբնակության, դրանով իսկ՝ հնուց և վաղ միջնադարից եկող մշակութակիրտ դործունեության շարունակականության անվիճելի վկայություններ են հայ ճարտարապետության հորինվածքներով կառուցված միջնադարյան բազմաթիվ եկեղեցիները, վանքերը (Քիչի Սբ. Եղիշա Առաքյալ, Ճալիթի Սբ. Աստվածածին, Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա, Մեյսարիի Սբ. Աստվածածին) և մատուռները, հնավայրերի հայերեն բազմաբնույթ արձանագրություններ ունեցող հարյուրավոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են ուղեիական¹¹³ (Նիժ, Վարդաշեն, Ճալիթ, Ջորլու և այլն) և հայկական մի շարք հին գյուղերի (Ամուրավան, Գանձակ, Ղալսկա, Վանք, Ռուշանաշեն, Հնդար, Սաղիան, Մատրասա և այլն) գերեզմանատները¹¹⁴: Դեռևս Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի, Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցի և Մակար եպս. Բարխուտարյանցի շրջագայությունների ժամանակ երկրամասի բազմաթիվ գյուղերում պահպանվել էին դրանց վաղնջի բնակիչների՝ Հայերի թողած նյութական մշակութի հետքերը՝ հին գերեզմանոցներ, եկեղեցիներ, վանքերի ու բերդերի ավերակներ: Պատմական բացառիկ արժեք են ներկայացնում նաև երկրամասի տասնյակ զբոսայգիները (Շամախի, Սաղիան, Մեյսարի, Մատրասա և այլն) XIV-XVIII դդ. ընթացքում ընդօրինակ-

¹⁰⁹ Լ [Լեո], Շամախի. «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 7, № 28:

¹¹⁰ Ընթերցող [Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանց], Կորած աշխարհից, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 12, № 132:

¹¹¹ Гагемейстер Ю., Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение (Сборник газеты Кавказа), Тифлис, 1847, стр. 58.

¹¹² СМ-1859-1864, стр. 93.

¹¹³ Բուն Աղվանքի տարածքի ազգանական էթնիկ հանրություններից մեկի՝ քրիստոնյա ուղիների գրավոր լեզուն հայերենն է, որով գրվել են ուղիական գերեզմանատների տապանաքարերի և եկեղեցիների արձանագրությունները (տես Խառնոյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիների ուղիական 18-20-րդ դդ. (Պատմություն՝ն. էթնիկ գոյատևում՝ն, քաղաքականություն՝ն), Հայոց Մեծ եղեռն. 90, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 124):

¹¹⁴ Տես Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճակները, էջ 4-5: Երկրամասի տաճարային հնավայրերի հայատառ արձանագրություններից հնագույնը Սյունգեղաուրի մոտ, Սուղաղիան քաղաքամասի՝ Աղվանքում քրիստոնեության առաջին բարոգի Սբ. Նիշա առաքյալի պատվին 640 թ. կառուցված տաճարում գտնված սպիտակ կավաքարի արձանագրությունն է: Պրոֆ. Ա. Արրահանյանն այն վերծանել է հետևյալ կերպ. «Ի բուսականության երեսներորդի ամիոյն Երակոյի... շինեցա քաւարան... Սրբոյն Նիշեայի» (Абрамян А., Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, стр. 75-76, նույնի՝ Սյունգեղաուրում գտնված հայատառ քեկորների վերծանությունը, «Էջմիածին». 1956, № 7-8, էջ 66):

ված հայերեն ձևադիր բաղմամբով մատյանները (ալեուարաններ, սաղմոսարաններ, քարոզագրքեր, ճաշոցներ, եկեղեցական ծիսական գրքերի ժողովածուներ՝ մաշտոցներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր և այլն)¹¹⁵: Երկրամասի գրչության կենտրոններում ոչ միայն ընդօրինակվել են մատյաններ, այլև գրատներում պահվել, կորստից փրկվել և մեզ են հասել այլ վայրերում (Սպահան, Թիֆլիս, Բարբերդ, Արցախ, Գողթան, Նոր Զուղա, Սյունիք, Մոկս, Կաֆա և այլն) XIV-XIX դդ. ընդօրինակված, նվիրատվութունների կամ այլ ճանապարհներով ձեռք բերված մեծաքանակ արժեքավոր ձեռագրեր, որոնց մի մասն այժմ պահպանվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Նոր Զուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի գրատանը¹¹⁶: Այսպիսով բերված փաստերն ու վկայութունները հավաստում են Արևելյան Այսրկովկասում հայերի հնաբնակ, երկրամասի էթնիկական պատկերում հայկական շերտի շարունակական գոյության և մշակութակերտ լինելու մասին: «Այլապես ինչո՞վ բացատրել Աղվանից աշխարհով մեկ ամբողջ հայերեն արձանագրութունների առատութունը՝ շիրմաքարերի, սրբավայրերի, կահարասիքի և այլ կառույցների ու առարկաների վրա...: Դրանք փաստեր են, որոնց չի կարելի շրջանցել և ոչ մի նորահայտ տեսությամբ», - իրավացիորեն եզրահանգել է Աս. Մնացականյանը¹¹⁷:

Տակավին վաղ ժամանակներից Հայոց պետականության ազդեցության ոլորտում Կուրի ձախափնյակի լինելու մասին է վկայում Մովսես Սորենացու Հայկազուն-Երվանդյան Տիգրանի (մ. թ. ա. VI դ.)՝ մարաց թագավոր Աժդահակի դեմ կռվի նախապատրաստվելու առիթով հատեյալ հաղորդումը. «Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն Կապադովկացոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից, և դամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և Փոքունց»¹¹⁸:

Պատմական աղբյուրների հաղորդումներից պարզվում է, որ Արևելյան Այսրկովկասի, մասնավորապես մերձկասպյան Հյուսիսարևելյան շրջաններում ռազմական կարևոր նշանակութուն ունեցող «Ճորայ պահակի» կամ «Դուռն Հոնացի» պաշտպանությունում վաղ ժամանակներից իրենց ուրույն դերակատարութունն են ունեցել հայ նախարարական տները: XIII դ. հեղինակ Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդմամբ Սյունյաց նախարարական տունը Տրդատ I արքայի (66-88 թթ.) ժամանակներից մասնակցում էր Ճորայ պահակի պաշտպանությանը: Պատմիչն ասում է, որ Հայոց Վաղարշակ թագավորը (=Տրդատ I) կարգեց Սիսական տոհմը՝ իբրև առաջին նահապետութուն և «Երկրորդ թագաւորութեան իւրոյ և ընդդէմ կալ հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց»¹¹⁹:

Կուրի ձախափնյակի մշակութային զարգացումներում հայկական ազդեցութունն առաջնային դրսևորվել է քրիստոնեության և դպրության տարածման ու հաստատման գործում¹²⁰: Ադաթանգեղոսի հայերեն ընթացիկ հաղորդմամբ Գրիգոր Լուսավորիչը և Հայոց թագավոր Տրդատ III Մեծը (298-330 թթ.) քրիստոնեության քարոզչութունը տարածեցին «...մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դուռնս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կապից...»¹²¹: Ադաթանգեղոսի երկի վաղագույն տարբերակում, որը կրում է «Գրիգորի վարք»

¹¹⁵ Տես Եգանյան Օ., Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ քեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1970, № Ա, էջ 45-48:

¹¹⁶ Մանրամասն քննությունը տես Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց քեմի գրչության այլ վայրերում գրագրված եկեղեցապատկան և վանքապատկան մատյանները (XIV-XIX դդ.), «Էջմիածին», 2005, № ԺԻ, էջ 67-73:

¹¹⁷ Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 94-95:

¹¹⁸ Խորենացի, էջ 81:

¹¹⁹ Օրբելյան, էջ 9:

¹²⁰ Տես Минорский В., նշվ. աշխ., стр. 28, 35-36.

¹²¹ Ագաթանգեղոս, էջ 439:

անունը¹²², ասվում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Կեսարիայում քահանայապետ ձեռնադրվելուց և Հայաստան վերադառնալուց հետո Բուն Աղվանք է ուղարկել եպիսկոպոս Թովմային՝ Փոքր Հայքի Սոսաղ քաղաքից¹²³։ Գրիգոր Լուսավորչի հաստատած՝ Աղվանից եպիսկոպոսապետեր ձեռնադրելու կարգը շարունակվից նաև հետագայում։ Պատմականորեն հավաստի է, որ IV դ. 30-ական թվականների սկզբներին երկրամասում քրիստոնեություն է քարոզել Բուն Աղվանքի և Վիրքի համար եպիսկոպոս կարգված՝ Հայոց կաթողիկոս Վրթանես Ա Պարթևի ավագ որդի Գրիգորիսը¹²⁴, որը նահատակվել է Դերբենդից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին գտնվող Վատնյա դաշտում, մագքթայ հեթանոս թագավոր Մանեսանի հրամանով¹²⁵։ Բուն Աղվանքում ձևավորված եկեղեցին, ընդունելով Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու գերակայությունը (Հայաստանյայց եկեղեցին «հավասարների մեջ առաջինի» կարգավիճակ ունենալով Աղվանից և նախքան քաղկեդոնականությունը VII դ. սկզբներին հարելը նաև Վրաց եկեղեցու նկատմամբ), վարչականորեն և դավանաբանական առումով նրա մասն էր կազմում¹²⁶։ Ըստ Հ. Անասյանի՝ «Աղվաններն ինքնուրույն պետություն են կազմել, երկար ժամանակ ու սերտ շփման մեջ են եղել հայերի հետ, հատկապես քրիստոնեության մուտքից հետո, և ապա հետզհետե ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցություն տակ։ Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական եկեղեցին..., որը համարվում էր Հայկական եկեղեցու արքեպիսկոպոսություններից մեկը»¹²⁷։

Վաղընջական շրջանից հայկական քաղաքակրթության հետ Կուրի ձախափնյակի սերտ կապի, երկրամասում քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ բնակչության առկայության և պահպանված քրիստոնեական ավանդույթների վկայությունն են մատենագրական աղբյուրներում V դարից ի վեր հիշատակվող Կապադակի, Բաղասականի, Հաշուի, Յրիի, Բախաղատի և Շաքիի եպիսկոպոսական թեմերը¹²⁸, որոնց հենքի վրա X դ. վերջերին XI դ. սկզբներին Աղվանից կաթողիկոսության ենթակայությամբ կազմավորվել են Շամախի (Շիրվանի) և Շաքիի հայոց թեմերը¹²⁹։

Բուն Աղվանքում գրի, լուսավորության ու քրիստոնեության հետագա տարածումը սերտորեն կապված է Մևրոպ Մաշտոցի կրթալուսավորական գործունեության հետ, որը V դարի սկզբին Հայաստանում նորաստեղծ գրի ամրապնդումը և լուսավորական գործը հաջո-

¹²² «Գրիգորի վարք»-ը մեզ է հասել միայն հունարեն և ասորերեն ու նրանցից կատարված արաբերեն և ատրաքտտ արաբերեն (բարբուսի) բարգմանություններով։ Հունարեն բնագիրը հայտնաբերել ու հրատարակել է բելգիացի հայագետ ժերար Գալիարը։

¹²³ Տես Ագաբանգեղոսի պատմության հունարեն նորահայտ խմբագրությունը (Վարք)։ Թարգմանություն հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարբիկյանի, առաջարան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, «Էջմիածին», 1966, № Թ-Ժ. էջ 85, տես նաև Բարբիկյան Հ., Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 178։

¹²⁴ Տես Բիզանդ, էջ 20; Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 99, էջ 138-139, տես նաև **Мурадян П.**, Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, «Кавказ и Византия», вып. 3, Ереван, 1982, стр. 5-20, տես նաև Սվազյան Հ., Աղվանից կաթողիկոս Սանուկ Գրիգորիս, «Էջմիածին», 2003, № 2, էջ 39-46, տես նաև **Акопян А.**, Албания-Алуанк, стр. 124-145, նույնի՝ «Վաչագանի վեպ»-ը եւ Արշակունեաց թագադրության խնդիրը, էջ 45-142։

¹²⁵ Գրիգորիսի նահատակությունը Բ. Հարությունյանի ճշգրտումներից հետո ստուգապես թվագրվում է Տրդատ Մեծ արքայի վախճանից (330 թ.) անմիջապես հետո այսինքն՝ 330-331 թթ. (տես Հարությունյան Բ., Մագքթաց Մանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան, ԼՀԳ, Երևան, 1981, № 6, էջ 76-77)։

¹²⁶ Տես **Акопян А.**, Албания-Алуанк, стр. 137, տես նաև Հակոբյան Ար. Արևելյան Այրկովկասում հայկական և իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (մի խմբի ձևավորման օրինակով), «ՄԱ», սյր. Ա, Երևան, 2002, էջ 33։

¹²⁷ Անասյան Հ., Աղուանք եւ Աղուանից կաթողիկոսություն (Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Ե-ԺԸ դդ., Երևան, 1959, էջ 614)։

¹²⁸ Տես Կորյուն, էջ 70, 72, Խորենացի, էջ 340, Կաղանկատուացի, էջ 89, 122, 346։

¹²⁹ Մանրամասն տես Մտեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, ՀՊՃԸ (աարևկան գիտա-ժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, № 3, էջ 870-873։

դուլթյամբ ավարտին հասցնելուց հետո նույն առաքելությամբ անցել է նաև Բուն Աղվանք և Եսվաղեն թագավորի, Երեմիա եպիսկոպոսի ու Բենիամին երեցի օգնությամբ տարածել իր ստեղծած աղվանական նշանագրերը¹³⁰, ինչին հաջորդեց դպրանոցների բացումը: Կորյունի հավաստմամբ՝ եպիսկոպոսն ու թագավորը «...յանձն սուեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել ըստ արժանաւոր և սլատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց...»¹³¹:

Վաղ միջնադարում ևս՝ մինչև Հայոց թագավորության անկումը (128 թ.) Աղվանից թագավորութունը որոշ ընդհատումներով գտնվել է հայկական թագավորության քաղաքական և մշակութային ազդեցության ներքո, ինչի խոստում վկայությանն ենք հանդիպում Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում. «Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսավորիչն Հայոց...զսուրբն Գրիգորիոս... Իսկ երկրորդ հատուածիս զիցուք զլուսն զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորքն հնազանդք թագաւորացն հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս»¹³²: Ն. Ալիսյանի զիտարկմամբ՝ «...Աղուանից աշխարհը ոչ միայն... Մեծ Հայաստանի հովանւոյն տակ ապրած էր եւ անոր մշակոյթով սնած, այլ և... կրօնքով եղբայրացած... թէպէտ յետոյ քաղաքականապէս անկէ բաժանուած, բայց եղած է... անոր հետ դաշնակից եւ դրացիութեամբ հաղորդակից»¹³³:

Մեծ Հայքի հյուսիսարեւելյան Արցախ և Ուտիք նահանգներից Հայոց ազդեցութիւնը Բուն Աղվանքի տարածքների վրա ուժեղացավ հատկապես Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի երկարատե ու արդյունավետ իշխանության (185-Վ1 դարի առաջին կես) շրջանում, որն արքայաբար իշխեց «Արցախոյ ամուր աշխարհին» և «ի Կամրէճս և յԱղուանս»¹³⁴: Վաչագան Բարեպաշտը պատմության մեջ թողել է ազգանվեր ու եկեղեցասեր գործչի բարի համբավ: Նրա հայրենասիրական և աստվածահաճո գործունեութիւնը գովեստով է ներկայացվում հայ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկում. «Սա եղև գուռն լուսոյ աստուածադիտութեան և բազմազան բարեաց օրինակ երջանիկս այս»¹³⁵:

Կուրի ձախափնյակի էթնոմշակութային դարգացումների վրա տարածվող աջափնյակի հայրերից ազդեցության և եկեղեցական ավանդույթների հետագա ամրապնդմանը

¹³⁰ Տե՛ս Կորյուն, էջ 70, Խորենացի, էջ 329, Կաղանկատուացի, էջ 117: Տե՛ս նաև Шанидзе А., Новоткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Абуладзе И., К открытию алфавита кавказских албанцев, стр. 1-68, 69-71, Тбилиси, 1938, Ալիսյան Ն., Ս. Սաշաոց վարդապետ. կեանքն ու գործունեությունը. Խամլոր՝ կենսագրութեամբ Ս Սահակայ, Վիեննա, 1949, էջ 295-319, Աճառյան Հր., Հայոց գրերը. խմբագրությամբ՝ Է. Աղայանի. Երևան, 1984, էջ 213-220, 677-686. Абрамян А., նշվ. աշխ., էջ 73, Յակոբեան Ա., Սաշաոցի երկրորդ հիսիսային ուղեորութեան ժամանակը ու խնդիրները (Հայոց գրեր 1600: Միջազգային գիտատրոյի գնկուցումների ժողովածու. Երևան, 2006. էջ 123-191); The Caucasian Albanian palimpsests of Mt. Sinai, vol. II, edited by Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze and Jean Pierre Mane, Brepols, 2008.

¹³¹ Կորյուն, էջ 70:

¹³² Գանձակեցի, էջ 192:

¹³³ Ալիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 315:

¹³⁴ Կաղանկատուացի, էջ 47, 50, տե՛ս նաև Ուլուբաբյան Բ., Դավազներ Հայոց Արեւից կողմանց պատմության (V-VII դդ.). Երևան, 1981, 141-142, տե՛ս նաև Դանիէլեան Է., Գանձատրոյ պատմութիւն, Երևան, 2005, էջ 43:

¹³⁵ Կաղանկատուացի, էջ 83:

նույնպես Աղվանից հայրապետական աթոռը 552 թ. Չոզ-Դերբենդից Հայոց Արևելից (Արցախ, Ուտիք) կողմանց Ուտիքի Պարտավ քաղաք¹³⁶, այսինքն՝ բուն հայկական միջավայր տեղափոխելը¹³⁷: «...VI դ. երկրորդ կեսին,- գրում է Ալ. Հակոբյանը,- Աղվանից եկեղեցին ազգային տեսանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական տարացեղ բնակչություն ունեցող ձախափնյա լայնարձակ տարածքներ...»¹³⁸: Նորատեղից առաջնորդության դաճակալ է ձևավորվում Արցախի Մեծ Առանք (Մեծիրանք) գավառի եպիսկոպոս Տիր Աբասը (552-596 թթ.)։ «Առ սովաւ կալան սովորութիւն դրել ի պատրուակ թղթի՝ Աղուանից, Լինաց և Չորայ կաթողիկոսի»¹³⁹: Հարկ է նշել, որ աղբյուրներում նորահաստատ առաջնորդության «Աղուանից» անվանումը Հայոց Արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգներում բացառապես կիրառվել է եկեղեցա-իրավական բովանդակությամբ¹⁴⁰: Ուտի հայ պատմիչները Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհը և սրանց հարակից շրջաններն անվանել են «Հայոց Արևելից կողմանք», «կողմանք Արևելից», «Երկիրն Աղուանից», «Աղուանից կողմանք», «Խորին Հայք»¹⁴¹: XII դ. պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին հետևյալ պարզաբանումն է տալիս Հայաղվանքին, թե՛ «...յաշխարհն Աղուանից, որ ասի՝ խորին աշխարհ Հայոց...»¹⁴²: Ինչպես նշում է է. Դանիելյանը. «Հայ Առաքելական եկեղեցու աւանդոյթների վրայ հիմնուած «Աղուանից» հայրապետութիւնը հայոց դաւանաբանութեան հետեւորդն էր: Հայկական ծագմամբ «Աղուանք»¹⁴³ անուանումը, յետագայում եկեղեցական իմաստ ստանալով, հայկական աղբիւրներում սկսեց կիրառուել նաեւ Արցախ եւ Ուտիք նահանգների թեմերի առումով»¹⁴⁴:

Աղվանից կաթողիկոսությունը (XIV դարի վերջերից - XV դարի սկզբներից Գանձասարի անվամբ)¹⁴⁵ ընդունելով Հայոց եկեղեցու դերակալությունը, համարվում էր նրա նվիրապետական աթոռներից մեկը, իսկ կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին Հայոց հայրապետի կողմից¹⁴⁶: Արմենոս Երևանցի կաթողիկոսի վկայությամբ՝ «...դի յորքան ժամանակս Կաթողիկոսքն Հայոց նստէին յերկիրս Հայոց ի բնիկ և ի սեպհական յաթոռն Լուսաւորչին, Կաթողիկոսքն Աղուանից միշտ ընդ ձեռամբ սոցին են լեալք, և հրամանաւ սոցին են ձեռնադրեցեալք»¹⁴⁷: Որ վաղ միջնադարից ձախափնյակի թեմերը գտնվում էին էջմիածնի կաթողիկոսության տնօրինումից՝ տակ, վկայում է նաև Շահ Սաֆիի (1629-1642 թթ.)՝ 1634 թ. հրամանագրի հետևյալ

¹³⁶ Տես նույն տեղում, էջ 119:

¹³⁷ Տես Акопян Ал., Албания-Алуанк, стр. 134-138, նույնի՝ Աղուանրում Արշակունեաց քաղաքաբնական անվան ժամանակի մասին, ՄՍՍԵՄ, ար. XXVI, Երևան, 2007, էջ 73, տես նաև Դանիելյան Է., Գանձասարի վանքը, Երևան, 2009, էջ 16:

¹³⁸ Акопян Ал., Албания-Алуанк, стр. 139-140.

¹³⁹ Կաթողիկոսացի, էջ 343:

¹⁴⁰ Տես Ուրուբաքեան Բ., Աղուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման իսկականները իսրայի շուրջ, ՀՀՀ, Պէյրուր, 1979, հ. 1, էջ 48, տես նաև Акопян Ал., Албания-Алуанк, стр. 273-274, տես նաև Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, էջ 55:

¹⁴¹ Տես Մնացականյան Ա., նշվ աշխ., էջ 5:

¹⁴² Ուտայեցի, էջ 230:

¹⁴³ «Աղուանք» անվան ստուգաբանման մանրամասն քննությունը տես Աղաբեկյան Մ., Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, ՊԲՀ, Երևան, 1990, № 1, էջ 168-177:

¹⁴⁴ Դանիելյան Է., Գանձասարի վանքը, էջ 16-17:

¹⁴⁵ Տես Սկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, 2006, տես նաև Բալայան Մ., Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 168:

¹⁴⁶ Տես Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 162; Ուրուբաքյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998, էջ 119, տես նաև Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, էջ 47:

¹⁴⁷ Սիմեոն Երևանցի, էջ 77:

տեղեկութիւնը. «...Շամախու և Շիրվանի հայերը զեկուցեցին այն մասին, որ հին ժամանակներին ի վեր նրանց կաթողիկոսը Ուչքիլիսայինն (Սբ. Էջմիածնին - Գ. Ս.) է եղել...»¹⁴⁸:

Ըստ Եղիշե պատմիչի՝ V դ., երբ Հայաստանի մեծ մասը ենթակա էր Սասանյան Իրանին և ուներ մարզպանութեան կարգավիճակ, պարսից արքունիքը Հայ նախարարական տներին ևս ներգրավել էր «ձորայ պահակի» պաշտպանութեան գործում¹⁴⁹: Այս իրողութիւնը փաստել է նաև Ղազար Փարպեցին, որի հաղորդմամբ Վասակ Սյունին Վրաստանի մարզպան նշանակված ժամանակ (439-443 թթ.) պաշտպանում էր նաև Կովկասյան նշանավոր լեռնանցքը: Ինչպես հետևում է Վասակ Սյունու խոսքից՝ «...ես մինչ Վրաց մարզպանն էի և դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր...»¹⁵⁰: «ձորայ պահակի» պաշտպանութեան նպատակով Հայ, մասնավորապես սյունեացի զինվորականութեան և խաղաղ բնակչութեան հաստատումը ուժեղացաւ V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկայնքով Իրանի քաղաքական դիրքերի ամրապնդման ընթացքում: Հայրենիքից՝ Հայերի հեռացնելու Սասանյանների ծրագիրը, ըստ էութեան, երկու նպատակ էր հետապնդում: Նախ՝ դա թելադրվում էր զուտ ռազմական անհրաժեշտութեամբ, ապա՝ պարբերաբար բռնկվող Հայ ազատագրական շարժումները ռազմական ուժից զրկելու ձգտմամբ¹⁵¹: IX դ. արաբ հեղինակ Բալազուրին հաղորդում է, որ Խոսրով I Անուշիրվանը (531-579 թթ.) իր կառուցած պաշտպանական ամրութիւններում՝ Շաբիրանում, Մոսկատում և Բաբ ալ-Աբվաբում (Դերբենդ), Իրանից բերված բնակիչներին¹⁵² հետ մեկտեղ բնակեցրեց Սյունիքից տեղափոխած «քաջարի ու կորովի մարդկանց», սրտեց նա կոչում էր Սիլասիջիներ (սիսականցիներ)¹⁵³:

Արաբական արշավանքների շրջանում Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի արաբ կուսակալ Մուավիայի միջև 652 թ. կնքված սլայմանագրով Հայաստանի և Վիրքի հետ միասին Կուրից Հյուսիս, Բուն Աղվանքի ընդգրկմամբ, ընդհուպ մինչև Դերբենդ ընկած տարածքների իշխանութիւնը հանձնվեց Ռշտունուն: Սեբեոսի վկայութեամբ՝ «Եւ իշխանութիւն և տ նմա զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնս, մինչև ցԿապիոհ և ցՊահակն ձորայ...»¹⁵⁴:

Կուրի ձախափնյակում Հայ բնակչութեան հետագա հաստատուն աճը հատկապես պայմանավորված էր 775 թ. Տարոնից Շաքի եկած և այդտեղ հաստատված Աշոտ Բագրատունու երեք եղբորդիների կողմից տեղի իշխանութեան հիմնադրմամբ: Տարոնի Հայ Բագրատունի իշխանների՝ Շաքիում հաստատվելու և այն որպես կալվածք վրաց թագավոր Արչիլի կողմից ստանալու մասին «Բարթիլիս Յիտվրերայում» ասված է. «Ասորներսհ (Աշոտ Բագրատունու - Գ. Ս.) Կուլրի եղբորդիք, երեք եղբայրները... Տարոնից էին եկիլ Շաքի ու հաստատուիլ այն-

¹⁴⁸ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I (հրովարտակներ), պր. Բ (1601-1650), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 42, էջ 147:

¹⁴⁹ Եղիշե, էջ 43:

¹⁵⁰ Փարպեցի, էջ 83:

¹⁵¹ Մանրամասն քննությունը տես Еремян С., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, Տեղեկագիր ՍՍՍՀ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, № 7 (12), էջ 33-40, Բարխուդարյան Ս., Դերբենդի հայ-աղվանական քաղաքապետությունը, ՊՌՀ, Երևան, 1969, № 3, էջ 125-147, Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 469-470, Հակոբյան Ար., Արևելյան Այսրիկի հաստատումը, էջ 31-39:

¹⁵² Սասանյանները Աղվանքը Իրանին ենթակա երկիր դարձնելուց հետո քաղաքական իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով V-VI դդ. այդտեղ վերաբնակեցրին Գլխանից, Զաշանից, Սպահանից և Խորասանից տեղափոխած հազարավոր բնակիչների (տես Արաբական աղբյուրների Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 17):

¹⁵³ Տես Баладзори, стр. 5, 7, տես նաև Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Ибн-ал-Факих, (СМОМПК, вып. XXXI, Тифлис, 1902 стр. 23), տես նաև Արաբական աղբյուրներ, Գ (Բալազուրի), էջ 266, տես նաև Մորթման, էջ 5: Հմմտ. վերևում, ժամոթ. 151.

¹⁵⁴ Սեբեոս, էջ 446:

անկ Արչիլին հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անընակ էին դարձել... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուլգուղ (Գուլգուղ)»¹⁵⁵: Այդ իշխանության հենքի վրա IX դ. վերջից բարձրացավ Շաքիի հայ Բագրատունիների թագավորությունը՝ Համամ-Հովհաննեսի գլխավորությամբ, հարատևելով մինչև 962 թ.¹⁵⁶: Շաքիի հայկական թագավորության և նրա թագավոր Համամի որդի Ատրնբրեսհի կապակցությամբ տեղեկությունն է հաղորդում նաև արաբ պատմիչ Մասուդին (աշխատությունն ավարտել է 943 թ.), շաքեցիներին նշելով որպես քրիստոնեական հավատքի հետևորդներ¹⁵⁷: X դարի մեկ այլ արաբ հեղինակ Մուկադասին, որն իր աշխատությունը գրել է 985 թ., հաղորդում է, որ Շաքիի բնակչության մեծ մասը քրիստոնյաներ էին¹⁵⁸:

Հնաբնակ հայերից բացի, երկրամասում հայ բնակչության հետագա հաստատումը շարունակվել է XI դարի երկրորդ կեսից սելջուկ-թուրքերի և XIII դարում մոնղոլ-թաթարների աղետարեր արշավանքների հետևանքով Հայաստանից տեղի ունեցած արտագաղթների հաշվին: Սելջուկ-թուրքերի նվաճումների ժամանակ Անիի հայ բնակչության մի ստվար զանգված Կասպյան ուղիներով հեռացել և հաստատվել է Մերձվոլգյան շրջաններում՝ Աստրախան, Սարայ, Կազան, իսկ մոնղոլ-թաթարների կողմից Անիի գրավումից հետո նույն ճանապարհով անցյիների մի այլ հատված հաստատվել է Վոլգյան Բուլղարիայում¹⁵⁹: Անիից դեպի Հյուսիս գնացող գաղթականության Կասպից ծովի արևմտյան ափազծի երկայնությամբ սիռվելու մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XVII դ. տաղասաց Մարտիրոս Ղրիմեցու «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրի» չափածո պատմության մեջ, որտեղ ասվում է, որ անցյիների մի մասը Ջուզա, Վան և այլ վայրեր գաղթելուց բացի, «անցանեն ընդ ծովամբն Կասպիական»¹⁶⁰: Պատմական աղբյուրներին լրացնելու է գալիս աղգային գործիչներից Հովակ Ստեփանյանի հետևյալ տեղեկությունը. «Արմաւիր, Ղզլար, Մոզդոկ, Վլադիկաւկազ, Գրոզնի, Պատրպորակ, Կիււալովոզակ, Դերբինտ, Պարոպակ, Ղուբա, ապա Բաղու, Շամախի, Նուխի և այլ տեղերում ապրում են տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք զարհրի ընթացքում արտագաղթի են ենթարկուել քաղաքական և տնտեսական պատճառներով Անիի շրջանից»¹⁶¹: Անիի պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ Թ. Հակոբյանն այս առիթով գրում է. «...Անիի (և Շիրակի) բնակչությունը սիրվել էր մի հսկայական ասարածության շրջաններում ու քաղաքներում, որի սահմանը հարավում հասնում էր Միջագետք ու Կլիվիտա, արևելքում՝ Կասպից ծով ու Վոլգա, արևմուտքում՝ Բալկաններ ու Հունգարիա, իսկ հյուսիսում՝ Լեհաստան»¹⁶²: Թաթարոս հայերի պատմագագաղթությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Ար. Հակոբյանը նշում է, որ այդ տեղաշարժերի հետևանքով միջագային առևտրական ուղիներին քաջածանոթ անցյիների մի խումբ հնարավոր է, որ հաստատված լինել նաև այդ ճանապարհների վրա գտնվող Մուշկուրի, Դերբենգի, Ղուբայի և շրջակա հայկական բնակավայրերում¹⁶³: «Այս մեծ աղէտէն

¹⁵⁵ Արաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Խ. Ա, էջ 196:

¹⁵⁶ Տե՛ս Արոնց Ն., Բագրատունեաց փառքը (Պատմական ուսումնասիրություններ), Պարիս, 1948, էջ 125-134. տե՛ս նաև Բարխուդարյան Ա., Արցախի, Շարիի և Փանիսոպի իշխանությունները IX-X դդ., ՊԲՀ, Երևան, 1971, № 1, էջ 58-72:

¹⁵⁷ Տե՛ս Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Масуди (СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908, стр. 57), տե՛ս նաև Минорский В., նշվ. աշխ., стр. 116-117, 211.

¹⁵⁸ Տե՛ս Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Ал-Мукаддаси (СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908, стр. 9).

¹⁵⁹ Տե՛ս Արրախանյան Ա., Համառոտ որվազիմ հայ գաղթականության պատմության Խ. Ա, Երևան, 1964, էջ 123-124:

¹⁶⁰ Մարտիրոսյան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի (ուսումնասիրություն և բնագիր), Երևան, 1958, էջ 145:

¹⁶¹ Ստեփանյան Յ., Մոսկի անցելուն, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1964, ԽԲ ստրի, մայիս, № 5, էջ 45:

¹⁶² Հակոբյան Թ., Անի մայրաքաղաք, Երևան, 1988, էջ 284:

¹⁶³ Տե՛ս Հակոբյան Ար., Թարախոս հայեր, էջ 55-57:

իրկուած Հայեր,- գրուած է Ա. Ալպոյաճյանը,- ինչպէս Հայաստանի ուրիշ գաւառներու բնակիչներէն մօտ 40,000 անձ, մայր երկրէն կը փոխադրուին և կը հաստատուին Կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը...»¹⁶³:

Տեղեկութիւնները համաձայն Անիի գաղթականները Մերձկովքայան և Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում երկար չեն մնացել: Մոնղոլ նվաճողները, գրավելով այդ շրջանները ևս, հետապնդել են հայ գաղթականներին, որի հետևանքով անեցիներէից շատերը ստիպւած են եղել տեղափոխվել և հաստատվել Ղրիմի հարավային շրջաններում¹⁶⁴: Անեցիների Կասպից ծովի առափնյա վայրերում հաստատվելու և այդտեղից Ղրիմ գաղթելու պատճառների վերաբերյալ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան Ղուբայից 1871 թ. հոկտեմբերի 8-ին «Մեղու Հայաստանի» ամսագրին ներսես Սարումյանցի¹⁶⁵ հղած մի թղթակցութեան մեջ. «Աւանդութիւնը կպատմէ, թէ սոքա (Նաչմասի, Քիլվարի և Ղարաջալիի հայերը - Գ. Ս.) Անի քաղաքէն գաղթած են այս տեղ և եղած են աւելի քան վեց հարիւր տուն, բայց յետոյ այս տեղից օդոյ և եղանակի վնասակարութեան պատճառաւ և մանաւանդ ուրեմն տեղական մահմետական իշխանի անագորոյն և բարբարոսական վարմունքէն փոխադրած են իւրեանց բնակութիւնը իւրիմու կողմերը»¹⁶⁶:

Այսպիսով՝ պատմական հիշատակումներից կարելի է եզրակացնել, որ թուրք-սելջուկների, ապա մոնղոլ-թաթարների՝ իրար հաջորդող արշավանքների ու տիրապետութեան հետևանքով Հայաստանից տեղահանված և դեպի Հյուսիս զնացած գաղթականական նոր հոսքերի հետևանքով (որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմել անեցիները), որոշ թիվով գաղթականներ հաստատվել են Շիրվանում և համարել հնաբնակ հայերի թիվը՝ երկրամասում հեղհեղ տեղափոխելով ստվար բնակչութեամբ հայաբնակ գոտի: Ըստ որոշ տեղեկութիւնների՝ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում հայաբնակ բնակավայրերի թիվը հասնում էր ավելի քան 200-ի¹⁶⁷:

Էթնիկական բարդ խճանկար ունեցող Արևելյան Այսրկովկասում զգալիորեն առկա էր նաև էթնիկ լայն ներկայութեամբ և քաղաքական իշխանութեամբ օժտված իրանական շերտը: Վերջինս մեծ դեր ունեցավ Արևելյան Այսրկովկասի էթնոմշակութային և էթնոգրականական զարգացումներում, որն ընդհուպ մինչև XV-XVI դդ. արտահայտվեց իրանական մշակութի, մասնավորապես պարսկերենի (միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի, հետագայում նաև նոր պարսկերենի) տարածմամբ¹⁶⁸: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ար. Հակոբյանը. «...հայ-իրանական էթնոմշակութային շերտերը էլիտար դիրք ունենին կովկասյանի համեմատ: Սակայն հայ-

¹⁶³ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Կ. Բ, Գաիլթ, 1955, էջ 350:

¹⁶⁴ Տե՛ս Արիկեան Յ., Համառոտ պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Անիի և Արևմտայան, 1985, էջ 161-162:

¹⁶⁵ Ներսես Աղբաթի Սարումյանը ծնվել է Արցախի Խաչնի գավառի Մեթիշեն գյուղում: Երկար ժամանակ եղել է Բարվի պատվաւոր ճոտարը: Նյութապես աջակցել է Ղուբայի հայկական գյուղերի դպրոցներին, եղել գավառի դպրոցների հոգաբարձուների խորհրդի անդամ: Չոն է գնացել է Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերյան ջարդերին (տե՛ս «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 274, տե՛ս նաև Հովակիմյան Է., Հայոց ժամկանոնների բառարան, Երևան, 2005, էջ 717-718):

¹⁶⁶ Ներսես Սարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս. 1871, հոկտեմբերի 16, № 38, էջ 299, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Թաթարստանի լեզվական մշակույթի շուրջ (18-րդ. - 20-րդ դ. սկիզբ), «Էջմիածին», 2002, № 10, էջ 72:

¹⁶⁷ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Շամսխու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 57:

¹⁶⁸ Տե՛ս Минорский В., 624. աշխ., стр. 30-35, տե՛ս նաև Մարգարյան Հ., Հայաստան, Իրան, Կովկաս (տարածաշրջանային խնդիրներ), «Գիտության գլոբալ», Երևան, 2001, № 1, էջ 65-66, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Արևելյան Այսրկովկասում... 1, էջ 26-31:

կականը ենթակարգվում էր իրանականին, որի գերակայությունը Արևելյան Այսրկովկասում որոշ փոփոխություններով հանդերձ պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դդ»¹⁶⁹:

Արևելյան Այսրկովկասն իր աշխարհագրական դիրքով վաղ ժամանակներից եղել է տարբեր ժողովուրդների ու մշակույթների ակտիվ փոխազդեցության, հյուսիսից՝ Ճորա կամ Դերբենդի ղռնով պարբերաբար ասպատակող վաչկատուն ցեղերի, Արևելքի ու Արևմուտքի հզոր տերությունների՝ Պարթևական թագավորության և Հռոմեական կայսրության, Սասանյանների ու Բյուզանդիայի մրցակցության ու ռազմական բախումների թատերաբեմ՝ մեծապես տուժել է ավերիչ պատերազմներից և տիրապետություններից: «Ոչ մի երկիր,- գրում է Մակարեյս. Բարխուտարյանը,- ենթակայ եղած չէ վերջին աստիճան ճնշման, սրածովեան, արիւնսահեղութեան, սովի և գերեմարութեան, որքան Աղուանից երկիրն: Աղուանից երկիրն, լինելու հիւսիսից հարու և հարաւից հիւսիս անցուղարձ անելու միակ ճանապարհն կամ դուռնն, բազմիցս ոտնակոխ է լինում յաճախակի անցուղարձ անող բռնաւորների հրոսակներից մանաւանդ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ»¹⁷⁰: VIII դ. սկզբին երկրամասը ընկնում է արաբական տիրապետության տակ, մտցվելով «Արմինիա» (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, մերձկասպյան շրջաններ, Դերբենդ) փոխարքայության կազմում¹⁷¹: XI-XV դդ. ընթացքում գտնվում է վաչկատուն օղուկ թուրքերի, մոնղոլ-թաթարների, Լանկ-Թեմուրի, սրանց հետքերով եկած Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու թուրքմեն քոչվոր ցեղերի, ինչպես նաև Սեֆյանների (ղզլբաշներ) տիրապետության տակ: Արշավանքներից ու ասպատակություններից տուժել է հատկապես երկրամասի քրիստոնյա բնակչությունը, որի մեծ մասը սպանվել, գերեմարվել կամ դարձել է բնավեր: Շիրվանի երկրի Մատրասա հայկական դյուղում Թումա Թավրիզցի գրչի՝ 1403 թ. ընդօրինակած «Մեկնութիւնք և քարոզք Մատթէոսի վարդապետի, աշակերտի Գրիգորի Տաթևացույ» ձեռագրի հիշատակարանում Լանկ-Թեմուրի չարագործությունների մասին դառնությունամբ արձանագրված է հետևյալը. «Ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս, զի հէնք և երկիւղ և սասանումն և դողումն թշուառականին և նեւին կարապետին՝ Թամուրին, որ թարքմանի դա մուր, զի ուր և հասանէ մթնատեսակ և մրրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն չարչարելով, զոմն սպանելով, զոմն գերելով, զհայր ի յորդույ բաժանելով և զորդի ի հօրէ և այլն: Եւ ոմանք մաղապուրծ լինելով ի յայրս և ի ձերպս և յամրոցս և ի դղեակս, և ոչ լինէին ազատեալք, զի ոմանք ի սովոյ մեռանէին և այլք ի տօթոյ և ի ծարաւոյ, կէսք ի յահէ և յերկիւղէ զինքեանս քարավէժ առնէին, և այլ բազում չարիս...»¹⁷²:

Պատմությունը բազում հիշատակություններ է թողել նաև զղբաշներ¹⁷³՝ Շիրվանում գործած չարագործությունների մասին: Վերջիններս, շելխ Հեյդարի գլխավորությամբ 1488 թ. մտնելով Շիրվան, անողորբաբար, առանց սեռի ու տարիքի խարուխյան կոտորում են Շամախի բնակչությանը, որոնց թվում նաև քրիստոնյաներին: Հայ անանուն մի հիշատակագիր այդ իրադարձության վերաբերյալ հետևյալ հաղորդումն է թողել. «Որ ևւ ժողովեաց յայսմ ամի

¹⁶⁹ Հակոբյան Ար., Արևելյան Այսրկովկասում..., էջ 39:

¹⁷⁰ Բարխուտարեանց Մ., 6շվ. աշխ., էջ 88-89:

¹⁷¹ Տե՛ս Тер-Гевондян А., Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, стр. 157-160.

¹⁷² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 31:

¹⁷³ XV դարում Սեֆյանների գլխավոր հենարան դարձան քյուրքական վաչկատուն ցեղերը, որոնք XV դարի երկրորդ կեսին ստացան «ղզլբաշներ» (քյուրքերեն՝ «կարմրագլուխներ»), քանի որ այդ ռազմիկ քոչվորները, որպես տարբերանշան, սկսեցին կրել տասներկու ալ երկգներով չալմա: Հենց սրանց անունով Սեֆյանների պետությունը հաճախ անվանվում է «ղզլբաշական» (տե՛ս Բայբերդյան Վ., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 296):

արս իբրև ԽՌ. (40,000), եւ գնացեալ խաբսութեամբ եմուտ ի Շամախի, եւ զամենեւնեան, որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից եւ ի տաճկաց՝ զարս եւ զկանայս՝ սրով կոտորեաց, և գքաղաքն ամենայն հրով այրեաց...»¹⁷⁴: Շեյխ Նեյբարի հրամանով զազանաբար սրի են քաշվում նաև մանկահասակ երեխաները՝ աննկարադրելի տանջանքով: Ըստ Մշո Առաքելոց վանքի Ճառքնորի մի հիշատակագրութեան. «...և զմանր տղայքն ժողովեալ առ ինքն և դիզեալ ի վերայ միմիանց հինգ և վեց, և ինքն ի վերուստ նիզակաւ անցուցանէր մինչև ի ներքին տղայն. և վերացուցեալ նիզակաւն կանգնէր, և տղայքն աղիողորմն թալկանային ոտիւք և ձեռքք ի ծայրս նիզակացն...»¹⁷⁵: Իսկ շեյխ Իսմայիլի՝ Շիրվանում 1500 թ. գործած հրեշտակոր ոճիրների մասին հիշատակարանում ասված է. «...և եկեալ յանկարծակի, մտեալ ի մէջ Շարուանայ տանս... և բազում քրիստոնայք յանկան ի ձեռն անաւրինին և մաշեցան ի սուր սուսերի, և դիակունք ի յերկիր անկան և կերակուր եղան թռչնոց և գազանաց...»¹⁷⁶: 1501 թ. շեյխ Իսմայիլը գրավեց նաև Բաքուն և Շամախին¹⁷⁷:

Կուրի ձախտափնյակի էթնոմշակութային պատկերում գեոքս պարսիկների, ապա արաբների նվաճումների շրջանում՝ VII-VIII դդ., սկսված մշակութային, քաղաքական և էթնիկական փոփոխութեաններն ավելի մեծ և ավերիչ բնույթի ստացան թյուրքապետ քոչվոր ցեղերի ասպատակութեանների ու տիրապետութեան ժամանակաշրջանում¹⁷⁸: Նստակյաց զարգացած հողագործութեանը շատ տեղերում տեղի տվեց քոչվորների անասնապահական տնտեսութեանը, ինչը անվերականգնելի հարված էր երկրամասի քաղաքակրթական արժեքներին: «Թյուրքերի համար,- գրում է Լեոն,- Արևելյան Այսրկովկասի տափաստանները հայրենիք դարձել էին 11-13 դարերից ոչ վաղ, երբ տեղի ունեին սելջուկյան և թաթարական արշավանքները, որոնք լինելով վազկատուն ժողովուրդների անդամութեաններ, նստեցրին այստեղ հոծ բազմութեաններ իրանցից իբրև այնպիսի աշխարհագրական միջավայրում, որ կարծես հատկապես ստեղծված էր վազկատուն անտեսութեան համար և լիովին փոխարինում էր նրանց բուն հայրենիք Սիջին Ասիան»¹⁷⁹: Մահմեդականացված Շաքի-Շիրվան գոտում մինչև XVIII սկզբները իրենց լեզուներն ու էթնիկ դիմագիծը պահպանեցին բուն աղվանական էթնիկ միավորների մի զգալի մասը (լեզվիներ, քրիստոնեութուն դավանող ուղիներ)¹⁸⁰: Իր ազգային նկարագիրը՝ մշակույթն ու լեզուն, հիմնականում անխաթար պահպանել էր հայ բնակչութունը¹⁸¹: Շաքի-Շիրվան գոտում բնակվող հայերը եկվոր թյուրքական ցեղերի կաղմակերպած կոտորածներից և հալածանքներից փրկվելու նպատակով բնակութուն էին հաստատել նաև լեռնալանջերում, ձորերով ու կիրճերով մեկուսացված վայրերում, ուր պաշտպանութեան անսակիտից տեղանքն ավելի ապահով էր¹⁸²:

¹⁷⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, էջ 107:

¹⁷⁵ Մարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մասենադարանին Սփրարեանց ի Վենետիկ. Կ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1160:

¹⁷⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ, էջ LII:

¹⁷⁷ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), Կ. Ա, էջ 144:

¹⁷⁸ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 89, ան՛ս նաև Карпович Ф., Арабы и тюрки в Бакинском крае и введение ислама (СМОМПК, вып. XXVII, Тифлис, 1900, отд. I, стр. 37-53):

¹⁷⁹ Լեո, Խոջալական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 127:

¹⁸⁰ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 88-89, ան՛ս նաև Харатьян Г., Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.), «Научная мысль Кавказа», Ереван, 2003, № 3, стр. 82-84:

¹⁸¹ Տե՛ս Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гулистан-Ирам (Введение: топографическое описание Ширвана и Дагестана, положение, наименование стран, происхождение жителей, языков и вероисповедания), Баку, 1926, стр. 13:

¹⁸² Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 89:

XVI-XVII դդ. Շիրվանը գտնվել է մե'րթ Սեֆյան Իրանի, մե'րթ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո: Երեք տասնամյակ տևած Թուրք-իրանական տևական պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժեցին նաև երկրամասի հայերը: Մուստաֆա-Լալա փաշայի` Շիրվանում 1578 թ. գործած սոսկալի ոճիրների մասին ձեռագիր մի հիշատակարանում ասված է. «Ետոյ ելաւ Խանթաթար յերկրէն Քաֆայու (=Թևոդոսիա), և անցաւ ի լեառն Ալսըռդայ (?)»¹⁸³, և մտաւ երկիրն Շարվանայ, շատ աւեր էած, գերեաց զազգքս Հայկազանց (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.), քակեցին ծառն ապրիլումի (իմա` մետաքսի - Գ. Ս.)»¹⁸⁴: Այս արշավանքների և դրանց հետ կապված կողոպուտների հետևանքով սկսեց մոլեգնել սովն ու համաճարակը: Չընդհատվող պատերազմական գործողությունները կործանիչ ազդեցություն ունեցան բնակչության բնական աճի վրա: 1578-1588 թթ. պատերազմների ընթացքում, երբ Թուրքիան Իրանից զավթեց Շիրվանը, օսմանցիների հարկապահանջումից անտանելի չափերից զրգոված` մեծ թվով հայեր 1586 թ. գաղթեցին Իրան: Իրանահայերի պատմությունը նվիրված իր աշխատությունում Հ. Առաքելյանը գրում է. «Ուտէացւոց աշխարհից, Շամախու եւ Գանձակի կողմերից բազմաթիւ հայեր գաղթեցին Պարսկաստան: Իրանք բոլոր գնացին Ասպահան քաղաքը, որտեղ Շահաբբաս բնակեցրեց նրանց»¹⁸⁵: Հաճախակի կրկնվող Թուրք-իրանական պատերազմների հետևանքով Շիրվանից և Արցախից որոշ թվով հայեր 1614-1615 թթ. տեղահանվել են դեպի Արևելյան Վրաստան` Կախեթ, ապա Շահ-Աբբաս I-ի (1587-1629 թթ.) հրամանով դաղթել են Իրան¹⁸⁶:

Թուրք-իրանական պատերազմներն ավարտվեցին 1639 թ. մայիսի 17-ին Կարս-է Շիրինի պայմանագրով, որով Այսրկովկասն ու Ատրպատականը մնացին Սեֆյան Իրանին¹⁸⁷:

Իրանական տիրապետության շրջանում (XVI-XVIII դդ.) Շիրվանի հայ բնակչությունը ենթարկվեց ոչ միայն տնտեսական, սոցիալական և հարկային ճնշման, այլև ազգային ու կրոնական հալածանքների: Միախոնք Յոհան Լա Մացը, անդրադառնալով շամախահայությունը պարտադրվող տուրքերին, Մոսկվայի իր ընկերակցին հասցեագրած նամակում գրում է. «Վերջին ամսվա ընթացքում մեզ մոտ այստեղ տեղի էր ունենում բավականին ուժեղ երկրաշարժ, որը յուրաքանչյուր զիչեր երեք-չորս անգամ ցնցում էր տները: Քանի որ հայերն այդ կապակցությամբ, հանդիսավոր կերպով, բարձրացել էին սարի գագաթը, որպեսզի քաղաքն (Շամախին - Գ. Ս.) աղետից ազատելու համար աղոթեն աստծուն, հարկադրված եղան դրա համար մոտ 200 թուման տուգանք վճարել»¹⁸⁸: Մեկ այլ նամակում Լա Մացը, դարձյալ անդրադառնալով Շիրվանում հայերի իրավական վիճակին, գրում է. «Ե՛վ Ապահանում, և՛ Իրանի մյուս կողմերում ըստ ամենայնի ջանք են թափում, որպեսզի մարզիկ հրամարտին քրիստոնեական կրոնից...: Անգամ Շամախիում հայերին կործանելու զարմանալի միջոցների են գիտում նրանք: Անհիմն տանջանքներ են բարդում նրանց վրա, իսկ գյուղացիներն այն աստիճանի են ճնշված, որ գրեթե բոլորն էլ մտածում են իրենց երկրից հեռանալու մասին և եթե ունեն

¹⁸³ Հարցականը Բ. Սարգիսյանինն է:

¹⁸⁴ Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վեներտիկ, հ. Ա, Վեներտիկ, 1914, էջ 667, հմմտ. Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1959, էջ 63:

¹⁸⁵ Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի հայերը (նրանց անցելը, ներկան եւ ապագան), մասն Ա, Վիեննա, 1911, էջ 42:

¹⁸⁶ Տե՛ս Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., М-д, 1949, стр. 252-253.

¹⁸⁷ Տե՛ս Նազարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961, էջ 263-264:

¹⁸⁸ Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 542:

նային ապահով ապաստան՝ այստեղ չէր մնա ոչ ոք»¹⁸⁹: Նման դաժանություններն փկայություններն էրից է Պետրոս I-ի կողմից հետախուզական նպատակով Իրան ուղևորվելու ճանապարհին 1716 թ. սկստեմբեր-դեկտեմբերին Շամախիում հանգրվանած դեսպան Արտեմի Վոլինսկու հաղորդումը՝ տեղի խոսքով խանի հրամանով մեհմանդար Ալլա Կուլի-բեկի կողմից Քարխան (Քալախան - Գ. Ս.) հայկական գյուղի բնակիչներին դաժան ծեծի ենթարկելու մասին¹⁹⁰:

XVIII դարը հրկրամասի քրիստոնյա ազգաբնակչության համար մեծ փորձություններ էր, էթնիկ ինքնությունը պահպանելու երկարատև ու համառ պայքարի ժամանակաշրջան էր: Դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Շիրվանը մեծապես տուժեց հյուսիսկովկասյան լեռնականների լեզգիների կրկնվող ասպատակություններից ու արշավանքներից, որոնք ուղեկցվում էին հազարավոր մարդկանց գերեվարումով: Լեռնականների արշավանքները դեպի Իրանին ենթակա տարածքներ ձեռնարկվում էին Թուրքիայի դրդմամբ, որն Այսրկովկասին տիրելու նպատակով ձգտում էր թուլացնել Իրանի և Ռուսաստանի ազդեցությունն այդտեղ¹⁹¹: Դադատանի սուլունի լեզգիները՝ 1712¹⁹², 1716, 1720, 1721 թվականների արշավանքների ընթացքում Շաքիի և Շամախիի շրջանների հայաբնակ գյուղերը ենթարկվեցին համատարած ասպատակությունների: Կոտորվեց, կողոպտվեց և գերեվարվեց անպաշտպան բնակչությունը¹⁹³: 1721 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած արշավանքի ժամանակ կոտորածից և գերեվարությունից մասամբ փրկվեց Շամախի քաղաքի և հարակից հայկական գյուղերի հայ բնակչությունը: Եսայի Հասան-Ջալալյանցի վկայությամբ՝ «Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն թէ՛ բնիկ քաղաքին, և թէ այլ գիւղօրէից ոչ այնքան մնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա օղորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարումն ընչիցն ոչ սակաւ եղև, նաև գերեվարութիւն զաւակաց և որդւոց նոցա ոչ եւս եղև»¹⁹⁴: XVIII դարի սկզբի առևտրական և հասարակական գործիչ Նիկա Մուշեղյան Կարնեցու «Պատմութիւն իմն կարճառօտ ի վերայ անձկութեանց...» ինքնակենսագրական բնույթի աշխատությունում հիշատակված մի տեղեկությունը հայ բնակչության նկատմամբ լեզգիների 1721 թ. գործած չարագործությունների պերճախոս վկայություն է. «Ընդէ՞ր յորժամ, որ Սուրխայն լազկոց տիրեց Շամախու, 75 հոգի ի հայոց սպաննեց, վասն քրիստոնէականի հաւատոյ»¹⁹⁵: Չնայած այդ ասպատակությունները հրկրամասում հանդեպին բաղձալից գյուղերի քայքայման, այդուհանդերձ, Շամախիի շրջակայքում մեծ թվով հայաբնակ գյուղերը շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունը: Կաթողիկ քարտեզ Մոնիեի

¹⁸⁹ Նոյն տեղում, էջ 542-543:

¹⁹⁰ Стів Бушев П., Посольство Артемия Волинского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам), Москва, 1978, стр. 72.

¹⁹¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 146:

¹⁹² Լեզգիների 1712 թ. արշավանքից հատկապես տուժեց Արեշ գավառի հայկական հնագույն գյուղերից Բանդակը, որը մախրան այդ ուներ 500 տուն հայ բնակչություն (տե՛ս Ջալալեանց Մ, նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 383): Եսայի Հասան-Ջալալյանցի վկայությամբ՝ «Այժմն եկեալ (լեզգիները - Գ. Ս.) ի Քանտար անուն գիւղօրայս՝ իսպառ տարան» (Եսայի Հասան-Ջալալեանց, էջ 23): Դատելով բնագրի շարադրանքից՝ Բ. Ուլտրաբյանը ենթադրել է, որ Բանդակը եղել է հարակից գյուղերի ընդհանուր անունը (տե՛ս Համառոտ պատմություն Արևմտյան Երկրի, Թարգմանությունը, ատաջաբանը և ծանոթագրությունները Բ. Ուլտրաբյանցի, Երևան, 1997, էջ 42):

¹⁹³ Եսայի Հասան-Ջալալեանց, էջ 31:

¹⁹⁴ Նոյն տեղում, էջ 33:

¹⁹⁵ Կարապետեան Մ., ԺԸ դարի արաբյան քաղաքի մի երկխոսություն, ՀԱ, ԾԻԳ. տարի, № 1-12, Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 430:

աված մի տեղեկութեան համաձայն՝ XVIII դարի սկզբներին միայն Շամսխի շրջակայքում կային մոտ 60 հայաբնակ գյուղեր¹⁹⁶:

XVIII դարի սկզբներին Ռուսաստանը կարողացավ օգտագործել Իրանի թուլացումը և վճռական քայլեր ձեռնարկեց Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափերը տիրելու ուղղությամբ: 1723 թ. հուլիսի 28-ին ռուսական ծովային արշավախումբը գեներալ-լեյտենանտ Մ. Մատյուշկինի հրամանատարութեամբ զբաղեց Բաքուն, իսկ աշնանը նաև Սալյանը, Գիլանը և Մաղանդարանը: Թուրքիան, որ ուշի-ուշով հետևում էր Այսրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին, Ռուսաստանի առաջխաղացումը կասեցնելու համար դավթողական պատերազմներ սկսեց Արևելքում: Ռուսաստանը, հաշվի առնելով Թուրքիայի դեմ պատերազմելու դժվարությունները, 1724 թ. հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքեց պայմանագիր, ըստ որի՝ Թուրքիան ճանաչեց Ռուսաստանի իրավունքներն Իրանի մերձկասպյան շրջաններում, իսկ Ռուսաստանը, փոխադարձաբար, Թուրքիայի իրավունքները՝ Իրանի այսրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ¹⁹⁷: Հայտնի է, որ այդ շրջանում Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական կողմնորոշումը Ռուսաստանի կողմն էր: Ռուսաստանը, որի օգնությամբ հետ մեծ հույսեր էր կապում նաև երկրամասի քրիստոնյա բնակչությանը, ճակատագրական պահին վերջիններիս թողեց թուրք ու սլաբիկ բռնակալների ողորմածությունը: Վերահաս վտանգը ժամանակին կանխազգացել էր Մեյսարիի վանքի վանահայր Մարտիրոս եպիսկոպոսը, որը դեռևս 1724 թ. փետրվարի 24-ին Դերբենդի պարեա Ա. Յունդերին հղած նամակում զգուշացրել էր թուրքերի՝ դեպի մերձկասպյան շրջանները նախապատրաստվող հարձակման մասին: Նամակում ասվում էր նաև, որ թուրքերը պատրաստվում են հաշվհարդար տեսնել Շամսխի և հարևան շրջանների հայ բնակչության հետ և այդ նպատակով խնդրում էր շուտափույթ ռուսական զորք ուղարկել Շամսխի և Նիզարադ խոստանալով տեղի հայ մարտիկների օժանդակությունը¹⁹⁸: Մարտիրոս եպիսկոպոսի՝ Ա. Յունդերին գրած մարտի 6-ի նամակում ուղղակի ասված է, որ թուրքերը նախապատրաստվում են կազմակերպել հայերի կոտորած. «...Ուռուս գալիս է, ուրախացել էք, ձեզ լսեց կոտորենք, որ նոցա երես չի տեսնուք»¹⁹⁹: Այն հանգամանքը, որ Օսմանյան Թուրքիան անթաքույց կերպով «իրենն» էր համարում Դերբենդն ու Բաքուն և դրան հասնելու համար ձգտում էր վերացնել հայկական սեպը, վկայում է հետևյալ փաստարկը. 1725 թ. մարտի 1-ին Վարանդայի ճակատամարտում զբրի ընկած Սալահ փաշան, պատասխանելով այն հարցին, թե դուք ինչպե՞ս եք եկել այս երկիրը, առանց թաքցնելու ասել էր. «...Մեր թագաւորն հրաման է արարեալ, որ պիտի մեք այս երկիրներն Հայն և զզլպաշն փչացնեմք. չուն որ Ըռուս թագաւորի զօրքն ծովի այս կողմս են անցել, մեք նոցա վերա պիտի դնամք. Հայն այս մէջս չպիտի և այս երկրներս խարապ պիտի լինիլ, որ մեր ճանապարհն բացուի. նաև ասաց այս փաշաս, թէ Դուք չէիք այս միջումս, մեք հիմա Դարպանտու և Պաքու վերա էինք գնացել, որ զատիմի մերն է (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»²⁰⁰: Թուրք փաշայի վկայությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականներին Օսման-

¹⁹⁶ Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Memoires du Levant, p. 14, տես նաև Թաթարյան Է, Կոռնելի լը Բրյուիճի «Ռուսկոյույունը» որպես աղբյուր հայ գաղթօջախների պատմության, «Իրան-Նամ». Երևան, 1993, սեպտեմբեր, № 4, էջ 21:

¹⁹⁷ Տե՛ս Չուլայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 195-197:

¹⁹⁸ Տե՛ս Армяно-русские отношения в 1-ой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, под редакцией А. Иоаннисяна, Ереван, 1967, стр. 72-73.

¹⁹⁹ Նույն տեղում, стр. 81.

²⁰⁰ Նույն տեղում, стр. 249.

յան Թուրքիայի կողմից Կովկասում տարվող քաղաքականութեան մեջ որոշակիորեն ուրվագծվում էր Համաթուրքականութեան (պանթուրքիզմ) գաղափարախոսութիւնը: Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում՝ Արցախի, Սյունիքի և Արևելյան Այսրկովկասի հոծ հայ բնակչութ-յունն էր, որ, սեպի պես խրված լինելով դեպի Գերբենդ և Բաքու տանող ճանապարհին, թույլ էր տալիս Թուրքիային՝ իրականացնելու իր ծրագիրը: Միակ միջոցը վերջինս համարում էր հայերի կոտորածներն ու տեղահանութիւնը:

Հակահայկական առաջին դործողութիւնները սկսեցին Դաղստանի սուլանի լեզգիները՝ դարձյալ թուրքերի հրահրմամբ: 1724 թ. նրանք ասպատակեցին Շամախիի, Շաքիի և Ղուբայի գավառների անպաշտպան մնացած հայերի և ուղիների բնակավայրերը: Լեռնի բնորոշմամբ՝ «Այս մի սարսափելի աղետ էր ամբողջ Հայ ազգաբնակչութեան համար, որ ասլուում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ստորոտներում՝ մինչև Կուր գետը և արևելյան ստորոտներում՝ մինչև Կասպից ծովը»²⁰¹: Լեռնականների ավերիչ արշավանքի մասին վավերագիրը վկայում էր. «...Վայ մեզ, վայ մեր Հայոց դիւին, որ վասն մեր մեղաց Աստուած բարկացել է մեզ վերայ, որ փուչանանք. առաջ Շամախին դասանին ժողօրդը չափմիչ արարին. Ղափալու Լէ (37) գեղ չափմիչ արարին. Ղարասուլի գեղերանք թուրքացրին. Շաքուայ երկրի գեղերանք ևս թուրքացրին. Ղարապաղու երկրի ամէն չափմիչ արին...»²⁰²: Երկրամասի ուղիները 1724 թ. մարտի 20-ին Պետրոս I-ին հղած նամակում մանրամասն ձևով նկարագրում են մահամեղականների կողմից եկեղեցիների այրումը, հոգևորականների սպանութիւնը, կանանց և երեխաների գերեզմանութիւնը և բռնի թրքացումը: Նամակում մասնավորապես ասվում էր. «...անօրէնք և անհաւատք. նախ եկեղեցիք այրեցին և արարին ընդ մեզ բազում չարիք ի ներհակ առ հաւատոց մերոց, քահանայք ուրացուցին և ոմն սպանեցին, կանայք ընդ որդովք իւրեանց գերեզմարեցին, որդիք ընդ մայրս նմին նոցին, վանք և անապատք անմարդաբնակ եղեալ կան մինչև այսօր և մեք մնացողքս կանք ի մէջ չարչարանաց, ոչ կենդանի եմք և ոչ սեռած: Մեք Աղու-վանք եմք և ազգով Ուտիք»²⁰³:

Քրիստոնյա ազգաբնակչութեան նկատմամբ հալածանքներ եղան նաև Բաքվում: Տեղի յուզորաշի Մահմուդ-Կուլին նպատակադրվել էր ջարդել քաղաքում մնացած ոչ մեծ թվով ուս-սական կայազորի զինվորներին, այդ իսկ պատճառով նրանցից շատերը հեռացան քաղաքից, իսկ աղքատ խավն ուղարկվեց Ռուսաստան: Բաղաքում մնացին միայն հայերն ու հնդիկները, որոնք այդտեղ դրադվում էին առևտրով²⁰⁴:

Լեզգիների ավերիչ ասպատակութիւնների, գերեզմանութիւնների ու բռնի մահամեղականացումների հետևանքով Շաքիի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների հայկական և ուղիական բազմաթիւ գյուղեր գարձան սակավամարդ կամ ամբողջովին դատարկվեցին: Շատերը սրի էին քաշվել, ոմանք՝ գերի տարվել, իսկ մնացածները դառն աղքատութեան մեջ էին: Այս հանգամանքն այնքան ակնառու էր, որ չվրիպից նաև օտարերկրացիների ուշադրութիւնը: Ռուսական բանակի սպա, 1796 թ. իրանական արշավանքի մասնակից Հովհան-Գուստավ Գերբերը գրում է, որ լեզգիները ոչ միայն ավերել էին հայապատկան գյուղերը, այլև երեխաներին և կանանց գերել ու վաճառքի հանել²⁰⁵: Մեկ այլ հեղինակ՝ պրուսացի ազգագրագետ և ճանապարհորդ բարոն Ավգուստ Ծոն Հաքստհաուզերը 1844 թ., երկրամասում ճանապարհորդելու ժամանակ գրել է. «...Բող-դաղի լեռնաշղթայի ամբողջ գծով և Շամախիի լեռնային շրջաննե-

²⁰¹ Լեո. Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 213:

²⁰² Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом (документы), СПб., 1898, стр. 416.

²⁰³ Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, стр. 90.

²⁰⁴ Ств Бутков П., նշվ. աշխ., Վ. I, стр. 70.

²⁰⁵ Гербер И., Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г., ИГЭД, стр. 116.

րում տարածված են Հայկական բնակավայրերը: Բող-դաղում և Շաքիի պրովինցիայում, սկսած Նուխիից մինչև Չատմաս (Նաչմաս - Գ. Ս.), ճանապարհորդը ամենուր հանդիպում է քանդված ու կիսաքանդ քրիստոնեական եկեղեցիների ու վանքերի ավերակներ, որոնք նախկինում պատկանել են ու պատկանում են Հայերին»²⁰⁶:

XVIII դ. սկսած թյուրքալեզու քոչվորների նստակեցության անցման շրջանում, երկրամասի մի զգալի տարածքում Շաքի-Շիրվան դոսում ընթացող բռնի մահմեդականացման և թրքալեզվացման քաղաքականությունն ավելի ծավալվեց դարի երկրորդ կեսից, որը զգալիորեն անդրադարձավ ինչպես Հայ, այնպես էլ ուղի բնակչության վրա²⁰⁷: Ըստ Հ. Խառատյանի՝ այդ քաղաքականությունը «օրինաչափորեն համապատասխանում էր թրքալեզու-մահմեդական զղլաշների միասնական ժողովուրդ ձևավորվելու գործընթացին»²⁰⁸: Դավանափոխ Հայերն ու ուղիները աստիճանաբար դարձան թրքախոս: Դրանում իր բացասական դերն ունեցավ հատկապես մահմեդական դարձած Հաջի Չալաբի խանը, որի հայրը եղել է դավանափոխ Հայ երեց²⁰⁹: Շաքի-Շիրվան դոսում դավանափոխների թիվը Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը նշում է 14000²¹⁰, Մակար եպ. Բարխուտարյանցը «տաճկացեալ Հայոց» թիվը նշում է 15480 ծուխ, որից միայն 500-ը Գյոքչայի գավառի Թալասարան գյուղում և շրջակայքում²¹¹, իսկ Ղազար ք.հ. Հովսեփյանցը՝ 100000 մարդ²¹²: Ոչ նպաստավոր էթնոգործընթացների կիզակետում հայտնված տեղի քրիստոնյա բնակիչներից շատերը (ինչպես Հայ, այնպես էլ ուղի) այդ և հետագա տարիներին թեև մահմեդական և թյուրքալեզու տարրերով շրջապատված լինելու պատճառով հարկադրաբար ընդունել էին մահմեդականություն և դարձել թրքախոս, այնուհանդերձ, նրանց քրիստոնյա մնացած հատվածը հիմնականում պահպանեց իր ազգային նկարագիրը: Իսկ մահմեդականացածների մի զգալի մասը էթնիկ ինքնագիտակցությունը պահպանեց տեղական ժամանակ: Իրենց իսկ խոստովանությամբ՝ «...Մենք, մի բռու թրքախոս Հայերս, թէև անօրէն լուռնականներին և արիւնարբու մահմեդականներին դո՛հ տուինք մեր թանկագին մայրենի լեզուն, մեր կեանքն ու հարստութիւնը, բայց մեր կրօնքն ու հաւատը, մեր ազգութիւնն ու մեր ս. եկեղեցին արևան գնոյ անխախտ ու հաստատ պահեցինք»²¹³: Նույնը չի կարելի ասել Ապշերոնյան թերակղզում բնակվող հայության համար: «Մահամեղդականութեան ահեղ հոսանքից՝ գրում է Ն. Աբելյանը,՝ Շիրվանում զերծ են մնում Ղուբի (Ղուբայի - Գ. Ս.), Գէօգչայի և Շամախիի դաւառների քրիստոնեաները, մինչդեռ Բաքուի դաւառում քրիստոնեայ Հայերը սպաւում են, թողնելով մի քանի աննշան հեքեր»²¹⁴:

Թեև բռնի մահմեդականացման գործընթացը և լեռնականների ասպատակությունները երկրամասում հանգեցրել էին քրիստոնեական բազմաթիվ գյուղերի քայքայմանը, այդուհանդերձ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև հայերը շարունակում էին մնալ երկ-

²⁰⁶ Закавказский край, Заметки о семейной и общественной жизни об отношениях между Черным и Каспийским морями. Путевые впечатления и воспоминания **Барона Августа фонь-Гакстгаузена**, ч. II, СПб., 1857, стр. 208-209.

²⁰⁷ Տե՛ս Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Եղիշև Առաքյալի պաշտամունքի ուղիների մեջ և Ուտի գավառի հարցի շուրջ. ԼՀԳ. Երևան, 1991, № 6, էջ 69:

²⁰⁸ Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիներ (Աղվանների առասպելը). «Իրան-նամ», 1994, № 2, էջ 14:

²⁰⁹ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ., էջ 154:

²¹⁰ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 368:

²¹¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Աղոսնից երկիր և դրացիք, էջ 291-292:

²¹² Տե՛ս Ղազար քի Յովսեփեան, Նովխուայ գաւառի մահմեդական հայերը (Թոփչեան Ե., Լոյս պատկերագրող օրացոյցի հանդէս 1905 թ., Թիֆլիս, 1904, էջ 193):

²¹³ Ղազար քի Յովսեփեան, Ալմարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 31:

²¹⁴ Արելեան Ն., Արքունական հայ գիւղացի Անդրկովկասում (II). Բարուի նահանգ, «Արձագանք», Թիֆլիս. 1887, օգոստոսի 16, № 30, էջ 443:

րամասի ստվարաթիվ էթնիկ հանրություններից մեկը: Վրաց անանուն աշխարհագրի՝ 1769 թ. հեղինակած «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» երկում ասված է. «...այս երկրում (Շաքիում - Գ. Ս.) բնակվում են շատ քրիստոնյաներ (դավանությամբ) հայեր՝ բացահայտ...»²¹⁵: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հ. Գերբերը՝ նշելով, որ հիշյալ ժամանակահատվածում Մուշկուրում, Դերբենդում, Շամախիում և Բաքվում բնակվում էին մեծ թվով հայեր, իսկ Կապադակիում բնակչության մեծամասնությունն էին²¹⁶: Ա. Ալպոյաճյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Հարուստ երկիր մըն էր Շիրուան, որուն բնակչութեան կարեւոր մասը կը կազմէին Հայերը, հակառակ հալածանքներուն եւ բռնի իսլամացումներուն»²¹⁷:

Միաժամանակ հակառակ բռնի մահմեդականացումներին՝ Շաքի-Շիրվան գոտում շարունակվում էին պահպանվել տեղական լեզուներն ու կենցաղամշակութային էթնիկ առանձնահատկությունները: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսն իր հիշատակարանում դավանափոխ հայերի կենցաղում քրիստոնեական մի շարք սովորությունների դործածման մասին թողել է հետևյալ վկայակոչումը. «...որք այժմ կան անդ տաճկական հաւատով (դավանափոխ շիրվանահայերը - Գ. Ս.) զորոց բազումք վկայեն թէ՛ ունին տակաւին յարարողութիւնս իւրեանց դոմանս նշանս քրիստոնէական, զի առնեն ի վերայ խմորոյ զիսաչ և զայլս այսպիսիս ունիլ ասեն»²¹⁸: Ի հաստատումն վերոնշյալի բերննք նաև Ղազար քհն. Հովսեփյանի հետևյալ վկայությունը. «Բանիցս անգամ ես հարցրել եմ թրքացած կանանցից շատերին թէ «ինչու՞ էք իսաչ քաշում նոր հունցած խմորի վրա»: Միշտ պատասխանել են ինձ, միայն «իսաչ» բառից խուսափելով թէ՛ .. մեր հօրից և պապերից մնացած մեր հին սովորութիւնն է, այդ «նշանը» քաշում ենք, որ մեր խմորը ամեն ժամանակ անհատ ու անպակաս լինի»²¹⁹: Հայկական հնավանդ սովորություններից էր նաև այն փաստը, որ մահմեդական հայուհին «...փոքրիկ մանկան քննցնելիս՝ երկիւղածութեամբ խաչակնքում է նրա վրա և կամացուկ կերպով շշնջում է միայն Յիսուս, Բրիստոս»²²⁰: Ըստ Հ. Գերբերի՝ հայերը, հայոց լեզվին զուգահեռ, հասկանում և դործածում էին նաև տվյալ դավառի խոսակցական լեզուն: Նրանք ապրում էին քրիստոնեական օրենքներով և ունեին իրենց վյուղական դատավորներն ու տանուտերերը²²¹: Անսարակույս դրան նպաստող կարևորագույն հանգամանքներից մեկն այն էր, որ սոցիալական վերնախավում Իրանի շահի կողմից զզլբաշ ցեղերից կառավարիչներ նշանակված հաքիմների կողքին շարունակում էր պահպանվել իրենց աիրույթներում վարչական օրոչակի արտոնություններ ունեցող քրիստոնյա ազնվականությունը՝ մելիքները²²²: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություն է պահպանել Միքայիլ Չամչյանը: Պատմելով լեզգիների դեմ 1722 թ. մղված կռիվների մասին, նա գրում է, որ դրանք ղեկավարել է Շաքիի մելիք Հովհաննեսը. «Չայն տե-

²¹⁵ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ Գ, էջ 154:

²¹⁶ Стен Гербер И., (նշվ. աշխ. ИГЭД, стр. 116.

²¹⁷ Ալպոյաճյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գ-ախիլի, 1950, էջ 386:

²¹⁸ Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, էջ 417:

²¹⁹ Ղազար քիչ Յովսեփեան, Նովոսոյ գաւառի մասնեղակական իսայրը (Թոփչեան Ե., Լոյս պրատկերագրար օրացոյց հանդիս 1905 թ., էջ 195-196):

²²⁰ Նոյն տեղում, էջ 195:

²²¹ Стен Гербер И., (նշվ. աշխ. ИГЭД, стр. 116.

²²² Стен Петрушевский И., (նշվ. աշխ., стр. 138, տե՛ս նաև Харатян Г., (նշվ. աշխ., стр. 83.

սեպ չհայոց բնակելոց՝ ի սահմանսն յայնոսիկ՝ յաշխարհին՝ ուստչացւոց և դուզարացւոց²²³ ուր ասի լինել մեծ սղնախ, յուրում և տիրէր Յովհաննէս իշխան ոմն...»²²⁴: Որ իրանական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում երկրամասի տարածքի մի զգալի մասում պահպանվել էին համեմատաբար անկախ իշխանութիւններ, ինչի մասին արժեքավոր տեղեկութիւն է հայտնում Պ. Բուտկովը. «Մոտ 1748 թ.: Շաքիի տիրույթը, որի կենտրոնն էր Նուխին, նախկինում կախվածութիւն ուներ Շամախիի խաներից... այն գտնվում էր մելիքների կամ իշխանների կառավարման ներքո»²²⁵: Ի դեպ, աղբյուրները փաստում են, որ հայ տոհմիկ ազնվականութիւնը երկրամասում շարունակել է պահպանել իր նշանակութիւնը նաև XIX դարի ընթացքում²²⁶:

Շիրվանի հայութեանը մեծ զրկանքներ պատճառեցին նաև Իրանի Նադիր շահի արշավանքները: Թուրքական նվաճումներին դիմադրաւիլու նպատակով Նադիրը 1734 թ. մայիսին Մուղանի վրայով շարժվում է Շամախի, հիմնովին ավերում ու հրդեհում այն և մեծ թվով գերիներ վերցնում քրիստոնյաներից²²⁷: Աբրահամ Երևանցու հաղորդմամբ՝ «Ի Գանջայոյ ելեալ Ղուլի խանն (Նադիր շահը - Գ. Ս.) գնաց ի վերայ Շամախու. և էառ զնա, նոյնպէս և զՇիրուկան»²²⁸: Նադիրի հրամանով հրդեհվեցին նաև Շամախիի շրջակայքի մի շարք գյուղեր, ապա ասպատակութեան ենթարկվեցին դաշտավայրի բնակավայրերը: Շամախին ավերելուց հետո Նադիր շահը կենդանի մնացածներին վերարձակեցրեց հին Շամախուց 26 կմ հարավ-արևմուտք՝ Աղսուի մոտակայքում: Նոր բնակավայրը ևս ստացավ Շամախի անունը²²⁹. «Շամախի բերդաքաղաք... Պարսից Նատիր շահը անցեալ դարուն մէջ կործանեց, բայց ետքէն անոր քովը նորէն շինուեցաւ. և հիմա Աղսուանից երկրին զլիաւոր քաղաքն է. ունի բերդ, և չորս դին պարսպով պատած է»²³⁰: Թե՛ բնակլիմայական պայմաններով և թե՛ ապահովութեան առումով նոր բնակատեղին խիստ աննպաստ էր շամախահայերի համար: Աբրահամ Գ Կրետացի պատմագիր կաթողիկոսը հաղորդում է. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին աւերեալ էր և քակեալ Վալինամաթն, յորժամ էառ՝ յառաջ քան զգալն ի Կէնճէ, և Ը. ժամու ճանապարհ հեռու ի Շամախուցն՝ հողէ բերդ մի շինեալ՝ հրամայեաց զմնացեալ Շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել. և զի էր օդն ապականեալ, և տեղն չողային, և ջուրն պակաս, և տաճկուք՝ որք են Լազկիք և Խոննիք՝ վշտացուցանէին և զտառապեցուցանէին զԱղզն մեր»²³¹: Օգտագործելով շահի մոտ ունեցած իր հեղինակութիւնը՝ Աբրահամ Կրետացին նրանից թուլստիւթիւն է ստանում ավերակ Շամախիի մոտ՝ Գյուլիստան բերդից բավական հեռու, շամախահայերի հա-

²²³ Սեծ Հայքի Գուգարաց աշխարհ անվանը համահունչ Կոորի ժախսափնյակում Շաքիի կապակցութեամբ «Գուգարք» օգտագործման առումով Մ. Չամչյանը գրում է, որ հիմք է ընկունիկ այն ավանդությունը, ըստ որի՝ «Գուգարք զաս ոմանք կոչեն Շաքի կամ Շեքի» (Միրայել Չամչյանց, հ. Գ., հավելված, էջ 142): Կոորի ժախսափնյակում «գուգարացիներ» անվան կիրառման վերաբերյալ միանգամայն պարզ ու որոշակի պարզաբանում է տալիս XIII դ. հեղինակ Վարդան Արեւելցին. թե՛ «Գուգարացիք Շաքի է» (Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական կրատարակութիւն Հ. Պերպերեանի, Բարիզ, 1960, էջ 10):

²²⁴ Միրայել Չամչյանց, հ. Գ., էջ 784:

²²⁵ Бутков П., նշվ. աշխ., Կ. 1, Կ. 231.

²²⁶ Տես Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 230, տես նաև «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 260, տես նաև «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 318, տես նաև Անանուն Գ., Բարձր դասը Հայաստանում և Ազերբայջանում. ԲՀԳԻ, գիրք Ա. եւ Բ, 1921-1922, Վաղարշապատ, 1922, էջ 9, տես նաև Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении (сборник архивных материалов), пред. и введ. В. Рштуни, Ереван, 1954, Կ. 114.

²²⁷ Տես Աբրահամ Կրետացի, էջ 65:

²²⁸ Աբրահամ Կրետացի, էջ 87:

²²⁹ Տես Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-Шаха Афшара, Москва, 1958, Կ. 187.

²³⁰ Քաջունի, Մ., նշվ. աշխ., էջ 201:

²³¹ Աբրահամ Կրետացի, էջ 65-66:

մար նոր բնակավայր հիմնել. «...խնդրեցի ի նմանէ՝ տալ հրաման Շամախեցի Հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին՝ ժամու մի ճանապարհ հեռի ի բերդէն ի սեղի մի վայելուչ՝ դոր նոքա խնդրեցին, շինեսցեն վասն իւրեանց բնակութեան...»²³²: Շահը հարգում է կաթողիկոսի խնդրանքը և թույլ է տալիս հայերին՝ վերաբնակվելու նշված վայրում: Այդտեղ հաստատված հայերը հին Շամախի վերադարձան միայն Նադիր շահի մահվանից (1747 թ. մայիսի 9) հրեք տարի անց՝ 1750 թ.:

Նադիր շահի մահից հետո իրանում ծայր առած պահակապետական կռիվների պատճառով պետութան ներսում խաները հռչակեցին իրենց անկախությունը: XVIII դ. 40-ականներին սկզբներին Այսրկովկասում միասնական իշխանության բացակայության պատճառով մի շարք խանությունների կողքին ստեղծվեցին Շիրվանի (1748 թ.), Գանձակի, Ղարաբաղի, Շաքիի (Նուխի), Բաքվի (1747 թ.), Թալիշի (1749 թ.), Դերբենդի և Ղուբայի (1765 թ. հատ վերջինիս է միացվում նաև Դերբենդի խանությունը) կիսանկախ խանությունները²³³:

Պատմական հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ XVIII դարի վերջին հայ բնակչությունը մեծ դերակատարություն ունեւր երկրամասի առևտրատնտեսական հարաբերություններում: Հայ առևտրականների մի ստվար հատված իր դիրքերն էր պահպանում Կասպից ծովի վրայով Իրանի, Ռուսաստանի ու Միջինասիական երկրների միջև կատարվող միջազգային առևտրի բնագավառում: Ինչպես նշում է կովկասագետ Բ. Միլլերը, հայ վաճառականական մի շերտ գեռուս XVI դ. միջնորդի դեր էր կատարում Կասպյան առևտրական մայրուղու միջոցով կատարվող միջազգային առևտրում²³⁴: 1758 թ. նոյեմբերի 19-ին Կասպից ծովում կանոնավոր նավագնացության թույլտվություն է ստացել վաճառական Սողոմոնյանը՝ բանեցնելով երկու առևտրական նավ²³⁵: Հայ վաճառականների՝ Կասպից ծովի վրա ունեցած առևտրական նավերը երթևեկում էին Աստրախանից մինչև Գիլան, Մաղանդարան ու Բաքու: Վերջիններս իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին Ռուսաստանի գանձարանը, այլև իրենք էին կուսակում հսկայական հարստություններ: Լեոն այդ հանգամանքը իրավամբ նպաստավոր է համարել նաև մայր հայրենիքի համար: «Շիրվանի հայությունը դերը,՝ գրում է նա,՝ շատ կարևոր էր և Հայաստանի համար, որովհետև Շիրվանը կապում էր մեր հայրենիքի հյուսիս-արևելյան նահանգները (Գանձակ, Արցախ և Սյունիք) Կասպից ծովի հետ, որն այն ժամանակ շատ առաջնակարգ դեր էր կատարում իբրև միջազգային առևտրական ճանապարհ, որի վրա քաղաքական շահերն էլ էին երևան գալիս այն առևտրական կարավանների հետ, որոնք ուղևորվում էին Արևմտյան Եվրոպայից և Ռուսիայից Աստրախանի վրայով դեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան»²³⁶:

Կովկասագետ Պ. Բուտկովի վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ 1783 թ. Շիրվանում կար 2000 ծուխ հայ բնակիչ²³⁷: Նշված ժամանակահատվածում երկրամասում ազգաբնակչությունը ծիւրի թվի վերաբերյալ հավաստող տեղեկություններ է հաղորդում նաև 1796 թ. իրանական արքայանքի մասնակից, կովկասագետ Սեմյոն Բրոննսկին, ըստ որի՝ Ղուբայում

²³² Նույն տեղում:

²³³ Տե՛ս Абабас-Кули-Ага Бакиханов, стр. 73, տես նաև Петрушевский И., նշվ. աշխ., стр. 86, տես նաև Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, стр. 86.

²³⁴ Տե՛ս Миллер Б., Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы), ИООИА, № 8, вып. VII, Баку, 1929, стр. 16, տես նաև Հակոբյան Ա., Թաթալսու հայեր, էջ 64:

²³⁵ Տես Տէր-Աստուածատրեանց Հ., Վաճառականութիւնը Ռուսիայում: Պատմական տեսութիւն վավերագրերով (Է-ԺԸ դար), Պարիս, 1906, էջ 53:

²³⁶ Լեոն. Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Ա, Երևան, 1969, էջ 169:

²³⁷ Տե՛ս Бутков П., նշվ. աշխ., ч. II, стр. 142.

կար 7964, Շամախիում՝ 25000, Բաքվում՝ 1000, Սալյանում՝ 2000 և Շաքիում՝ 20000 ծուխ²³⁸: Ընդ որում՝ Շամախիի խանության բնակչության կեսը Հայեր էին²³⁹:

Շիրվանի աղբաբնակչությունը, այդ թվում նաև Հայերը մեծապես տուժեցին նաև Իրանի Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. արշավանքի հետևանքով: Թիֆլիսն ավերելուց հետո, երբ նա վերադարձավ Մուղանի դաշտ՝ ձմեռելու, զգալի ավերածությունների ենթարկեց նաև Շիրվանը: Վավերադրում ասվում է. «Ի բանակիլ Մհամմադ շահին ի Մուղան, առաածեաց դձևոն իւր ի վերա Շամախու և Նուխուայ՝ որ ասի Շաքի Շիրուան...: Ապա սվուեալ ի գիւղորայս նոցա այրեցին դամենայն շինուածս...»²⁴⁰: Խուլս տալով Աղա Մուհամմադ խանի հետապնդումներից՝ Շամախու Մուստաֆա խանը, նրան միացած շամախեցի Պոլոս բեկ Լալայանը, իրենց ժողովրդով տեղափոխվում են Հին Շամախիից 40 կմ հեռավորության վրա գտնվող²⁴¹ Ֆիթղալի²⁴² ստորոտում՝ մի տափարակ վայրում, Մուստաֆա խանի կողմից հիմնադրված Ֆիթղամ Ֆիթղալ²⁴³ քաղաքը²⁴⁴:

XVIII դ. վերջերին Ռուսաստանը վերստին ձեռնամուխ եղավ նվաճելու Այսրկովկասը և մասնավորապես իր դիրքերն ամրապնդելու մերձկասպյան շրջաններում: Կոմս Վ. Ջուբովի հրամանատարությունը 1796 թ. ապրիլի 30-ին սկսված ռազմական ակտիվ գործողությունների սրբյունը մայիսի 10-ին գրավելից Դերբենդը, այնուհետև՝ Բաքուն, Լենքորանը, Ղուբան, Շամախին, Զավաթը և Շաքին²⁴⁵: Չնայած ռազմական հաջողություններին՝ Եկատերինա II-ի անակնկալ մահվան և ծագած բազում գեղարությունների պատճառով նոր կայսր Պավել I-ը 1796 թ. նոյեմբերին ռուսական զորքերին հեռաքաշվելու հրաման տվեց, ինչով Այսրկովկասում ժամանակավորապես դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները²⁴⁶:

Ռուսների հեռանալը վտանգավոր դրություն ստեղծեց երկրամասի Հայ բնակչության համար: Հայերի՝ ռուսական կողմնորոշում ունենալու պատճառով արյունարբու սուլենի Մեհարի բեկը մեծաքանակ զորքով սկսեց հարձակվել նրանց բնակավայրերի վրա²⁴⁷: Մեհարի բեկի

²³⁸ Տե՛ս Броневский С., նշվ. աշխ., Վ. I, стр. 59, տե՛ս նաև Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв., стр. 42.

²³⁹ Տե՛ս Броневский С., նշվ. աշխ., Վ. II, гл. III, Ширван (Ханство Шемахинское), стр. 434.

²⁴⁰ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխատասիրությանը Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 190:

²⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 4:

²⁴² Ալ. Ջախարյանցը «Շիրվանի կոյսը» պատմում այսպես է նկարագրել Ֆիրդաղը. «Բարձր է Ֆիրդաղը, և մինչև այսօր ոչ որ չէ համարձակուել չափել նրա բարձրությունը: Յախտեմական ծիւնով է պատած նրա ամպերի մէջ անայտացող կատարը: Գեղեցիկ է Ֆիրդաղը, երբ իր ծիւնապատ գագաթով ամենից առաջ ժպտում է առատուեան արշալոյսին, աւելի գեղեցիկ է նա, երբ արեգակի վերջին ճառագայրները երեկոյան արևուտ ոսկեգոծելով նրա կատարը, խաղում են նրա մշտնջենական ծիւնի կոյսերի հետ: Ամբողջ աշխարհը բաղուած է մբութեան մէջ, և միայն Ֆիրդաղի գագաթն է վառվում այդ ժամանակ շողողուն լոյսով» («Արձագանք», Թիֆլիս, 1888, սեպտեմբերի 11, № 35, էջ 485):

²⁴³ Ֆիրդաղ քաղաքը գոյատևել է մինչև 1823 թ., որից հետո բնակիչները տեղափոխվել և հաստատվել են շրջակա գյուղերում (տե՛ս Фитун А., История последней столицы Ширвана (историко-этнографический очерк), ИАКОПСИП, вып. 3, Баку, 1927, стр. 142-143).

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, стр. 125: Ցարական կառավարությունը Ֆիրդաղում հաստատված շամախահայերին բույլատրեց վերագտնելու հայրենի քաղաք՝ 1820 թ. օգոստոսի 19-ին Շամախու Մուստաֆա խանի Իրան փախչելուց հետո (տե՛ս Սմբատանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 332, տե՛ս նաև Присоединение Кавказа к России XIX век, составили А. Макаров, С. Макарова, С.-Петербург, 2005, стр. 109-110): Ա. Երմոլովը՝ 1826 թ. նոյեմբերի 7-ին Շիկոլայ I-ին հղած գեկուցագրում հայանում էր, որ Իրան փախչելուց առաջ Մուստաֆա խանը բռնագավիթել էր բնակչության գոյքը (տե՛ս Ермолов А., Записки Алексея Петровича Ермолова, ч. II (1816-1827 гг.), Москва, 1868, стр. 301).

²⁴⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, ՀՍՍՀ ԳԱ՝ հրատ., էջ 240:

²⁴⁶ Տե՛ս Չորանյան Պ., Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջ), ՊՌՀ, Երևան, 1991, № 2, էջ 62-63:

²⁴⁷ Տե՛ս Фитун А., նշվ. աշխ., стр. 125.

կազմակերպած կոտորածներից հատկապես տուժեց Շամախիի գավառի Զարգարան հայկական գյուղը, ուր «պարսիկները մի օրուայ մէջ, բացի ծերերից, երիտասարդներից, 100 մանր երեխաներ մորթեցին, իրանց վրէժը լուծելու համար»²⁴⁸: Օրհասական այդ օրերին ճակատագրի քմահաճույքին մատնված հայկական մի շարք գյուղեր դիմեցին ինքնապաշտպանութեան: Այդ առումով հատկանշական է Գիրք գյուղի տանուտեր Օհան բեկի դեկամբարած դիմադրական շարժումը, որտեղ, սակայն, Օհան բեկը զոհվեց Մեհտի բեկի դավադիր գնդակից²⁴⁹: Ծանր էր նաև Շամախիի հայ բնակչութեան վիճակը: Շամախիի Մուստաֆա խանը սպանել տվեց նույնիսկ Հովհաննես վարդապետին, որն իբր «զրգուում էր հայերին խանի դեմ» հօգուտ ուսանների»²⁵⁰:

Ռուսական կողմնորոշում ունենալու պատճառով վախճանալով խաների վրեժխնդրութեանը՝ Բաքվի, Ղուբայի, Դերբենդի և Մուշկուրի խանութեանների շրջակայքում գտնվող հայաբնակ գյուղերի հարյուրավոր ընտանիքներ ուսական կառավարութեան թուլլտվութեամբ 1796-1797 թթ. գաղթեցին Հյուսիսային Կովկաս: Ըստ Պ. Բուսկովի՝ այդ շրջաններից գաղթեց ավելի քան 500 հայ ընտանիք²⁵¹: Հովսեփ արքեպ. Արղությանի կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ Դերբենդից և Մուշկուրից գաղթածների թիվը 610 ընտանիք՝ 5212 շունչ էր²⁵²: Նրանց մի մասին ցարական իշխանութեանները բնակեցրին Ղզլարում և նրա շրջակայքում՝ Մոզդուրում, Հին և Նոր Մաճառում կամ Սուրբ Խաչում (հետագայում՝ Պրիկու մակ, Բուդյոնովսկ)²⁵³: «Ղարաջալեցի» ծածկանունով հեղինակը «Մեղու Հայաստանի» լրագրում հրատարակած հոդվածում գրում է. «Մաջառը, որ բովանդակվում է երկու միմեանցից կէս վերատաշափ հեռի գիւղի մէջ - Հին և Նոր: Երկու գիւղի բնակիչները ևս... գաղթած են Դարբանդի և Ղուբայի շրջակայքում գտնուող Խաչմաղ, Մոլլախալիլ²⁵⁴, Բիլվար, Ղարաջալի... գիւղե-

²⁴⁸ Փարոս [Սմբատ Գարագաշյան], Ջարգարան, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, սեպտեմբերի 17, № 167:

²⁴⁹ Տես Фитун А., նշվ. աշխ., стр. 126.

²⁵⁰ Բախիի, Խամասի մեկըրոյունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1959, էջ 266:

²⁵¹ Տես Бутков П., նշվ. աշխ., ч. I, стр. 94.

²⁵² Տես Չոբանյան Պ., Ռուսահայոց գաղթության բնակավայրերի քանակական կազմը (XVIII դ. վերջին րատոր), ՊԶ, Երևան, 1998, № 3, էջ 64:

²⁵³ Տես Յակոբյան Ա., Հայ-բարբի տարաբաշխվածությունն ու տեղահանությունների պատմությունից (ԺԸ դարի սկիզբ-ԺԹ դարի վերջ), «Հայկագեան հայագիտական հանդես» (այսուհետ՝ ՀՀՀ), հ. ԻԱ, Պլյուս, 2001, էջ 131:

²⁵⁴ Մոլլախալից գաղթած հայերը Ղզլարի մոտ հիմնել են համանուն գյուղը (տես Մարաղեանց Յար., Սուրբ Գրիգորիս Աղուանից Կարողիկոսի մատուղը, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 12, № 5): Մոլլախալից գաղթել է Դերբենդ քաղաքից 27 կմ հարավ, այժմյան Բելիջի գյուղի շրջակայքում: 1891 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մոլլախալից այցելած դերբենդցի ոսուցիչ Հ. Մարալյանցը գրում է, որ ժամանակին գուտ հայաբնակ այդ գյուղը հայտնի էր Սրբի գյուղ (Փիրի-բեանո) անվամբ (տես Մարաղեանց Յար., նշվ. աշխ., «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 3, № 1): Մարգիս արքեպ. Ջալալյանցի այցելության ժամանակ գյուղի արևմտյան անտառախիտ վայրում դեռևս պահպանված է եղել հայոց ընկալման գերեզմանոցը, որի տապանագրերից չորսը նա վերձայն է: Ներկայացնում ենք դրանցից երկուսը. «Այս է տապան Առաքելին քվին ՊԺԲ (1363)», «Այս է հանգիստ Տէր Սիմոնին. ՇԾԸ (1109)» (Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 419): Մոլլախալից գյուղից դուրս՝ Վատնյա դաշտի արևմտյան ժայռում, ձորակի ափին կառուցված է եղել Սբ Գրիգորիսի անվամբ մատուղը (տես Մարաղեանց Յար., նշվ. աշխ., «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 5, № 12) Ըստ ավան-դության՝ մատուղը կառուցված էր Սբ. Գրիգորիսի նահատակության վայրում (տես Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 174): Մատուղի հանգամանակից նկարագրությունը տվել է դեռևս 1857 թ. հոկտեմբերի 25-ին տեղագրական ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով այդտեղ այցելած մանկավարժ Ռուստոմ Բեկ Երզնկյանցը: Ըստ նրա՝ «...մատուղն ի վերայ դամբարանի Փիրի Հայոց» կառուցել են Մոլլախալիցի և Բելիջիի հայերը. «...աղիսակերտ մատուղն յանուն սրբոյն Գրիգորիսի նահատակ կարողիկոսին՝ Աղուանից առ ավամբ Գուրգան առուակին ՚ի ժայռս տախարակ բորակադաշտի: Երկայնություն մատուղն է 18 ոտնաչափ, լայնությունն 10. իսկ քարձորությունն 20: Այս փոքրիկ մատուղն ՚ի հարաւայ բացեալ ունի գերկոս լուսամուտս, ձև շինուածոյն է սագալն (օրորոցած), ՚ի միջի իբրում ունի զփոքրաղիւր աղիսակերտ կամարս, իսկ ՚ի վերայ արևելեան որոնյն կախեալ կան հին պատկերք խաչկութեան, յարշարանայ և Աստուածամօք տաանց մակագրութեանց: ՚ի կեդրոնի սրբազան մատուղն է փոքրաղիւր գմբէթ և կէս թիւ քարձորութեամբ. լայնութեամբն 3. իսկ երկայնութեամբն 4: Ունի վերիս յոյժ փոքրիկ լուսամուտս, և յարևելից կուտ գլորուն, ուստի արկանն զխոնկ ՚ի

րից...»²⁵⁵: Վարդան Օձնեցին, անդրադառնալով այդ գաղթերին, գրում է. «Բազումք ի Հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սոմխետ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացւոց ի Մոզդոք և ի Ղզլար»²⁵⁶:

Երկրամասում, որը հայտնվել էր երեք հզոր պետութիւններին՝ Իրանի, Օսմանյան Թուրքիայի և Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական բախման կիզակետում, պարբերաբար կրկնվող արշավանքների և արտագաղթների պատճառով հայաբնակ մի շարք գյուղեր ավերակների էին վերածվել և զգալի չափով նվազել էր հայ բնակչութեան թիվը: Միաժամանակ պարսկա-թուրքական տիրապետութիւնն այնտեղ հանդեպից ինչպէս հայաթափ, այնպես էլ հայաբնակ գյուղերի պատմական անվանումների անվանափոխմանը, ինչի հետեւանքով հայակերտ տեղանունները մոռացութեան մատնվեցին և փոխարինվեցին օտարահունչ անուններով, իսկ հին անունները մեզ են հասել թարգմանաբար կամ աղավաղումներով և հազվադեպ միայն՝ պահպանել իրենց նախնական, անաղարտ ձևը: Ցավոք, մեզ չի հասել այնպիսի համալսարանական մատենադրական աշխատութիւն, որտեղ անուն առ անուն հիշատակված կլինեին երկրամասի երբեմնի հայկական բնակավայրերի թիվը և գյուղերը: Այդ առումով որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում 1796 թ. Շիրվանի պրովինցիայի բնակավայրերի տեղագրութեան և քարտեզագրման աշխատանքներին մասնակցած Իվան Դրենյակինը²⁵⁷, ըստ որի՝ Շամախու մերձակայքում կար 6 (230 ծուխ) հայկական գյուղ՝ «Монастырь Сагуан» (Սաղիան), «Мадерсе» (Մատրասա), «Керкенчы» (Բարբանջ), «Каласханы» (Բալախան), «Заран» (Ձառախ)²⁵⁸ և «Месери» (Մեյսարի)²⁵⁹, Շամախի խանի ենթակայութեան տակ գտնվող Մուստաֆա բեկի փրուլթում՝ 3 (60 ծուխ) գյուղ՝ «Монастырь Ванка» (Վանք), «Кензек» (Գանձակ) և «Тобыш» (Թուրիշեն)²⁶⁰, Շամախի խանի ենթակայութեան տակ գտնվող Ավուզ բաշի տիրուլթում՝ 8²⁶¹ (180 ծուխ) գյուղ՝ «Енгу Кент» (Նորշեն), «Горжюан» (Գյուրջևան), «Гюрда» (Գյուրդա), «Ангар» (Հնդար), «Заргелан» (Ձարգարան), «Баглиян» (Բաչլիան), «Беле-стиян» (Բելիստան) և «Кяванду» (Կավանտ)²⁶²: Ընդհանուր առմամբ, Ի. Դրենյակինի կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ Շիրվանում՝ Շամախի խանի, Մուստաֆա բեկի և Ավուզ բաշիի

բոլորն անուշահոտութեան՝ ի պատի սրբազան մասանց և նշխարաց երանելի և երջանիկ նահատակին, ի վերայ գլխոյ գմբէթին և վեղարանման բոլորակ արածայր, յորոց ՚ի զլուխն կացուցեալ կայ երկարեայ խաչ» (Հատուածք ի ճանապարհորդութեանց Ռուստոմ բէկի Երզնկեանց Հաղթանեցոյ ՚ի Դաղստան, Լեւոն Արստուլայ եւ մատուոն Սուրբ Գրիգորիս («Մեղու Հայաստան»), Թիֆլիս, 1859, հունվարի 1, № 1, էջ 5-6): Հետագայում այրված մատուռը քարվաքնակ քարերար Եղիսարի Կաճկաճյանցը ի հիշատակ իր ամուսնու՝ Սկրտիչ Կաճկաճյանցի, 1879 թ. սրբատաշ քարերով հիմնովին նորոգել է, որի դռան ճակատին արձանագրված է եղել. «Ես Տիկին Եղիսարէր Կաճկաճեանց կառուցի մատուոս ի յիշատակ իմ և ամուսնոյս: Տէր յիշէ մեզ, երբ բանք կսպառին և գործք կրագատրեն, ի 1879 թ. Զ» (Մճքատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 181, տես նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 106): Մատուռը «արդոյն Գրիգորիսի» անվամբ օծվել է 1880 թ. Ամբրոսիոս վրդ. Ռուբենյանի կողմից (տես Մարաղեանց Յ., նշվ. աշխ., «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 12, № 5):

²⁵⁵ Ղարաջալեցի, Մաջաո (Սուրբ Խաչ բաղար), «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, հուլիսի 7, 1879, № 51:

²⁵⁶ Վարդան Օձնեցի, Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմություն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Վոքո (տես Մատենադարան, ձեռ. № 4331, ք. 91բ-92ա):

²⁵⁷ Իվան Տիմոֆեյի Դրենյակինը 1796 թ. մասնակցել է Շիրվանի պրովինցիայի և Ալեքսանդր քարտեզագրման ու բնակավայրերի տեղագրման աշխատանքներին (տես Дреникин И., Описание Ширвана. 1796 г., ИГЭД, стр. 172):

²⁵⁸ 1868 թ. փետրվարի 19-ի վարչատարածքային բաժանման հետևանքով Ձառախ գյուղը դուրս մնաց Բարբի նահանգի կազմից և կցվեց նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի գավառին:

²⁵⁹ Տես Дреникин И., նշվ. աշխ., ИГЭД, стр. 165:

²⁶⁰ Տես նույն տեղում:

²⁶¹ Վավերագրում բյուրիմացաբար նշված է 6:

²⁶² Տես Дреникин И., նշվ. աշխ., ИГЭД, стр. 167:

տիրույթներում, կար 17 հայկական գյուղ՝ 230 ծուխ բնակչությամբ, և 83 իրանական՝ 3250 ծուխ բնակչությամբ²⁶³: Ի. Դրենյակինից բացի՝ XVIII դարավերջի հայկական մի քանի գյուղերի մասին հիշատակություններ է թողել նաև Ս. Բրոնեևսկին: Ըստ նրա՝ նշանավոր էին «Мергану» (Մեյյարի⁶ - Գ. Ս.), «Мадрасе» (Մատրասա), «Сагуань» (Սաղիան), «Керкенть» («Բարքանջ»), «Келухохи» («Բալխան»), «Мезерби» («Մեջերի» - Գ. Ս.), «Талыш» (Թալիշ), «Заргала» (Զարգարա⁶ - Գ. Ս.) և «Кюглых» («Բոհլու⁶ - Գ. Ս.) գյուղերը²⁶⁴:

XVIII դ. վերջերին երկրամասի հայկական գյուղերը զգալի չափով համալրվեցին Արցախից և մասամբ Սյունիքից կատարված արտագաղթների շնորհիվ: Իրանի Աղա Մուհամմադ խանի՝ 1795 և 1797 թթ. արչավանքների ու ավարառությունների պատճառով լիովին քայքայվեց Արցախի բնակչության տնտեսությունը: Կոխլաների և արչավանքների պատճառած չարիքների միանում են նաև սովին ու համաճարակները: 1797 թ. սով բռնկվեց, իսկ հաջորդ տարում՝ ժանտախտ: Այն ժամանակվա հնարավորության սահմաններում օխտականիսիչ միջոցներ ձեռք չեն առնվում, որի պատճառով համաճարակը մեծ դոհեր է խլում բնակչությունից: Հուսահատությունից եզրին հասած բնակչության մի մասը բռնեց գաղթի ճանապարհը՝ հանգրվանելով Շիրվանում, Վրաստանում և Ռուսաստանում²⁶⁵: Մակար եպս. Բարխուտարյանցը, անդրադառնալով Արցախից տեղի ունեցած գաղթին, ցավով գրել է. «Յրուած եւ գերուած հայեր... միլիօնաւոր (նկատի է ունի մեծ քանակությունը - Գ. Ս.) հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած: Այո՞, գատարկուած են իւրեանց հայ եւ հայադաւան բնակիչներից Պիան, Մուղան, Վարդանակերտ, Արանուտ, Տրի, Ռոցպատեան, Աղուէ, Տուշքատակ... դատարկուած են Գարգման, Փառխոս, Քաւս կամ Քուստի, Զաւէ, Զրարերդ, Խաչեն, Վարանդայ եւ Դիղակ գաւառներն: Ի՞նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն: Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի դնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն Կախեթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա»²⁶⁶:

Այս դեպքերն իրենց արձագանքն են գտել նաև XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Հովսեփի Հովսեփյանց) «Թարիխ-ե Սաֆի» («Ճշմարտացի պատմություն») պարսկերեն պատմագրական երկում, ուր հեղինակը գրում է. «Երեք տարի Ղարաբաղում երկնային ու երկրային աղետի՝ [երաշտի] հետևանքով անբերրիություն ու սով էր: Այնտեղի բնակչության մեծ մասը իր օրվա հացն ապահովելու համար ցրվել էր Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի և [հարևան] մյուս երկրները»²⁶⁷: Գին. Պավել Յիցիանովի՝ 1805 թ. մայիսին Ալեքսանդր I-ին հղած զեկուցագրում Շիրվան տեղափոխված հայերի թիվը նշվում է 8000 տուն²⁶⁸: Ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ Շիրվանի վիճակում հաստատվել են շուրջ 12000 տուն²⁶⁹: Մակար եպս. Բարխուտարյանցն իր այցելած յուրաքանչյուր բնակավայրի համար նշում է այն վայրերը, որտեղից

²⁶³ Տես նույն տեղում, стр. 165-167.

²⁶⁴ Տես Броневский С., նշվ. աշխ., ч. II, гл. III, Ширван (Ханство Шемахинское), стр. 433.

²⁶⁵ Տես Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 9, գիրք Բ, էջ 405, տևս նաև Բաֆֆի, Խամասի մեկըրոյունները, էջ 291-292:

²⁶⁶ Բարխուտարյանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ Ը:

²⁶⁷ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Բ. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, էջ 73:

²⁶⁸ Տես Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1984, էջ 252:

²⁶⁹ Տես Բեկնագարեանց Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ 242: Հեղինակը Մակար եպս. Բարխուտարյանցն է, որը սակայն աշխատությունը հրատարակել է Ապրես Բեկնագարյանց անունով:

եկել ու այդտեղ են հանգրվանել հայերը: Շիրվանում հաստատված արցախահայերն իրենց համար բնակություն հայտնում էին ընտրել նախնիներին հայաբնակ և այժմ դատարկված կամ մասամբ բնակեցված գյուղերը²⁷⁰, որտեղ, գրեթե առանց բացառություն, պահպանվել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ եկեղեցիներ, արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով գերեզմանոցներ: Գյուղերի մի մասը վերականգնվեց նույն տեղում և շատ դեպքերում նույն անվան տակ շարունակեց պահպանել իր գոյությունը²⁷¹: Արտագաղթած արցախահայերը Շարի-Շիրվան գոտում հիմնադրեցին շուրջ հարյուր գյուղ²⁷², որոնց դերը նշանակալի եղավ երկրամասի՝ XVIII դարավերջի և XX դարի սկզբների առևտրատնտեսական հարաբերություններում: «Հայերը,- գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,- ինչպես Վրաստանի, նոյնպես Շիրվանի մէջ առաջնակարգ դիրք ունէին, և երկրին ամէնէն կարեւոր տարրը կը ներկայացնէին»²⁷³:

XVIII դարի վերջերին երկրամասի հայաբնակ վայրերի՝ համահայկական ձեռնարկումների մասնակցություն մասին տեղեկանում ենք Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի (1780-1799 թթ.)՝ Շամախիի հայոց թեմի շրջաբերականներից: Հրատարակված նյութերում հետաքրքրական տեղեկություններ կան այն մասին, որ շիրվանահայությունը հարկ եղած դեպքում օգնություն ձեռք է մեկնել նեղություն մեջ հայանված եկեղեցիներին: Այսպես՝ 1783 թ. Գորի քաղաքի Ար. Ստեփաննոս եկեղեցու աշակերտը պատճառով կրած վնասները վերականգնելու նպատակով Ղուկաս Կարնեցին նույն թվականի ապրիլի 1-ին Շամախիի թեմ հղած ժողովարարական կոնդակով ի թիվս ուստահայոց թեմերի, հայցում էր նաև շիրվանահայերի օգնությունը. «...ի յօրհնեալ երկիրսդ և ի քաղաքսդ՝ ի Դարբանդ, ի Ղախ (Կախ ավան - Գ. Ա.), ի Բաքու, ի Ղուպա և ի բոլոր երկիրդ Շրուանու՝ ի Նուխի, ի Շամախու և յայլ շրջակայս դոցին... վասն Գորու սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյն օգնութիւն առնելոյ...»²⁷⁴: Ղուկաս Կարնեցին 1791 թ. փետրվարին Շամախիի հայոց թեմին հղած մեկ այլ նվիրական կոնդակում էջմիածնին նյութապես օգնելու նպատակով պատվիրում էր ստեղծել գանձանակներ և հավաքված գումարներն առաքել Մայր Աթոռ. «Կոնդակ ի վերայ Շամախու, Նուխու, Ղուպայու, Շիրուանու, Բաքուայ, Դարբանդու, Ղախու և շրջակայից մերային ժողովրդոցն վասն արդեանց գանձանակացն սրբոյ Աթոռոյս...»²⁷⁵: Կաթողիկոսի գրությունները ոչ միայն պերճախոս վկայություն են այն սերտ կապերի մասին, որ ուներ Մայր Աթոռը Արևելյան Այսրկովկասի հայաբնակ վայրերի հետ, այլև հստակ պատկերացում է կազմվում տարբերակ այդ տարածքում XVIII դարի վերջերին հայերի տեղաբաշխվածության վերաբերյալ:

Իրանի տիրապետության ներքո գտնվող Արևելյան Այսրկովկասը XIX դարի սկզբին վարչականորեն բաժանված էր կիսանկախ և ավատատիրական իշխանությունների՝ Շաքիի, Շիրվանի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունների միջև: XIX դարի սկզբներին ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Այսրկովկասը վերջնականապես Ռուսաստանին միացնելու:

²⁷⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Աղոսնից երկիր, էջ 295:

²⁷¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 4:

²⁷² Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 12:

²⁷³ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղութակազմութեան, Կ. Գ., Ա մաս, Գահիրէ, 1961, էջ 7:

²⁷⁴ Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, գլխի առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Կ. Ա., էջ 357:

²⁷⁵ Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, գլխի առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Կ. Բ., էջ 591:

լու քաղաքականության իրականացմանը: 1804-1813 թթ. ռուս-իրանական պատերազմի ընթացքում 1805 թ. մայիսի 21-ին Ռուսաստանին են անցնում Շաքրի, գեկտեմբերի 25-ին՝ Շիրվանի, իսկ 1806 թ. հոկտեմբերի 3-ին՝ Բաքվի ու Դերբենդի խանությունները²⁷⁶: 1805 թ. մայիսին, երբ Արցախը գրավվեց Ռուսաստանի կողմից, 1798-1799 թթ. այդտեղ բռնկված սովի և ժանտախտի պատճառով հեռացած մելիքներից սմանք սկսեցին վերադառնալ Հայրենիք և դբադվել Շիրվանում ու Վրաստանում ցրված արցախցի գյուղացիներին Հայրենի եզերք վերադարձնելու գործով: Այդ նպատակով Վարանդայի աիրակալ Մելիք-Ջումշուդը²⁷⁷ 1806 թ. դեկտեմբերի 2-ին խնդրագրով դիմում է Ս. Պետերբուրգի Լազարյան հռչակավոր դերդաստանի ներկայացուցիչ Մինաս աղա Լազարյանին՝ հայցելով նրա միջնորդությունը ցարին՝ Շիրվան տեղափոխված Հայրենակիցներին Հայրենիք վերադարձնելու թուղթովություն ստանալու համար: Մելիք-Ջումշուդն այդ քայլը հիմնավորում էր Արցախում կանոնավոր զորագնդեր ստեղծելու և ռուսական զորքերին աջակցելու անհրաժեշտությունը: Նամակում մասնավորապես ստված էր. «...դուք զրում եք, թե ինչո՞ւ մենք չենք կազմակերպում կանոնավոր զորագունդեր: Դուք հավատացած եղեք, որ մենք հեշտությունը կարող էինք անել այդ, և այն ևս առանց ուրիշի օգնություն, եթե մենք այժմ տեր լինեինք մեր առաջիկա հարստություն և ժողովրդին, որը, սովի և ժանտախտի պատճառով, ցրվի եկավ Շիրվան և Վրաստան: Ուրեմն, եթե դուք ցանկանում եք որ Հայոց ժողովուրդը ազատվեր բարբարոսների (թաթարների) բռնակալությունից, եթե ցանկանում եք, որ բոլորը (գաղթածները) կրկին վերադառնային գեպի իրանց Հայրենիքը, պահպանեին կանոնավոր զորագնդեր և լավ ծառայություններ մատուցանեին մեր ամենաողորմած թագավորին, պե՞տ է որ դուք միջնորդեք, որ հրամայեին մեր ցրվել կամ ամբողջ ժողովրդին, որոնք գտնվում են Շիրվանում և Վրաստանում, որ նրանք կրկին վերադառնային իրանց Հայրենիքը (Ղարաբաղ)»²⁷⁸: Նույն թվականին համանման բովանդակությամբ Մ. Լազարյանին նամակ հղեցին նաև Արցախի հինգ մելիքները, որպեսզի «թույլ տրվի նրանց հավաքել իրանց զանազան երկրներում ցրվել կամ ժողովուրդը Ղարաբաղում, իրանց՝ մելիքների կառավարություն ներքո...»²⁷⁹: Կովկասի կառավարչապետ Ի. Գուգուիչը, ընդառաջելով մելիքների խնդրանքին, 1807 թ. դեկտեմբերի 14-ի հրամանագրով հանձնարարում է փոխգնդապետ Տիխոնովսկուն Շիրվանի խանությունից վերադարձնել Արցախի բնակիչներին: Հրամանագրում նշված էր. «Շիրվանի Մուստաֆա խանի հետ կնքած համաձայնագրի համաձայն վերջինս պարտավոր է Ղարաբաղի Մեհաբե Դուլի խանին վերադարձնել զարարացի բոլոր այն ընտանիքներին, ովքեր դուրս էին եկել նրա տիրույթից: Այդ առիթով ինձ խնդրագիր է հղել Ղարաբաղի Մելիք, փոխգնդապետ Ջումշուդ Շահնազարովը: Ուստի Մուստաֆա խանին հանձնարարվել է, որպեսզի Ղարաբաղին պատկանող թաթարական և հայկական ընտանիքները ցանկացած ժամանակ իրավունք ունենան դուրս գալ Շիրվանից, իսկ վեր-

²⁷⁶ Տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1975, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., էջ 121:

²⁷⁷ Արցախում բռնկված սովի պատճառով Վրաստան էր գաղթել նաև Վարսմուղայի գավառի աիրակալ Սեյիթ-Շահնազար II-ի ավագ որդի Սեյիթ-Ջումշուդը, որին վրաց Գեորգի XII թագավորի 1800 թ. փետրվարի 29-ի հրովարտակով արվել էր Բորչալուի գավառի մի մասը և Լոռին: Սեյիթ-Ջումշուդը 1805 թ. 6000 ու Լոռին վաճառելով Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինին, իր նպատակների հետ կրկին վերադարձել է Արցախ՝ Վարսմուղա (տես Բաֆֆի, Խամսայի մեխրությունները, էջ 312):

²⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 318:

²⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 319:

ջինս պարտաւոր է ոչ թե արգելքներ ստեղծել Մելիք-Ջոլմաշուղի համար, այլ օժանդակել նրան»²⁸⁰: Հրամանագրի բովանդակութիւնը հետևում է, որ Շիրվանից սպասվում էր զանգվածային գաղթ, սակայն հետագա վավերագրերը փաստում են, որ այն տեղի չի ունեցել: Գաղթը մասամբ կատարվել է Վրաստանից ու Շաքիից: 1817 թ. կեսերին 187 ընտանիք Շաքիից տեղափոխվել էր Արցախ²⁸¹, իսկ 1820 թ. Կախեթից որոշ ընտանիքներ ներգաղթել և հաստատվել էին ոչ թե Արցախում, այլ Շիրվանում²⁸²: Բաֆֆին այդ առիթով գրում է. «Թեև Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը Վրաստանից տեղափոխվեցավ իր հայրենիքը, բայց զարձյալ դեռ բավական թվով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գավառը գաղթողներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել»²⁸³:

Ռուս-իրանական պատերազմն ավարտվեց 1813 թ. Գյուլիստանի հոկտեմբերի 12-ի պայմանագրով, որով Իրանը մեկընդմիջո ճանաչեց Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանութիւնների միացումը Ռուսաստանին²⁸⁴: Երկրամասում ռուսական տիրապետութեան հաստատումից հետո պահպանվեց խանական վարչաձևը²⁸⁵: Այնուհը խանութիւններն սկսեցին պրովինցիաների վերածվել միայն 1819 թվականից հետո: Նույն թվականին Շաքիի Իսմայիլ խանի մահից հետո, Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովը նոր խան այլևս չնշանակեց, այլ հաստատեց ռուսական կառավարչաձև խանութիւնը վերանվանելով պրովինցիա²⁸⁶: 1820 թ. այդ կարգը հաստատվեց Շամախում, ավելի ուշ՝ 1826 թ. Թալիշում²⁸⁷:

XIX դարի սկզբներին, ապա առաջին տասնամյակի վերջերին երկրամասում հայերի թվաքանակը հեղհեհե մեծացավ՝ նաև ի հաշիվ Իրանից և Վրաստանից գաղթած հայերի: Իրանահայ գյուղացիների տեղաշարժերը, որոնք սկիզբ էին առել դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականներին Չհարմհալի, Փերիայի և Բևարվանդի շրջաններից, բացի հարավային շրջանների սահմաններից, ուղղութիւն է վերցնում նաև դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և Կովկաս²⁸⁸: Այդ գաղթաների բնակչութիւնը Շահ-Աբբաս I-ի գաղթեցրած հայերի սերունդներն էին, որոնց համար այս տեղաշարժը, ըստ էութեան, հայրենադարձութիւն էր: Ենթադրվում է, որ գաղթը հիմնականում տեղի է ունեցել բախարյանի և Լուրիստանի լեռնականների հարձակումների, հարստահարումների և XVIII դարի վերջերին բռնկված տեական սովի ու երաշտի պատճառով, երբ հայ բնակչութեան մի մասը ֆիզիկական զոյւթիւնը պահպանելու համար հարկադրված գաղթեց սպահով վայրեր²⁸⁹: 1. Մինասյանը ֆերիայի գավառի հայերի օրինակով

²⁸⁰ Մաղալյան Ա., Արցախի մեխրոյրյունները և մելիքական սնները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 230:

²⁸¹ АКАК, т. VI, ч. I, док. 1081, стр. 726.

²⁸² Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁸³ Բաֆֆի, Խամայի մեխրոյրյունները, էջ 320:

²⁸⁴ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, ԵԺ, հ. 4, գիրք Ա, Երևան, 1984, էջ 382:

²⁸⁵ Տե՛ս Шопен И., Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1852, стр. 451-452.

²⁸⁶ Տե՛ս Сегаль И., Елисаветпольская губерния (впечатления и воспоминания), КВ, Тифлис, 1900, № 1, стр. 81.

²⁸⁷ Տե՛ս Материалы по истории народов СССР. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I (феодалные отношения и колониальный режим 1827-1843 гг.), Москва, 1936, стр. 8.

²⁸⁸ Տե՛ս Արբանյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականութեան պատմութեան, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 221, տե՛ս նաև Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմութիւն, Երևան, 2007, էջ 134:

²⁸⁹ Տե՛ս Տէր-Հովհաննէանց Հ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայո որ յԱսպահան, Նոր Ջուղա, հ. Ա, 1880, էջ, 350, տե՛ս նաև Երեմեան Ա., Սպահանի Փէրիա գաւառը (ազգագրութիւն), Նոր-Ջուղա, 1919, էջ 27, տե՛ս նաև Ավագ քհն. Մզաքեան. Իրանի Չհարմիալ գաւառը, Թեհրան, 1963, էջ 18:

գրում է. «Գիւղացիները մի կտոր հաց դտնելու յոյսով թողնում են գաւառը եւ դիւղից-գիւղ ու գաւառից-գաւառ պտըտելով սկսում են ցրուել»²⁹⁰: Կյանքի դժնդակ պայմանների թուլադրանքով 1800-ականների սկզբներին Կովկաս փոխարկում իրանահայ ընտանիքները հաստատվել են Շիրվանի²⁹¹, իսկ 1805, 1807 թթ. խոյից գաղթածները՝ Ծաքիի խանությունում²⁹²: Կ. Գորոյանցը տեղեկացնում է, որ խոյեցիներին «1805-ին կամ 1809-ին լաղմաթիւ ընտանիքներ այս տեղէ Գանձակ և շրջակաները դաղթեցին. իսկ վերջին մեծ գաղթը տեղի ունեցաւ 1828 թ.ին»²⁹³: Ե. Ֆրանգյանն Ատրպատականին նվիրված իր աշխատութեանում, անդրադառնալով խոյեցի հայերի տարբեր ժամանակների գաղթին, գրում է. «Հայտնի է, որ նրանք (խոյեցի հայերը - Գ. Ս.) գաղթել են ուրիշ երկրներ: Ձըհաշւած մանր, աննշան գաղթականութիւնները, եղել է երկու նշանաւոր գաղթականութիւն: Մէկ՝ 1805 թ.ին, երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, պարսկահայերի մեծ գաղթականութեան միջոցին... 1828 թ.»²⁹⁴: Ընդամին՝ թեև վերջիններիս աշխատութեանները մեջ տրված տեղեկութեանները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս Շիրվանում խոյեցի տեղափոխվածների թվի մասին, այնուհանդերձ փաստվում է, որ փոքր խմբերով հայ ընտանիքներ հաստատվել են Շիրվանում: Ինչ վերաբերում է խոյեցիների՝ 1828 թ. գաղթին, ապա նշենք, որ Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում հաստատվելուց բացի, ուրիշ վստահելի ապացույցներ չունենք այդ թվականին նրանց Շիրվանում հաստատվելու փաստը նշելու համար: Իրանահայերի հոսքը Շիրվան շարունակվեց Ապահանում և Նոր-Ջուղայում 1815-1818 թթ. բռնկված սովի պատճառով²⁹⁵, որի հետևանքով 1820 թ. փոքր խմբերով հայ ընտանիքներ հաստատվեցին Շիրվանի հայաբնակ մի քանի գյուղերում²⁹⁶:

Երկրամասի XIX դարի առաջին երկու տասնամյակների հայկական և հայաբնակ վայրերի մասին ուշագրավ տեղեկութեաններ է հաղորդում Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից 1818 թ. հուլիսի 16-ին Աղվանից կաթողիկոսութեան Շամախու հայոց թեմի վերաբերյալ կազմված²⁹⁷ նվիրական հետևյալ ցուցակը²⁹⁸.

²⁹⁰ Միմասեան Լ., Պատմորիսն Փերայի հայերի (1606-1956), Անրիվիաս-Լիբանան, 1971, էջ 97:
²⁹¹ Տե՛ս Գ. [Գրիգոր Ղազարյան], Մասրասա (Շամախու գաւառ), «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, մայիսի 6, № 76:
²⁹² Տե՛ս Экономический быт государственных крестьян Арешского уезда Елисаветпольской губернии, исследование А. Н. Арасханианца, МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис, 1887, стр. 145: Շաքիի գաւառում խոյեցիներ հաստատվել են Ղայարաշի և Ջաֆարաբաղ գյուղերում: «...խոյեցիները եկել են Շաքիի խանութիւնը 1807 թուականին,- գրում է Ն. Արևելյանը,- որ իսկ հիմնել են Գայարաշի գիւղը 1824 թուականին» (տե՛ս Արևելեան Ն., Արբունական հայ գիւղացիները Անդրկովկասում, (IV), Ելիսաւէտայօլի նահանգ, «Արծազանք», Թիֆլիս, 1888, մարտի 20, № 10, էջ 127): Շամախիից գրականագետ Նիկոլայոս Զարաճյանի՝ Ղայարաշի գյուղի պատմության վերաբերյալ «Արծազանքին» հղած րոպակցությունում գրում է. «Բուն Ղայարաշիցը գաղթած են Պարսկաստանի խոյ գաւառից մօտ 70 թէ 73 տարի առաջ և մինչև այժմ պահպանւած են խոյեցից թէ բարբառը և թէ սովորութիւնները» (Ք., Ղայարաշի, «Արծազանք», Թիֆլիս, 1893, փետրվարի 17, № 20):
²⁹³ Գորոյան Կ., Պարսկաստանի հայերը (պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկութիւններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ամենահին ժամանակներէ մինչև 1898 թ.), Թեհրան, 1968, էջ 164:
²⁹⁴ Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական (պատկերագրաբ ժողովածու), Թիֆլիս, 1905, էջ 51:
²⁹⁵ Տե՛ս Տէր-Հովհաննէանց Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ, 267, 397:
²⁹⁶ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:
²⁹⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թիք. 32, վավ. 219, ք. 4: Յուցակում հայերի տների թիվը նշված է միայն Դեբբենոյ (15-20) և Բարու (40) քաղաքներում: Յուցակի տեղեկացմամբ՝ 30 տուն վաճառականներ բնակվում էին նաև Էնգելի և Սարու (Սարու քաղաքը գտնվել է իրանական Աղլթեջանում՝ Արդաբիլից թավրից տանող ճանապարհի հատվածում (տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 73, 176): Նշենք, որ ցուցակում Նուխիի հաջորդության պատկան գյուղերի ցանկում նշված է նաև Վանք գյուղը, որը վարչատարածքային հետագա բաժանումների արդյունքում մտել է Շամախիի հայոց թեմի մեջ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99):
²⁹⁸ Աղյուսակում գյուղերի անունները արված են ըստ բնագրային տեքստի: Փակագծերի մեջ նշել ենք հետագա ժամանակներում արված անունը: Թվարկումն այբբենական կարգով է:

Աղայուպաղ	Ղուպա (Ղուբա)
Աշաղի Նորշեն (I), (Ղուդիշեն, Աշղբայրամ)	Մաղրասայ
Ավանաշեն	Մեյսարի
Բահլիեան	Միրիշեն
Բիլիստան	Միակիար (Մուշկուր)
Բօզաւանդ	յնդար (Հնդար)
Բօլի գիւղ ²⁹⁹	Նորշեն (II)
Գանձակ	Նուրշեն (III)
Գիւզոսմ (Կուզոսմ)	Նորշեն (IV), (Ագայիշեն Գ)
Գիւրջուվան (Գյուրջևան)	Պարու
Գիլր	Սաղիևան
Գարպանդ	Տակմաղաղու (Դամաղաղ)
Չարկարան	Փախրաքիշ
Թալիշ	Փանրանկ (Փարակուր Դ)
Թալիշ (Լենքոդան)	Փիթ բաղարն (նկատի է առնված Ֆիթ Ետան մոտ հիմնված Նոր Շամախին)
Թօսլի շեն (Թուրիշեն)	Քալխանի
Իյստալ (Ուշտալ)	Քալխանդ
Խալիլովար (Դվարիշեն)	Քաւանդի (Քավանտ)
Կիւրջիլար (Գյուրջաշեն)	Քարրանց (Կարա-Քարրանց)
Հին Քարրանց	Քիլվար (Քիվար)
Ղալակալ	Քեշխուրդ
Ղաջար	Քովուց (Քոնյուց)

Ցարական արքունիքի՝ Այսրկովկասում անցկացրած վարչական բարեփոխումների արդյունքում 1824 թ. մայիսի 5-ի հրամանագրով նախկին խանուկթյունների տարածքը բաժանվեց երկու տեղամասերի՝ այսպես կոչված մահմեդականի, որն ընդգրկում էր Շիրվանի, Շաքիի, Ղարաբաղի և Թալիշի խանուկթյունները և Դաղստանի, որն ընդգրկում էր Բաքուն, Ղուբան և Գեյրլենդը³⁰⁰:

Այսրկովկասում Ռուսաստանն իր տիրապետությունը վերջնականապես հաստատեց 1826-1828 թթ. ուս-իրանական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո: 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքված Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ իրանահայերին իրավունք տրվեց հյուսիսային նահանգներից ներգաղթելու Ռուսաստանին միացված իրենց հայրենի երկիրը: Հարկ է նշել, որ թեև նրանց վերաբնակեցումը հիմնականում ավարտվել էր 1829 թ., սակայն 1830 թ. ողջ ընթացքում, իսկ առանձին դեպքերում մինչև 1832 թ., տեղի են ունեցել լրիվ տեղափոխումներ³⁰¹: Պատմական ազդուրներն մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք հանդամանքների՝ թերևս Թավրիզում և Սպահանում 1830-1831 թթ. բռնկված խուլբրայի ու սովի, ինչպես նաև կյանքի անապահովության ու այլ հանդամանքների պատճառով Նոր Ջուղայի շրջակա հայաբնակ գյուղերից, Սպահանից, Խոյ, Փերիս և Ղարաղան գավառներից որոշ թվով հայ ընտանիքներ 1830-1832 թթ.

²⁹⁹ Գյուղի տեղագրությունը մեզ անձանոք է: Այն չի հիշատակվում տեղագրող այլ հեղինակների (Սարգիս արքեպ Ջալալյանց, Դանիել արքեպ. Շահնագարյանց, Մակար Եպո. Բարխուտարյանց, Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանց) աշխատություններում, ինչը ենթադրել է տալիս, որ գյուղը հետագա ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառներով դարձել է անմարդաբնակ Ինչպես օրինակ՝ Նորշենից 1 կմ արևմուտք եղել են իսլամական գյուղատեղիի և գերեզմանոցի մնացորդներ. Ռուշանաշենի հյուսիսային կողմում եղել է 1 ժամերով ու մացառներով ծածկված ավերակ գյուղատեղի, եղեղեցի և գերեզմանոց (տես Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 201, տես նաև Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 68):

³⁰⁰ Տես Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին կեսինամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները. Երևան, 1989, էջ 42, տես նաև Туляев В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье, стр. 27.

³⁰¹ Տես Գազարյան Ի., Переселение армян из Персии в Армянскую Область в 1828 г., «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.) Երևան, 1957, № 7, стр. 69, տես նաև Саркисян Г., նշվ. աշխ., стр. 60.

վերաբնակվել են Շամախիի գավառի Զարխու, Կարմախան և Հարակից այլ գյուղերում³⁰²: Ինչպես տեղեկացնում է Հարություն Տեր-Հովհանյանը՝ «...աղքատացյան բազումք և ցրուեցան ոմանք ի գանազան սահմանս...»³⁰³: Հր. Աճառյանի մի տեղեկության համաձայն՝ 1828 թ. ներգաղթից հետո Շամախիի գավառում հաստատվել էին նաև Մարաղայից տեղափոխվածներ³⁰⁴:

Արցախահայ և իրանահայ գաղթականության մուտքը փոփոխության ենթարկեց երկրամասի հայաբնակ գոտու ոչ միայն ազգագրական պատկերը, այլև գյուղերի խմբավորումը՝ ըստ բնակչության թվի: Արևելյան Այսրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո պաշտոնական առաջին ընտանեկան ցուցակագրությունն անցկացվել է 1831 թ., համաձայն որի՝ Շիրվանի պրովինցիայի հինգ մահալներում հայերը 1764 ծուխ էին՝ 12390 (6187 ար., 6203 իգ.) բնակչով³⁰⁵: Նույն ցուցակագրության համաձայն՝ հրկրամասում քիչ թվով հայեր բնակվում էին նաև Թալիշի խանության տարածքում³⁰⁶: XIX դարի 30-ական թթ. սկզբներին Միայն Լենքորան քաղաքում հայերն ունեին 48 տուն³⁰⁷: Ըստ մահալների՝ պատկերը աղյուսակի տեսքով հետևյալն է³⁰⁸.

Աղյուսակ № 2

Բնակավայր	Ծուխ	ար.	իգ.	Բնակավայր	Ծուխ	ար.	իգ.
Դոշուրի մահալ (Շամախու գավառ)							
Արխաուտ	225	524	521	Նորչեն (II)	25	88	73
Գյուրջաշեն	14	49	39	Քոնյուն	39	130	137
Դարա-Ջարբանց	11	40	43	Քավանտ	52	200	164
Գվարի (Դվարիշեն)	71	220	222	Ղասանի մահալ (Գյուրջայի գավառ)			
Թալիշ	13	53	42	Ադրուլաղ	21	60	58
Խանիշեն	24	77	61	Ավանաշեն (Դոշարենդ)	12	58	44
Հին Շամախի	14	57	52	Գանձակ	64	246	192
Ղաթար	13	34	28	Գիբբ	14	41	35
Մատրասա	39	132	114	Դայմադաղ	29	100	91
Մելաարի	20	65	51	Թուրիշեն	73	294	254
Մյրիշեն	60	173	151	Նորչեն (I), (Դոշիշեն, Աշղբայում)	56	209	980
Սադիսան	92	360	301	Փարակյու	99	415	376
Փախրադուշ	126	478	388		40	174	140
Քայախան	20	72	63	Խազաուրտի մահալ (Գյուրջայի գավառ)			
Ջարբանց	28	77	77	Էգավանդ	21	61	50
Հովուզի մահալ (Շամախու գավառ)				Խոշավառ	43	172	155
Բահիսան	10	37	32	Ղայակա	35	190	154
Բիլիսուսան	89	284	243	Ագայիշեն (Նորչեն), (IV)	96	374	282
Գյուրջևան	28	106	89	Ռուշանաշեն	20	72	69
				Ռիշտալ	6	21	26
Գյուրդա	61	199	183	Սարդարի մահալ (Գյուրջայի գավառ)			
Ջարգարան	12	52	52	Քայրանդ	27	119	99
	22	74	72			6187	6203
Հնդար				Ընդամենը	1764		12390

³⁰² Տե՛ս ՀԼԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 309, ք. 8, տես նաև **Абелов Н.**, նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 12, տես նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 173, 191, տես նաև Գորոյեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 94:

³⁰³ Տեր-Հովհաննեսն Վ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 401:

³⁰⁴ Տե՛ս Աճառյան Վ., Հայ գաղթականության սխեմայություն, էջ 53:

³⁰⁵ Տե՛ս ՀԼԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 63:

³⁰⁶ Տե՛ս **Евецкий О.**, նշվ. աշխ., стр. 211.

³⁰⁷ Տե՛ս **Обозрение российских владений на Кавказе** (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (Тальшинское ханство), СПб., 1836, ч. III, стр. 206.

³⁰⁸ Փակագծում տրված են նաև վարչատարածքային հետագա բաժանումների հետևանքով ստեղծված գավառների անունները: Գյուրդերը ըստ գավառների թվարկված են այբբենական կարգով:

Աղյուսակ № 1-ի և № 2-րդի ամփոփումները հնարավորութուն են ընձեռում փաստա-
յուլ, որ ներգաղթի արդյունքում երկրամասում ավելացել էր հայկական դյուղերի և բնակչու-
թյան թիվը: 1831 թ. ցուցակագրությունում տեղ են դրել նաև Արփաուտ, Խանիչեն, Գյուլբազ,
Ռուշանաչեն և Խոշավատ գյուղերը³⁰⁹: Այդտեղից պարզ է, որ իրանահայ գաղթականներն
առաջին հերթին վերաբնակվել են նոսր բնակեցված հայկական կամ նախկինում հայաբնակ,
ապա ամայացած գյուղերում, որի արդյունքում ժամանակի հետ զգալիորեն ընդլայնվեց հայ
բնակչության էթնոտարածքը: Ինչպես իրավացիորեն դրում է Գր. Ավագյանը. «Այստեղի (Կու-
րի ձախափնյակի - Գ. Ա.) հայերը, բացի մի քանի դյուղերից, որոնց բնակչությունը XIX դարի
սկզբներին (Ռուսաստանին միանալու շրջանում) վերաբնակեցվել է Իրանից (Պարսկաստանից),
բնիկներ են, տեղացիներ»³¹⁰:

Այսրիովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո ցարական ար-
քունիքն աստիճանաբար այնտեղ հաստատեց միապետական վարչակարգին հատուկ կառա-
վարչաձև: Տարածաշրջանի բարեփոխումների ծրագրերը մշակում էր ցարական կառավարու-
թյան կողմից ղեկավարական նախարար կոմս Ա. Չերնիշևի նախագահությամբ 1833 թ. հուլիսի
11-ին ստեղծված «Անդրկովկասի բարեկարգման հատուկ կոմիտեն»³¹¹: 1840 թ. ապրիլի 10-ին
կառավարությունն ընդունեց օրինագիծ, որով Այսրիովկասում վարչական նոր բաժանում էր
անցկացվում: Այդ օրենքով ստեղծվում էին վարչական երկու միավորներ՝ Վրայա-Իմերեթա-
կան նահանգ՝ Թիֆլիս, և «Մահմեդական պրովինցիայում»՝ Կասպիական մարզ՝ Շամախի
կենտրոններով³¹²: Վարչական միավորները կազմելիս անտեսվեցին տվյալ վայրում ապրող ժո-
ղովրդների պատմական հայրենիքի տարածքային սկզբունքները և բնակչության ազգային
առանձնահատկությունները: Ընդ որում՝ վարչատարածքային այս նոր բաժանման հիմքում
ընկած էին նախկին խանությունների տարածքային սահմանները: Կասպիական մարզի գա-
վառներն էին Նուխին (կազմվեց Շաքիի պրովինցիայից), Շամախին (Շիրվանի պրովինցիայից
և Սալյան տեղամասից), Ղուբան (Ղուբայի պրովինցիայից և Սամուրի շրջանից), Բաքուն
(Բաքվի պրովինցիայից), Լենքորանը (Թալիշի մարզից), Դերբենդը (Դերբենդի, Թաբարսարանի
և Ղարա-դայթաղի պրովինցիաներից) և Շուշին (Ղարաբաղի պրովինցիայից)³¹³:

Վարչատարածքային վերոնշյալ բաժանումների ժամանակ Շիրվանշահերի պետություն-
նից բացի, Կասպիական մարզի սահմանների մեջ հայտնվեցին նաև ժամանակին Մեծ Հայքի
մաս կազմած Կուրի աջափնյա և Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք ընկած Փայտա-
կարան նահանգի³¹⁴ հյուսիսային տարածքները զբաղեցնող Մուղանի³¹⁵ կամ Սալյանի հարթու-

³⁰⁹ Հովհաննես Եվրոպի ցուցակում նշված 4 Նորչեն գյուղերից 1831 թ. ցուցակագրությունում հիշատակվում են 3-ը:

³¹⁰ Ավագյան Գ., Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը (տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1975, էջ 60

³¹¹ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича (исторический очерк), Тифлис, 1901, стр. 289.

³¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303, տե՛ս նաև Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье, стр. 66.

³¹³ Տե՛ս Иваненко В., նշվ. աշխ., էջ 303, տե՛ս նաև Евангулов Г., Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914, стр. 13, տե՛ս նաև Шахатуян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, стр. 86.

³¹⁴ Մեծ Հայքի տասնմեկերորդ մահանգ Փայտակարանը տարածվում էր Արաքսի ստորին հոսանքի աջ կողմում՝ Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջաններից մինչև Ատրպատական և Կասպից ծով: Ունեցել է 12 գավառ: Նահանգի վարչա-
նակերա գավառը (Վարդանակերտ կենտրոնով) ընդգրկում էր Մուղանի դաշտի մեծ մասը, Հրաբոսպետո գավառի
կենտրոնն էր արքունի բաղաք Փայտակարանը, որը նախքան Կասպից ծովի մակարդակի անկումը եղել է ծովափնյա

Թյան մեծ մասը (Հետագայում՝ Զավաթի դավառը) և Կասպից ծովի առափնյա Լենքորանի դաշտավայրը (Հետագայում՝ Լենքորանի դավառը): Փայտակարանում Զավաթ և Լենքորանի դավառների տեղադրությունը Հետևյալ բացատրությունն է տվել Գ. Պատկանյանը. «Փայտակարանի մասն, որ է Սալեանի Մուղան դաշտի և Լանքարանի հողերը»³¹⁷:

Փայտակարան աշխարհով Հայաստանն իր արևելքով հարում էր Կասպից ծովին: Հայոց բնաշխարհի այդ տարածքի տեղաբնիկները հայերն են³¹⁸: Դարեր շարունակ այնտեղ էր Հայոց արքունի ձմեռանոցը, իսկ Արտաշեսյանների ու Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջաններում՝ հայկական կայսրոսությունները և վարչական ծառայողները³¹⁹: Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերին վաղնջական ժամանակներից բնակվել են նաև իրանական ժողովուրդներից թալիշները³²⁰: Փայտակարանի էթնիկ կազմը իսթարվեց թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի և մոնղոլ-թաթարների ներթափանցման հետևանքով: Տևողացի բնակիչներից շատերը դուրս մղվեցին հայրենի բնօրրանից, իսկ մի մասը հարթավայրերից քաշվեց լեռնային շրջաններ³²¹: Աղետաբեր ասպատակությունների հետևանքով կործանվեց նաև երկրամասի երկրագործական մշակույթը, ոչնչացվեց նրա ոռոգման համակարգը, երկրագործությունն ու այգեգործությունը ղգալի չափով իրենց տեղը զիջեցին քոչվորական անասնապահությունը, արգավանդ դաշտերի մեծագույն մասը վերածվեց կիսաանապատի³²², ինչը «Հայաստան» օրաթերթը դիպուկ է բնո-

1944, էջ 350, տես նաև Հարությունյան Բ., Փայտակարանի բազարը և նրա տեղադրությունը, ԼՀԳ. Երևան, 1981, № 12, էջ 61-76, նույնի՝ Մեծ Հայքի բազավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմակերպությունը 387-451 թթ., ԲԵՀ, Երևան, 1976, 77-95, նույնի՝ Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների (քարտեզ), Երևան, 2001): Փայտակարանը Հայաստանի տառապի բաժանումից (387 թ.) հետո, սալթերի ժամանակներում մտել է այլևայլ պետությունների կազմի մեջ: 428-ին միացվել է Ասորյատականի մարզպետությանը: IX դ. վերջին մտել է Սաջյանների, X դ. 40-ականներից՝ Սալարյանների, X դ. վերջից՝ Ռավադյանների պետության մեջ: XI դ. կեսին գրավել են սելջուկ քյոպրուք, XIII դ. առաջին կեսին՝ մոնղոլները: 1501 թ. մտել է Սեֆյանների Ղզըբաշական պետության կազմի մեջ: Փայտակարանի արևելյան երկրամասերը 1722-1735-ին միացվել են Ռուսաստանին, ապա կրկին անցել Իրանին: 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով վավերացվել է Փայտակարանի արևելյան մասի միացումը Ռուսաստանին, իսկ արևմտյան հատվածը մնացել է Իրանի կազմում: 1826 թ. վերացվել է Թալիշի խանությունը, որի տարածքը XIX դարի երկրորդ կեսին մտել է Բարսի նահանգի մեջ: 1920 թ. ապրիլից Փայտակարանի արևելյան շրջանները Խորհրդային Ադրբեջանի, այնուհետև՝ Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում են (տես Հարությունյան Բ., Փայտակարան, ՀՍՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 301-302):

³¹⁷ Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ. Արհեստցի, որ 1736 թ. մարտին անմիջական մասնակցություն է ունեցել պարսից Նազիր շահի՝ Մուղանի դաշտում բազավորությունը (ի նշան բազավորության՝ արքայական սուրը շահի մեջքին օրհնելով կապել է հայոց կաթողիկոսը), իր գրաստաններում հետևյալ կերպ է նկարագրում դաշտը. «Եւ այս Մուղան կոչեցեալ մեծ և անհուն դաշտս, է լայն և ընդարձակ դաշտ մի հիանալի, որ Լ. (30) օր հազիս բէ լաւ ձիաւոր մի կարէ շրջագայել գրորդն» (Աբրահամ Արհեստցի, էջ 41): Մուղանի դաշտի նկարագրությունը տես նաև Торопова Н., Муганская степь (Природа и люди на Кавказе и за Кавказом): по рассказам путешественников, поэтическим произведениям А. Пушкина, М. Лермонтова, Я. Полонскаго и ученым исследованиям, сост. П. Надежин, СПб., 1869, стр. 264.

³¹⁸ Պատկանյան Գ., Հայոց ազգի պատմությունը, Սամկա-Պետրոպոլ, 1863, էջ 4:

³¹⁹ Տե՛ս Տրաբոն, Կն. XI, գլ. VII, § 1, Կ. 481, տես նաև Մարաբոն, քաղեց և բարգմանեց Հ. Աճառյան, էջ 35, տես նաև Հիլքըման Հ., նշվ. աշխ., էջ 103:

³²⁰ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, 1968, էջ 251:

³²¹ Տե՛ս СНМ-1859-1864, Կ. 89-90, տես նաև Кистенев Д., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, Կ. 534. Թալիշները համարվում են իրանական էթնիկական մեծ զանգվածի մի կարևոր հատվածը: Թալիշների լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական ճյուղի հյուսիսարևմտյան ենթաճյուղի մերձկասպյան բարբառների խմբին: Թալիշների մասին հսկայական աշխատանք տես Սաադյան Գ., Թալիշներ, «Իրան-նամե», Երևան, 1993, № 4, էջ 17-19, նույնի՝ Этюды по иранской этнологии, Ереван, 1998, Կ. 3-12), Обзорение российских владений на Кавказе (Тальшинское ханство), Կ. III, Կ. 175-252; Миллер Б., Тальшский язык, М-Л, 1953; Очерки по истории и культуре тальшского народа (материалы первой международной научной конференции по тальшведению), вып. I, под общей ред. проф. Г. Асатрян-на, Ереван, 2007; Тальши, в Կн.: Народы Кавказа, т. II, под общей ред. С. П. Толстова, Москва, 1962, Կ. 187-194.

³²² Տե՛ս Березин И., նշվ. աշխ., Կ. III, գլ. VI (От Салиана до Ленкорана), Կ. 108.

³²³ Տե՛ս Левиатов В., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, Կ. 41.

րոշել. «Մուղանի անապատը, որ հայկական տիրապետութեան ժամանակ ծաղկած վիճակի մէջ էր դառնում, մահմետական տիրապետութեան, մանաւանդ թաթարական իշխանութեան օրով, «հեռու-հեռու քշեցին բնիկ ազգը մեր Հայկեան»...»³²³:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, անկախ այդ պարտադրված արտագաղթներից, փոքրաթիվ հայ բնակչութուն, այնուամենայնիվ, մնացել էր այդտեղ: Այսպես՝ 1765 թ. Սբ. էջմիածնի նոտար Երեմիա արեղա Օշականցու պատրաստած «նվիրակական վիճակների» սահմանները ճշտող վավերագրով, որում հայաբնակ վայրերի թիվում նշված են նաև Սալյանը և Լենքորանը³²⁴: Ռուսաստանի ակադեմիայի անդամ Սամուիլ Գոտլիբ Գմելինը, որը 1770 և 1773 թթ. ճանապարհորդել է Դերբենդ-Ղուբա-Բաքու-Շամախի-Սալյան երթուղով, նշում է, որ Սալյանի բնակչութւյան հիմնական մասը հայերն էին, թաթարներ³²⁵ և պարսիկներ³²⁶: 1842 թ. սեպ-

³²³ Դէպքերը Մուղանի անապատում, «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917, դեկտեմբերի 21, № 181:

³²⁴ Տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ զիրք, մասն Բ, էջ 802, տե՛ս նաև Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցի XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, 2003, էջ 249:

³²⁵ XI-XVII դդ. ողջ ընթացքում Արևելյան Այսրկովկաս ներքափանցած բյուրքալեզու բնակչության տարբեր հատվածներն ու ցեղերը կայուն էրնիկական անվանման բացակայության պատճառով մինչև XX դ. սկզբները շատ հաճախ կոչվել են տարբեր էրնանուններով՝ քարաքներ, վաղառներ, շահանաներ, ջինլիներ, ջուանջիրներ, բյուրքեր, կովկասյան բյուրքեր և այլն (տե՛ս **Сысоев В.**, Тюркское население Азербайджана в XVII веке, Баку, 1926, стр. 3-16). որոնք, միասնական հանրություն չկազմելով, չեն հավակնել հավաքական էրնանվան: XVIII դ. երկրորդ կեսին երկրամասում ճանապարհորդած գիտնականները (Ֆրիդրիխ Մարշալ ֆոն Բիբերշայն, Սեմյոն Բրոնսկի և այլք), հետևելով նախորդ ճանապարհորդներին, իրենց աշխատություններում բյուրքալեզու վերոիշյալ էրնանունների փոխարեն հաճախակի սկսում են գործածել *րարար* անունը (տե՛ս **Керимов Э.**, Из истории этнографического изучения Азербайджана в русской науке (XV-первой четверти XIX в.), Азербайджанский этнографический сборник (исследования и материалы), вып. I, Баку, 1964, стр. 212-217): XIX դարի երկրորդ կեսին վերաբերող ռուսական վիճակագրական տեղեկագրերում, պաշտոնական փաստաթղթերում ու վավերագրերում *բյուրքեր* և *կովկասյան բյուրքեր* տերմինների կողքին առավել գործածական է դառնում *րարար* անունը, որն աստիճանաբար դառնում է այստեղ ներքափանցած բյուրքալեզու ցեղերի համար մեկ ընդհանուր հավաքական էրնանվանում (տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 85-89): Արդեն XIX դարի վերջին պաշտոնական գրականության մեջ, ի թիվս կայսրության այլ բյուրքալեզու և մահմեդական մողոլոթյունների, *րարար* է անվանվում նաև Կովկասի բյուրքալեզու բնակչությունը (տե՛ս Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевскаго, т. XIII^А, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1894, стр. 836, տե՛ս նաև Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевскаго, т. XXVII^А, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1899, стр. 86): Բարվի նահանգին վերաբերող 1897 թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերում «բյուրք-քարաքական» անվան դիմաց աղյուսակի սյունակում բյուրքալեզու էրնիկ բնակչությունը հիմնականում նշված է *րարար* անվամբ (տե՛ս ПВФНРИ-1897, таблица XII, стр. 53): Միայն XX դարի սկզբներին վերջիններիս սկսեցին անվանել *այսրկովկասյան քարաքներ*, որպեսզի Կազանի և Ղրիմի քարաքները տարբերվեն (տե՛ս **Шапшавич М.**, նշվ. աշխ., стр. 22). Բնական ազգային պատկանելության դեպքում Կովկասի մահմեդականներն իրենց հազվադեպ են անվանել *րարար*: Նրանց շրջանում առավել գործածական էին *բյուրք* կամ *սոստլյան* ինքնանվանումները (տե՛ս **Алекперов А.**, նշվ. աշխ., стр. 72): 1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան քարաքների արևեստածին «ազգային» խորհուրդը նրաբյուրքերի աջակցությամբ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց նոր պետության ստեղծումը, հակառակ Իրանի բողոքների, Իրանի հյուսիսարևմտյան երկրամասի՝ պատմական Ասրպատական-Ադրբեջան անունով այն կոչվեց *Ադրբեջան*: «...Ադրբեջանի պատմության» համառոտ դասընթացի հեղինակ Ե. Պախոմովի դիտարկմամբ՝ «Ադրբեջան անվանումը երբեք չի տարածվել Արաքսից հյուսիս: Միայն 1918 թ., երբ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը բաժանվեց Վրաստանի, Հայաստանի և Արևելյան Անդրկովկասի միջև, միտք հղացավ՝ հիմնելու պետություն, որը կմիավորեր ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Պարսկաստանի, այսպես կոչված, «ադրբեջանական բյուրքերին»: Այդ պետությանը ժամանակակից էրնիկ իմաստով պաշտոնական, գանգիվածային անվանումը: Սակայն այդ գաղափարը իրականացնել չհաջողվեց, և նոր Ադրբեջանական Հանրապետության կազմի մեջ մտավ միայն Արևելյան Անդրկովկասը...» (տե՛ս **Пахомов Е.**, Краткий курс истории Азербайджана с прилож. экскурса по истории Ширваншахов XI-XIV вв., Баку, 1923, стр. 11, հմմտ. **Бартольд В.**, Сочинение, т. II, ч. I, стр. 703): ԱխՍՀ-ում սեփական ինքնության փնտրումների մեջ գտնվող բյուրքալեզու տարբեր բարբառներով խոսող ցեղերին «Ադրբեջան» վարչաքաղաքական անունից՝ *ադրբեջանցիներ* կոչելը ժամանակակից էրնիկ իմաստով պաշտոնական, գանգիվածային լայն կիրառում ստացավ և վերջնականապես ամրագրվեց 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ի ԽՍՀՄ նոր սահմանադրության ընդունումով ու Անդրֆեդերացիայի կազմալուծումից հետո, որի հիմքում ընկած էր Ի. Ստալինի դեռևս 1923 թ. ապրիլի 23-ին ՌԿԿ (բ) XII համագումարում «Ազգային մոմենտները կուսակցական և պետական շինարարությունում» կարդացած գեկուցման մեջ առաջ քաշած հետևյալ դրույրը. «Азербайджан. Основная национальность-азербайджанская...» (Сталин И., Марксизм и национально-колониальный вопрос (сборник избранных статей и речей), Москва, 1934, стр. 119.): Հարկ է նկատել, որ այս իրողությունը չեն միտում նաև ադրբեջանից պատմաբաններից ոմանք: Օրինակ՝ Ա. Ալիբաբովը

տեմբերին Թալիշի գավառ այցելած Կաղանի Համալսարանի պրոֆեսոր Ի. Բերեզինի տեղեկացմամբ գավառի հիմնական բնակիչներն էին թալիշները, և ոչ շատ թվով՝ թաթարները³²⁷: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը 1850 թ. Փայտակարանում հղած ժամանակ, երբեմնի Հայրենի շին երկրամասի կորուստով դառնացած, գրել է. «Ձգտանին արդէն ի նմին ընդարձակ տարածութեան գիւղօրայք Հայոց, քանզի ի վաղուց անտի ի բռնակալութենէ Պարսից ընկալեալ են զօրենս Մահմետի, և կան նովին կրօնիք վայելելով զբարութիւնս երկրին: Ողբ ի բերան առեալ անմխիթար Հառաչէ աշխարհն Փայտակարանի զկորուստ փառաց իւրոց և վայելչութեանց...»³²⁸:

Ցարական կառավարութիւնը 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին Այսրկովկասը կրկին ենթարկեց վարչատարածքային բաժանման, Համաձայն որի՝ ստեղծվեցին չորս նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Բուխարայի, Շամախիի և Դերբենդի: Նահանգները բաժանվեցին գավառների կամ տեղամասերի³²⁹: Նորաստեղծ Շամախիի նահանգի մեջ էին մտնում Շամախիի, Բաքվի, Լինքորանի³³⁰ և Շաքիի³³¹ գավառները³³²: Նահանգային կենտրոնն էր Շամախի քաղաքը:

Շամախիում 1859 թ. մայիսի 30-ին տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի պատճառով Կովկասի փոխարքա Ա. Բարյատինսկու առաջարկով կենտրոնական նահանգական վարչութիւնը տեղափոխվում է Բաքու³³³: 1859 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ալեքսանդր II-ի հրամանագրում այդ մասին ասված է հետևյալը. «1. Այժմյան Շամախիի վարչութիւնը և այդտեղ գտնվող այս նահանգի բոլոր նահանգային հիմնարկները Շամախիից տեղափոխել Բաքու քաղաք: 2. Բաքուն բարձրացնել նահանգային քաղաքի աստիճանի: 3. Շամախիի նահանգը այսուհետև կոչել Բաքվի նահանգ»³³⁴: 1860 թ. Բաքվի նահանգի վարչատարածքային կազմում ձևավորվեց նաև Ղուբայի գավառը³³⁵, իսկ երբեմնի Շիրվանի նահանգից կաղամփորվեցին Գյոքչայի և Ջավաթի գավառները³³⁶:

Ադրբեջանի հնագիտության ու զոգագրության հարցերին նվիրված իր աշխատության մեջ «Ադրբեջանցիներ» վերադասարանը գլխում պարզորոշ գրում է. «...այդ անվանումը (իմա՝ ադրբեջանցի - Գ. Ս.) բնակչության շրջանում լայն կիրառում գտավ միայն 1936 թ. սկսած» (Алекперов А., նշվ. աշխ., стр. 71). Մեկ այլ պատմաբան՝ Է. Աղսեր գրում է. «Իրենց այժմյան անվանումը ադրբեջանցիները ստացել են ավելի ուշ, այն երկրի անունից, որտեղ ապրում են» (Աղաև Է., Բարու, Երևան, 1984, էջ 21): Թեև 1937 թ. հունվարի 6-ին անցկացված համամիութենական մարդահամարի պաշտոնական նյութերում բյուրքավեղու բնակչությունը դիտել անվանվում էր բյուրք (սևս Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги, Москва, 1991, стр. 94): Ադրբեջանում բյուրքավեղու բնակչությունը մեկ միասնական՝ ադրբեջանցի անվանումով նշված է միայն 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում (սևս Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги, Москва, 1992, стр. 71): Հարցի մանրամասն բնութայունը տես Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն., Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990, Ստեփանյան Գ., Արևելյան Այսրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործառնան հարցի շուրջ, էջ 137-144:

³²⁶ Սեջրբերումն ըստ Բутков П., նշվ. աշխ., 4. I, стр. 91.
³²⁷ Տե՛ս Березин И., նշվ. աշխ., 4. III. гл. VII (От Ленкорана до Астары), стр. 119. Կազանի համալսարանի պրոֆեսոր, արևելագետ Ի. Բերեզինի մանապարհորդության ընթացքում ուղեկցել է Կարապետ անունով սմն հայ:

³²⁸ Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 266:

³²⁹ Տե՛ս Евангулов Г., նշվ. աշխ., стр. 10, սևս նաև Туняя В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье, стр. 92.

³³⁰ 1846 թ. ուսական իշխանությունները Թալիշի գավառը պաշտոնապես վերանվանում են Լենքորան:

³³¹ 1846 թ. ուսական իշխանությունները Շաքին պաշտոնապես վերանվանում են Նուխի (սևս Մնացականյան Ա., Նամակներ Նուխուց, «Տարազ», Թիֆլիս, 1900, № 40, էջ 580):

³³² Տե՛ս «Обзор», Тифлис, 1887, 19 июня, № 51, սևս նաև Шапшович М., նշվ. աշխ., стр. 71.

³³³ Տե՛ս Шапшович М., նշվ. աշխ., стр. 21.

³³⁴ Տե՛ս Фатуллаев Ш., նշվ. աշխ., стр. 34.

³³⁵ Տե՛ս Географическо-статистический словарь Российской империи, сост. П. Семенов, т. I, СПб., 1863, стр. 186 (այսուհետ՝ ГССРИ).

³³⁶ Տե՛ս Шахатуния А., նշվ. աշխ., стр. 98.

Այսրկովկասում 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին անցկացված հերթական վարչատարածքային բաժանման արդյունքում ձևավորվեցին Բուլժայսի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգները: Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգը, որ պետք է կազմավորվեր Հարևան Թիֆլիսի, Բաքվի և Երևանի նահանգների տարածքների հաշվին, գործողութայան մեջ ղրվեց 1868 թ. փետրվարի 19-ին: Վարչական այս նոր բաժանման հետևանքով Բաքվի նահանգի կազմից դուրս մնացին և նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին կցվեցին Նուխիի (Շաքի) և Արեշի գավառները: Այսպիսով՝ վերջնականորեն ձևավորված Բաքվի նահանգն ուներ 34.286,3 քառ. կմ տարածություն և ընդգրկում էր Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի, Բաքվի, Ջավաթի և Լենքորանի գավառները³³⁷, որոնք միմյանցից բաժանվում էին բնական սահմաններով՝ լեռներով և գետերի ավազաններով:

Երկրամասը գրադեցրել է աշխարհագրական մի տարածք, որտեղ բնութայունը բնական սահմաններով երկրամասը բաժանել է երեք հիմնական գոտիների՝ ստորին, վերին և միջին: Առաջինը Կուր գետի ավազանում լայնատարած դաշտավայրերն են: Երկրորդը նախալեռնային շրջաններն են: Արանք հարուստ էին ջրառատ, մշտաճուս գետերով, վտակներով, մարգագետիններով և անտառներով: Երրորդ գոտին բարձր լեռնային շրջաններն են՝ գուրկ անտառներից, սակայն հարուստ ալյուրյան մարգագետիններով, արագաճուս գետերով ու ջրվեժներով³³⁸: Ընդհանուր առմամբ, Արևելյան Այսրկովկասի ֆիզիկաաշխարհագրական բնույթը հարթավայրային է, որովհետև մեծ լեռնաշղթաները ձգվում են նրա սահմանային վայրերով. «Արևելեան Անդրկովկասը, կամ Թաթարստանը, նորագույն տերմինալոգիայով՝ Ադրբեջանը... Վրաստանից և Հայաստանից հալասար չափով տարբեր մի երկիր է, որ բռնում է Բաղևի նահանգն ամբողջովին և Գանձակի նահանգի դաշտային մասերը: Արևելեան Անդրկովկասը ոչ լեռնաշղթաների ու հովիտների երկիր է (Վրաստան) ոչ էլ բարձրալեռնակ (Հայաստան), այլ նա մի ընդարձակ դաշտավայր է, որ տեղ-տեղ մինչև իսկ ծովի մակերևույթից ցածր է (Կասպից լճի մոտերը)»³³⁹:

Նահանգի ստվար հայտնության մի խոշոր հատվածը կենտրոնացած էր Բաքու քաղաքում և նույնանուն գավառում, Շամախիում և նույնանուն գավառում (24 գյուղ), Գյոքչա ավանում և նույնանուն գավառում (21 գյուղ), Ղուբա քաղաքում և նույնանուն գավառում (2 գյուղ), մասամբ նաև Ջավաթի ու Լենքորանի գավառներում: Նահանգի հայաբնակ գոտին տարածված էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավահայաց դեպի Կուր գետի դաշտավայրերն ուղղված լանջերին, և դասավորված է եղել հրկու խմբով՝ Շամախի-Աղսու-Գյոլըզամիր խճուղու երկարությունքով՝ լեռնային այն բարձրությունների վրա, որ ընկած էր Աղսու գետի ավազանի կամ հոսանքի ձախ կողմում, և երկրորդ խումբը, որն ընկած էր հիշյալ գետի աջափնյա բարձրության վրա³⁴⁰: Հայկական գյուղերը ընկած էին լեռնային տարածքներին բնորոշ դժային կամ շղթայաձև դասավորվածությունքով: Հայաբնակ այս գոտու բնակչության հիմնական զբաղմունքը եղել է շերեմապահությունը, երկրագործությունը, այգեգործությունն ու անասնապահությունը:

³³⁷ Տե՛ս Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, стр. 49-50.

³³⁸ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 48-53, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 112:

³³⁹ Արեղեան Ա., Ա. Շամախարոմեան եւ կովկասահայ խնդիրը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, Խոկտեմբերի 30, № 222

³⁴⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 48-53, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 112:

Հարկ է նկատել, որ նահանգի հայկական դյուղերը ազգային-քաղաքական տեսակետից աննպաստ կերպով են դասավորված եղել: Գավառների հայկական դյուղերը շրջապատված էին մեծ թվով թաթարական դյուղերով³⁴¹: Բացի դրանից նահանգի բերրի հողերը հիմնականում զբաղեցնում էին կովկասյան թաթարները: «Թաթար քոչվորները,- գրում է կովկասագետ Մ. Շապուրիչը,- գալով և գրավելով այդ տարածքները, զբաղեցրին ամենահարուստ, բերքատու հարթավայրերը, լեռնային արոտավայրերը, իսկ հայերի, թաթերի և թալիշների համար մեծամասնությամբ մնացին այն տարածքները, որտեղ նրանք զբաղվում էին միայն հողագործությամբ»³⁴²: Սակավահողությունից զրգված հայ գյուղացիները ընտանիքի հացի տարեկան պահանջները բավարարելու համար ճարահատույալ անտառային գոտիներում էին զբաղվում հացահատիկի մշակութայամբ, ուր բնակչության պայմանները բարձր բերք չէին խոստանում: Դանիել արքեպ. Շահնգարյանցը Շամախիի գավառի Կարմախան գյուղի օրինակով գրել է. «Այս գիւղը և սորա շրջակայքն են անտառատեղի. բնակիչք հետզհետէ կոտորելով անտառն վարելատեղի են շինում իրանց համար»³⁴³: Հաշվի առնելով այդ հանդամանքը՝ միաժամանակ երկրամասում երկրագործությունը դարձ արևել իսկոտակով Շիրվանի պրովինցիայում շրջապատված կամեր-յունիկեր Պելչինսկին Ի. Պասկևիչին 1830 թ. հունվարի 29-ին հղած ղեկուցագրում առաջարկել էր Շիրվանի լեռնային վայրերում բնակվող հայերին տեղափոխել երկրագործություն համար առավել բարենպաստ՝ Կուր գետի ավազանում շրջաններ և գետահովիտներ³⁴⁴:

Գլխավորապես լեռնալանջերին գտնվող հայկական բնակավայրերը բնական աղետների պատճառով շատ հաճախ մեծ փորձությունների առջև են կանգնել: Վտանգավոր էին հատկապես սողանքները, երբ ճահճացած կավային հողը, անկարող լինելով պիմադրել հեղեղատաներին, սկսում է սողալ և մեծ վնասներ պատճառել լեռնալանջերին վրած գյուղերին³⁴⁵: Երկրամասում տեկտոնական և հրաբխային երևույթները չեն դադարել գործելուց. դրանց արտահայտություններն էին Շամախիի և Բաքվի շրջաններում հաճախակի կրկնվող երկրաշարժերը, հատկապես Բող-գաղ լեռան վրա 1827, 1839, 1888 և 1893 թթ. տեղի ունեցած հրաբխային ժայթքումները, որոնք բազմաթիվ մարդկային զոհեր խլեցին³⁴⁶:

Այսպիսով՝ ինչպես վկայում են մատենագրական և վավերագիր աղբյուրները, երկրամասը հնուց ի վեր եղել է հայկական քաղաքական, հողեր-մշակութային և ժողովրդագրական ազդեցությունների ոլորտում: Չնայած ուշ միջնադարից հաճախակի կրկնվող սոսկապատկությունները, գերակարողություններն ու գաղթները երկրամասում հանդեպրին հայության թվի նվազմանը և հայկական մի շարք դյուղերի քայքայմանը, այնուհանդերձ նրանց մի զգալի մասն իրենց շարունակական կենսագոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև XX դարի վերջերը:

³⁴¹ Տե՛ս CHMC-1859-1864, 4. IV, ցր. 92.

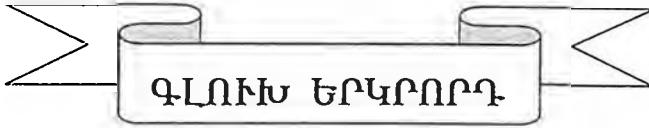
³⁴² Шапурович М., նշվ. աշխ., ցր. 23.

³⁴³ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 4, էջ 318:

³⁴⁴ Տե՛ս АКАК, т. VII, док. 142, ցր. 186.

³⁴⁵ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, մայիսի 28, № 54:

³⁴⁶ Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 12, էջ 1952:

ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ, ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՇԱՐԺԸՆԹԱՅԸ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ա. ՇԱՍԱՆԻԻ ԳԱՎԱՌ

Շամախիի գավառը գտնվում էր Բաքվի նահանգի կենտրոնական մասում՝ Սր. Սահակ (Փիր-Սահաթ) և Աղսու գետակների միջև: Հյուսիսից սահմանակից էր Ղուբայի, հարավից՝ Զավաթի, արևելքից՝ Բաքվի և արևմուտքից՝ Գյոքչայի գավառներին: Գավառի տարածքը կազմում էր 5.768,3 քառ. կմ³¹⁷:

ՇԱՍԱՆԻ ԲԱՂԱՔ: Գավառի կենտրոնն էր պատմության մեջ բազմիցս հիշատակվող Շամախի քաղաքը³¹⁸: Այն տարածված էր Կովկասյան լեռնապարի հարավարևելյան ճյուղերի ստորոտին, փոքրիկ բլրաշարի վրա՝ փռված Սր. Սահակ և Զաղալավա գետակների խառնվելու տեղում: Բաղաքին ամենամոտակ սարերն են դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվող Ղզղարասին և Փեղրաքունը³¹⁹: Բաղաքի գեղանիստ դիրքին հետևյալ նկարագիրն է տվել Մակար եպս. Բարխուսարեանցը. «Խոր ձորեր են Շամախու արևելեան և արևմտեան կողմերն: Արևմտեան ձորով հոսում է Մեյսարու վտակն և արևելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից թաղի ստորոտում և խառնուում Փիր-Սահաթ գետակին: Բաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»³²⁰: Այ. Շիրվանշահեն «Իմ կյանքից» խորագրով հուշերում զմայլանքով է նկարագրել ծննդավայրի գեղաշուք բնութիւնը. «Անդրկովկասի մի անկիւնում կայ մի քաղաք, անունը Շամախի կամ Շիրվան: Ահ, հրաշալի է այդ քաղաքի բնութիւնը. Այնտեղ երկիրքը կապոյտ է, ինչպէս Փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներ-

³¹⁷ Տե՛ս **Абелов Н.**, նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 1-2, տե՛ս նաև СМ-1859-1864, стр. 2.
³¹⁸ Պողոմենոսի մոտ (մ. ր. II դ.) Շամախին հիշատակված է Սամեխիա, Մամեխիա, Կամեխիա աներով (տե՛ս «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պողոմենոսի: Պողոմենոսյան քարտեզագրության հիմքերի վրա քարտեզը վերակազմակերպել է Ս. Տ. Երեմյանը, ՀՍՀ, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 416), տե՛ս նաև Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 117): Քաղաքի հիմնադրման վերաբերյալ աղբյուրներում առկա են միմյանց հակասող քվագրումներ: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ քաղաքը կառուցվել է Աղվանից Տեր-Վիրո կաթողիկոսի (595-629 թթ.) կողմից. «Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթա, զՇամբոր, զՇաթի, զՇիրվան, զՇամախի, զՇապորան...», որն անում է վկայ (տե՛ս Գանձակեցի, էջ 195): Արաք պատմիչ Բալազորին գրում է, որ Շամախին կառուցել է Շամախի իբն Շուշա Շիրվանի քազավորը՝ Հարուն խալիֆի (786-809) օրոք «Շամախի քաղաքը, որը Շարուանի նահանգում է, կոչվել է Շարուանի քազավոր ալ-Շամմախի իբն Շուշայի անվամբ» (Արաքական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 181-182): Ավաղեմիկոս Գր. Ղափանցյանի բացատրությամբ՝ Շամախա (Տամախա) նշանակում է՝ «եղզվուտ» (տե՛ս **Капанцян Гр.**, Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, стр. 62).
³¹⁹ Տե՛ս Հ. Ղ. [Գարեգին քհն. Ղուկասյան], Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, № 28:
³²⁰ Բարխուսարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 156:

րով փարթամ, ինչպէս մի սքանչելի պարտէզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դիւրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ գարնանը և ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ դիչեր-ցերեկ երգում են անթիւ ստրակներ: Եւ ի նչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ դիտենաք, ի նչ հոտաւետ պտուղներ»³⁵¹: Բնակլիմայական այս նպաստաւոր սլայմանների բերումով էլ Շամախին ու նրա մերձակայքը, դեռևս Աղվանից թագաւորների ժամանակներից սկսած, համարվել են ամառանոց ու հանգստաւայր³⁵²: Երկրամասի բնակչութեան համար այս սուլորութեանը շարունակից հետադաշում ևս: Գաւառական բժիշկ Մխաբ Արամյանցը, նկարագրելով Շամախի առողջարար կլիման, 1887 թ. գրել է. «Ո՞վ տեսել է Երրուանի սքանչելի բնութիւնը և չէ հիացել. ո՞ր տկարը դիմել է նրա կենդանարար օդին ու ջրին և չէ կազդուրուել հոգով ու մարմնով: Ամեն տարի բնտանիքս Շամախի ամարանոց ուղարկելով, միջոց եմ գտել միատեղ ութ-տասն օր Սահանի Նախափայտի մենաստանում Երրուանի կենդանարար օդն ու ջուրը վայելելով, հոգեպէս և մարմնապէս թարմանալու, զուարթանալու և կազդուրուելու»³⁵³:

Շամախին Այսրկովկասի հնագույն և ավանդաշունչ քաղաքներից էր³⁵⁴: Իր աշխարհագրական դիրքով այն գտնվել է հին աշխարհի հազորդակցութեան և առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդտեղով էր անցնում առևտրաօգտակար մեծ նշանակութեամբ հայտնի Պարտավ-Դերբենդ ճանապարհը: Տարանցիկ այդ ուղին միմյանց հետ կապում էր Պարտավ, Շամախի, Շարվան, Ղուբա և Դերբենդ քաղաքները³⁵⁵: Արար պատմիչ Մուկաղասիի հազորդած տեղեկութեան համաձայն՝ «Շամախին նախալեռնային քաղաք է: Երեսութուները կառուցված են քարից և գիպսից: Այդտեղ կան հոտուն ջրեր, այգիներ և զրոտանքի համար հաճելի վայրեր»³⁵⁶: Մշտապես այս քաղաքն էին դալիս ռուս, իրանցի, հնդիկ և այլ ազգերի վաճառականներ: Ժամանակակից բնորոշմամբ՝ «Բանդի գիտել եւս արժան է յազգոս փարթամութեան քաղաքիս այսորիկ Շամախու... և զի էր պանտար Կասպիական ծովուն և յամենայն կողմանց վաճառականացն տեղիք բնակութեան, և վտճառի, և շահաւետութեան ի Հնդկաց և ի Հոտոմոց, ի Ջուղայու, ի Ռուսաց, և յամենայն երկրէ. և այսպէս լի էր ամենայն ստացուածովք և գանձիւք»³⁵⁷: Դրա շնորհիվ Շամախին եղել է մետաքսի, արվեստի և վաճառականութեան, քաղաքական ու մշակութային կապերի կարևոր հանգույց և տարբեր պետութեանների ռազմական ու դիվանագիտական գանազան միջոցառումների մշտական ելակետ: Այս կարևոր

³⁵¹ Շիրվանգաղէ Ա., Իմ կեանքից, «Հասկեր», Թիֆլիս, 1910, № 11, էջ 320-321, տե՛ս նաև Հին քուրդեր. Գիւրեր Շիրվանցադի մասին. «Աւետ», Փարիզ, 1935, Դ տարի. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր. № 4, ԺԲ, էջ 90.

³⁵² Տե՛ս Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 362:

³⁵³ Արամեանց Մ., Սալիանից Էջմիածին. նկարագիր ուխտատու ուղեւորութեան (փոփոխութիւններով արտատպւած «Նոր-դար» ամենամեայ տրագրից). Թիֆլիս, 1887, էջ 6-7: Բժիշկ, գրող և հասարակական գործիչ Մխաբ Արամյանցը գաւառական բժշկի պաշտոնով երկար տարիներ աշխատել է Սալանում: Եղել է «Հյուսիսփայտ» ամսագրի հիմնադիր. լուսավորչական մեծ ջատագով Սու. Նսարաբեկի դասեր անուսինը: Մահացել է 1909 թ. դեկտեմբերին Սալանում (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, դեկտեմբերի 11, № 274):

³⁵⁴ Հարուստ ավանդազրույցներ ունենալու շնորհիվ Շամախին շատ հաճախ համարվել է հայ և օտարազգի ստեղծագործողների ոգիշնչման աղբյուրը: Օրինակ՝ ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Պուշկինի «Հեթիար ոսկե արաղաղի մասին» վիպերգի հերոստիկն է յընտել «շամախեցի բագոտիկն» (տե՛ս Пушкин А., Сказка о золотом петушке (Сказки, Москва, 1989, стр. 111-130):

³⁵⁵ Տե՛ս Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Ал-Истахрий (СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 29-31), տե՛ս նաև Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Ի. Բ. Բ մասի նյութեր (Մարզավանդանի Խոստատուրից Հայաստանում մինչև Բագրատունյաց քաղաքավորչական անկումը), Երևան, 1960, էջ 343:

³⁵⁶ Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Ал-Мукаддаси (СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908, стр. 8):

³⁵⁷ Եսայի Հասան-Չալալեանց, էջ 33:

բնաշխարհադրական հասկանիչներով Շամախին ունեցել է երկրամասի հարմարավետ վայրի դերը, որի շուրջը հիմնականում խմբավորվել են հայկական գյուղերը³⁵⁸:

Աղբյուրները վկայում են, որ միջնադարից Շամախին ուսումնասիրված սերտ կապեր է ունեցել Սյունյաց մետրոպոլիտական Աթոռի հետ: Ձևապարհի հիշատակարանի վկայությամբ համաձայն Հովհան Ռոտունցու մահվանից հետո (1382 թ.), երբ Տաթևի համալսարանը գլխավորում էր նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1411 թթ.), Ջուղայից, Թավրիզից, Սյունիքից և այլ վայրերից ուսանելու եկած 12 աշակերտներից մեկը, որի անունն էր Հունան, Շամախիից էր: Թովմա Մեծոփեցու հավաստմամբ՝ «Եւ նորա ժողովեալ զբազումս ի յաշակերտաց իւրոց՝ զՄխիթարն Տաթևու... զՅովհաննէսն ի Վաղանդնու... զՈւնանն ի Շամախու...»³⁵⁹: Այդ վկայությունը այլ խմբագրություններում տեղ է գտել նաև «Հայաստանի պատմության»³⁶⁰, որտեղ Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտ Հունանի մասին ասվում է. «Եւ նորա ժողովեալ բազում աշակերտս որոց են անուանքն այս: ԶՄխիթար ՚ի Տաթևու... ԶՈւնանն ՚ի Վաղանդու վանից: ԶՈւնանն ՚ի Շամախու»³⁶⁰:

XV-XVI դդ. պարբերաբար կրկնվող պատերազմների և բնակչության տեղաշարժերի հետևանքով փոփոխվել է շամախահայերի թիվը: Եվրոպացի ճանապարհորդները տարբեր տվյալներ են թողել այդ ժամանակաշրջանում Շամախիում եղած հայ բնակչության թվի մասին: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XV դարի երկրորդ կեսի իտալացի դիվանագետ, ճանապարհորդ ու վաճառական Ջոզեֆո Բարբարոն³⁶¹, որը 1471-1473 թթ. եղել է Վենետիկի դեսպանը Իրանի այդ ժամանակվա տիրակալ Ակ-կոյունլու Ուղուն-Հասանի արքունիքում: Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Բարբարոն Թավրիզից հետո լինում է նաև Շամախիում և Դերբենդում: Նկարագրելով Շամախի քաղաքը՝ նա գրում է. «...Շամախի, մի քաղաք Մարաստանում³⁶²... որի իշխանը կոչվում է Շիրվան Շահ, որ քաղաքը ի պահանջել հարկին կարող է տալ ինը եւ տասը հազար ձիավոր: Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը փեղ օրվան ճանապարհ հեռու... Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մեծաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է Մեծ Հայաստանում³⁶³, եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»³⁶⁴: Ուշագրավ է նաև անգլիական «Ռուսական» ընկերության գործակալ³⁶⁵, ճանապարհորդ ու վաճառական Անթոնի Զենկինսոնի՝ Շամախիում 1563 թ. ապրիլի 10-ին կատարած պրառումներից հետևյալ հատվածը. «...այս քաղաքը (Շամախի - Գ. Ս.) ծո-

³⁵⁸ Շամախի քաղաքի հայ բնակչության համառոտ պատմությունը տես Ստեփանյան Գ., Շամախին և շամախահայերը (ինագույն ժամանակներից մինչև XX դարի վերջերը), «ԱԷ», Երևան, 2009, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 3, էջ 74-95:

³⁵⁹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 76-77, հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ (XIII-XVIII դդ.), էջ 152:

³⁶⁰ Գիլբորդ Կոչի Յայնաուտեր, Կ. Պոլս, 1730: Վարդ և Յիշատակ Սրբանոյն Եռանձի Սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյն Ընկալոր փիլիսոփային, և աշակերտի Մեծի Վարժապետին Հայոց, Տիեզերալոյս Վարդապետին Սրբոյն Ունանու Ռոտունցոյն, Անկի Ի. և Ապրիլի ԻԷ:

³⁶¹ Ջոզեֆո Բարբարոն ծնվել է Վենետիկում, XV դ. սկզբին, մահացել է 1493 թ.: 1471 թ. նա մեկնել է Իրան, Կիպրոսի, Կիլիկիայի, Եփրատի վրայով դեպի Թավրիզ. Սուլթանի և Իսպահան: Վերադառնալիս եղել է Թավրիզում, Շամախիում, Դերբենդում, այնուհետև մեկնել Մոսկվա և Լեհաստանի ու Գերմանիայի վրայով՝ հասել հայրենիք:

³⁶² Շամախին տեղադրելով Մարաստանում՝ Ջ. Բարբարոն ամենայն հավանականությամբ նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ Շիրվանը նշված ժամանակաշրջանում գտնվում էր Իրանի տիրապետության տակ:

³⁶³ Կասկածից փեր է, որ Շամախին գտնվում է Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակում և, բնականաբար, չլր կարող լինել Մեծ Հայքի սահմաններում: Ենթադրելի է, որ Ջ. Բարբարոնի շիրտեցի է Շամախի քաղաքում ստվար հայության առկայության հանգամանքը, ուստի և քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում: Նշենք, որ Ջ. Բարբարոնի տեքստի այդ հատվածը աղբյուրներից պատմաբանները միտումնավոր կիրպով դուրս են բողել « Путешественники об Азербайджане, под ред. Э. Шахмалиева, т. 1, соот. 3. Ямпольский, Баку, 1961, стр. 74» գրքից:

³⁶⁴ Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 199:

³⁶⁵ Տես Փափազյան Վ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջագային առևտրի ոլորտներում (XVI-XVII դդ.), Երևան, 1990, էջ 82:

վից ուղտով յոթը օրվան ճանապարհ հետու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, բնակեցված գլխավորապես հայերից... (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»³⁶⁶: Ավիլին Շամախի հայ առևտրականներին էր պատկանում քաղաքի հոմ մետաքսի³⁶⁷ արտահանման առաջնայնությունը³⁶⁸. հումքը վաճառահանվում էր Եվրոպա, Միջին Ասիա, Հալեպ, Իրան և Արևելյան երկրներ³⁶⁹:

Շամախի քաղաքի XVII դարի սկզբների հայ բնակչության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է թողել ուսու վաճառական Ֆեոդոր Կոտովը, որը, երկարամյա շփումներ ունենալով հայերի հետ, սովորել էր նաև հայոց լեզուն: 1623 թ. Իրան մեկնելու ճանապարհին, կանգ առնելով Շամախիում, ճամփորդական իր նոթերում գրել է. «Շամախին կառուցված է բարձր լեռների միջև թեքություն վրա, բերդը քարից է, բնակավայրն էլ է քարից... Ե՛վ բնակավայրը, և՛ կրպակների շարքը, և՛ քարավանատները կառուցված են բերդից դուրս: Շամախիում կան յոթ քարավանատներ. բոլորն էլ կառուցված են քարից և գտնվում են կրպակների շարքերի միջև. կան տաճկական, հայկական, ուր առևտուր են անում նաև ուսուները, լեզգիներ, զիլանցիների և այլ քարավանատներ, և քաղաքն ընդարձակ է»³⁷⁰: Շամախահայերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է թողել Իրան ուղևորվելու ճանապարհին 1636 թ. դեկտեմբերի 30-ից 1637 թ. մարտի 27-ը Շամախիում հանգրվանած Սաքսոնիայի թագավոր Ֆրիդրիխ Շլեզվիգ-Հոլշտինացու ղեկավարության քարտուղար Ադամ Օլեարիուսը³⁷¹: Երկրորդ անգամ Ա. Օլեարիուսը Շամախիում լինում է հետդարձի ճանապարհին 1638 թ. փետրվարի 20-ից մարտի 30-ը³⁷²: Նրա հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Շամախին այդ շրջանում ուներ 5000 տուն աղյուսակչություն³⁷³: Ուշագրավ է Շամախիի հայ բնակչության վերաբերյալ Ա. Օլեարիուսի այն վկայությունը, որում նա գրում է, որ Շամախիում եղած ժամանակ խանը ցուցադրել էր ավելի քան 2000 մարդուց բաղկացած իր հետևակը, որի մեծագույն մասը հայեր էին³⁷⁴: Անդրադառնալով XVII դարի 30-ական թվականների կեսերին Շամախիում ստվար հայ բնակչության փաստին՝ Հ. Առաքելյանը Իրանի հայերին նվիրված ուսումնասիրությունում կցրահանել է. «Պէտք է ենթադրել, եւ այդ շատ հաւանական ենթադրութիւն է, որ որքան էլ Շահաբբասը միջոցներ գործ դրեց դատարկելու Արարատեան երկիրը հայերից, բայց դարձեալ շատերին յաջողուեց մնալ իրանց տեղերում եւ շատերն էլ գուցէ ճանապարհից փախչելով վերադարձան իրանց նախկին տեղերը, որովհետեւ Ադամ Օլեարիուսը, որ այցելեց Շամախին 1636 թուին, յայտնում է, որ քաղաքում շատ հայեր կային, եւ իսկուպոս ունէին...»³⁷⁵:

³⁶⁶ Նոյն տեղում, էջ 372, տես նաև Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Ленинград, 1937, стр. 205.

³⁶⁷ Сум Угам Олехаритусаи тилјалитерит' 1636-1637 քք. Շիրվանում արտադրվել էր 3000 հավ մետաքս (տես Адам Олеарий, նշվ. աշխ., стр. 791).

³⁶⁸ Տես «Սշակ», Թիֆլիս, 1884, հունվարի 27, № 17: Շիրվանի մետաքսից գործած գլխաշորերի և քարավանների մասին հիշատակումներ են պահպանվել նաև հայկական հնագույն ժողովրդական երգերում: Ինչպես օրինակ՝ «Լուսնյակն ինձի ցերեկ, Շիրվանի աղյուս կամ քարվան բերեք» (Фитуні А., նշվ. աշխ., стр. 141).

³⁶⁹ Տես Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 412:

³⁷⁰ Хожение купца Федота Котова в Персию: критич. текст и перевод Н. А. Кузнецовой, Москва, 1958, стр. 36, տես նաև Путешественники об Азербайджане, т. I, стр. 225, տես նաև Խաչիկյան Լ., Հայերը կիմ Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, ԲՄ, Երևան, 1980, № 13, էջ 90:

³⁷¹ Ադամ Օլեարիուսը ծագումով սարսոնացի է: Ավարան է Լայպցիգի համալսարանը: Ունեցել է փիլիսոփայության մագիստրոսի գիտական աստիճան:

³⁷² Տես Путешественники об Азербайджане, т. I, стр. 250-251.

³⁷³ Տես Адам Олеарий, նշվ. աշխ., стр. 553.

³⁷⁴ Տես նույն տեղում, стр. 526.

³⁷⁵ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 95:

Արհեստներն ու առևտուրը շամախահայերի համար համարվում էին կենսապահովման հիմնական աղբյուր: Շամախիի հայ առևտրականները զբաղվում էին մեծածավալ առևտրով և կապ էին պահպանում հեռավոր երկրների հետ, իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել տարանցիկ առևտուրը: Նրանց գործունեության սահմանները տարածվում էին Ռուսաստանից, Իրանից, Եվրոպայից մինչև Կենտրոնական և Միջին Ասիայի երկրներ: Շամախահայ վաճառականների առևտուրը այլ վաճառատների հետ չէր սահմանափակվում լոկ հում մետաքսով և մետաքսե կտորեղենով: Նրանք առևտրական կենտրոններ էին հասցնում արևելյան ամենաբազմապիսի ապրանքներ (օրինակ՝ համեմունքներ, կաշվեղեն, բուսական ներկեր, դորգեր և այլն), իսկ ներկրում էին տնային իրեր, պերճանքի զանազան առարկաներ և այլն³⁷⁶: Շամախիի հայ տորոնավաճառները կարմիր ներկի համար տորոն (բուլսի արմտիք) էին մատակարարում Մոսկվայի, Մարսելի, Մանչեստրի մանուֆակտուրային արդյունաբերողներին³⁷⁷:

Հոծ հայ բնակչություն ունեցող Շամախի քաղաքն էր Արևելյան Այսրկովկասի այն հանգուցակետը, որտեղ վաղ ժամանակներից օտարերկրյա վաճառականների հետ գործածար կապեր էին հաստատում տարբեր վայրերից այդտեղ ժամանող հայ վաճառականները³⁷⁸: Այսպես XVII դ. բանաստեղծ-տաղասաց Ստեփանոս Թոխաթեցին, «Ողբ ի վերայ Եվդոկիա մեծի քաղաքին» բանաստեղծության մեջ նկարագրելով Եվդոկիայի երբեմնի բարգավաճ կյանքն ու ավերումը, սեղի առևտրականների ծավալած գործունեության մասին հայտնում է, որ իրենց առևտրական գործերով նրանք լինում էին նաև Շիրվանում և Շամախիում³⁷⁹: Շամախիի առևտրատնտեսական կյանքում հայերի խաղաղած ազդեցիկ դերի մասին է վկայում այն փաստը, որ հայ վաճառականները մետաքսի հումքի արտաքին առևտրով մրցակցում էին բրիտանական առևտրական զորեղ ընկերությունների հետ, որոնք ձգտում էին իրենց առևտուրը ընդլայնել Այսրկովկասում: «Անգլիացիները,- գրում է Հ. Բյուրաթյանը,- 1561-ին մտան Կովկասեան Հայաստան, Շամախի, Շիրվանի եւն կողմերը առևտուրի՝ մասնաւորապէս հում մետաքսի համար, սակայն հազիւ քանի մը տարի վերջ սկսած ինքզինքնին անզօր դռնել Հայոց հետ մրցակցելու գործի մէջ»³⁸⁰: Որ Շամախիի շուկայում անգլիացիների համար անցանկալի մրցակիցներ էին տեղի, այդ թվում նաև հայ վաճառականները, վկայում է 1568 թ. սեպտեմբերի 1-ին Շամախի այցելած անգլիացի առևտրական Լոուրենս Չեփմենը: Նա հայտնում է, որ Շամախիում շուկան այնքան լավ էր ապահովված ամեն տեսակ ապրանքներով, որ նրանք չկարողացան վաճառել իրենց կտորեղենը³⁸¹:

³⁷⁶ Շամախիի հայ վաճառականների՝ միջազգային առևտրի մասնակցության վերաբերյալ ուշագրավ է հետևյալ փաստը: Շամախիում 1915 թ. ամռանը շրջագայած կովկասագետ Ա. Ֆիտունի տեղեկացմամբ՝ Շամախիի բնակիչ Գրիգոր Գուրգենյանի տանը պահպանվում էին Չինաստանից բերված հարյուրավոր սպասքի երկու շրեղ պարագաներ: Վերջինիս տեղեկացմամբ՝ դրանք իրեն են հանձնել շամախեցի հնաբնակ Ներսիսյանները, որոնց պատմելով այդ սպասքերը սերնդեսերունդ փոխանցվելով արդեն մի քանի հարյուր տարի է ինչ գտնվում է իրենց մոտ (տես Фитуня А., նշվ. աշխ., стр. 102):

³⁷⁷ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., стр. 31-32.

³⁷⁸ Տե՛ս Хожение купца Федота Котова в Персию, стр. 72.

³⁷⁹ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայաստանում, հ. Բ, Վեներտիկ, 1901, էջ 608:

³⁸⁰ Քիրտեան Յ., Հայ ազատագրական փորձ մը ԺՁ դարում (հատուած մը իմ «Հում մետաքսի վաճառականութիւնը և հայերը» գործէս), «Անահիտ», Փարիզ, 1937, Ը տարի, № 5-6, հուլիս-դեկտեմբեր, էջ 60:

³⁸¹ Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 414-415, տե՛ս նաև Английские путешественники..., стр. 239.

Շամախիի և շրջակայքի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության թվաճի վրա բացասական ազդեցություն է ունեցել Այսրկովկասում 1716-1717 թթ. բռնկված «*МОРОВАЯ ЯЗВА*»³⁵⁰ կոչված համաճարակը, որի սլաոճառով զոհ են դնացել տասնյակ մարդիկ³⁶¹:

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչության թվաքանակի ու ղբաղմունքի մասին ուշադրավ վկայություն է թողել XVII դարի 40-ական թվականների սկզբներին երկրամաս այցելած թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբին: Իր «Ուղեգրություն» մեջ գրում է, որ Շամախին ունեցել է 7000 բարեզարդ տուն, անթիվ այգիներ ու պարտեզներ, 26 թաղամաս, 44 քարավանատներ, մոտ 200 խանութներ և սրճարաններ³⁶²: Եթե յուրաքանչյուր տուն միջին հաշվով 5-6 շունչ հաշվվի, ստացվում է, որ Շամախին այդ ժամանակ ուներ մոտ 35000-42000 բնակիչ:

Տեղեկություններ կան այն մասին, որ տարբեր ժամանակներում Շամախում բնակություն են հաստատել Հայաստանից տեղափոխված հայ առևտրավաշխատական դասի ներկայացուցիչներ: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը վկայում է, որ 1640-ականների վերջերին Երևանի նահանգի Կարակոյունլու (հնում՝ Ջիլին, Ջղուն)³⁶³ դյուղի կալվածատեր, վաճառական ոմն Սուքրիաս ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով բնակություն է հաստատում Շամախում. «Յաղագս Ղարադոյունլու կոչեցեալ գեղջն... գեօղս լիալ է ումման խօճայ Սուքրիաս կոչեցելոյ Հայ ազգաւ, և Սուքրիասս ի պատահմանց ինչ երթալ ի Շամախի՝ մնայ անդ»³⁶⁴: 1660 թ. Շամախի այցելած Սպահանում կապուցիների մխիթայի առաջնորդ Հայր Ռաֆայել դյու Մանը (Ժակ Դյուտերտր) արձանագրում էր, որ քաղաքն ուներ սովորաթիվ հայ բնակչություն³⁶⁵:

Որ XVII դարում Շամախի ազգաբնակչությունը խիստ աճել, և քաղաքը այն ժամանակվա մասշտաբով դարձել էր արհեստների և առևտրի խոշոր կենտրոն, փաստվում է թեկուզև 1668 թ. հունվարի 4-ին տեղի ունեցած երկրաշարժով: XVII դ. վերջի անանուն մի ժամանակագրի հայտնած տեղեկության համաձայն՝ նախքան երկրաշարժը քաղաքն ունեցել է շուրջ 40000 բնակիչ³⁶⁶: Ջաբարիա Ազուլեցու վկայությամբ՝ երկրաշարժի հետևանքով զոհվել էր 7-8000 մարդ³⁶⁷: Ենթադրենք, որ այդ թիվը խիստ չափազանցված է, բայց եթե նույնիսկ մի քանի անգամ կրճատելու լինենք այն՝ նկատի ունենալով, որ երկրաշարժից ամբողջ ազգաբնակչությունը չի կոտորվել, այնուամենայնիվ պետք է շեշտել, որ Շամախին եղել է խոշոր քաղաք: Երկրաշարժի սարսափն ապրող ահանաոես-ժամանակագիրն այսպես է գրում. «...շարժ եղև և Շամախի խոր դնայ»³⁶⁸: Մեկ այլ ժամանակագրի մոտ տեղեկություն է պահպանված նաև հայոց եկեղեցու մասին. «...դի եղև յայտնի և մեծ հրաշք, որ ազօթից զօրութիւնն ցուցաւ յայտնապէս, զի որչափ ծողովուրդ, որ կային ի Շամախոյ քաղաքին յեկեղեցին բնակին ոչ քար մի անկաւ, ոչ Ա. (1) մարդոյ զարար եղև, այլ արտաքոյ եղեալքն բնդ հողով

³⁶⁰ Ժամատախտի տարատեսակ, որն արտահայտվում է աչքի կոչերսրաղանքի սուր բորբոքմամբ: Անվանումն առաջացել է գերմանացի բժիշկ Ա. Մորենի (1828-1899 թթ.) անունից (տես Энциклопедический словарь медицинских терминов, т. II, Москва, 1983, стр. 197).

³⁶¹ Տե՛ս Ерицов А., Чума в Закавказье (исторический очерк), Тифлис, 1879, стр. 7-8.

³⁶² Տե՛ս Էվլիյա Չելեբի, էջ 93-94:

³⁶³ Գյուղը նախկինում մտնում էր Երևանի նահանգի Երևանի գավառի Անիքրասարի ոստիկանական շրջանի մեջ: 1945-1952 թթ. բնակավայրի խոշորացման պատճառով ապաբնակեցվել է (տես ՀՀՇՏՌ, II, 3, Երևան, 1977, էջ 534):

³⁶⁴ Սիմեոն Երևանցի, էջ 127:

³⁶⁵ Estat de la Perse en 1660, par le pere Raphael du Mans, p. 3.

³⁶⁶ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), II, հ. Բ, էջ 279:

³⁶⁷ Տե՛ս Ջաբարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 74:

³⁶⁸ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), II, հ. Բ, էջ 272:

կորեան և կործնեցանեցան»³⁸⁶: Կամ՝ «Իսկ զՇամախոյ Գ (3) բաժինն կործանեցաւ, յերկիր նաև, թէ յանդունդս սուղեցաւ... իսկ որք ի յեկեղեցիս էին վերծան և որք արտաքոյ՝ ոմանք կործանեցան մի անգամ և ոմանք կիսամահ և երկնախոցք եղեն...»³⁸⁷:

Երկրաշարժի պատճառած վնասները դեռևս չէին վերականգնվել 1671 թ. սեպտեմբերին Շամախի այցելած Հոլանդացի ծովային Յոն Ստրեյսի այցելութան ժամանակ³⁸⁸: Վերջինս վկայութեամբ՝ քաղաքն ուներ հինգ դարպաս, փողոցները նեղլիկ էին, տները ցածրիկ և հողաշին, ազգաբնակչութիւնը բաղկացած էր մահմեդականներից և քրիստոնյաներից³⁸⁹: Վերջիններս հիմնականում հայեր էին: Քաղաքի ազգաբնակչութեան թվաակազմի վերաբերյալ ուշագրավ հիշատակութիւն է թողել 1686 թ. Շամախի այցելած Փրանսիացի Հիսուսյան քարոզիչ Ֆիլիպ Ալբրիլը, որի հաղորդումը որոշ պատկերացում է տալիս քաղաքի էթնիկական և դավանական կազմի մասին: Ըստ Ֆ. Ալբրիլի՝ մոտ 50-60-հազարանոց բնակչութիւն ունեցող Շամախիում «Բացի հայերի մեծ թուից, որ կարելի է հասցնել 30000-ի, կան նաև հնդիկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ, յոյներ, թուրքեր, չերքեզներ և բազմաթիւ այլ ժողովուրդներ...»³⁹⁰: Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկութեան մեջ հայերը կազմում են քաղաքի խառը բնակչութեան կեսը և, ամենակարևորը, համարվում են հիմնական բնակիչները: XVII-XVIII դարերի սահմանակիտին Հայաստանի ազատագրման առաջին ծրագրի հեղինակները՝ Խրայել Օրին և Մինաս վրդ. Տիգրանյանը, որոնք կարևոր տեղ էին հատկացնում Շամախիին, Օրու՝ եվրոպական տերութիւններին հղած 1699 թ. սեպտեմբերի 22-ի զեկուցագրում դրում էին, որ քաղաքը բաղկացած է եղել 7 ծխական համայնքներից. «Հարուստ և առևտրական քաղաք է Շամախին... մենք այնտեղ ունենք յոթը հայ ծխական համայնքներ, և քաղաքի բոլոր վաճառականները և առևտրականները հայ են»³⁹¹: Այնուհետև նշում է, թե Շամախին կարող է արամազրել «...տասը հազար հայ մարդիկ, ամենքն էլ հեծյալ, կազմ ու պատրաստ...»³⁹²: Ձեկուցագրից հետևում է, որ XVII դ. վերջերին Շամախիում հայերը կազմում էին բնակչութեան զգալի մասը: Որ Օրին չափազանցված թվեր չէր բերում քաղաքի հայերի թվաքանակի հարցում. դրանք հաստատվում են Շամախիում տարբեր ժամանակներում հանդրվանած եվրոպացի ճանապարհորդների թողած տեղեկութիւններով: Այսպես՝ 1703 թ. օգոստոսին Շամախի ժամանած հոլանդացի նկարիչ և ճանապարհորդ Կոռնելի լը Բրյուկինը վկայում է, որ քաղաքում հայերը մեծ թիվ էին կազմում: Քաղաք մտնելուց հետո Բրյուկինն իր խմբով հայ ուղեկիցների հետ իջևանել էր հայկական քարվանատանը, ուր մի հայ վաճառական առատորեն հյուրասիրել էր նրանց³⁹³:

1701 թ. Շամախիում, հին եկեղեցու տեղում կառուցվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ նոր եկեղեցին, որի մուտքի ճակատին արձանագրված է եղել. «Ի ՌձՄ (1701) թվին Հայոց ի ժամանակա Շահ Սուլթան Հուսէին ինքնակալ արքային պարսից, որ եւ ըստ ինդրոյ թիֆլիզկցի Մանգինի որդի էյչի Թաղին Հոքմ էր տուել վասն շինութեան սուրբ եկեղեցւոյս, Տէր Աս-

³⁸⁶ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. Ա, էջ 243-244:

³⁸⁷ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. Բ, էջ 279:

³⁸⁸ Տե՛ս Стрейс Я., Три путешествия, перевод Э. Бородиной, Москва, 1935, стр. 246.

³⁸⁹ Տե՛ս (ույս տեղում, стр. 245, տե՛ս նաև Путешественники об Азербайджане, т. I, стр. 312.

³⁹⁰ Philippe Avril, նշվ. աշխ., էջ 114, տե՛ս նաև Թաղիրյան Է., նշվ. աշխ., էջ 21, հմմտ. Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 358:

³⁹¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, էջ 53:

³⁹² Նույն տեղում:

³⁹³ Տե՛ս Voyage de Comelle Le Brunc, t. III, p. 484, տե՛ս նաև Թաղիրյան Է., նշվ. աշխ., էջ 21:

տուևած իւր թագաւորութիւնն հաստատուն պահեսցէ եւ էլչի Թաղիին հին եւ նոր ննջեցելոցն Հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեսցէ, եւ արդ մեք թիֆլիզեցիքս»³⁹¹:

Պատմական հիշատակութիւնները վկայում են, որ տարբեր ժամանակներում, սնտեսական, ռազմաքաղաքական ու այլ շարժառիթներով, շամախահայերի մի մասը հարկադրված է եղել թողնել հայրենի երկիրը և հանգրվան գտնել մոտ ու հեռավոր երկրներում: XVIII դարի առաջին կեսին մի կողմից Պետրոս I-ի և նրա հետնորդների հովանավորող քաղաքականութեան, մյուս կողմից 1720-ական թվականների ազատագրական շարժումների վայրէջքից հետո Այսրկովկասից հայ բնակչութեան զանգվածային գաղթի հետեւանքով շամախահայերի մի հատված հաստատվեց Ռուսաստանի հայկական ամենահին ու գործուն գաղթօջախներից մեկում՝ Աստրախանում: Ասիական առումով որոշակի հետաքրքրություն է առաջացնում Հր. Աճառլանի հայ գաղութի պատմութեանը նվիրված աշխատութեան մեջ նշած այն տեղեկութւյնը, ըստ որի՝ հայերը Աստրախան են գաղթել «...Պարսկաստանէն, Ղարաբաղէն, Շամախէն և ուրիշ զանազան տեղերէ: Ասոնք մեծապէս յառաջադիմեցին վաճառականութեան մէջ, Ռուսիոյ և Արևելքի միջնորդ հանդիսացան, արևելեան վաճառականութեան դեր տարան և այս միջոցով նշանաւոր հարստութիւն դիզեցին»³⁹⁵: 1747 թ. պետական-պաշտոնական վիճակագրութեան տվյալներով՝ 1730-1740-ական թվականներին Շամախիից Աստրախան բնակութեւն են հաստատել 40 հոգի (արական սեռի)³⁹⁶: Հետագայ շրջանում Աստրախան են տեղափոխվում եւ 10 հոգի³⁹⁷: Շամախիից Աստրախանում հաստատված հայ վաճառականների շրջանում ամենից աչքի ընկնող դեմքերից էր 1746 թ. տեղափոխված և 1747 թ. ռուսական հպատակութեւն ընդունած Սերգեյ Հովհաննիսյանը (Իվանով), որը համարվում էր գործվածքային խոշոր ֆարբիկատերիից և ամենամեծ արհեստանոցատերերից մեկը³⁹⁸: Հարկ է նշել, որ շամախահայերի՝ դեպի Աստրախան և այլ վայրեր կատարած տեղափոխութիւնները պարբերական բնույթ չեն կրել, որով և չեն խախտվել նրանց բնապատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնները:

XVIII դարի 80-ական թվականներին քաղաքի ազգաբնակչութեան թիվը չէր անցնում 4000-5000-ը³⁹⁹: Նույն թվականի Շամախիի հայ բնակչութեան վերաբերյալ ուշադրով տեղեկութեւններ է թողել 1780-ականների սկզբներին երկրամաս այցելած Փրանսիացի ուղեգրող Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիեր-Սուվբեֆը: Նա գրում է, որ «Շամախիում բնակվում էին շատ հայեր»⁴⁰⁰: Իվան Դրենյակինի՝ 1796 թ. կազմած տեղեկագրում նշված է, որ քաղաքում հայերն ունեին 70, իսկ իրանցիները՝ 170 տուն⁴⁰¹:

³⁹⁴ Բարխուտարևանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 160, հմմտ. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի կայսրին վիճագրերը, էջ 57:

³⁹⁵ Աճառլան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, էջ 108:

³⁹⁶ Տե՛ս Յուխտ Ա., Աստրախանի հայկական գաղթի քննադատական և սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում. «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1957, № 7, էջ 56. տե՛ս նաև Արքախանյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 373:

³⁹⁷ Տե՛ս Хачатрян В., Население армянской колонии в Астрахани во второй половине XVIII века, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1965, № 7, էջ 79:

³⁹⁸ Տե՛ս Хачатрян В., նշվ. աշխ., էջ 83, տե՛ս նաև Յուխտ Ա., նշվ. աշխ., էջ 57-58, նույնի՝ Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в., «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1958, № 1, էջ 51:

³⁹⁹ Տե՛ս Алиев Ф., Города и городская торговля в Азербайджане во второй половине XVIII в., АН АЗССР. Труды института истории, т. XIII, Баку, 1958, стр. 137.

⁴⁰⁰ Ferrières L. F., Sauvebef, Memoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières – Sauvebef. faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, tome première (t. 1), Maastricht, 1790, p. 228.

⁴⁰¹ Տե՛ս Дрениакин И., Описание Ширвана. 1796 г., ИГЭД, стр. 164.

XVIII դարի սկզբների շամախահայերի քաղաքային կյանքի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հ. Գերբերը: Նա գրում է, որ մահմեդականներն անհանդուրժողականություն էին ցուցաբերում հայ բնակչության նկատմամբ և ենթարկում էին ամեն տեսակի հալածանքների ու ստորացումների: Մահմեդականներին չխանդարելու համար քաղաքում հայերն ունեին առանձին փողոցներ և հավաքատեղիներ: Նույնիսկ մահմեդականներից տարբերվելու համար, խանի հրամանով հայերն ու հրեաները հագուստի վրա՝ կրծքի շրջանում, կրում էին տարբերակիչ նշան՝ դեղին մահուդից լաթիկ: Ըստ Հ. Գերբերի՝ այդ արվում էր նրա համար, որպեսզի «մահմեդականը սղծված և անհավատ մարդկանց (իմա՝ քրիստոնյաներին - Գ. Ս.) տեսնելիս չբարևեր մահմեդական ձևով, և դրանով իսկ խուսափեր մեղք գործելուց»⁴⁰²: Այդուհանդերձ, հակառակ այս միջոցառումներին, հայ բնակչության հիմնական դանդաղը, ամեն տեսակ զրկանքներ կրելով, սահպանեց իր ազգային ինքնությունն ու կրոնը՝ ազգային կյանքում առաջնորդվելով հայ եկեղեցու կանոններով: Ինչպես նշում է Հ. Գերբերը, հայերն ապրում էին քրիստոնեական օրենքներով⁴⁰³:

Շամախիում, ուր կենտրոնացած էր նահանգի հայությունից մի զգալի մասը, տեղաբնակ հայերից դատ, պատմական ճակատագրի բերումով բնակություն էր հաստատել նաև հեռավոր էգեյան ծովի մերձափնյա շրջանից՝ Զմյուռնիայից գաղթած հայությունից հատված⁴⁰⁴: Շամախիում և նրա շրջակայքում զմյուռնիահայերի հաստատվելը, ամենայն հավանականությամբ, կապվում է հարկադրաբար գաղթելու իրողության հետ, որի պատճառ կարող էին համարվել Զմյուռնիայում մեկը մյուսին հետևող տարերային աղետները⁴⁰⁵: «Մատրասեցի» ծածկանունով հեղինակը գրում է, որ Շամախիի շրջակայքում թափառական կյանքով ապրելիս են եղել Զանուսյան, Թավաքալյան⁴⁰⁶ և Օսմանյան ազգանվամբ «հայրենազուրկ հայ» ընտանիքները, որոնք, ըստ ավանդության, գաղթել էին Զմյուռնիայից⁴⁰⁷: Շամախիում և նրա շրջակայքում զմյուռնիահայերի հաստատվելը, ամենայն հավանականությամբ, կապվում է հարկադրաբար գաղթելու իրողության հետ: Կարելի է ենթադրել, որ Զմյուռնիայից հայերի մի հատվածի դուրս գալու հավանական պատճառը 1812 թ. բռնկված ժանտախտն էր, որին զոհ դնացին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, իսկ շատերն էլ հեռացան քաղաքից: Հ. Բոսյանը վկայում է. «...սակայն մաղձայոյզն ևև ուրիշ հիւանդութիւններ երբեմն հրեմն հոգսերու մէջ կը ձգեն զմիւռնացիս ևև գիւղերը կամ այլուր փախչելու կը ստիպեն բնակիչները»⁴⁰⁸: Շամախիում հաստատված զմյուռնիահայերի թվում եղել են թե՛ առևտրականներ և թե՛ արհեստավորներ,

⁴⁰² Гербер И., цит. из кн., ИГЭД, стр. 116.

⁴⁰³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰⁴ Հայտնի է, որ Էգեյանի ծովամերձ շրջանների (Զմյուռնիա, Սանիսա, Այդըն, Նազիլի և այլն) հայ գաղթականների կազմավորման մասին փաստական վկայությունները չեն անցնում XVI դարից առաջ (տե՛ս Խառատյան Ա., Հայ գաղթականությունը Էգեյանի մերձափնյա շրջանում (XIV-XVIII դդ.), ՊԲՀ, Երևան, 1988, № 4, էջ 31): XVII դարի առաջին քառորդին Զմյուռնիա գաղթածների մեջ մեծամասնություն են կազմել Մեդրու, Կապանի, Սիսիանի և Արարատյան դաշտի հայերը (տե՛ս Քոսեան Հ., Հայք ի Չմիռնիա եւ ի շրջակայս, Կ. Ք., Վիեննա, 1899, էջ 25, 69-70 և հտ.):

⁴⁰⁵ Տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), Կ. Ք., Երևան, 2003, էջ 182-183:

⁴⁰⁶ Ենթադրում ենք, որ Թավաքալյան տոհմի մի ճյուղը հաստատվել է Դերբենդում, և այդտեղի շառավիղներից է հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հայդուկային շարժման առաջին կազմակերպիչներից, ՀՅԴ կուսակցության նվիրյալ Բագրատ (Գևորգ, Չաքի) վրդ. Թավաքալյանը (1850, Դերբենդ-1902, Բաքու): Թավաքալյանը Բաքուի Սբ. Գիորգ Լուսավորիչ եկեղեցու բակում (տե՛ս «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910, ասյրիկի 4, № 12, էջ 186):

⁴⁰⁷ Տե՛ս Մատրասեցի [Հարություն Բարդաճյան], Ուլքե՞ր հին մադրասեցիները, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, փետրվարի 17, № 37, տե՛ս նաև Հակոբյան Ա., Թաթախտա հայեր, էջ 62:

⁴⁰⁸ Քոսեան Յ., Հայք ի Չմիռնիա եւ ի շրջակայս, Կ. Ք., Վիեննա, 1899, էջ 24:

որոնք իրենց գործուն մասնակցութիւնն են բերել քաղաքի առևտրի և կառուցապատման աշխատանքներին: XIX դարի վերջերին Շամախի այցելած Գ. Քաջբերունին գրում է, որ քաղաքի մոտ՝ գետի վրայով ձգվող միաթռիչք և սրբատաշ կամարով կամուրջի հյուսիսային ծայրի արևելյան ճակատի վրա, արձանագրված է եղել. «Վարպետ Յակոբ Օսմանցի 1828»⁴¹⁴: Գ. Քաջբերունու մեկ այլ վկայութեամբ՝ քաղաքի կենտրոնական փողոցի վրա հայ տնատեր բնակիչներից մեկը բացել էր դեղատուն, որը կրում էր իր ազգանունը՝ Օսմանցով⁴¹⁵: Զմյուռնիահայերից բացի, Շամախիում բնակվում էին դեռևս XIX դարի սկզբներից Շիրվան վերաբնակեցված խոյեցի հայեր⁴¹⁶:

Աղբյուրների վկայութեամբ XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին Կովկասի այլ քաղաքներից ու գավառներից (Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք, Ախալցխա և այլն) բացի, Շամախիում հայ բնակչության հետ նույնպես բնակվել են նստակեցութեան անցած, հայ առաքելական դավանանքի հետևորդ փոքրամթիվ զնչուներ (հայ բոշա)⁴¹⁷: «Հայ բոշա» Գր. Վանցյանի՝ XIX դ. վերջին գրած հոդվածներից մեկում ասվում էր. «...նոյն իսկ Շամախումն էլ մի ժամանակ եղել են բոշաներ, բայց երևի մասամբ դաղթելով, մասամբ թողնելով իրանց ցեղական պարավունքը, բոլորովին մոռացել և խառնել են տեղացի հայերի հետ»⁴¹⁸:

Շամախին, որ վաղ միջնադարից ի վեր եղել է երկրամասի հայութեան կրթական, մշակութային, քաղաքական կյանքի և վաճառականութեան հիմնական կենտրոնը, XIX դարի սկզբներին նշված բնագավառներում հայ բնակչության դերի հետագա բարձրացման շնորհիվ հայութեան շրջանակներում դիտվել է իբրև հայկական քաղաք⁴¹⁹: «Հայերը,- դրել է անգլիացի

⁴¹⁴ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 3:

⁴¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹⁶ Տե՛ս Գարագաշ Ա., Քաղցած փնասները և գեղարվեստի բալան (մի գլխով Շամախյոյ կեանքից). Բագու, 1898, էջ 10:

⁴¹⁷ Բոշաների նախնիները մ. ր. I հազարամյակի սկզբներին դուրս գալով Հնդկական քերական հյուսիսից և անցնելով Իրանով՝ պատմական Հայաստան և հարակից տարածքներ են քաղաքացի ոչ ուշ, քան XII դարում և հայ ժողովրդի հետ տեղական համակեցության արդյունքում արդեն XVII-XVIII դարերում հաղթահարելով ժազմամարտական անջրպետը՝ փաստորեն, դարձել էին հայ էթնիկ տարրի անբաժանելի մասը: Ըստ Գր. Վանցյանի՝ «Չնայելով իր ցեղի առասպելական ստույններին, հայ բոշաների մի ստուար մասը այդքան անդառնալի կերպով ձուլվել է հայերի հետ. Երևանի, Շամախու, Գանձակի, Թիֆլիսի և այլ տեղերի հայ-բոշաները, որոնց գոյություն մասին մենք մի յիսուն տարի առաջ պատմական փաստեր ունեինք, այսօր այնև գոյություն չունին իբրև բոշա, այլ կոչ են գնացել հայերի մեջ...» (Վանցեան Գ., Հայեր բոշաներից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1897, № 10, էջ 1398): Հայ բոշաները հիմնականում կրում են մաքուր հայկական և աստվածաշնչյան անուններ՝ Համազասպ, Գեղամ, Վազգեն, Հովսեփ, Հակոբ, Արարատ, Արշակ, Եզնիկ, Անահիտ և այլն (տե՛ս Ոսկանյան Վ., Հայ բոշաներն այսօր, «Իրան-նամ», Երևան, 1999, № 32-34, էջ 107): Սանրամասն բնակչությունը տես Վոբեր Ի., Новые заметки древней истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, стр. 283-284; Ադրիան Կոլոյի, Բոշաները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, № 10, էջ 1425-1439, Վանցեան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 7-8, էջ 1066-1088, նույնի՝ Հայեր բոշաներից, «Մուրճ», 1897, № 10, էջ 1394-1403, Փափագեան Վ., Հայ-բոշաներ (Ազգագրական ուսումնասիրություն), «Ազգագրական հանդես», Գ. գիրք, Թիֆլիս, 1898, № 1, էջ 74-90, Դ. գիրք, Թիֆլիս, 1898, № 2, էջ 203-275, Патканов К., Армянские цыгане (СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 45-70), նույնի՝ Цыганы. Несколько слов о наречиях закавказских цыган: боша и карачи, СПб., 1887; Ոսկանյան Վ., Սի քանի խօսք բոշայ անուան շուրջ, ՀՀԳ, Ի. Ի. Գ., Պեյքուր, 2003, էջ 177-192:

⁴¹⁸ Վանցեան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 7-8, էջ 1074:

⁴¹⁹ Շամախին ճննդավայր է հայ մեծամուն մի շարք հոգևոր գործիչների և մտավորականների: Շամախիից էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1759-1763 թթ.), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Հակոբ Ե Շամախեցին (տե՛ս Միրայել Չամչյանց, Կ. Գ., էջ 865-866, տես նաև Գիստ քյո Ադանեանց, Սիմեոն կաթողիկոսի կենսագրությունը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, փետրվարի 20, № 21): Այստեղ են ծնվել երկու քույրերի զավակներ Ալ. Շիրվանզադեն, Հովհաննես Արևելանը և վերջիններիս մայրերի մորաբորջ որդի Կոստան Չարյանը (տես Ավագյան Ա., Եռակի վտարանդին (Կոստան Չարյանի կյանքի պատմությունը), ԼՀԳ, Երևան, 1997, № 1, էջ 52), գրականագետ, իրամատուրգ և քարգմանիչ, Լայպցիգի համալսարանը փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով ավարտած Սեդրակ Թառայանը, բանաստեղծ, արձակագիր Վահան Գալիայանը, գեղեցկատես դերասանուհի Եվգինե Սեբարը (գրաբնաստ, իստարական-քաղաքական գործիչ Պողոս Մակինցյանի կինը, որը 1927 թ. Փարիզում հաղորդ է ճանաչվել աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունաստան, Թուրքիա) միջև գեղեցկուհի կինոդերասանուհու համար կայացած մրցույթում (տես Եվգինե Սեբար, Հարազատ անուններ, Երևան, 1970, էջ 94-95), պարուհի, դերասանուհի, գրող և գրական

Հայագետ Հենրի Լինչը,- բաղձաթիւ են նաև Շամախի շրջանին և քաղաքի մէջ, որ Պաքուի արևմտեան կողմը կլինայ»⁴¹⁵: 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով Հայկական թագավորութեան սահմաններում ընդգրկել էին նաև սլավոնական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախի և Շաքին: «Շամաղներ, ասված էր ծրագրում, ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ էջմիածնի նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորութեան ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»⁴¹⁶: Վերջապես, Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանքից հետո 1836 թվականից մինչև 1918 թ. Շամախին երկրամասի Հայերի թեմական առաջնորդանիստ կենտրոնն էր⁴¹⁷:

* * *

Շամախի քաղաքը XIX դ. առաջին կեսին համարվում էր Արևելյան Այսրկովկասի դարձադարձ և աչքի ընկնող առևտրական կենտրոններից մեկը և ապրում էր բավական աշխույժ տնտեսական ու մշակութային կյանքով: 1832 թ. Շամախին ուներ 2233 ծուխ⁴¹⁸: Նույն տարվա տվյալներով՝ քաղաքում Հայկական տների թիվը հասնում էր 279-ի⁴¹⁹: Մինչդեռ մեկ այլ սլավոնական աղբյուրի վկայությամբ, որ վերաբերում է XIX դարի 30-ական թվականներին՝ քաղաքի Հայ բնակչության թիվը 566 հոգի էր⁴²⁰: «Կովկասյան օրացույցի»՝ 1849 թ. տվյալների համաձայն՝ քաղաքն ուներ 3213 տուն՝ 20149 (10351 ար., 9798 իգ.) բնակիչ, որից Հայ առաքելական դավանանքի⁴²¹՝ 2450, կաթոլիկ՝ 200, լյութերական՝ 25, ռուս՝ 300, մահմեդական՝ 16250, հրեա՝ 25⁴²²: Ըստ Սարգիս արքեպ. Զալալյանցի՝ Շամախիում 1850 թ. կար 4000

մագետ, Իրանում եվրոպական տիպի առաջին քարտոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրբուդաղյանը, նույն ինքը՝ Արմեն Օհանյանը (տես Բախչինեան Ա., Մատթոսեան Վ., Շամախեցի պարտիկն. Արմեն Օհանեանի կեանքն ու գործը, Երևան, 2007), Ս. Պետրոբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանակային, Ռուսաստանի Վիրորգ քաղաքի դպրոցներում 1892 թ. նկարչություն դասավանդած Ստեփան Ներսեսովը (Ներսեսյան, 1859-1894 (տես Աղաջյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 232), Դորպատի ուսուցչական սեմինարիայում 1884-1885 թթ. ուսանած Իսրայել Մարկոսյանցը (տես Աբեղեան Ա., Դորպատի հայ ուսանողությունը, ՀԱ. № 7-12, Վիեննա, 1941, էջ 256), Բարվում ճանաչված երվյալ առեճակալ և փաստաբան Սահակ Տեր-Ստեփանյանց-Գորգենյանը (Աղվանից) և ուրիշներ: Սահակ Տեր-Ստեփանյանց Գորգենյանն իր կենսագրական գրքում է «Աղուսնից եմ, Շամախի կամ Շիրուսան քաղաքեմ» (Գորգենեան Ս., Պանդուխտ կամ կեանք Աղուսնցոյ, Կոստանդնուպոլիս, 1864, էջ 56): Նրա հայրը՝ Մահառեսի Գրիգոր բեկը, տոգորված ազատասիրական-հայրենասիրական մղումներով, հայ ժողովրդի վիճակին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով 1838-1842 թթ. ճանապարհորդել է ասիական մի շարք երկրներում. «1838 թուսկանին Գրիգոր պեյր բաղձարով որ Հայոց վրայօք տեղեկություններ ժողովէ. իրեն ազատասիրական եռանդը դրոյց զինքը երթեկել ի հնդկի, Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջէն անցաւ ի Կ. Պոլիս և անցեց իւր հայրենիքը այս ճամբորդութիւնը տեսց չորս տարի» (նույն տեղում): 1850-ական թթ. իոր քայլին է հետևում նաև Ս. Գորգենյանը «կամքս ինձի ստիպեց որ իրեն հետևիմ. ասնձս սուրբ քաղղին ձեռքը» (նույն տեղում, էջ 57, տես նաև Գորգենեան Ս., Պանդուխտ կամ Բագուայ դաստաստանական բեմի փաստաբան Սահակ բեկ Գորգենեանի կեանքն մի քանի էպիգրամներ, Բագու, 1882):

⁴¹⁵ Լինչ Հ., Հայաստան. ուղեորոպիկներ և ուսումնասիրություններ, Խ. Ա.: Ռուսական Հայաստան. քարտեզային Լեոն Լաբենց, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 422:

⁴¹⁶ Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 308:

⁴¹⁷ Տես Սմբատեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁴¹⁸ Տես Обозрение российских владений на Кавказе (Ширванская провинция), ч. III, стр. 155.

⁴¹⁹ Տես նույն տեղում:

⁴²⁰ Տես Обозрение российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении, СПб., 1836, ч. IV, стр. 361, 370.

⁴²¹ Ռուսական պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում հայ առաքելական հանրությունը ներկայացված է «Գրիգորյան» անվանումով: Ծարադրանքում մենք պահպանել ենք ավանդական՝ առաքելական անվանածը:

⁴²² Տես КК на 1850 г., Тифлис, 1849, стр. 94.

տուն, որից հայապատկան էր 600-ը. «Բնակիչք են Հայք և Մահմետականաք, տունք չորս հազար, յորոց վեց հարիւրն են Հայք...»⁴²³: 1851 թ. քաղաքն ուներ 5512 տուն և 20386 (11307 ար., 9079 իգ.) բնակիչ, որից հայերի թիվը 6238 էր (3287 ար., 2951 իգ.)⁴²⁴:

Աղյուսակով ըստ էթնոդավանական խմբերի, այսպիսին էր պատկերը ⁴²⁵.

Աղյուսակ № 3

Էթնոդավանական խմբեր	ար.	իգ.	Բնակ. ընդ. թիվը
Մահմեդական	6256	5492	11748
Հայ	3287	2951	6238
Ռեդովադ	1276	309	1585
Մոլդավա ⁴²⁶	276	212	488
Սկոպեց (ճերբինի) ⁴²⁷	96	38	134
Վրացի	67	43	110
Կարդիկ	25	15	40
Լյուրեբրական	11	13	24
Հրեա	10	6	16
Հնադեմ ⁴²⁸	3		3
Ընդամենը	11307	9079	20386

Աղյուսակից հետևում է, որ ուսու մի՞նակագիրները մարդահամարը կատարել են էթնոդավանական պատկանելու թյան սկզբունքով՝ քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև: Այսբովկասում կրոնական պատկանելու թյունը հաճախ վճռորոշ էր էթնիկ ղվմագիծը բնութագրելու համար: Ուստի մարդահամարի նյութերում «ուղղափառ», «մոլոկան», «հնամես» և «սկոպեց» անվանումների մեջ ներառվում էին ուսուական տարբեր կրոնական խմբերը: Նկատենք, որ 1833 թ. կեսերից երկրամասում վերաբնակեցված ուսու ազանդավորներին արգելված էր բնակութուն հաստատել քաղաքներում, ուստի Շամախիում նրանց համայնքը կազմավորվել է ալեյի ուշ՝ 1840-ական թվականներին⁴²⁹: «Մահմեդական» ազգանիշի տակ ուղղակիորեն չպետք է «կովկասյան թաթար» հասկանալ, քանի որ Շամախիում բնակվում էին նաև որոշ թվով պարսիկներ: «Կաթոլիկ» սյունակում ներառվում էին եվրոպացիները: Ինչ վերաբերում է «լյուրեբրական» ազգանիշին, ապա դրա տակ պետք է հասկանալ բողոքական կամ ավետարանական հայերին⁴³⁰: «Մշակի» տեղեկացմամբ. «Շամախույ ազգաբնակու թիւնը բազմազան է:

⁴²³ Տես Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 400:

⁴²⁴ Տես Черепанов П., Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемахи, КК на 1852 г., Тифлис, 1851, стр. 429.

⁴²⁵ Էթնոդավանական խմբերի հստորդականությունը տրվում է ըստ նրանց քվարանակի նվազման սկզբունքի:

⁴²⁶ Մոլդավանությունը ուսական եկեղեցու աղանդներից է, որը բավականին տարածված է Այսբովկասում: Հիմնադիրը համարվում է Սիմոն Ուկլեյնը (XVII-XVIII դդ.): Մոլդավանները կրոնի մեջ շեշտը դնում են հոգևոր կյանքի և ոչ թե ծեսերի, պաշտամունքի, արարողությունների վրա: Շամախիի մոլդավանների համայնքի հիմնադիրն է սամարյացի Սիբայել Պոպովը (տես Никольский Н., История русской церкви, Москва, 1985, стр. 300-302, 315). Մոլդավանները Շամախիում հիմնականում զբաղվում էին երկրագործությամբ (տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1875, փետրվարի 20, № 7):

⁴²⁷ XIX դարի վերջին Ռուսաստանում և Կովկասում բավական լայն տարածում էր ստացել ինքնամորձատողների աղանդը, որի դավանական հիմնական սկզբունքներից մեկը սեռական կյանքի խստատ անթույլ էր, համարելով այն մեծ մեղք (տես Չարյան Ա., Ներքիններ, «Իրան-նամե», Սրեան, 1995, հուլիս-սեպտեմբեր, № 4-5. էջ 17-18):

⁴²⁸ Հնամեսականությունը (старообрядчество) ուսու ուղղափառ եկեղեցում առաջացած կրոնական ուղություն է, որը, չընդունելով պատրիարք Նիկոնի՝ 1653-1666 թթ. անցկացրած բարեփոխումները, անջատվեց եկեղեցուց և պաշտպանեց հին ծեսերն ու պաշտամունքի ծեսերը (տես Атеистический словарь, Москва, 1985, стр. 424):

⁴²⁹ Տես Волкова Н., Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., КЭС, № 4, Москва, 1969, стр. 7.

⁴³⁰ Շամախի քաղաքի հայության մեջ, առաքելականներից բացի, եղել են նաև բողոքական կամ ավետարանական եկեղեցու հետևորդներ: Ավետարանական քարոզչությունը Շամախի ներքալիսցեց 1828 թ. սկսած՝ Ըվեյցարիայի Բագել քաղաքից եկած քարոզիչներ Ֆ. Չարեմբայի, Ա. Դիսրիլիսի և Մ. Ֆարուխի (Հ. Գալստյան) միջոցով (տես Քասունի Ե., Լուսաշալիղ, Պատմություն Հայ Անեարամական շարժման (1846-1866), Պէրյուր-Լիբանան, 1947, էջ 230): Շամախիում

այդտեղ բնակվում են միայն հայեր, ռուսներ և թուրքեր, իսկ եթէ կան աննշան բացառութիւններ, դոքա կայանում են փոքր թուով մալականներ»⁴³⁴: Ղ. Ալիշանի տեղեկացմամբ, 1850-ականների սկզբներին քաղաքն ունեցել է 18000 (այլ աղբյուրներով՝ 19558)⁴³⁵ ազգաբնակչութիւն, որից 1000 տուն հայ. «Բն. 18,000, յորս 1000 երդ Հայ...»⁴³⁶: 1855 թ. տվյալների համաձայն՝ քաղաքի 3113 տնից հայերն ունեցել են 469, ռուսները՝ 164, շիաները՝ 1320, և սուրճի մահմեդականները՝ 1130 տուն⁴³⁷: Նույն տարվա տվյալներով՝ հայերի թիվը քաղաքում 2796 էր (1544 ար., 1252 իգ.)⁴³⁸: Նկատենք, որ Շամախի քաղաքի 1850-ականների հայ բնակչութեան թվի վերաբերյալ վիճակագրական գրականութեան մեջ տեղ են գտել թերի և երբեմն էլ հակասական տվյալներ: Սխալ հաշվառումների հետևանքով հայապատկան տների թիվը նվազ է ցույց է տրված: Բնական աճի պայմաններում, անշուշտ, աճել է հայերի թիվը, քանի որ 1851-1858 թթ. ժամանակահատվածում տեղի էին ունեցել այդ գործընթացը խանգարող պատճառներ՝ երկրաշարժ, համաճարակ և այլն:

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչութեան բնական աճի վրա խիստ բացասական ազդեցություն էին թողնում հաճախակի կրկնվող ավերիչ երկրաշարժերը: Բաղաքը, գտնվելով սեյսմիկ ակտիվ շրջանում, լրջորեն վնասվել էր 1668, 1669, 1806, 1828⁴³⁹, 1847, 1848, 1849 թթ. երկրաշարժերից⁴⁴⁰: Հերթական աղետալի երկաշարժը տեղի ունեցավ 1859 թ. մայիսի 30-31-ին, որի հետևանքով ավերվեց 3250 շինություն, փլատակների տակ մնաց 400 մարդ⁴⁴¹: Գերմանացի տեղաբնակները երկրաբան Հերման Աբրիսի տվյալներով՝ զոհվեց ավելի քան 100 մարդ⁴⁴²: Կործանարար երկրաշարժերի վերաբերյալ Լջմիածնի սինոդին թեմի կոնսիստորիայի հունիսի 3-ի ծանուցման մեջ ասված է, որ «...չմնաց ի Շամախի և ոչ մի բնակչութիւն առանց զգալի վնասաւորութեան...»⁴⁴³: Երկրաշարժի պատճառած նյութական վնասը կազմում էր 1.344.000 ռ.: Վնասի չափն այնքան մեծ էր, որ շամախեցիները 10 տարով ազատվում են հարկերից⁴⁴⁴:

Շամախիում տեղի ունեցած ազեաալի երկրաշարժի պատճառով, երբ 1859 թ. վերջերին նահանգային կենտրոնական վարչութիւնը տեղափոխվում է Բաքու⁴⁴⁵, շամախեցիներից շատերը ևս փոխում են իրենց բնակավայրը՝ հաստատվելով Բաքուում և այլուր, իսկ հիմնական հատվածը դարձյալ մնաց հարազատ օջախներում⁴⁴⁶: 1859 թ. նոյեմբերի տվյալներով՝ Շամա-

ավետարանականների առաջնորդն էր Սարգիս Համբարձումյանը, որի անվան հետ է կապված նրանց հետագա գործունեությունը: Ավետարանական ակտիվ քարոզչության արդյունքում XIX դարի 40-60-ական թթ. Շամախին և Բաքուն դարձան արևելահայ ավետարանականության կենտրոններից (տես Ղուկասեանց Հ., Բողոքականությունը Կովկասում Հայոց մեջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886: Սանրամասն տես՝ Ղազարյան Ա., Բ. Ն. Լևոնյան, Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999:

⁴³⁴ Գալստեանց Մ., Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1875, փետրվարի 13, № 6:

⁴³⁵ Տես՝ Կորկոտյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁴³⁶ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծայ, էջ 92:

⁴³⁷ Տես՝ KK на 1856 г., Тифлис, 1855, стр. 272.

⁴³⁸ Տես՝ նույն տեղում, стр. 270.

⁴³⁹ 1828 թ. հուլիսի 9-ին և 28-ին տեղի ունեցած երկրաշարժերի հետևանքով փլվել էր 247 տուն և 30 խանութ (տես՝ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 158):

⁴⁴⁰ Տես՝ Շամախու աղետը (ժողովածու), Բազու, 1902, էջ 11:

⁴⁴¹ Տես՝ նույն տեղում, էջ 12:

⁴⁴² Տես՝ Абух Г., Шемахинское землетрясение 1859 года (Природа и люди на Кавказе и за Кавказом..., стр. 287), նույնի՝ Землетрясения в Шемахе и Эрзруме в мае 1859 г. (Записки кавказского отдела императорского русского географического общества (այսուհետ՝ ЗКОИРГО), кн. VI, Тифлис, 1862, стр. 1-19).

⁴⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1:

⁴⁴⁴ Տես՝ Լ [Լևոն], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 8, № 29:

⁴⁴⁵ Տես՝ Шапшович М., նշվ. աշխ., էջ 21, տես նաև АКАК, т. XII, стр. 398.

⁴⁴⁶ Տես՝ Շամախու աղետը, էջ 12:

խիում աղդարնակչուժյան թիվը հասել էր 24502-ի (13141 ար., 11361 իգ.)⁴⁴⁷: Փաստորեն, երկրաչարժից հետո բնակիչների թիվը պակասել էր 585-հոգով: Նվազեց նաև Հայ բնակչուժյան թիվը: 1861 թ. տվյալներով՝ քաղաքում հայաստանյան տների թիվը 876 էր⁴⁴⁸: Երկրաչարժի հետևանքները վերացնելուց հետո Շամախին աստիճանաբար ընկավ բնականոն դարգացման ընթացքի մեջ: Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ երկրաչարժից հետո քաղաքն ուներ 4972 տուն, իսկ բնակչուժյան թիվը 25087 էր (13999 ար., 11088 իգ.)⁴⁴⁹: 1865 թ. դրուժյամբ քաղաքն արդեն ուներ քարաշեն 5192, փայտաշեն 19 տուն և 29027 բնակիչ⁴⁵⁰: Այդ շրջանում քաղաքն ունեցել է 47 փողոց, 3 հրապարակ և 7 կամուրջ⁴⁵¹: Շամախիում հերթական երկրաչարժը տեղի ունեցավ 1869 թ. օգոստոսի 21-ին, որի հետևանքով փլվեց 120 տուն, իսկ մնացած մասը խախտվեց ու մեծամեծ վնասներ կրեց: Խիստ վնասվել էին Աբ. Աստվածածին մայր եկեղեցու տանիքը, կաթողիկեն, թաղակապ կամարները և, հատկապես, դանդակատունը⁴⁵²: «Տոմար ընտանեկան» օրացույցում նշվում է, որ 1869 թ. քաղաքում ապրել է 2428 հայ⁴⁵³:

1870 թ. քաղաքն ուներ 24502 (13141 ար., 11361 իգ.) բնակիչ⁴⁵⁴: Անանիա արքեպ. Համադասպյանի Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Տիրխեսցուն հղած գեկուցագրում նշված է, որ մինչև 1871 թ. քաղաքում հայապատկան տների թիվը հասնում էր 1200-ի⁴⁵⁵: Երկրաչարժից երեք տարի անց՝ 1872 թ. հունվարի 16-ին, տեղի ունեցավ ավելի մեծ ուժգնություն երկրաչարժ: Նախքան բնական այդ աղետը՝ քաղաքն ուներ 24821 բնակիչ⁴⁵⁶: Երկրաչարժի պատճառով գոհվեցին 118 հոգի, վերապորներ թիվը 44 էր⁴⁵⁷: Զոհվածների թվում հայերը 30 հոգի էին. «...ընդ յանկարծամահ մեռելսան գտանին հայք լուսաւորչականք մինչ ց 30»⁴⁵⁸: Երկրաչարժի հետևանքով հիմնովին վնասվեց քաղաքի բարձրագույն մասում գտնվող հայկական թաղամասը: Հիմնահատակ ավերվեց Հայոց նորաշեն եկեղեցին: Երկրաչարժի պատճառած նյութական վնասը կազմում էր 1137000 ռ.⁴⁵⁹: Ալ. Շիրվանդադեհի «Կյանքի բովից» հուշագրությունում մեջ կարդում ենք. «Վերջին դարհուրելի երկրաչարժից այնտեղ քար քարի վրա չէր մնացել, բայց դարձյալ գեղեցիկ էր նա արտաքուստ, ինչպես գեղեցիկ է գեղեցկուհին նույնիսկ ցնցոտիների մեջ: Նրա փլատակներն անթիվ բարդիների, կազամախիների ու թթնիների միջից նայում էին որպես միջնադարյան շքեղ դղյակներ: Նրա խորտակված եկեղեցիների ու մզկիթների կանգուն պատերը նմանվում էին հոյակապ աշտարակների, ուր, կարծես, դերված էին առասպելական գեղեցկուհիներ իրանց ողբերգական ճակատագրով»⁴⁶⁰: Երկրաչարժի պատճառով կրկին սկսեց նվազել քաղաքի բնակչուժյան թիվը: Տնտեսական անկման ու ավերումների

⁴⁴⁷ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, աշխատասիրեսց S. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, 1874, էջ 64:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁴⁹ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 100.

⁴⁵⁰ Տե՛ս Свод статистических сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, 1869, отд. II, стр. 62, 67 (այսուհետ՝ СССР, т. I).

⁴⁵¹ Տե՛ս КК на 1856 г., стр. 273.

⁴⁵² Տե՛ս «Արարատ», 1869, № 10, էջ 104-105:

⁴⁵³ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 143:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе: Списки населенных мест Кавказского края, т. II, Тифлис, 1872, стр. 351 (այսուհետ՝ ССОК, т. II).

⁴⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 29, տես նաև Սարգիսիկեան Մ., Շամախին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, № 62:

⁴⁵⁶ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 143:

⁴⁵⁷ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., стр. 9.

⁴⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6041, ք. 1:

⁴⁵⁹ Տե՛ս L. [Լեո], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 8, № 29:

⁴⁶⁰ Շիրվանդադեհ Ալ., Կյանքի բովից, էջ 9:

հետևանքով հազարավոր անգործ մնացած արհեստավորներ և տուրքերից խեղճացած գյուղացիներ թողնում են հայրենի եղերքը և գաղթում Բաքու, ուր շուտով գոյանում է շամախահայերի մի ամբողջ թաղամաս: Սկսված արտագաղթի հետևանքով հայ բնակչության թիվն աստիճանաբար սկսում է նվազել: Այս սրայմաններում Շամախիում արագորեն ընկնում է արհեստների ու առևտրի հարգը, բազմաթիվ վաճառականներ սնանկանում են, արհեստավորները մնում են անգործ, աստիճանաբար փախվում են գործարանները, որի հետևանքով Շամախին աստիճանաբար կորցնում է իր երբեմնի փառքը և նյութական բարեկեցությունը: Շամախի քաղաքի անտեսական անկումը հետևյալ կերպ է նկարագրել «Նոր-դարը». «Պատմական Շիրվանը, որ մի ժամանակ իւր առատ արգիւնաբերութեամբ Անդրկովկասի մէջ գրեթէ առաջին տեղն էր բռնում, այսօր շատ կոյր բախտի զօրութեամբ, երկրաշարժի շնորհիւ, մի ախուր և յոյժ յաւալի տեսարան է ներկայացնում: Այլ ևս չկան այն հոյակապ շինութիւնները, որոնց նայիլիս մարդ զմայլում էր: Չկան նոյնպէս այն մետաքսի գործարանները, որոնց իւրաքանչիւրի մեջ դասնուղների թիւը հասնում էր առնուազն 300-400 ի»⁴⁵⁸:

Այնուհանդերձ, Բաքվի հետ անհավասար մրցակցության սրայմաններում Շամախին փորձում էր պահպանել իր հնամենի շուքն ու փայլը՝ երկրամասի հայության համար նախկինի պես մնալով որպէս հոգևոր-եկեղեցական և մշակութային կենտրոն: «Շամախին, Աղուանից աշխարհի այդ պատմական քաղաքը,- գրում է Սմբատ Գարագաշյանը,- որը մինչև սոսկայի երկրաշարժը պատուաւոր տեղ է բռնելիս նոյն վաճառականական աշխարհում, այսօր կարծես, սկսում է մերակենդանանալ նորից, ճիզեր է թափում արժանանալու՝ եթէ ոչ նախկին փառքին, գոնէ դաւառական քաղաքների մէջ աչքի ընկնող տեղ զբաղեցնու»⁴⁵⁹: «Մշակի» Շամախիի թղթակցի «Հ. Ղ.» ծածկանունով հանդես եկող Գարեգին քհն. Ղուկասյանի «Նամակ Շամախուց» թղթակցությունից հայտնի է դառնում, որ քաղաքը երկրաշարժից հետո ունեցել է 24000 բնակիչ: 'Իրա մեծագույն մասը՝ 6/7-ը, կազմել են սոււնի և շիա թաթարները, իսկ 1/7-մասը՝ հայերը⁴⁶⁰: Քաղաքը բաժանված էր երկու զլխավոր թաղերի՝ մահմեդական և քրիստոնեական: Վերջինիս մեջ գերակշռում էր հայ բնակչությունը, «որոնց շնորհիւ այդ թաղը թէ մաքուր է պահվում և թէ կենդանութիւն նշմարվում»⁴⁶¹: 1873 թ. բնտանեկան ցուցակների տվյալներով՝ քաղաքի ազգաբնակչության թիվը 25087 (13999 ար., 11088 իգ.), որից հայերի թիվը 5177 էր (2940 ար., 2237 իգ.)⁴⁶²: ամբողջ բնակչության 20,6%-ը: Շամախիից 1880 թ. հուլիսի 20-ին «Մշակին» հղած մի թղթակցությունում ստվում է, որ քաղաքն ուներ 900 տուն հայ⁴⁶³: 1886 թ. տվյալներով՝ քաղաքի բնակչության թիվը 22139 էր (13286 ար., 8853 իգ.), որից հայերի թիվը արտագաղթի հետևանքով դարձել էր 3962 (2690 ար., 1272 իգ.)⁴⁶⁴: ամբողջ բնակչության 17,9%-ը: Ըստ զամանանքի՝ հայ առաքելականների թիվը 3638 էր (2452 ար.,

⁴⁵⁸ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, նոյեմբերի 2, № 159:

⁴⁵⁹ Փարոս [Սմբատ Գարագաշյան], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, հուլիսի 15, № 151:

⁴⁶⁰ Տես Հ. Ղ. [Գարեգին քհն. Ղուկասյան], Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, № 28:

⁴⁶¹ Փարոս [Սմբատ Գարագաշյան], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, հուլիսի 15, № 151:

⁴⁶² Տես СММ-1873, տես նաև Сборник сведений о Кавказе. Списки населенных мест Кавказскаго края. Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1873 г., т. V, ч. I, Тифлис, 1879 (6. с. այսուհետ՝ ССОК, т. V). Հարկ է նշել, որ 1873 թ. բնտանեկան ցուցակներում Շամախի քաղաքի տների և ազգաբնակչության վերաբերյալ առկա թվերը ճշգրտորեն համապատասխանում են 1863 թ. տվյալների հետ: Ստացվում է, որ 10 տարվա ընթացքում տեղի չի ունեցել բնակչության աճի շարժ, ինչն անհավանական է: Հակված ենք կարծելու, որ 1873 թ. տվյալներում տեղ են գտել ոչ ճիշտ հաշվարկներ:

⁴⁶³ Տես Հայ-լուսատրչական, Նամակ Բագուից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 15, № 142:

⁴⁶⁴ Տես ССДНЗКИПС-1886.

1186 իդ.), Հայ բողոքականներինը՝ 324 (238 ար., 86 իդ.)⁴⁷⁰: Նույն թվականի տվյալներով՝ ռուս բնակչուկթյան թիվը հասնում էր 668-ի (512 ար., 156 իդ.), իսկ կովկասյան թաթարներինը՝ 17509-ի (10084 ար., 7425 իդ.)⁴⁷¹: Ի դեպ, Հարկ է նշել, որ 1886 թ. «Կովկասյան օրացույց»-ում, 1871-1874 թթ. վերաբերող վիճակագրական աղյուսակում ռուս վիճակագիրների կողմից Բաքվի նահանգի թյուրքախոս բնակչուկթյունը նշված է նաև «ադրբեջանական թաթարներ» անվամբ⁴⁷², ինչը, մեղմ ասած, թյուրք ըմբռնումների և քաղաքական շահարկումների տեղիք է տվել ադրբեջանցի պատմաբաններին: Զգտելով «գլխտականորեն հիմնավորել» և «արդարացնել» Արաքսից Հյուսիս ընկած տարածքում «Ադրբեջան» անվամբ հանդես եկող պետուկթյան ներկայիս գոյուկթյան իրավունքը՝ այդ պետուկթյան պատմուկթյան «Հնայման» նպտտակով ադրբեջանական ժողովրդի էթնոգենեզի հարցերին նվիրված «աշխատուկթյուններում»⁴⁷³ խեղաթյուրելով վերջինիս կազմավորման էթնիկական պատմուկթյունը՝ XIX դարի և XX դարակզրի վիճակագրական նյուկթերում հանդիպող «ադրբեջանցի» տերմինին փորձ է արվում տալ էթնիկ իմաստավորում⁴⁷⁴: Մինչդեռ, տարածամանակյա փաստերի համադիր քննուկթյունը ցույց է տալիս, որ խնդրո առարկա «ադրբեջանցի» տերմինը ռուս վիճակագիրներն գործածել են աշխարհագրական տեղանվան նշանակուկթյամբ և նկատի են ունեցել Իրանի Ատրպատական-Ադրբեջանից Արևելյան Այսրկովկաս վերարնակեցված թյուրք-թաթարական ցեղերի այն ստվար հատվածին, որոնց տեղափոխված Երկրի անունով անվանել են ատրպատականցիներ-ադրբեջանցիներ (տեղեկագրում՝ «адербеиджанские татары»)՝⁴⁷⁵:

⁴⁷⁰ Տես նույն տեղում:

⁴⁷¹ Տես նույն տեղում:

⁴⁷² Տես КК на 1886 г., Тифлис, 1885, стр. 214.

⁴⁷³ Տես К проблеме этногенеза азербайджанского народа (сборник статей), Баку, 1984.

⁴⁷⁴ Այդ մասին տես Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Ա, Երևան, 2006, էջ 33-37:

⁴⁷⁵ Վերը նշեցինք, որ Արևելյան Այսրկովկասում մինչև 1918 թ. բնավ գոյություն չի ունեցել *Ադրբեջան* անվամբ պետություն՝ առավել ևս *ադրբեջանցի* ինքնանվամբ երևուս, իսկ մինչև 1930-ականների կեսերը կովկասյան քաղաքների պարագայում այսօրվա իմաստով չի գործածվել *ադրբեջանցի* էթնանունը: Հայասնի է, որ Իրանի հյուսիսարևմտյան վաղեմի նահանգ Ատրպատական-Ադրբեջանը և XX դ. առաջին տասնամյակի վերջերին Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքում ստեղծված ներկայիս «Ադրբեջան» անվամբ պետությունը պատմական և էթնիկական տարբեր հասկացություններ են: Արրահամ Կրետացու պարզաբանմամբ՝ «Ատրպեճանու»՝ որ է Ատրպատականու» (Արրահամ Կրետացի, էջ 59): Հետևաբար, XIX դ. և XX դ. սկզբերի վիճակագրական նյութերում *քարար* երևանվանը գուցաևեռ վկայված *ադրբեջանական* տերմինն ամենևին էլ չպետք է հասկանալ որպես Երևանում և, առավել ևս, այն փորձել վերագրել Ադրբեջանի Հանրապետությունում բնակվող այսօրվա ադրբեջանցիներին: Իրավացի է Հունգարացի արևելագետ Հերման (Արմինիուս) Վամբերին. «...այսօրվա Անդրկովկասի թուրք բնակչության ստվար մասը անկասկած հարավից է եկել հյուսիս. այսինքն՝ նրանք ներկայացնում են Ազրբայջանից (Ատրպատականից - Գ. Ս.) ու Կասպից ծովի հարավային ափերից ելած այն թուրք հրոսակների բեկորները (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.), որոնց դեպի Կովկաս են նետել քաղաքական դեպքերը Սեփուկների երևալուց սկսած մինչև Ռուսաստանի ամբողջական տիրապետությունը, այսինքն՝ մինչև 18-րդ դարի վերջերը» (Vambery H., Das Turkenvolk (Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen), Leipzig, 1885, S. 571, նույնի՝ Իրանեան թուրքեր կամ ազրբեյջաններ, «Մտրծ», Թիֆլիս, 1905, № 11-12, էջ 107): Այս համոզումը ամրապնդվում է նաև այլ աղբյուրի աներկղիմ վկայությամբ: Կովկասագետ Լ. Զագրուսկու պարզաբանմամբ՝ «Ադրբեջանական քարարներ. ինչպես ցույց է տալիս նրանց իսկ անվանումը, եկել են իրանական Ադրբեջան նահանգից» (Загрусский Л., Этнологическая классификация Кавказских народов (б. м. и г.), стр. 10). Հարկ է նշել, որ Բաքվում հաստատված իրանական Ադրբեջանից եկած և կովկասյան բյուրոպելզու ցեղերը հաստի կերպով տարանջատված են Բաքվի քաղաքային վարչության վիճակագրական բյուրոյի՝ 1904 թ. հրատարակած տեղեկագրում, որտեղ նշված է. «Татары азербейджанские (иранского типа), персидские и кавказские» (Статистическое бюро Бакинской городской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года, Баку, 1904, стр. 102): Ավելի հանգամանորեն տես Էմանթովան Ռեզա, Ազրբայջան եւ Ատան (Կովկասեան Արբանիա), Երևան, 1994, Մտեփանյան Գ., Արևելյան Այսրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործածման հարցի շուրջ, էջ 137-144:

Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի տվյալներով՝ 1890 թ. հոկտեմբերի 20-ի դրությամբ հայկական տների թիվը հասնում էր 415-ի⁴⁷¹, իսկ բնակչությունը՝ 3573 էր (1846 ար., 1727 իգ.)⁴⁷²: Շամախու դավառային վարչություն կողմից 1894 թ. անցկացված վիճակագրության համաձայն՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչության թիվը 22293 էր (13552 ար., 8741 իգ.), որից հայերինը 4042 էր (2624⁴⁷³ ար., 1418 իգ.)⁴⁷⁴: Ըստ դավանանքի՝ հայ բնակչությունից առաքելական էին 3641 (2369 ար., 1272 իգ.), լյութերական՝ 401 (255 ար., 146 իգ.) հոգին⁴⁷⁵: Ռուս բնակչության թիվը 690 էր (494 ար., 196 իգ.)⁴⁷⁶:

Ըստ XIX դարի վերջի վկայությունների՝ Շամախին համարվում էր հայկական մշակույթի կենտրոն՝ հայերի՝ քաղաքաշինության ժամանակի պահանջներին համապատասխան կառուցված երկհարկ-եռահարկ տներով, սյունաշար պատշգամբներով ու նախաարահներով: Քաղաքի կառուցապատման համար զգալի աշխատանք են կատարել հայ արհեստավորներն ու ճարտարագետները: Քաղաքը, ունենալով լեռնային հատուկ բնակչության պայմաններ, պարզացել է յուրատեսակ քաղաքաշինական մշակույթով: Շամախին XIX դարի վերջերին հիմնականում բաժանված էր երկու մեծ թաղամասի: Հայերից բացի, քրիստոնեական թաղամասում ապրել են նաև ռուս պետական պաշտոնյաներ⁴⁷⁷: Գ. Քաջբերունու վկայությամբ՝ «Այնուհետև դէպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը և բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբյուրներով և այլն: Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածում է քաղաքի նոր մասը, ափելի գեղեցիկ և կանոնաւոր մասը, հայոց և իսուն ռուսների հետ քրիստոնեայ թաղը, լայն խաչաձև փողոցներով...: Նոր թաղումն են հայ և ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. դոր օրինակ հանգուցեայ Ալեքսանդր Լալանի տունը իւր պարտեզով որ խիստ բարձրութիւնից նայում է ներքին բազարի՝ թաթարների թաղի և մեջիտների վերայ: Նա շինած է պետութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակւում էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նազարեանների եռաշարի սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անասան պահել է երկրաշարժերի դեմ: Ապա գալիս են խճածածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշէն տունը, Սարգստանի և այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արղումանեանի, Եգանեանի, Գեանջեցեանի և այլոց բազմաթիւ տներ: Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ...»⁴⁷⁸:

Հետագայում ևս Շամախիի հայ բնակչության թվի ստատիստիկաները շարունակվում են: Բնակչության շարժընթացի ոչ հաստատուն բնույթը բացատրվում է թե՛ տնտեսական անկայուն պայմաններով թե՛ ակտիվ տեղաշարժերով: Բաքվի նահանգում 1892 թ. հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում բռնկված համաճարակի հետևանքով Շամախիի բնակիչներից հիվանդացել էր 288 և մահացել 225 հոգի⁴⁷⁹: Ստ. Զելինսկու ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույն տարում հայ բնակչության մահացությունների թիվը կազմել է

⁴⁷¹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁷² Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁴⁷³ Ստ. Զելինսկու վկայությունները տվյալում արականների թվում 6-ի փոխարեն սխալմամբ տպագրված է 9:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., стр. 22.

⁴⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, նաև «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 10-11, էջ 1388:

⁴⁷⁷ Տե՛ս Զաքարյանի Գ., նշվ. աշխ., ք. 5-6:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում:

⁴⁷⁹ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 20, № 148:

144 մարդ: Մահացուլթյան բարձր ցուցանիշը պայմանավորված էր խուլերայով⁴⁸⁰: 1895 թ. դրուլթյամբ քաղաքում հայ ընտանիքների թիվն անցնում էր 500-ից⁴⁸¹: 1886 թ. հաշվառումից 11 տարի անց՝ 1897 թ. անցկացված մարդահամարից հետո նկատվում է քաղաքի հայերի թվի աստիճանական նվազում: Ըստ այդ տվյալների՝ քաղաքի բնակչուլթյունը 20007 էր (10463 ար., 9544 իգ.), որից հայ՝ 2515 (1274 ար., 1241 իգ.)⁴⁸² կազմելով ամբողջի 12,6%-ը: Բնակչուլթյան թվով թշուրքալեզու էթնիկ խմբերին (գերակշռում էին թաթարները)՝ 16160 (80,8%) հաջորդել են հայերը, ապա՝ ռուսները՝ 807 (4%)⁴⁸³:

Այսպիսով՝ 1832-1897 թթ. Շամախի քաղաքի հայ բնակչուլթյան շարժընթացն ունի հետևյալ պատկերը⁴⁸⁴.

Աղյուսակ № 4

Տարեթվեր	Մոխ	ար.	իգ.	Բնակչ. ընդ. թիվը
1832	279	-	-	-
1848	600	-	-	-
1849	-	-	-	2475
1851	-	3298	2964	6262
1855	469	1544	1252	2796
1861	876	-	-	-
1869	-	-	-	2428
1871	-	-	-	1200
1873	-	2940	2237	5177
1880	900	-	-	-
1886	-	2690	1272	3962
1890	415	1846	1727	3573
1894	-	2924	1418	4342
1897	-	1274	1241	2515

Ինչպես երևում է աղյուսակում բերված թվերից, 1886 թ. համեմատուլթյամբ 1897 թ. հայ բնակչուլթյան թիվը 1447 հոգով նվազել էր: Այդ փաստը հիմնականում պայմանավորված էր Բաքու և այսրկովկասյան այլ քաղաքներ արտագնա աշխատանքով: Այսպիսով՝ 1859 թ. նահանգային կենտրոնը Բաքու տեղափոխելուց հետո աստիճանաբար սկսեց մեծանալ վերջինիս դերը, իսկ XIX դարի երկրորդ կեսերից սկսած՝ Բաքվի նավթարդյունաբերուլթյան արագ զարգացումը բացառական ներդրումուլթյուն ունեցավ Շամախի քաղաքի հետագա առաջընթացի վրա, որն արդեն դարի 70-ականների սկզբներից սկսել էր տնտեսական անկում ապրել, աստիճանաբար կորցնելով միջազգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիների հանգուլցակետի նշանակուլթյունը:

Անդրադառնալով Շամախի քաղաքի համընդհանուր զարգացման դործում հայերի ունեցած մեծ դերին՝ «Շամախեցի»⁴⁸⁵ ծածկանունով հանդես եկող բաքվաբնակ մանկավարժ Հարուլթյուն Բարդամյանը գրում է. «Եւ շամախեցիներից ոչ ոք չի կարող ուրանալ հայերի մեծագործուլթիւնները թէ՛ քաղաքին ջուր մատակարարելու խնդրում, թէ՛ դպրոցական և թէ՛ այլ հանրօգուտ ասպարէզներում, որոնցից հաւասարապէս օգուտում էին բոլորը, առանց ազգի

⁴⁸⁰ Տես Зелинский С., նշվ. աշխ., стр. 19.

⁴⁸¹ Տես «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, հունվարի 11, № 4:

⁴⁸² Տես ПБПНРИ-1897, стр. 1, таблица XIII, стр. 53.

⁴⁸³ Տես նույն տեղում, էջ 52-53:

⁴⁸⁴ Տես Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայ ազգաբնակչուլթյան շարժընթացը (XIX դ.), Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 9, Երևան, 2008, էջ 108-123:

⁴⁸⁵ Հարություն Ալեքսանի Բարդամյանը ծնվել է 1881 թ. Շամախի Սաղխան գյուղում: Երկար տարիներ ապրել և աշխատել է Բաքվում: Մահացել է 1965 թ. (տես Հովակիմյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 337, 575):

խտրութեան: Մինչդեռ թուրքերի մէջ քաղաքակրթութիւնը կասեցնող երևոյթներէց դուրս սպանութիւններէց, աւազակութիւններէց բացի այլ բան մինք չենք կարող ցոյց տալ, ուր մնաց հանրօգուտ գործ կամ բարեգործութիւն...»⁴⁸⁹: Հայերի ու կովկասյան թաթարների հասարակական կյանքի սոցիալ-բարոյական նկարագրի համեմատական բնութագիրը ներկայացնելու համար ավելորդ չենք համարում մեջ բերել նաև «Մշակում» Շամախի թաթարների վերաբերյալ արված հետևյալ գիտարկումները. «Տեղւոյս թուրք զգաբարնակչութիւնը, եթէ ասեմ աշխարհակալ Ջինկիզխանի և Լանկ-Թամիրի օրերից մինչև այսօր իր վայրենի և արիւնտարու բնաւորութիւնից մի կորեկի չափ թողած չէ, բոլորովին չեմ սխալւի... Բայց մեր տեղւոյս մահմետական տարրը, չը նայելով իր, համարեա թէ, մի ամբողջ դար ուսուսաց ողորմած Կայսրութեան օրէնքներով կառավարելուն, դարձեալ իր արիւնասէր և սպանիչ բնաւորութիւնից մի մանանխոյ հատի չափ չէ կորցրած: Թաղը թաղի վրա կհարձակեն: Այդ դէպքում ոստիկանութիւնը և քաղաքիս կառավարութիւնը անկարող կլինի նրանց խաղաղեցնելու: Յայտնի է 1866 թ. կոտորածը, երբ մի վարունդի առիթով 76 թուրք մարդ սպանւեցին»⁴⁹⁰:

Շամախիում լայն ճանչում ունեին Քալանթարյան, Դոլուխանյանց, Ավչարյանց, Շահնազարյանց և Լալայանց ազնվականական տոհմերը: Պատվելի քաղաքացիներ էին Նիկողայոս Ախվերդյանը, Մովսես Ներսեսյանցը, Մեծյում Շահնազարյանցը, Գևորգ Տեր-Սահակյանցը, Սարգիս Տեր-Հովհաննիսյանցը⁴⁹¹ և ուրիշներ: Շամախի քաղաքի առևտրի, արդյունաբերութեան և հասարակական կյանքում հայ մեխիքական տոհմերից առանձնահատուկ դերակատարութիւն է ունեցել հատկապէս Լալայան դերզաստանը: Այդ դերզաստանի շառավիղներից Շամախիում և Բաքվում ծավալած իրենց բազմարդյուն գործունեթյամբ հատկապէս մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Մարկոս բեկ Լալայանի որդի Պողոս բեկը⁴⁹² և Նրա Տ որդիները՝ Աթանասը, Հովհաննեսը, Աբրահամը, Մկրտիչը, Մարգարը, Գևորգը, Հակոբը և Կարապետը⁴⁹³:

Շամախիի հայութիւնը մեծ դերակատարութիւն ունի նաև հասարակական կյանքում: Շամախիի քաղաքային հասարակական վարչութիւնը սկսեց գործել 1896 թ. դեկտեմբերի 28-ից⁴⁹⁴: Շամախիի քաղաքապետը էր ընտրվել տեղի ազդեցիկ հայերից մեծահարուստ Ալեքսանդր Լալայանը, որի օգնականն էր վաճառական Անտոնյանը: Ա. Լալայանն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1899 թ. հունիսը և թողեց Բաքվի նահանգապետին հղած իր դիմումի համաձայն՝ Բաբու մշտական բնակութեան մեկնելու պատճառով⁴⁹⁵: Ավելի ուշ շրջանում՝ 1901-1902 թթ., քաղաքապետի պաշտոնակատարն է եղել ազդեցիկ հայերից Ղազարյանը⁴⁹⁶:

Այսպիսով՝ ինչպես վկայում են մատենագրական, արխիվային և վիճակագրական աղբյուրները, պատմութեան բոլոր ժամանակներում էլ Շամախի քաղաքը համարվել է Արևել-

⁴⁸⁸ Շամախեցի, Թրքասիրոբի՞ն, քէ քրքամուլարիւն. ընդդիմախօսական Եղիշ Ա. - Բ. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագովի անկումը» գրքի առթիւ, Թիֆլիս, 1920, էջ 20-21:

⁴⁹⁰ Հայ-ուսատրչական, Նամակ Բագովից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 15, № 142:

⁴⁹¹ Տե՛ս «Սեղոյ Հայաստանի», Թիֆլիս, 1858, դեկտեմբերի 27, № 52, էջ 416:

⁴⁹² Պորոս բեկը մահացել է 107 տարեկան հասակում՝ 1847 թ.: Նա վրայվել է առևտրաարդյունաբերութեամբ: Շամախիում և Բախալ գյուղում ուներ մետաքսաբերի ֆաբրիկա, որի արտադրանքը հիմնականում արտահանվում էր Ռուսաստան, Թուրքիա, Իրան և Հնդկաստան (տե՛ս Գիտուհի Ա., նշվ. աշխ., ստր. 124):

⁴⁹³ Տե՛ս Խ. ա. ք. Մ. [Նոթրեմ ալ. քնն. Միրզաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայանց ազնիւ տոհմի (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 1-12, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 335):

⁴⁹⁴ Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1897, № 1, էջ 163, տե՛ս նաև Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления), Баку, 1966, ստր. 236.

⁴⁹⁵ Տե՛ս ԿԿ на 1900 г., Тифлис, 1899, ստր. 178.

⁴⁹⁶ Տե՛ս Մարգիսբեկեան Ա., Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, № 62:

յան Այսրկովկասի Հայաշատ կենտրոններից մեկը: Տեղի Հայությունն իր ստեղծագործ աշխատանքով և գիտամշակութային բարձր մակարդակով ոչ միայն ապրում էր Համախմբված, սոցիալ-տնտեսական, Հասարակական և կրթամշակութային աշխույժ կյանքով, այլև նշանակալից դեր է խաղացել երկրամասի Համընդհանուր զարգացման գործում:

* * *

Շամախի գավառը 1886 թ. ընտանեկան տվյալների համաձայն՝ բաժանված էր 99 գյուղական Համայնքների և ուներ 208 բնակավայր, որից Հայկական էին 24-ը¹⁹¹: Միայն 4 գյուղերում էին (Բոհլուճ, Հնդար, Թալիշ, Միրիշեն) բնակվում նաև սուլունի կովկասյան թաթարներ: Գավառի Հայկական գյուղերը տեղաբաշխված էին Շամախիից արևմուտք՝ մինչև Գարգման (այժմ՝ Գիրդիմաչայ) գետ, որը բնական սահմանաբաժան էր Գյոթջայի գավառի Հետ:

Այդ գյուղերն էին¹⁹².

ԱՐՓԱՆՏ: Գտնվում էր Շամախիի Հարավային կողմում: Կառուցված էր դաշտաբերանի վրա՝ խոր ձորում: Ըստ Մակար Եպս. Բարխուտարյանցի՝ գյուղը 1798 թ. Համալրվել է Արցախի Հազրութ, Թաղսար, Խաչմաս և ճարտար գյուղերի բնակիչներով¹⁹³: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 32 ծուխ¹⁹⁴՝ 214 բնակչով (109 ար., 105 իգ.)¹⁹⁵, 1873 թ.՝ 40 ծուխ՝ 262 բնակչով (149 ար., 113 իգ.)¹⁹⁶, իսկ 1886-ին՝ 46 ծուխ՝ 336 բնակչով (181 ար., 155 իգ.)¹⁹⁷: 1890 թ. ծխերի թիվը թեև մնացել էր անփոփոխ՝ 46, սակայն բնակչության թիվն աճել էր՝ հասնելով 338-ի (183 ար., 155 իգ.)¹⁹⁸: Գյուղին վնասներ են պատճառել 1895 թ. մայիսի 10-ի հորդարատ անձրևից առաջացած սողանքները. (եղել են նույնիսկ մարդկային զոհեր)¹⁹⁹: «Շատ մարգեր,- գրում էր «Արձագանքը», - արտատեղիներ և արտեր ճաքճեկով ու սեղազնաց լինելով ընդ միշտ կորցրին խղճուկ գեղջկան ժողովրդի Համար իրանց պէտքակտուութիւնը և դարձան անմշակ ու ամառի»²⁰⁰:

¹⁹⁴ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, стр. XI.

¹⁹⁵ Գյուղերը տեղագրված են այբբենական կարգով:

¹⁹⁶ Տե՛ս Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

¹⁹⁷ Հայկական գյուղական համայնքի հիմնական միավոր համարվող մահապետական ընտանիքը տարբեր հեղինակների մոտ արձանագրված է երդ (Ղևոնդ Ալիշան), ծուխ (Մակար Եպս. Բարխուտարյանց), գերդաստան (Ղևոնդ արքեպ. Շահ-մազարյանց) և տուն (Սարգիս արքեպ. Ջալալյանց, Սարոպ արքեպ. Սմբատյանց) տարբերակներով: Արքյուրների հետազոտությունը ցույց է ապիս, որ երդը, տունը և ծուխը ընտանիքին հոմանիշ հասկացություններ էին: Երդը և տունը հավասարապես կիրառվել են և՛ քաղաքային, և՛ գյուղական, մինչդեռ ծուխը՝ գյուղական ընտանիքը իմաստավորելու համար: Ծուխը՝ լայն իմաստով, հայ հոգևորականի իրավասության տակ գտնվող ընտանիքների, բնակավայրերի ամբողջությունն էր, որի ասիմանները որոշում էր բեմի առաջնորդը կամ քաղական խորհուրդը: Ծուխն ունենում է եկեղեցի և քահանա: Գերդաստանն արտահայտում էր մեծ ընտանիքի կամ ընտանեկան համայնքի գաղափարը (տե՛ս Հովհաննիսյան Ս., Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները վաղ ֆեոդալական Հայաստանում, ՊԲՀ, Երևան, 1973, № 1, էջ 195-208, տե՛ս նաև Կարախանյան Գ., Հայոց ժողովրդական մշակույթը, Երևան, 2003, էջ 281): Սույն ուսումնասիրության մեջ շփոթ շատաչափություն մտադրվելով, գյուղական ընտանիքը կենրկայացնենք ծուխ տարբերակով, իսկ քաղաքային ընտանիքը՝ կրդ կամ տուն բառերի միջոցով:

¹⁹⁸ Տե՛ս ССДН-1859-1864, 4. IV, стр. 29.

¹⁹⁹ Տե՛ս ССДН-1873.

²⁰⁰ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

²⁰¹ Տե՛ս Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 163:

²⁰² Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, մայիսի 28, № 54:

²⁰³ Նույն տեղում:

ԲԱՀԼԻԱՆ: Գարգաման գետի ձախ ափին էր՝ մի տափարակ հովտում՝ Շամախիից 26 կմ հարավ-արևելք: Գյուղում բնակվել են նաև Արցախի Դիզակ և Վարանդա դավառներից եկածները⁵⁰⁴: Փոքրիկ այս գյուղը 1853 թ. ունեցել է 17 ծուխ⁵⁰⁵: Հետագայում նկատվել է բնակչության թվի անընդհատ աճ: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 30 ծուխ՝ 196 բնակչով (112 ար., 84 իգ.)⁵⁰⁶: 1865 թ. ձիերի թիվը մնացել է անփոփոխ՝ 30⁵⁰⁷: 1873-ին ձիերի թիվը դարձյալ մնացել է նույնը, սակայն աճել է բնակչության թիվը՝ հասնելով 208-ի (118 ար., 90 իգ.)⁵⁰⁸: 1886 թ. ձիերի թիվն արդեն 36 էր, աճել էր նաև բնակչության թիվը՝ 231 (126 ար., 105 իգ.)⁵⁰⁹, իսկ 1890 թ. ունեցել է 36 ծուխ՝ 232 բնակչով (127 ար., 105 իգ.)⁵¹⁰:

ԲԻԼԻՍՏԱՆ⁵¹¹: Գտնվում էր Գարգաման գետի ձախ ափին՝ բարձրադիր հարավահայաց սարալանջին, Բահլիանի հարևանությամբ: Գ. Քաջբերունու տեղագրությամբ. «Զարգեարանից դեպի հարաւ՝ բարձր դաշտավայրում, իրարից քիչ հեռու դրոսած են երկու փոքր հայաբնակ գիւղեր Բահլիան և Բիլիստան»⁵¹²: Գյուղում բնակվել են նաև Արցախի Վարանդա դավառից եկածները⁵¹³: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 24 ծուխ⁵¹⁴, 1863-ին՝ 32 ծուխ՝ 169 բնակչով (85 ար., 84 իգ.)⁵¹⁵: 1865 թ. ձիերի թիվը 30 էր⁵¹⁶: 1873 թ. ձիերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 28-ի, նվազել է նաև բնակչության թիվը՝ 154 (81 ար., 73 իգ.)⁵¹⁷: 1886 թ. ունեցել է 31 ծուխ՝ 151 բնակչով (82 ար., 69 իգ.)⁵¹⁸: 1890 թ. թեև ձիերի թիվը մնացել է նույնը, սակայն աճել է բնակչությունը՝ 155 (85 ար., 70 իգ.)⁵¹⁹:

ԳՅՈՒՐԿԱՇԵՆ (ԳՅՈՒՐԿԱ): Գավառի հինավուրց հայկական գյուղերից էր: Գտնվում էր Հնդարից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ մի զեղալիր վայրում՝ Գարգաման գետի ձախ կողմում⁵²⁰: Հետազոտողները գյուղի բնակչության տեղաբնիկության վերաբերյալ սարբեր կարծիքներ են հայտնել: Մակար Կպ. Բարխուտարյանցը ուղղակի գրում է. «...յողովուրդն բնիկ»⁵²¹: Խնդրին անդրադարձել է Գ. Քաջբերունին՝ նշելով. «Ժողովուրդը գաղթել է վաղ ժամանակ Ղարաբաղի կողմերից...»⁵²²: Գյուղբաշենի խոր հնությունը վկայություններ վաստում են գյուղի գերեզմանոցում պահպանված բազմաթիվ հնաոճ տապանաքարերը: Ամենահին գերեզ-

⁵⁰⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 184:.

⁵⁰⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99:

⁵⁰⁶ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄՐ. 31.

⁵⁰⁷ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 261, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁵⁰⁸ Տե՛ս CHM-1873.

⁵⁰⁹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵¹⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 184:

⁵¹¹ Հ. Քյուրտյանի հրատարակած ձեռագրում Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցի կողմից տեսրակի լուսանցքում Բիլիստանը նշված է եղել նաև «Փլիստան» ձևով (տե՛ս Քյուրտյան Յ., Շահեկան վիճակագրական ուղեգրություն մը Շամախիի հայոց մասին, «Հասկ», Անրիլիաս (Պէյրոս), 1960, Իժ տարի, № 11-12, էջ 452):

⁵¹² Տե՛ս Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 60:

⁵¹³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 185:

⁵¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99:

⁵¹⁵ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄՐ. 31.

⁵¹⁶ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 261:

⁵¹⁷ Տե՛ս CHM-1873.

⁵¹⁸ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵¹⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 185:

⁵²⁰ Կարապետյան Մ., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 66:

⁵²¹ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 183:

⁵²² Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 53:

մանաքարը թվագրվում է 1547 թ., որի փորագրությունն է. «ԹՎ (ին) ԶՂԶ (1547) / այս է Հանգիստն աղ/այ Պ(ա)յա(ն)տիր Պաշխ»⁵²³: Ինչ վերաբերում է Արցախից արտադրված հայ բնակչությանը, ապա նման համարում ստացել են նաև երկրամասի այլ հայկական գյուղեր: 1858 թ. դյուղն ունեցել է 14 ծուխ⁵²⁴: 1863 թ. տվյալներով՝ ձխերի թիվը 23 էր՝ 124 բնակչով (64 ար., 60 իգ.)⁵²⁵, իսկ 1873-ին՝ 27՝ 144 բնակչով (74 ար., 70 իգ.)⁵²⁶: 1875-ին ձխերի թիվը նվազել է՝ դառնալով 26⁵²⁷: 1886 թ. դարձյալ աճել է ձխերի թիվը՝ հասնելով 30-ի՝ 150 բնակչով (74 ար., 76 իգ.)⁵²⁸: 1890-ին ունեցել է 30 ծուխ՝ 151 բնակչով (75 ար., 76 իգ.)⁵²⁹:

ԳՅՈՒՐՉԱՄԱՆ (ԳՅՈՒՐՉԻԼԱՐ, ԳՅՈՒՐՉԻՔԵՆԴ): Գալառի սակավամարդ գյուղե-

րից էր: Ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ գյուրջաշենցիները գաղթել են Վրաստանից. «Գիւրջիլարցիք գաղթած են Վրաստանից 1820»⁵³⁰: Որ գյուղը նախքան այդ գաղթը եղել է հայաբնակ, փաստում է Հովհաննես նվիրակի՝ 1818 թ. հուլիսի 16-ին Շամախու թեմի հայաբնակ բնակավայրերի և հայկական գյուղերի վերաբերյալ կազմած նվիրակական ցուցակը, որտեղ գյուղը նշված է Կիւրջիլար անվամբ⁵³¹: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ կարծում ենք, որ փոքրաթիվ ծխաքանակ ունեցող այս գյուղը 1820 թ. համարվել է Վրաստանից գաղթած մի քանի հայ ընտանիքներով: Վիճակագրական առաջին տեղեկությունները հաղորդում են 1863 թ. ընտանեկան ցուցակագրություն տվյալները, ըստ որոնց՝ գյուղն ունեցել է 17 ծուխ՝ 69 բնակչով (33 ար., 36 իգ.)⁵³²: 1865 թ. ձխերի թիվը 13 էր⁵³³: 1873 թ. տվյալներով՝ այն 14 էր՝ 45 բնակչով (27 ար., 18 իգ.)⁵³⁴: 1874 թ. սմբանը գյուղ այցելած Այսրկովկասի պետական գույքագրման վարչության գյուղագետ Ի. Սպասոկիի տեղեկագրում գյուղը հիշատակված է նաև Գյուրջիքենդ անվամբ⁵³⁵: Գյուղական այս համայնքը նշված է 1878 թ. Շամախի հայոց թեմի հայկական գյուղերի ցանկում⁵³⁶: Թեև Ն. Աբելյանը Գյուքչա և Շամախի գավառների վերաբերյալ կատարած տնտեսագիտական ուսումնասիրություն մեջ նշում է, որ Գյուրջաշենի համայնքը մինչև 1886 թ. ընտանեկան ցուցակագրությունը լուծարվել և միացել է հարևան Սաղիան գյուղին⁵³⁷, սակայն 1909 թ. մինչև 1915 թ. վիճակագրական տեղեկագրերում գյուղը հիշատակվում է որպես առանձին համայնք⁵³⁸: 1890 գրությունամբ այն ունեցել է 17 ծուխ՝ 67 բնակչով⁵³⁹:

⁵²³ Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 66:
⁵²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 13:
⁵²⁵ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ցր. 31.
⁵²⁶ Տե՛ս ՇՄ-1873.
⁵²⁷ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. III. Очерк виноделия Кавказа, Тифлис, 1875, стр. 462 (այսուհետ՝ ССОК, т. III).
⁵²⁸ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.
⁵²⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 183:
⁵³⁰ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:
⁵³¹ Տե՛ս Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, ք. 4:
⁵³² Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ցր. 28.
⁵³³ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:
⁵³⁴ Տե՛ս ՇՄ-1873.
⁵³⁵ Տե՛ս ССОК, т. III, ցր. 456.
⁵³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7054, ք. 80-84:
⁵³⁷ Տե՛ս АБелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, ցր. 21.
⁵³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, ք. 14, տես նաև КК на 1915 г., Тифлис, 1914, ցր. 114.
⁵³⁹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 139: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի «Շամախույ թեմի հայ ժողովրդեան ցուցակն» վերատարածման աղյուսակում նշվում է, որ Գյուրջաշենն ուներ 71 ծուխ՝ 67 բնակչով: Ենթադրում

ԳՅՈՒՐՋԵԱՆ:

Շնորհիվ իր աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի՝ Գյուրջևանը մի շարք գյուղերի համար համարվել է հանդուցակետ: Այստեղ են խաչվել Գյուրգա-Հնդարից, Գյանդխան-Նորչենից, Բոհլուճից և ապա դեպի հարավ տանող ճանապարհները⁵¹⁰: Ուսումնասիրողները գյուղի բնակչության տեղաբնիկության և անվան վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ ունեն: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը գրում է, որ գյուրջևանցիները բնիկներ են⁵⁴¹: Մակար եպոս. Բարխուտարյանցը գրում է. «Բնակչաց մի մասն նախ Արցախի Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից գաղթած են Կախեթի կողմերն և ապա Կախեթից զԲուղս, վասն որոյ անուանուած է Կուրջիվան: Եւ միւս մասն գաղթած է Դիզակ գաւառի Հատրութ և Դուղ գիւղերից և Վարանդա գաւառի Յիրհեր, Դուզի-ճարտար և Կիւնի-ճարտար գիւղերից: Իսկ ամենափոքր մասն եղած է բնիկ տեղացի»⁵⁴²: Ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ «Գիւրջիվանցիք գաղթած են Վրաստանից 1820»⁵⁴³: Հարցին անդրադարձել է նաև ուսումնասիրող Ս. Կարապետյանը՝ իրավացիորեն գրելով, որ գյուղը վաղ ժամանակներից եղել է հայաբնակ և հետագայում համարվել է Կախեթից գաղթած, Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառների մի քանի գյուղերի հայ բնակչությամբ, իսկ Մակար եպոս. Բարխուտարյանցի ենթադրության համար հիմք է ծառայել գյուղի՝ «Գյուրջևան (գյուրջի-վրացի, Գյուրջիստան-Վրաստան) անվանումը»⁵⁴⁴: Ինչպես արդեն նշել ենք, հրե Կովկասի կառավարչապետ Ի. Գուրգովիչը 1807 թ. դեկտեմբերի 14-ի հրամանագրով թուլյատրում է Շիրվան և Վրաստան տեղափոխված գաղթականների ներգաղթը, հայրենիք վերադարձող գաղթականների մի փոքր մասը Կախեթից տեղափոխվում է Շիրվան և բնակություն հաստատում Գյուրջաչեն և Գյուրջևան գյուղերում: Արցախում չհաստատվելու պատճառը, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր գաղթականների հարադատների՝ Շամախի գավառում մինչ այդ հաստատված լինելու իրողությամբ: Առաջին հայացքից թվում է, թե գյուղի անվանման փաստը կապվում է Վրաստանից գաղթած հայերի հետ, ինչպես ենթադրում է Մակար եպոս. Բարխուտարյանցը: Սակայն աղբյուրները աներկբա վկայում են, որ գյուղը գոյություն է ունեցել նախքան գաղթը: Ս. Կարապետյանը, լինելով Գյուրջևանի հյուսիսային մասում տարածված գերեզմանատանը, գրում է, որ ամենահին գերեզմանաքարը թվագրվում է 1762 թ., և որի փորագրությունն է. «Այս է տապ(ա)ն քոխայ Ազրբե/ի որդի Կափել, թուոս Շա/յրոտաղ, իւր փեսա Յակուբ/ս գէրիւր դվա, ի թվին ՌՄԺԱ (1762)»⁵⁴⁵: Կամ սրան կից մեկ այլ տապանաքարի վրա փորագրված է. «Այս է տապան Ազրբի որդի/սարկայվաք Եղիեագյար, / իւր կողակից Սանամ, ԹՎ(ին) Ռ/ ՄՃԼԸ (1789)»⁵⁴⁶: Գյուղը «ГОРЖИОАН» անունով նշված է Ի. Դրենյակինի՝ 1796 թ. կազմած տեղեկագրում⁵⁴⁷: Գյուղի հնուց ի վեր հայաբնակ լինելու վկայությունն է Շամախի թեմի առաջնորդ Թովմա (Թումա) վարդապետի թեմակալության տարիների (1632-1637 թթ.)՝ 1632 թ. կառուցված Սր. Գրիգորիս եկեղեցին, որի ներսի հարավային

ենք, որ քվերի այս անհամաձայնությունը կապված է ժյերի քվի տպագրական սխալի հետ: Թեքես 17-ի փոխարեն պատկերված տպագրվել է 71: Մեր ենթադրության օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ փոքրաքիվ այս գյուղը ինչպես XIX դարի երկրորդ կեսին, այնպես էլ XX դարակրիսն չի ունեցել ժյերի քվի աննախադեպ աճ: Ինչպես օրինակ 1909 թ գյուղն ունեցել է 14 ծովա՝ 51 բնակչով (տե՛ս ՀԱԼ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, ր. 14):

⁵⁴⁰ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 442, տե՛ս նաև Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 59:

⁵⁴¹ Տե՛ս Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 394:

⁵⁴² Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 180:

⁵⁴³ Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵⁴⁴ Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 59:

⁵⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 61:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում:

⁵⁴⁷ Տե՛ս Дрeнякин И., նշվ. աշխ., ИГЭД, стр. 167.

ավանդատան դուան ճակատին եղել է տեղի Հին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը. «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս... հրամանաւ Թոմաս վարդապետի և Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին ի թիվին ՌՁԲ (1633)»⁵⁴⁸: Գյուղի ծխերի վիճակագրության ամենահին վկայությունը բերում է Սարգիս արքեպ. Զալալյանցը, սակայն նա Հնդար և Գյուրջևան գյուղերի բնակչությունը միասին է նշում՝ 180 ծուխ, ուստի Հնարավոր է պարզել յուրաքանչյուրի ծխերի քանակը. «Հընդար և Գիւռճիւլան: Են գիւղօրայք Հայոց տունք են հարիւր ութսուն»⁵⁴⁹: 1853 թ. գրությունը Գյուրջևանն ունեցել է 100 ծուխ⁵⁵⁰: Տարբեր տարիների վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ գյուղի բնակչության թվաքանակը անընդհատ աճել է: 1863 թ. այն ունեցել է 131 ծուխ՝ 874 բնակչով (462 ար., 412 իգ.)⁵⁵¹, 1865 թ.՝ արդեն 120 ծուխ⁵⁵²: 1873 թ. տվյալներով՝ ծխերի թիվն աճել է՝ 175՝ 1027 բնակչով (552 ար., 475 իգ.)⁵⁵³: 1876 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ 160⁵⁵⁴: 1886 թ. ծխերի թիվն արդեն հասել էր 240-ի՝ 1215 բնակչով (650 ար., 565 իգ.)⁵⁵⁵, և 1890 թ. գրությունը թեև ծխերի թիվն անփոփոխ է մնացել, սակայն աճել է բնակչությունը՝ հասնելով 1220-ի (655 ար., 565 իգ.)⁵⁵⁶:

ԴԱՐԱ-ՔԱՐՔԱՆՁ: Գտնվում էր Արփառու գյուղից արևմուտք: Այստեղ հաստատվել էին Արցախի Մամձոր, Յոր, Թաղար և Ճարտար գյուղերից⁵⁵⁷: Բաֆֆին 1872 թ. չըջագայելով Շամախիի գավառի հայաբնակ գյուղերում, «Մշակում» գետեղված «Նամակ Շամախուց» հողվածում ուշադրավ տեղեկություն է հայտնում այն մասին, որ գյուղը ստեղծվել է Մեծ Բարքանջից բաժանվելու հետևանքով. «Կայ և այդ գիւղից (Մեծ Բարքանջից - Գ. Ա.) մօտ մէկ ձորազիւղ Դարա Բհարքանջ (Ձորա Բհարքանջ) անունով. հաւանական է, որ այդ գիւղը Մեծ Բհարքանջից հատուած լինի մի ժամանակ»⁵⁵⁸: Հովհաննես նվիրակի՝ 1818 թ. հուլիսի 16-ի կազմած ցուցակում հիշատակված են Հին Բարքանջ և Բարքանջ անուններով հրկու գյուղեր, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, թե Դարա-Բարքանջը հիմնադրվել է 1818 թ. շատ տարիներ առաջ⁵⁵⁹: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 26 ծուխ՝ 161 բնակչով (92 ար., 69 իգ.)⁵⁶⁰: 1865 թ. տվյալներով՝ գյուղում միայն Արցախից բնակեցված ծխերի թիվը հասնում էր 20-ի⁵⁶¹: 1873 թ. ծխերի

⁵⁴⁸ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 181: Հմմտ. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 7: Ենթադրվում է, որ եկեղեցու կառուցման քվականը պետք է լինի 1632 թ., որովհետև Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոսն արժանակալել է 1629-1632 թթ.:

⁵⁴⁹ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 393:

⁵⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99:

⁵⁵¹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ցր. 29.

⁵⁵² Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 259, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁵⁵³ Տե՛ս CHM-1873.

⁵⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6265, ք. 7:

⁵⁵⁵ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵⁵⁶ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 181:

⁵⁵⁷ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, մայիսի 28, № 54:

⁵⁵⁸ Յ. Մ., Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, սեպտեմբերի 28, № 38: «Մշակում» գետեղված հողվածաշարերում Բաֆֆին հանդես է գալիս մաս Յ. [Հակոբ] Մ. [Միրզոյան] կեղծաբանով (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1958, էջ 518):

⁵⁵⁹ Տե՛ս Մատենոսյարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, ք. 4:

⁵⁶⁰ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ցր. 29.

⁵⁶¹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 231, տե՛ս նաև Պատմական տեղեկանք Աղուանից աշխարհի մասին (ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3): Համադրելով ձեռագրի բովանդակությունը Մեսրոպ արքեպ. Ամրատյանցի «Նկարագիր Սուրբ Մանվանոսի վանաց Սաղիանի...» աշխատության հետ՝ հակված եմք այն կարծիքին, որ արխիվային վավերագիրը նրա աշխատության ձեռագրի օրինակն է, կամ նրանցից մեկը:

թիվն աճել է՝ Հասնելույ 30-ի, 176 բնակչույ (93 ար., 83 իգ.)⁵⁶²: 1886 թ. ձխերի թիվը դարձյալ աճել է՝ 38՝ 218 բնակչույ (125 ար., 92 իգ.)⁵⁶³: 1890 թ. թեև ձխերի թիվը մնացել է նույնը՝ 38, սակայն բնակչության թիվը նվազել է՝ 209 (115 ար., 94 իգ.)⁵⁶⁴:

ԴՎԱՐԻ (ԴՎԱՐԻՇՆՆ): Գտնվում էր դաշտաբերանի մոտ: Այստեղ ևս Հաստատվել են Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառներից եկած վերաբնակիչներ⁵⁶⁵: Գյուղն ունեցել է բնակչիմայական վատ պայմաններ: Այդ մասին Գ. Բաղբերունին գրում է. «Ինչ ողորմաձուլի են որ ցոյց է տուել Աստուած Ղաջարին, նոյնն առաւել լիութեամբ տարածել է նա Դուարեղէնցոց վերայ: Աղի ջուր, մոծակ, թախտաբիթի, տենդ...»⁵⁶⁶: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 12 ծուխ՝ 74 բնակչույ (47 ար., 27 իգ.)⁵⁶⁷: 1865 թ. ձխերի թիվը նվազել է մեկույթ⁵⁶⁸: 1873 թ. տվյալներույ՝ ձխերի թիվը կրկին 11 էր՝ 70 բնակչույ (41 ար., 29 իգ.)⁵⁶⁹: 1886-ին ձխերի թիվն արդեն Հասել է 17-ի՝ 96 բնակչույ (56 ար., 40 իգ.)⁵⁷⁰: 1890 թ. դրությամբ վիճակագրական տվյալները մնացել են անփոփոխ՝ 17 ծուխ՝ 96 բնակչույ (56 ար., 40 իգ.)⁵⁷¹:

ՋԱՐԳԱՐԱՆ (ՋԱՐԿԱՐԱՆ): Գավառի Հնաբնակ և Հայաշատ գյուղերից էր⁵⁷²: Գտնվում էր Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի Հարավահայաց անտառածածկ լանջին Բիլիստան և Գյուրջևան գյուղերի միջև⁵⁷³: Ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ զարգարանցիները, ավանդության Համաձայն, Համարվում են բնիկ շիրվանցիներ⁵⁷⁴: Այդ նույնը Հավաստում է նաև Շամախիցի՝ «Նոր-դարին» 1898 թ. սեպտեմբերի 4-ին Հղած թղթակցության մեջ Սմբատ Գարագաշյանը. «Շամախու շրջակայ գիւղերի մէջ Զարգարանը մի պատմական գիւղ է: Դեռ 2-3 դար առաջ ունեցել է 400 բնակիչ, սակայն պարսիկ արիւնարբու խաները սրի և կրակի էին մասնում առանց այն էլ Հարեան պարսիկ և թուրք զիւղացիների ձեռքին Հարստահարուած ժողովրդին»⁵⁷⁵: Պարսից խաների՝ XVIII դ. վերջերին կազմակերպած կոտորածներից Հետո բազմամարդ Զարգարանում XIX դ. սկզբներին մնացել էր ընդամենը 50-60 ծուխ⁵⁷⁶: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 57 ծուխ⁵⁷⁷: 1863 թ. ձխերի թիվը Հասել է 94-ի՝ 655 բնակչույ (387 ար., 268 իգ.)⁵⁷⁸: 1865 թ. ունեցել է 120 ծուխ⁵⁷⁹: 1873 թ. տվյալներույ՝ ձխերի թիվը նվազել է՝ 94՝ 764 բնակչույ (463 ար., 301 իգ.)⁵⁸⁰: 1886 թ. ձխերի թիվն աճել է՝ Հասնելույ 103-ի՝ 1009 բնակչույ

⁵⁶² Տե՛ս CHM-1873.

⁵⁶³ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵⁶⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 163:

⁵⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178:

⁵⁶⁶ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ր. 33:

⁵⁶⁷ Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, ցր. 29.

⁵⁶⁸ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258, տե՛ս նաև ՀԱԱ., ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ր. 3:

⁵⁶⁹ Տե՛ս CHM-1873.

⁵⁷⁰ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵⁷¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁵⁷² Զարգարան գյուղում է ծնվել հայ բողոքական, ազգային-հասարակական գործիչ Էմանուել Փիրբուղալյանը (տե՛ս Արեղեան Ա., Դորպատի հայ ուսանողութիւնը, ՀԱ, № 7-12, Վիեննա, 1941, էջ 256:

⁵⁷³ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 261:

⁵⁷⁴ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵⁷⁵ Փարոս [Սմբատ Գարագաշյան], Զարգարան, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, սեպտեմբերի 17, № 167:

⁵⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ր. 100:

⁵⁷⁸ Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, ցր. 30.

⁵⁷⁹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 261, տե՛ս նաև ՀԱԱ., ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ր. 3:

⁵⁸⁰ Տե՛ս CHM-1873.

(598 ար., 411 իգ.)⁵⁸¹: 1890-ի դրությամբ թեև դարձյալ ունեցել է 103 ծուխ, սակայն աճել է բնակչության թիվը՝ հասնելով 1027-ի (613 ար., 414 իգ.)⁵⁸²:

ՉԱՐԽՈՒ (ԽՈՅԼԻ): Գտնվում էր Սաղիան գյուղի հյուսիսային կողմում՝ ձորի հարավահայաց լանջի վրա⁵⁸³: Ըստ Մակար Կպս. Բարխուտարյանցի՝ գարնուեցիք գաղթել են Նոր Զուղայից, Ղարաղան գավառից և Ներքին Փերիայի⁵⁸⁴ Ղարղուն գյուղից՝ 1830 թ.⁵⁸⁵: Մերոպ արքեպ. Սմբատյանցը, անդրադառնալով հարցի քննությանը, գրում է, որ գարնուեցիների գաղթը Իրանից տեղի է ունեցել երկու փուլով՝ 1820, ապա 1830 թթ. ընթացքում. «Զարխու...գաղթած են Պարսկաստանից Սպահան[ից] մօտ 1820 և 1830 թուերից»⁵⁸⁶: Ն. Աբելյանի տեղեկացմամբ՝ Զարխուում իրանահայերը հաստատվել են XIX դարի 30-ական թթ.⁵⁸⁷: Մի կարևոր հանգամանք ևս: Աղբյուրները վկայում են, որ Իրանից գաղթածների թվում եղել են նաև խոյեցիներ: XIX դարի 30-ական թվականների սկզբներին, երբ Պարսկահայքի Խոյ քաղաքից հայ ընտանիքներ գաղթեցին Շամախի, Պողոս բեկ Լալայանի միջնորդությամբ նրանց համար բնակության վայր է հատկացվում Զարխուում: Լալայանների տոհմի կենսազրականում ասված է. «Պարսկաստանից բաւականաչափ խոյեցի հայեր ընտանիքով գաղթել էին Շամախի, և իրանց համար բնակութեան տեղ են փնտրում. Խան Պողոսի միջնորդութեամբ տալիս են գաղթականներին Զարխու անուանուած տեղին, ուր բնակութիւն են պցում յիշեալ գաղթականները և մնում մինչև ցայսօր»⁵⁸⁸: Խոյեցիների Զարխուում հաստատվելու փաստի առնչությամբ ուշադրաւ վկայութիւն է թողել նաև Ալ. Շիրվանզադեի հորեղբոր որդին՝ Անդրեյ Ունջուլի Մովսիսյանը, ըստ որի՝ իրենց նախնիները գաղթել են Խոյից և հաստատվել Զարխու գյուղում. «Մեր ցեղ Խոյից են եկել, Շիրվան գաղեյի հայրն էլ Խոյից է եկել»⁵⁸⁹: «Աղուան» (Սահակ Մուրադյան)⁵⁹⁰ ծածկանունով գաղափարական թղթակիցը «Նոր-դար»-ում «Ուլքե՞ր են մատրասեցիք» հոդվածում, առանց աղբյուրը նշելու, գրում է, որ Իրանից գաղթածների թիվը կազմել է 20-25 ծուխ⁵⁹¹: Ենթադրվում է, որ գյուղի վերաբնակիչները ղերազանցապես եղել են խոյեցիներ: Մեզ այդ մտքին է մղում 1863-1873 թթ. գյուղացուցակներում գյուղի անվանման երկրորդ՝ Խոյլի տարբերակի հիշատակման փաստը⁵⁹²: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 21 ծուխ՝ 130 բնակչով (66 ար., 64 իգ.)⁵⁹³: 1865 թ. ձիերի թիվը նվազել է մինչև 18-ի⁵⁹⁴: 1873 թ. տվյալ-

⁵⁸¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵⁸² Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 184:

⁵⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173:

⁵⁸⁴ Փերիան բաժանված էր երկու մասի՝ Վերին Փերիա և Ներքին Փերիա (տե՛ս Փախլեանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989, էջ 35):

⁵⁸⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵⁸⁶ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵⁸⁷ Տե՛ս АБелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 12.

⁵⁸⁸ Խ. ա. ք Մ. [Խոյրեմ ալ. քին. Միրզաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայանց ազնիւ տոհմի (ՀԱԱ, ֆ 57, ց. 1, գ. 309, ք. 8):

⁵⁸⁹ Ե. Չարեցիի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ալ. Շիրվանզադեի ֆոնդ, գ. 31, ք. 1-2: Ա. Սով-սիսյանի հուշերը գրի է առել նրա բող՝ Գրետա Մովսիսյանը՝ 1962 թ. Զարխու գյուղում:

⁵⁹⁰ Սահակ Մարկոսի Մուրադյանը գրի է գնացել Բարսիլ 1918 թ սեպտեմբերյան ջարդերին (տե՛ս Հովակիմյան Բ., նշվ աշխ., էջ 51, 684):

⁵⁹¹ Տե՛ս Աղուան, [Սահակ Մուրադյան], Ուլքե՞ր են մատրասեցիք, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, հունվարի 17, № 10:

⁵⁹² Տե՛ս СНМ-1859-1864, 4. IV, стр. 29, տե՛ս նաև СНМ-1873.

⁵⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258:

ներով ծխերի թիվն աճել է հասնելով 22-ի՝ 127 բնակչով (70 ար., 57 իգ.)⁵⁹⁵: 1874 թ. կեսերին ծխերի թիվը հասել է 23-ի⁵⁹⁶: 1886 թ. գյուղն ունեցել է 22 ծուխ՝ 151 բնակչով (74 ար., 77 իգ.)⁵⁹⁷: 1890-ին դարձյալ ունեցել է 22 ծուխ, սակայն նվազել է բնակչությունը՝ 143 (73 ար., 70 իգ.)⁵⁹⁸:

ԹԱԼԻՇ (ԹԱԼԻՇ-ՍԵԼԻՔ-ՈՒՄՈՒՂ)⁵⁹⁹: Գտնվում էր Աղսու գետի ձախ կողքում՝ Սաղիան գյուղից ոչ հեռու՝ Քոհլուճ գյուղից 6-7 կմ արևելք՝ «Թանգի» անվանված բլրի արևմտյան լանջին⁶⁰⁰: XVIII դարի վերջերին այնտեղ հաստատվել են Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառներից եկածները⁶⁰¹: 1863 թ. ընտանեկան ցեղակիների համաձայն՝ գյուղը եղել է զուտ հայաբնակ և ունեցել է 60 ծուխ՝ 334 բնակչով (168 ար., 166 իգ.)⁶⁰²: Երկու տարի անց գյուղում նկատվել է բնակչության կտրուկ նվազում: 1865 թ. ունեցել է 16 ծուխ⁶⁰³: Ս. Էփրիկյանի տվյալների համաձայն՝ 1860-ականների թթ. վերջերին գյուղն ունեցել է 20 ծուխ⁶⁰⁴: Հետագա տարիներին գյուղում բնակչություն են հաստատել նաև սուլանի կովկասյան թաթարները, որոնք թվածով աստիճանաբար սկսել են գերազանցել հայերին: 1873 թ. տվյալներով՝ հայերն ունեին 28 ծուխ՝ 106 բնակչով (52 ար., 54 իգ.), իսկ կովկասյան թաթարները՝ 42 ծուխ՝ 193 բնակչով (109 ար., 84 իգ.)⁶⁰⁵: XIX դարավերջին գյուղ այցելած Գ. Քաջբերդունու վկայությամբ՝ «...թաթարխառն գիւղ, ուր հայերը, խաների ժամանակ Դարաբաղի Թաղար և ձարտար գիւղերից գաղթած են...»⁶⁰⁶: Հակված ենք կարծելու, որ գյուղի հայ բնակչության թվի նմանօրինակ նվազումը պայմանավորված էր ոչ այնքան դանդաղ աճով, որքան տեղաշարժով: 1886 թ. հայերի ծխերի թիվը դարձյալ նվազել է հասնելով 18-ի՝ 68 բնակչով (36 ար., 32 իգ.)⁶⁰⁷: Մինչդեռ կտրուկ աճել է կովկասյան թաթարների ծխերի թիվը՝ հասնելով 56-ի՝ 265 բնակչով (138 ար., 127 իգ.)⁶⁰⁸: 1890 թ. դրությամբ թեև հայերի ծխերի թիվը մնացել է նույնը, սակայն նվազել է բնակչության թիվը՝ հասնելով 65-ի (36 ար., 29 իգ.)⁶⁰⁹:

ԽԱՆԻՇԵՆ: Գտնվում էր Բողղաղ լեռնաշղթայից դեպի Աղվանից դաշտը թեքված մի լեռնաբազկի հարավկողմյան ձորակի վրա՝ Խարա-Քարքանջ գյուղի հարևանությամբ⁶¹⁰: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 32 ծուխ՝ 167 բնակչով (98 ար., 69 իգ.)⁶¹¹, 1865 թ.՝ 18 ծուխ⁶¹²: 1873 թ.

⁵⁹⁵ Տե՛ս CHM-1873.

⁵⁹⁶ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 442.

⁵⁹⁷ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁵⁹⁸ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵⁹⁹ 1863-1873-1886-1914 թթ. գյուղացուցակներում գյուղը հիշատակվում է նաև Թալիշ-մեյլի-ումուլ ամվամբ (տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, стр. 29, տե՛ս նաև CHM-1873, տե՛ս նաև ССДНЗКИПС-1886, տե՛ս նաև КК на 1915 г., стр. 186).

⁶⁰⁰ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 69:

⁶⁰¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁶⁰² Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, стр. 29.

⁶⁰³ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁶⁰⁴ Տե՛ս Էփրիկյան Մ., նշվ. աշխ., հ. Բ, գիրք Ա, էջ 10:

⁶⁰⁵ Տե՛ս CHM-1873.

⁶⁰⁶ Քաջբերդուցի Գ., նշվ. աշխ., ք. 32:

⁶⁰⁷ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁶⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁶¹⁰ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 231, տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 163:

⁶¹¹ Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, стр. 29.

⁶¹² Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 231, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով 31-ի՝ 154 բնակչով (91 ար., 63 իգ.)⁶¹³: 1886 թ. ծխերի թիվը դարձյալ աճել է՝ հասնելով 39-ի՝ 211 բնակչով (115 ար., 96 իգ.)⁶¹⁴: 1890 թ. դրուժյամբ թեև ծխերի թիվը հասել էր 40-ի, սակայն բնակչու-թյունը նվազել էր՝ հասնելով 206-ի (110 ար., 96 իգ.)⁶¹⁵:

ՀՆՂԱՐ: Գտնվում էր Գյուրջևան գյուղից 2,5 կմ արևմուտք՝ Գյուրջևան-Գյուրջաշեն ճանապարհի մեջտեղում: Հնդար գյուղն ուներ կրեք թաղերից (վերին, ներքին և միջին)⁶¹⁶: «Գիւրջևանից ոչ հեռու,- գրում է Գ. Բաջրեբունին,- դէպի արևմուտք սփռուած է Հընդար գիւղը: Նա մեծ գիւղերի հաշուամն է և շրջապատուած է լայնածաւալ այգիներով, որոնցից ստացուած է ընտիր կարմիր գինի: Տեղադրութիւնը բարձր է մի որոշ թեքութեամբ դէպի հիւսիս»⁶¹⁷: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանը գրում է, որ հնդարցիները բնիկներ են⁶¹⁸: Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանը նույնպէս պաշտպանել է այդ տեսակետը՝ գրելով, որ հնդարցիները համարվում են բնիկ շիրվանցիներ⁶¹⁹: Հարցին անդրադարձել է նաև Մակար Կապ. Բարխուտարյանը, որ նույնպէս համարել է, թե բնիկ են ստորին և միջին թաղերի բնակիչները, իսկ վերին թաղում ապրել են նաև Լինայ⁶²⁰ կողմից գաղթած թաթախոս հայեր⁶²¹: Գյուղի վաղեմութիւնը փաստում են միջին թաղի գերեզմանոցի բազմաթիւ տապանաքարերն ու խաչքարերը: Վերջիններս, ըստ ոճական, գեղարվեստական և գրային առանձնահատկութիւնների, թվագրվում են XV-XVI դդ.: Տապանաքարերից մեկի վրա փորագրված է կղև. «Ա(ստու)ձ ոյոր/մի Մուս-փայ/ին»⁶²²: Դրանցից հները վերաբերում են XVIII դ. սկզբներին: Օրինակ՝ «Այս է հանգիստ Տ(է)ր Ս(ա)հ(ա)կի, թվ(ի)ն ՌձԾԱ. (1702)»⁶²³: Կամ՝ «Այս է հ(ա)նգիստ Տ(է)ր Արր(ա)հ(ա)մի դուս/տը Նարինին, ՌձԾԱ. (1702)»⁶²⁴: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 83 ծուխ⁶²⁵: 1863 թ. ունեցել է 87 ծուխ՝ 471 բնակչով (261 ար., 210 իգ.)⁶²⁶, որի 2/5-ը կղև են հայերը, իսկ 1/5-ը՝ սուլանի կովկասյան թաթարները⁶²⁷: Ըստ այդմ՝ հայերը կազմել են 314, թաթարները՝ 157 մարդ: 1865 թ. դրուժյամբ գյուղը դարձյալ բաժանված է կղև կրեք թաղերի՝ 25-ական ծխով. «...իւրաքանչիւր թաղն ունի քսան և հինգ սուլն Հայազգի գերդաստան, և առանձին գերեզմանատներ»⁶²⁸, - գրում է Դանիել արքեպ. Շահնազարյանը: 1873 թ. ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով

⁶¹³ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁶¹⁴ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁶¹⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 164:

⁶¹⁶ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 63:

⁶¹⁷ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 48:

⁶¹⁸ Տե՛ս Ջալալեանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 394:

⁶¹⁹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁶²⁰ Բ. Հարությունյանի ճշգրտումներից հետո Լ.Իինի (Շիրքիի հետ միասին) սահմաններն էին. արևմուտքում՝ Գարդան գետը, Կովկասյան լեռնաշղթայի Բաբադաղ լեռից սկիզբ առնող բազուկը մինչև Բարադաղ, հյուսիսում՝ Կովկասյան լեռնաշղթան մինչև Ալթընդաշ գյուղի հարավակողմը, արևմուտքում՝ Ալթընդաշ-Սյունդյու-Սարազա-Գիջակ լեռ-Փիրազաու գետից արևմուտք գտնվող բլուրներ-Կուր գետ և հարավում՝ Կուր գետ (տե՛ս Հարությունյան Բ., Լ.Իինի տեղադրության հարցի շուրջը, ԲԵՀ. Երևան, 1981, № 1, էջ 123):

⁶²¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 181:

⁶²² Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 65:

⁶²³ Նույն տեղում:

⁶²⁴ Նույն տեղում:

⁶²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 100:

⁶²⁶ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, 4. IV, стр. 29.

⁶²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶²⁸ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 260:

90-ի՝ 533 բնակչով (286 ար., 247 իգ.), որից կովկասյան թաթարներն ունեին 6 ծուխ՝ 29 բնակչով (15 ար., 14 իգ.)⁶²⁹: 1874 թ. կեսերին գյուղն ուներ 100 ծուխ⁶³⁰: 1886-ին ծխերի թիվն արդեն հասել էր 125-ի՝ 666 բնակչով (374 ար., 292 իգ.), որից կովկասյան թաթարներն ունեին 6 ծուխ՝ 34 բնակչով (23 ար., 11 իգ.)⁶³¹: 1887-ին գյուղն արդեն ուներ 131 ծուխ⁶³²: 1890-ին թեև նվազել է ծխերի թիվը՝ հասնելով 131-ի, սակայն աճել է բնակչութունը՝ հասնելով 731-ի (398 ար., 333 իգ.)⁶³³:

ՂԱՋԱՐ: Գտնվում էր Թանգի կոչված բլրի արևելյան սարավանջին: Գյուղը բնակեցվել է Արցախի Վարանդա գավառից գաղթած հայերով: «Շատ վաղուց,- գրում է Գ. Քաջբերունին,- Ղարաբաղից գաղթելով, սրանք հաստատուել են նախկին Ղաջար թաթար գիւղի աւերակների վերայ, պահպանելով նախկին անունը իբրև հայուևադիւտ մի բան»⁶³⁴: Առաջին անգամ գյուղի բնակչության մասին պաշտոնական տվյալներ ենք գտնում 1863 թ. փճակադրույթյան մեջ՝ 25 ծուխ՝ 156 բնակչով (88 ար., 68 իգ.)⁶³⁵: 1865-ին գյուղն ունեցել է 22 ծուխ⁶³⁶: 1873 թ. տվյալներով՝ նկատվել է ծխերի թվի աճ՝ 32՝ 205 բնակչով (100 ար., 105 իգ.)⁶³⁷: 1886-ին ծխերի թիվն արդեն հասել է 37-ի՝ 225 բնակչով (126 ար., 99 իգ.)⁶³⁸: 1890 թ. գրույթյամբ վիճակագրական տվյալները մնացել են անփոփոխ՝ 37 ծուխ՝ 225 բնակչով (126 ար., 99 իգ.)⁶³⁹:

ՍԱՏՐԱՍԱ (ՄԱՂՐԱՍԱ): Գտնվում էր Ար. Սահակ (Փիր-Սահաթ) և Աղսու գետերի միջև՝ Շամախի քաղաքից 7 կմ հարավ-արևմուտք⁶⁴⁰: «...գիւղը ունի գեղեցիկ գիրք, բարեխառն կլիմա և ասողաբար օգաշուր...»⁶⁴¹, - Մատրասայի մասին այսպես է գրել «Մշակը»: Մատրասայի՝ հնուց ի վեր հայկական գյուղ լինելու մասին մատենագիտության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1403 թ.: Գրիչ Թուճա թավրիղեցու կողմից Մատրասայում 1403 թ. ընդօրինակված «Մեկնութիւնք եւ քարոզք Մատթէոսի վարդապետի, աշակերտի Գրիգորի Տաթևացւոյ» ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «...ի յերկիրս Շրվանայ, ի գեղջս որ յորջորջի վերաձայնելով Մատրասայ ընդ հովանեաւ մօր լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս... Արդ, եղև զբաւ սուրբ աւետարանիս ի թու. Հա[յ]ոց կրկին չորից հարիւրից և տասանց հնգից և երկուց թուոց (1403)»⁶⁴²:

Մատրասա գյուղի հիմնադրման մասին գոյություն ունեն տարբեր վարկածներ: Օրինակ՝ Մակար եպս. Բարխուտարյանը գրում է, որ մատրասահայերի մի մասը գաղթել է Սպահանի կողմից և խոստում է պարսիկերեն բարբառով⁶⁴³: Ս. Կարապետյանը, գրում է, որ Մատրաս-

⁶²⁹ Տե՛ս CHM-1873.

⁶³⁰ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 460.

⁶³¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁶³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 104, ք. 33:

⁶³³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 182:

⁶³⁴ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 33:

⁶³⁵ Տե՛ս CHM-1859-1864, ւ. IV, стр. 29.

⁶³⁶ Տե՛ս Գանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258, տես նաև ՀԱԱ. ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁶³⁷ Տե՛ս CHM-1873.

⁶³⁸ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁶³⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁶⁴⁰ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 446: Մատրասայում 1 ծնվել գեներալ-լեյտենանտ, խորհրդային միության հերոս (29.05.1945 թ.) Սարգիս Սողոմոնի Մարտիրոսյանը (տես Գիրք հերոսների մասին, Երևան, 1964, էջ 33-41)

⁶⁴¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, մայիսի 6, № 95:

⁶⁴² Ժե դարի հայրենի ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա. էջ 31:

⁶⁴³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 167:

սայի գերեզմանատան վաղ շրջանի աստղանաքարերի վիճագիր արձանագրությունները թվագրվում են XIV-XV դդ.⁶⁴⁴: Ուսումնասիրողներից Ար. Հակոբյանը տարբեր փաստերի և վկայությունների համադրական քննութամբ ցույց է տալիս, որ Մատրասան հիմնադրվել է XIV դ. Ասլըբրոնյան Բուզովնա-Մատրասա գյուղից եկած մի քանի տոհմերի կողմից⁶⁴⁵: «Նոր-դարի» թվթակից Գր. Ղազարյանն իր գյուղական մի թղթակցության մեջ ասում է, որ 1700 թ. գյուղն ունեցել է 17 ծուխ, իսկ Շամախիի Մուստաֆա խանի ժամանակ (1779-1820 թթ.) 1780 թ. գյուղից 20 ընտանիք գաղթել և հաստատվել է Ղուբայի դավաուլի Քիլվար գյուղում⁶⁴⁶: Մատրասայի բնակչության թվաճի վրա բացասաբար է ազդել 1798 թ. բռնկված ժանտախտը, որը խից հարյուրավոր կյանքեր: «Մատրասեցի» (Հարություն Բարդամյան)⁶⁴⁷ ծածկանունով հեղինակը, քաջածանոթ լինելով գյուղի պատմությանը, «Նոր-դարում» հրապարակված «Ուլքե»-ը են մագրասեցիները» հոդվածում ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս ժանտախտի պատճառած չարիքների մասին: «...եթէ չլինէր 105 տարի առաջ պատահած, 1798 թուի ժանտախտը,- գրում է նա,- որը դադարիկց մեր գիւղը (այն ժամանակ է ընդարձակուել Մադրասայի գերեզմանատունը), Մադրասան կունենար հազարաւոր տներ և գուցէ տասնեակ հազար շնչողներ»⁶⁴⁸: Նույն աղբյուրի վկայությամբ այդ աղետից հետո Մատրասան 1800-ական թվականների սկզբներին համալրվել է Իրանից գաղթած 50 տուն հայերով⁶⁴⁹:

XVIII դարի վերջի ձեռագիր մի աղբյուրում վկայակոչվում է Մատրասայում գործող Սբ. Հովհաննես եկեղեցու մասին⁶⁵⁰: Գանձասարի վանքի միաբան Աբրահամ կպս. Շաքեցու կողմից 1799 թ. կազմված «Ձեւք նամակաց ևս զրութեանց» ժողովածուի օրհնության անթվակիր հիշատակագրերից մեկում ասվում է. «գՊօղոս այրն հեղահոզի իրից փոխան կարգեցար Սուրբ Յովհաննէս զեղեցկաչէն եկեղեցւոյդ Մատրասու գեղիդ, որ վերահասու լիցի ամենայն կլից և մտից եկեղեցւոյդ այգորիկ»⁶⁵¹: Հետագա ժամանակներում գյուղի բնակիչների թիվը մեծանում է՝ ի հաշիվ այլ վայրերից եկած հայ բնակիչների: Արդեն աւել ռունցել ենք նշելու, որ տեղացիների հրավերով գյուղում բնակություն են հաստատուի նաև Զմյուռնիայից գաղթած և Շամախիի շրջակայքում թափառական կյանքով ապրող Զանուժյան, Օսմանյան և Թափաքալյան ազգանվամբ ընտանիքները: Գյուղը համալրվել է նաև Արցախից և Երևանից վերաբնակեցված Բարդամյան, Տեր-Սահակյան, Ալլահալիբյան և Բաղդասարյան ընտանիքներով: Ուշագրավ է, որ այստեղ XX դարի սկզբներին ապրել է «Իրեանի» (Երևանի) մականունով ըն-

⁶⁴⁴ Տե՛ս Կարապետյան Ս, Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, էջ 232:

⁶⁴⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայեր, էջ 61:

⁶⁴⁶ Տե՛ս Գ. [Գրիգոր Ղազարյան], Մադրասա (Շամախու գաւառ), «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, մայիսի 6, № 76:

⁶⁴⁷ Տե՛ս Հովակիմյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 279, 575:

⁶⁴⁸ Մատրասեցի [Հարություն Բարդամյան], Ուլքե՞ր են մադրասեցիները, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, փետրվարի 17, № 37:

⁶⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայեր, էջ 62:

⁶⁵⁰ Մատրասա գյուղի Սբ. Հովհաննես անվամբ եկեղեցու մասին մատենագրական հետազոտ աղբյուրներն ու արխիվային վավերագրերը տեղեկություններ չեն հաղորդում: Հավանաբար խոսքն այստեղ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մասին է, որը ձեռագրում բյուրիանցաբար նշվել է Սբ. Հովհաննես: Մատրասայի եկեղեցին Սբ. Աստվածածին անվամբ երևանակվում 1843 թ. արխիվային վավերագրում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1391, ք. 1): 1860 թ. կառուցված նոր եկեղեցին նույնպես օծվել է Սբ. Աստվածածին անվամբ (տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 167):

⁶⁵¹ Մատենադարան, ձեռ. № 3452, ք. 7ր-8ա, տե՛ս նաև Անասյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 141:

տանիքը⁶⁵²: Գյուղում բնակվել են նաև հայ բոշաներ: Ավանդության համաձայն՝ բոշաներից են ծագել Դոնդարյանները, իսկ «մահմեդականներից հայացած են» Ղարամյաններն ու Բաշիրյանները⁶⁵³:

Գյուղն իր բնակիչների թիվով բոլոր ժամանակներում էլ գերազանցել է գավառի մնացած հայկական գյուղերը: Ապրելով գյուղաքաղաքի կյանքով⁶⁵⁴՝ Մատրասան պարզացման իր աստիճանի շնորհիվ համարվել է Բաքվի նահանգի «թագն ու պսակը»⁶⁵⁵: 1851 թ. գյուղն ունեցել է 234 ծուխ՝ 1333 բնակչով (717 ար., 616 իգ.)⁶⁵⁶: 1853 թ. ծխերի թիվը մնացել է անփոփոխ՝ 234⁶⁵⁷: 1859 թ. այդ թիվն աճել է՝ հասնելով 237-ի⁶⁵⁸: 1863 թ. ունեցել է 281 ծուխ՝ 1784 բնակչով (961 ար., 823 իգ.)⁶⁵⁹: 1865 թ. գյուղն ունեցել է մոտ 300 ծուխ⁶⁶⁰: 1873 թ. տվյալներով՝ ծխերի թիվը դարձյալ կտրուկ աճել է՝ հասնելով 374-ի՝ 2187 բնակչով (1185 ար., 1002 իգ.)⁶⁶¹: 1886 թ. այդ թիվն արդեն հասել է 483-ի՝ 2774 բնակչով (1471 ար., 1303 իգ.)⁶⁶²: 1887 թ. ունեցել է 2780 բնակիչ (1477 ար., 1303 իգ.)⁶⁶³: 1888 թ. ծխերի թիվն արդեն հասել է 550-ի⁶⁶⁴: 1890 թ. ունեցել է 483 ծուխ՝ 2780 բնակչով (1477 ար., 1303 իգ.)⁶⁶⁵: Մեկ այլ տեղեկություն համաձայն՝ 1890 թ. գյուղն ունեցել է 556 ծուխ՝ 2810 բնակչով⁶⁶⁶: XIX դարի վերջին՝ մասնավորապես 1898 թ., գյուղն ունեցել է 700 ծուխ⁶⁶⁷, իսկ բնակիչների թիվն անցնում էր 3600-ից⁶⁶⁸:

ՄԵՅՍԱՐԻ⁶⁶⁹: Գտնվում էր Շամախիից շուրջ 16 կմ արևմուտք՝ մի գառնիվայրի վրա⁶⁷⁰:

Գյուղն ուներ զով կլիմա, որի համար էլ համարվել է Շամախիի ամառանոցը: «Կառուցեալ է սա ի գլուխ անդնդախոր ձորոյ, զորով անցանէ ջուր քաղցրահամ, ունելով լինքեան զձուկնս մանուս: Զբոսարան է սա քաղաքին Շամախուոյ և հեռի ի նմանէ կէս մղոնաւ. անընդհատ

⁶⁵² Տե՛ս Մատրասեցի [Հարություն Բարդաձյան], Ովրե՞ր են մայրասեցիները, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, փետրվարի 17, № 37, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Թաթախտու հայեր, էջ 62:

⁶⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁵⁴ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1889, սեպտեմբերի 23, № 108:

⁶⁵⁵ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, մարտի 21, № 34:

⁶⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 63:

⁶⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99:

⁶⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5700, ք. 1:

⁶⁵⁹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՐԻ. 29.

⁶⁶⁰ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 9, էջ 352, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁶⁶¹ Տե՛ս CHM-1873.

⁶⁶² Տե՛ս ССДНЗКІПС-1886.

⁶⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8328, ք. 3:

⁶⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 4:

⁶⁶⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 167:

⁶⁶⁶ Մմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

⁶⁶⁷ Տե՛ս «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, մայիսի 6, № 76:

⁶⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 205, ք. 276-277:

⁶⁶⁹ Տե՛ս Հ. Ղ. [Գարեգին քհն. Ղուկասյան], Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հունիսի 20, № 28:

⁶⁷⁰ Մեսրոպ արքեպ. Մմբատյանցը Մեյսարի անվան ստուգաբանության վերաբերյալ գրել է. «...ես կարծում եմ թե ի պատիւ Մատանց սրբոյ որ այն վանքումն են եղել, անուանել են Մատերի վանք, կամ Մեսրափանք այն է Մեսրոփայ վանք, ինչպէս Գործանեանց գաւառի Մարվան գիւղը, որ իսկպպէս Մեսրոփափանէ. Մեսրոփք բարգմանչի այն տեղ մնալու և աշակերտներ պատրաստելու համար՝ որով և գիւղը, իսկ թէ այլագրական բառ համարելով Մեյսարին այնպէս բացատրենք. հետեւեալը դուրս կըգայ: Մահսերի՝ նշանակէ համրախօսական ստորագրութեան բողոք, բազմակնիք, զամեն մահսերագրութիւն, որպէս երեւի վանքի մօտի ժողովուրդ լինելով Մեյսարեցիք՝ սովորած են եղել միշտ մահսերագրութեամբ բողոքել վանահօրից, որպէս և Սաղիանցիք և այլք» (Մմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 143): Ըստ Մակար եպ. Բարխուտարեանցի՝ «Պարսկերէն մէյ նշանակում է գինի և սեար՝ գլուխ, իսկ Մեյսարի՝ գլխատր գինի» (Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 169): Սեկ այլ մեկնաբանությամբ Մեյսարին բաղկացած է «Մեյ», որ նշանակել է գեպիյու, և «սար» բառերից (տե՛ս Մարգարեփեանց Մ., Շամախին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, № 62):

յաճախեն աստանօր բազմութիւնք արանց և կանանց և առնեն զխրատութիւն յեղանակս ամուսն»⁶⁷¹, - գրել է Սարգիս արքեպ. Զալալյանցը: Ավանդութեան համաձայն՝ մեյսարեցիները համարվում են բնիկ շիրվանցիներ⁶⁷²: Պատմութեան ավանդում է, որ Մեյսարին հնում ունեցել է 700 տուն. «Որպէս պատմեն ծերունիք թէ թիւ տանց սորին ի հնումն հասանէր ցեօթն հարիւր»⁶⁷³: Գյուղը հռչակավոր է եղել հյուսիսարևմտյան խոր կիրճի ճորարերանում դաշնադ Մասանց կամ Մեյսարի վանքով, որը հայտնի է եղել գլխավոր եկեղեցու՝ Սբ. Աստվածածին անունով: Վանքի վաղմութեանը փաստում է մեյսարեցիների հնաբնակ լինելու իրողութեանը: Մատենադրական աղբյուրները և ձեռագիր հիշատակարանները վանքի վանական կառույցներից Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականի վերաբերյալ տեղեկութեաններ չեն հաղորդում: Թերևս առաջին հիշատակութեանը կապված է Շամախիի թեմի առաջնորդ Անտոն վարդապետի օրոք (1667-1681 թթ.) Սբ. Աստվածածին եկեղեցու 1680 թ. նորոգման հետ⁶⁷⁴: Այդ մասին եկեղեցու մուտքի վերնամասում փորագրված է եղել հետևյալ արձանագրութեանը. «Քրիստոսի թվին ՌՌՁ (1680): Արդ ես հուսկ Անտոն վարդապետս նորոգեցի զԱստուածածնի վանքս, որք հանդիպիք սուրբ աղօթս յեկեղեցի ի Տէր, ի ՌձԻԹ (1680) թվին Հայոց»⁶⁷⁵: Եղիա Մուշեղյան կարնեցու Սպահանից Թավրիզի Արեւելահնդկական ընկերութեան կառավարիչ Պոռեկարին⁶⁷⁶ 1721 թ. ապրիլ 15-ին հղած նամակում գյուղի մասին կա հետևյալ հիշատակութեանը. «...լազիին էկա. Շամախի Մէյսարու գեղն, տարաւ 300 մարդով»⁶⁷⁷: Սարգիս արքեպ. Զալալյանցը 1850 թ. ամուսնի իր այցելութեամբ հավաստում է, որ գյուղն ունեցել է 30 տուն⁶⁷⁸: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 59 ծուխ՝ 309 բնակչով (163 ար., 146 իգ.)⁶⁷⁹: Հինավուրց այս գյուղում 1865 թ. եղել է 40 ծուխ⁶⁸⁰, իսկ 1873-ին՝ 59 ծուխ, 397 բնակչով (208 ար., 189 իգ.)⁶⁸¹: 1886-ին ծխերի թիվն արդեն հասել է 87-ի, 495 բնակչով (263 ար., 232 իգ.)⁶⁸²: 1890 թ. կար 88 ծուխ՝ 498 բնակչով (266 ար., 232 իգ.)⁶⁸³:

ՄԻՐԻՇԵՆ: Գտնվում էր Մատրասա գյուղից ոչ շատ հեռու: Այստեղ հաստատվել են Արցախի Միրիշեն, Հաղրութ և Շոշ գյուղերից⁶⁸⁴: 1863 թ. ընտանեկան ցուցակների համաձայն՝

⁶⁷¹ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 397:

⁶⁷² Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁶⁷³ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 397:

⁶⁷⁴ Մեյսարիի Սբ. Աստվածածին վանքի մասին տես Ստեփանյան Գ., Ծամայտու հայոց թեմի Այսարիի Սբ. Աստուածածին վանքի պատմությունից, ՀՀՀ, Պէյրոս, 2009, հ. ԻԹ, էջ 351-358:

⁶⁷⁵ Շահխարունեանց Յովհ., Ստորագրություն Կարողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 381, հմմտ. Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ., էջ 399, Սմբատեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 147, տես նաև Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն փմնագրերը, էջ 49:

⁶⁷⁶ Պոռեկարը (Քերգար) եղել է ֆրանսիացի զինվորական: 1707 թ. եղել է Իսրայել Օրոն դեսպանագնացության քարտուղարը: Իբրև Արևելահնդկական ընկերության ներկայացուցիչ 1721 թ. նա փոխադրվել է Թավրիզ: Նույն թվականին Եղիա Մուշեղյան Կարնեցին՝ որպես օգնական, ծառայել է նրա մոտ (տես Եղիա Կարնեցու դիվանը. նյութեր Մեյսարիի Արեւելահնդկական ընկերության պատմության, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1968, էջ 333):

⁶⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 99:

⁶⁷⁸ Տե՛ս Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 397:

⁶⁷⁹ Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, քր. 27.

⁶⁸⁰ Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ., էջ 352, տես նաև ՀԼԼ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁶⁸¹ Տե՛ս CHM-1873.

⁶⁸² Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁶⁸³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 170:

⁶⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 169:

գյուղը եղել է զուտ հայաբնակ և ունեցել է 34 ծուխ՝ 187 բնակչով (100 ար., 87 իգ.)⁶⁸⁵: Հետագա տարիներին գյուղում բնակություն են հաստատել նաև սուենի կովկասյան թաթարները: 1873 թ. ավյալներով՝ հայերն ունեցել են 16 ծուխ՝ 86 բնակչով (43 ար., 43 իգ.), կովկասյան թաթարները՝ 14 ծուխ՝ 73 բնակչով (45 ար., 30 իգ.)⁶⁸⁶: Հետագայում դարձյալ նկատվել է հայերի ծխերի թվի աճ՝ 1886 թ. հասնելով 20-ի՝ 134 բնակչով (67 ար., 67 իգ.), նվազել է կովկասյան թաթարների թիվը՝ հասնելով 15-ի՝ 72 բնակչով (41 ար., 31 իգ.)⁶⁸⁷: 1890 թ. դրությամբ հայերի ծխերի թիվը նվազել է՝ 13՝ 75 բնակչով (38 ար., 37 իգ.)⁶⁸⁸:

ՆՈՐՇԵՆ: Գավառի հինավուրց գյուղերից էր: Գտնվում էր Գյուրջևանից 4-5 կմ հյուսիս: Գյուղի անվան ամենահին հիշատակությունը պահպանվել է Հնդարի Աբ. Աստվածածին ավերակ եկեղեցու մոտի գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկի՝ 1786 թ. արձանագրության մեջ. «Ես եմ հողապատեան շիրիմե / տամբարանի Նորշինու Գալուստի / կենակից Բորչակ (Տէր) Ա(ստուա)ծատուրեն / ընթերցողացը և հայցեմ դալ ողորմի, թվ(ին) ՌՄԼԵ (1786)»⁶⁸⁹: Գյուղում բնակվել են Արցախի Վարանդա գավառից եկածները⁶⁹⁰: 1863 թ. ունեցել է 14 ծուխ՝ 85 բնակչով (52 ար., 33 իգ.)⁶⁹¹: 1873 թ. ավյալներով՝ ծխերի թիվը աճել է՝ հասնելով 17-ի՝ 88 բնակչով (47 ար., 41 իգ.)⁶⁹²: 1886 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 16-ի՝ 75 բնակչով (39 ար., 36 իգ.)⁶⁹³: 1890-ի դրությամբ թեև ծխերի թիվը մնացել է նույնը, սակայն նկատվել է բնակչության աճ՝ հասնելով 76-ի (40 ար., 36 իգ.)⁶⁹⁴:

ՍԱԳԻԱՆ: Գավառի հինավուրց և հայահոծ գյուղերից էր⁶⁹⁵: Գտնվում էր Մատրասա և Քարքանջ գյուղերի միջև ընկած խոր ձորի արեւելահայաց լանջին՝ Շամախի քաղաքից շուրջ 20 կմ արևմուտք⁶⁹⁶: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ գյուղը նախապես հայտնի էր «Սաղքաւ» անունով. «Հարանգ դաւառ-Այտոնդ էր Սաղքաւ կրոնական կենտրոնը, հետագայում՝ Սաղիանու վանք անունով հայտնի»⁶⁹⁷: Ուսումնասիրողներից Ալ. Հակոբյանը գյուղը նույնացնում է Ճիղբերի կրկրի Յրի⁶⁹⁸ քաղաքի հետ, որի տեղադրությունը Շամախի քաղաքի հատվածում ճշտված է Բ. Հարությունյանի կողմից⁶⁹⁹:

⁶⁸⁵ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵԻՐ. 29.

⁶⁸⁶ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁶⁸⁷ Տե՛ս ՇՇԴՅԿԻՄԿ-1886.

⁶⁸⁸ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 169:

⁶⁸⁹ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., Կ. 51, տե՛ս նաև Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 9:

⁶⁹⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 183:

⁶⁹¹ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵԻՐ. 29.

⁶⁹² Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁶⁹³ Տե՛ս ՇՇԴՅԿԻՄԿ-1886.

⁶⁹⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 183:

⁶⁹⁵ Գյուղը ավել է նշանավոր մի շարք գործիչներ: Ծնունդով սաղիանցի են եղել բարձրակարգ տնտրաարդյունաբերողներ. մեծահարուստ և բարերար Բուղայան եղբայրները: Սաղիան գյուղում է ծնվել (10.2.1946) ուզակազ գործիչ, ՀՀ բանակի գեներալ-գնդապետ, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար (2007 թ. ապրիլ-2008 թ. ապրիլ) Սիրսյել Հարությունի Հարությունյանը (տե՛ս Կարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994): Հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 364: Ի դեպ, «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հայտնած ուշագրավ մի տեղեկության համաձայն՝ սաղիանցիները հայտնի են եղել իրենց անուար ըմբիշներով. «Սորա (Սաղիանի - Գ. Ս.) օղջ առողջարար է և բարեեղ, ուստի և բնակիչք լինում են առողջակազմ և շատ անգամ ունենում են անյաղք ըմբիշներ» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, նոյեմբերի 3, № 42):

⁶⁹⁶ Տե՛ս Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., Կ. 24:

⁶⁹⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (վորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 62:

⁶⁹⁸ Մ. Կարանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում ասվում է, որ դեռևս IV դ. 30-ական թվականների սկզբներին Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսը Բուն Աղվանքում լուսավորական գործունեության ժամանակ, Յրիում

Ավանդության համաձայն՝ սաղիանցիները համարվում են «բուն Շիրուանցիք»⁷⁰⁰: Սաղիանը երկրամասի հնագույն գյուղերից մեկն է եղել և, անվիճելիորեն, շատ երկար դարերի պատմություն ունի: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է տեղում 1636 թ. Արթուրյան զավթի ձեռքով ստեղծված «Ալոթամատոյ»-ի հիշատակարանում. «Արդ՝ դրեցաւ Աղոթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի Կեղսս որ կոչի Սաղիան...»⁷⁰¹: Իսկ 1654 թ. գրիչ Եղիտաբեթի ընդօրինակած մի «Ժողովածու»-ի հիշատակարանում նշված է. «Գրեցաւ ի գեաւդս որ կոչի Սաղիան, ընդ հովանհաւ Ս. Աստուածածնիս»⁷⁰²: Հայրապետութեան ազդիս Հայկազնեայ տէր Փիլիպոսի, ի հայրենի աթոռն սրատրիարգանխատ նահանգի սբ. Էջմիածինն»⁷⁰³: Այսպիսով՝ պահպանված տեղեկությունները փաստում են այն իրողությունը, որ եթե հիշատակարաններում նշված տարեթիվին դուրս գալու է ունեցել Սաղիան գյուղը, ապա հասկանալի է, որ այն դրանից առաջ պետք է ստեղծված լինել իր եկեղեցով ու բնակչությամբ: Միջնադարում Սաղիանը եղել է երկրամասի սովորաբար հայկական գյուղերից մեկը: Այդ մասին են վկայում գյուղի գերեզմանատան մի քանի հազարի հասնող տապանաքարերն իրենց արձանագրություններով⁷⁰⁴: Սաղիանի հսուց ի վեր հայկական դյուղ լինելու փաստը հաստատել են նաև XIX դարակազմի վրացի ճանապարհորդները: Վրացի անանուն հեղինակը, որն իր ճանապարհորդությունը սկսել էր Իկոթից 1806 թ. հունվարի 7-ին, նշում է, որ փետրվարի 6-ին հասել էր հայկական Սաղիան գյուղ. «Փետրվարի 6-ին իջեանցինք հայկական Սաղիան գյուղում: Այնտեղ հայկական մի եկեղեցի կար, լավ կառուցված, սրբատաշ քարով»⁷⁰⁵: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանը երկրամասում չընդգայելու ժամանակ եղել է նաև Սաղիանում և գյուղի վերաբերյալ թողել է հետևյալ ուշադրավ տեղեկությունը. «Կացեալ ի սին գեղջ ս չ բագում ժամս անցի անտի ի գիւղն Սաղիան, որ մերձ է ի քաղաքն Շամախույ, բնակիչք են Հայք, տունք յիսուն, ունին զայգիս բազումս...»⁷⁰⁶:

Սաղիանում է գտնվել Շամախիի թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնը՝ Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը: Թեև մատենագրական աղբյուրները վանքի հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդում, այնուհանդերձ պատմությունը վկայում է, որ վանքը գոյություն է ունեցել վաղ միջնադարից⁷⁰⁷: Պատմությունն ավանդում է, որ Սաղիանի վանքը հիմնադրվել է Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից այդ վայրերում նրա առաքելության ժամանակ: Այդ մասին տեղեկանում ենք նաև «Նոր-դարին» 1887 թ. նոյեմբերի 24-ի ոմն «Դ. Գ.»-ի հղած թղթակցությունից, որում ասված է. «Շամախիից 18 վերսա հեռաւորութեամբ գէպի հարաւ գտնվում է Սաղիանի ս. Ստեփաննոս վանքը մի վայելուչ բարձրահայտաց գիւրքի վերայ, որ, ըստ աւանդութեան տեղաբնակների, հիմնուած է Ս. Մեսրոպը Թարգմանչից՝ նրա այս

հիմնել էր եկեղեցի և այնտեղ դրել Սբ. Չաքարիայի և Սբ. Պանդարեոնի մատուցների մի մասը. «Եւ տարեալ զամենատորք նշխարս վկայիցն ի մեծ բաղարն Յրի Աղուանից իշխանութեանն՝ շինէր փոքրիկ եկեղեցի և դնէր անդ մեծ զոլոթութեամբ մասս ինչ յարեմեն Չաքարիայ և ի նշխարաց սրբոյն Պանդարեոնի...» (Կաղանկատացի, էջ 37):

⁷⁰⁰ Տես Հարությունյան Բ., Լիլիթի տեղադրության հարցի շուրջը, էջ 123:

⁷⁰¹ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁷⁰² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, էջ 859:

⁷⁰³ Սաղիանի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին XIX դ. վերջին գտնվել է կիսավեր վիճակում (տես Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 19):

⁷⁰⁴ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, էջ 624:

⁷⁰⁵ Տես Կարապետյան Մ., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 60:

⁷⁰⁶ Չորանյան Պ., Կրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, էջ 151:

⁷⁰⁷ Ջալալեանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 394:

⁷⁰⁸ Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի մասին տես Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմությունը (դասախոսության տեքստ), Երևան, 2007:

կողմերը եկած ժամանակը»⁷⁰⁸: Սաղիանուժ քրիստոնեական տաճարի կառուցման և այդտեղ հոգևոր իշխանության հաստատման հանդամանքն ինքնին փաստում է այդ վայրում հնուց ի վեր քրիստոնեական ավանդույթների առկայությունը մասին: Սաղիան գյուղի և համանուն վանքի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանված պատմաբան և զբոյգ Երեմիա Զեյնակի Բյուզնդյանի կողմից Կ. Պոլսում 1691 թ. կազմված «Հայ եկեղեցու մեծ քարտեզ»-ում, որտեղ ասված է. «Եպիսկոպոսարան (եպիսկոպոսանիստ - Գ. Ս.) Սաղիանու վանք»⁷⁰⁹: Մակար եպս. Բարխուտարյանցի վկայությամբ՝ գյուղում, տեղաբնիկ հայերից բացի, ապրել են նաև Նախիջևանից, Իրանից և Արցախից գաղթածները. «Բնիկ տեղացի է ժողովրդեան կէս մասն, իսկ Հին-Նախիջևանից, Պարսկաստանից և Արցախից գաղթած են՝ միւս կէս մասն»⁷¹⁰: 1828 թ. հուլիսի 9-ին և 28-ին տեղի ունեցած երկրաշարժերի պատճառով գյուղում ավերվել էր 247 տուն և 30 խանութ-կրպակ⁷¹¹: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 160⁷¹², իսկ 1863 թ.՝ 102 ծուխ՝ 543 բնակչով (303 ար., 240 իգ.)⁷¹³: 1865 թ. օգոստոսին Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցի այցելություն ժամանակ գյուղն ունեցել է 75 ծուխ⁷¹⁴: Հարկ է նկատել, որ այդ թիվն անհավանական է, քանզի հնարավոր չէ, որ երկու տարվա ընթացքում այդ աստիճան կտրուկ նվազեր բնակչությունը: 1873 թ. ծխերի թիվը հասել է 116-ի՝ 632 բնակչով (347 ար., 285 իգ.)⁷¹⁵: 1886 թ. ծխերի թիվը դարձյալ աճել է՝ հասնելով 160-ի՝ 936 բնակչով (481 ար., 455 իգ.)⁷¹⁶: 1890 թ. վիճակագրական ավյալները մնացել են անփոփոխ՝ 160 ծուխ՝ 936 բնակչով (481 ար., 455 իգ.)⁷¹⁷:

ՓԱՆՐԱԶՈՒԾ: Գտնվում էր Աղսու գետակի ձախ կողմի բարձրավանդակի վրա՝ Սաղիան գյուղից 5-6 կմ հյուսիս: Գյուղի հնությունը վկայություն են հյուսիսարևմտյան ծայրին, Աղսու գետի հովտին նայող թևք անտառածածկ սարավանջին հասարակ քարով և կրով կառուցված վանքը, որը հայտնի էր Մեխլու վարդապետի (ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ գուցե նաև Միքայել վարդապետի) անվամբ⁷¹⁸: Հուշարձանախմբի ուսումնասիրությունը առաջինը զբաղվել է Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցը, որը սեղանների ժամանակ ավերակ վանքի մնացորդների տեղում գտել է խաչքարեր և զանազան անձնանուններով հիշատակային արձանագրություններով ու անարձանազիր քարեր: Ինչպես օրինակ. «Շահումին. թ. ԶԿԲ. (1513)», «Միքայել էրեց. թվ. ՌԿԸ. (1619)», «Սուրբ Խաչս բարեխաւս Գրիգոր քահանայ Տէր Կարապետին. թվ. ՌԿԸ (1619)», «Սուրբ Խաչս բարեխաւս Աւաքին»⁷¹⁹ և այլն: XVIII դ. վերջերին գյուղում բնակություն է հաստատվել Արցախի Տող և Ծամձոր գյուղերից⁷²⁰: «Սաղիանի խճուղիից արևմուտք, Աղսու գետի թևքովեան վերայ կա մի փոքր զիւղ հայաբնակ, շատ վաղուց գաղթած Ղարաբաղի երկրից Փախրաքուշ անունով»⁷²¹, - գրում է Գ. Քաջբերունին: 1863 թ. գյուղն

⁷⁰⁸ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1887, նոյեմբերի 24, № 202:

⁷⁰⁹ Uluhogian G., Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo, Ravenna, 2000, p. 51.

⁷¹⁰ Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 174:

⁷¹¹ Տե՛ս CHM-1859-1864, ցր. 87.

⁷¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 104:

⁷¹³ Տե՛ս CHM-1859-1864, ց. IV, ցր. 29.

⁷¹⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁷¹⁵ Տե՛ս CHM-1873, տես նաև «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, նոյեմբերի 3, № 42:

⁷¹⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁷¹⁷ Տե՛ս Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 174:

⁷¹⁸ Տե՛ս Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁷¹⁹ Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁷²⁰ Տե՛ս Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷²¹ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 28:

ուռնեցել է 14 ծուխ՝ 75 բնակչով (44 ար., 31 իգ.)⁷²²; 1865 թ.՝ 12-ը⁷²³: 1873 թ. տվյալներով՝ ծխերի թիվը նվազել է մինչև 11՝ 49 բնակչով (28 ար., 21 իգ.)⁷²⁴: 1886 թ. ծխերի թիվն արդեն աճել է՝ Հասնելով 16-ի՝ 70 բնակչով (39 ար., 31 իգ.)⁷²⁵: 1890 թ. դրույթյամբ գյուղն ուռնեցել է 17 ծուխ՝ 75 բնակչով (40 ար., 35 իգ.)⁷²⁶:

ՔԱԼԱՆԱՆ: Գտնվում էր Քարքանջի արևելյան կողմում՝ Շամախիից մոտ 10 կմ հարավ՝ մի գոգավոր սարահարթում⁷²⁷: Գյուղի հայ բնակչույթյան տեղաբնիկության վերաբերյալ պահպանվել են իրարամերժ տեսակետեր: Ըստ Մակար Կար. Բարխուտարյանցի՝ «...բնակիչք հայ և բնիկ տեղացի»⁷²⁸, իսկ «Նոր-դարի» մի տեղեկության համաձայն՝ «Քեալախանիի ժողովուրդը գաղթած է Պարսկաստանից, մի քանի դարեր առաջ»⁷²⁹: Փաստերի համադրումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ գյուղի տեղաբնիկ հայ բնակիչների թիվը համալրվել է Իրանից գաղթած հայերով: Գ. Քաջբերունին գրում է, որ գյուղը նախապես գտնվել է Շամախիի մոտակայքում՝ «Ալլահ-Ակպար» անվամբ բլրի լանջում: Սակայն հետագա ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառներով գյուղացիները վերաբնակվել են թաթարական հին ափերակ Շխար գյուղատեղում և հիմնել Քալախան անվամբ գյուղը⁷³⁰: 1853 թ. այն ուռնեցել է 33 ծուխ⁷³¹, իսկ 1863 թ. տվյալներով՝ ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով 48-ի՝ 281 բնակչով (149 ար., 132 իգ.)⁷³²: 1865 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ 40, և գյուղը եղել է գուտ հայաբնակ⁷³³: 1873 թ. Քալախանն ուռնեցել է 79 ծուխ՝ 343 բնակչով (180 ար., 163 իգ.)⁷³⁴, 1874 թ. կեսերին՝ 81⁷³⁵, իսկ 1886 թ. ծխերի թիվն արդեն հասել էր 86-ի՝ 379 բնակչով (218 ար., 161 իգ.)⁷³⁶: 1890-ին թեև ծխերի թիվը մնացել է նույնը՝ 86, սակայն աճել է բնակիչների թիվը՝ հասնելով 401-ի (215 ար., 186 իգ.)⁷³⁷:

ՔԱՎԱՆՏ⁷³⁸: Գտնվում էր Գարդման դեպի ձախ ավի անտառազուրկ սարահարթի վրա⁷³⁹: «Զուռ հայաբնակ Քեալանդի գիւղը,- գրում է Գ. Քաջբերունին,- ունի բարձր հարթ գիրք և գրառում է լսողոյի ընդարձակ այգիների կենարոնը, ուր ձուռ ու մուր փողոցներում շարեշար կանգնած են մի յարկանի և երկյարկանի քարաշեն տները իրենց պատշգամբներով»⁷⁴⁰: 1863 թ. այս գյուղն ուռնեցել է 64 ծուխ՝ 507 բնակչով (261 ար., 246 իգ.)⁷⁴¹: 1865 թ.

⁷²² Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄՐ. 29.

⁷²³ Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 258:

⁷²⁴ Տե՛ս CHM-1873.

⁷²⁵ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁷²⁶ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷²⁷ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 72:

⁷²⁸ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 166:

⁷²⁹ Քալախանի, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, նոյեմբերի 28, № 187:

⁷³⁰ Տե՛ս Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., Բ. 9:

⁷³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, Բ. 99:

⁷³² Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄՐ. 29.

⁷³³ Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 230:

⁷³⁴ Տե՛ս CHM-1873.

⁷³⁵ Տե՛ս ССОК, Դ. III, ԵՄՐ. 450.

⁷³⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁷³⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 166:

⁷³⁸ Հ. Զյուրտյանի հրատարակած ձեռագրում Դանիէլ արքեպ. Շահնագարյանցի կողմից տեսրակի լուսանցքում Քավանտը նշված է եղել նաև «Քավանդ» ձևով (տե՛ս Քիրտեան Զ., Շահեկան վիճակագրական ուղեգրություն մը Շամախիի հայոց մասին, «Հասկ», Անթիլիաս (Պէյրոս), 1960, Իժժ տարի, № 11-12, էջ 452):

⁷³⁹ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 184:

⁷⁴⁰ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., Բ. 62:

⁷⁴¹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄՐ. 31.

ծխերի թիվը հասել է մոտ 100-ի⁷⁴²: 1873 թ. տվյալներով, թեև ծխերի թիվը նվազել է՝ 74, սակայն աճել է բնակչության թիվը՝ հասնելով 529-ի (288 ար., 241 իգ.)⁷⁴³: 1886-ին ծխերի թիվն աճել է՝ կազմելով 84՝ 562 բնակչով (304 ար., 258 իգ.)⁷⁴⁴: 1890 թ. թեև ծխերի թիվը մնացել է նույնը, սակայն աճել է բնակչության թիվը՝ հասնելով 566-ի (308 ար., 258 իգ.)⁷⁴⁵:

ՔԱՐՔԱՆՋ: Գավառի բաղամամարդ գյուղերից մեկն էր: Գտնվում էր Քալախան գյուղից արևմուտք, նրանից 7 կմ հեռավորության վրա և Շամախից 9-10 կմ հարավ-արևմուտք՝ մի բարձրալանդակ սարալանջի վրա⁷⁴⁶: XIX դարի վերջերին գյուղ այցելած Գ. Քաղբերունին ճամփորդական նոթերում գրում է. «Գնանք այժմ զուտ հայաբնակ Քերքենը գիւղը, որ հետու է Քալախանայից: Նա դրուած է վերջին գիւղի և Մատրասայի միջև մի սարալանջի վերայ, որ բարձր նայում է դէպի հիւսիս՝ դէպի Շամախի»⁷⁴⁷: Քարքանջը աղբյուրներում հիշատակվում է նաև Հին Քարքանջ⁷⁴⁸ կամ Մեծ Քարքանջ ձևերով⁷⁴⁹: Ամենայն հավանականությամբ, այդպես է նշվել այն պատճառով, որ տարբերակի Շամախի գավառում եղած Դարա-Քարքանջ անունով մեկ այլ գյուղից: Քարքանջիների տեղաբնիկ լինելու վերաբերյալ կան իրարամերձ տեսակետեր: Այսպես՝ ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ քարքանջեցիք գաղթել են ինոյ քաղաքից և հարակից գյուղերից «Քարքանջի բնակիչքն լեզուով, սովորութիւնով եւ ամեն բանով երեւում են, որ Պարսկաստանի ինոյ քաղաքիցը, կամ գիւղերիցն են գաղթել. մի քանի դար առաջ: Եւ իսկապէս Թոռնաւան»⁷⁵⁰ գաւառիցն են, որ այժմ Չորսայ մըհայ՝ հանդէս Նախիջևանայ՝ յայնկոյս երասխայ»⁷⁵¹: Ըստ Մովսէս Կոս. Բարխուտարյանցի՝ «Քարքանջի բնակիչք ամբողջապէս հայ են և բնիկ տեղացի»⁷⁵²: «Մշակում» տպագրված Ս. Սարգիսբեկյանի հոդվածում ասվում է, որ քարքանջիները գաղթել են Հայաստանից՝ Անիից. «Քարքանջը, ինչպէս երեւում է և՛ տեղական լեզուից, պիտի գաղթած լինի Հայաստանից, տեղական աւանդութեամբ՝ Անիից»⁷⁵³:

Տարածամանակյա վիայությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ գյուղում տեղաբնիկ հայերից բացի, հաստատվել են նաև այլ վայրերից եկած հայ ընտանիքներ: Քարքանջ գյուղի հնությունը փաստում է գյուղի ղերեզմանատան հյուսիսային կողմի՝ մի բարձրադիր վայրում, կառուցված երկրամասի ամենահին մատուռներից մեկի՝ Սբ. Սահակը, որը XV-XVI դդ. կառույց է⁷⁵⁴: Տակավին XVIII դարի սկզբներին Քարքանջը և շրջակա գյուղերը հիմնակա-

⁷⁴² Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 261:

⁷⁴³ Տե՛ս CHM-1873.

⁷⁴⁴ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁷⁴⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 184:

⁷⁴⁶ Տե՛ս «Վտակ», Թիֆլիս, 1908, մայիսի 8, № 97:

⁷⁴⁷ Քաղբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 12:

⁷⁴⁸ Տե՛ս Սատենադարան, Կարողիկոսական պիվան, իղյ. 32, վավ. 219, ք. 4:

⁷⁴⁹ Տե՛ս Սարգիսբեկեան Մ., Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, № 62:

⁷⁵⁰ Թոնրավան կամ Թոռնավան գավառը գտնվում էր Սև Հայքի Վասպուրական աշխարհում՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում (տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 190) Սեսրուպ արքեպ. Սմբատյանցը քյուրիմացաբար Թոռնավանը մուլիագնում է ուշ ժամանակների Խոյի Չորսի շրջանին:

⁷⁵¹ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140, 168:

⁷⁵² Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., 164:

⁷⁵³ Սարգիսբեկեան Մ., Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, մարտի 21, № 62:

⁷⁵⁴ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 74: Ավանդության համաձայն՝ Սբ. Սահակ մատուռը կառուցվել է ազգությանը պարսիկ, ոմն Յուսուֆի գերեզմանի տեղում, որն, օժվելով քրիստոնյա, վերանվանվել էր Սահակ և քրիստոնեությունը քարոզելու նպատակով շրջագայել Երվանդում, Իրանում, Հայաստանում և Վրաստանում. «Մա էր մայրաքաղաքեն Շահաստանայ, որ է Թարթեզ, ազգաւ Պարսիկ և հաւատովն Տաճիկ... Եւ այնպէս շրջագայեալ ի Բրդուսան, ի Պարսկաստան, ի Հայաստան, ի Վրաստան, յԱտրիստան, ի Բաղդատ և յայլ բազում տեղիս՝ քարոզու-

նում հայաբնակ լինելու իրողությունը փաստում են երկրամասում շրջադայած հվրոպացի ճանապարհորդները: Ինչպես օրինակ՝ Բարբանջի հայ բնակչության թիվ վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություն է թողել 1703 թ. օգոստոսին գյուղ այցելած հոլանդացի նկարիչ և ճանապարհորդ Կոռնել Լե Բրուեինը: «Մենք անցանք մի քանի գիւղերով՝ բնակեցուած հիմնականում հայերով, գրում է նա, և ժամը իննի մօտերը հասանք Բերքենջ («Kirkins»)՝ բերդի լարձունքի վրայ գտնուող մի գիւղ, որը ծածկուած է խողովատունկերով: ... Այս գիւղը շուրջ 200 ընտանիք ունի»⁷⁵⁵: 1853 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունեցել է 143 ծուխ⁷⁵⁶: 1863 թ. ծխերի թիվն աճել է հասնելով 147-ի՝ 892 բնակչով (467 ար., 425 իգ.)⁷⁵⁷: 1865 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ 122⁷⁵⁸: 1873 թ. գյուղն ունեցել է 182 ծուխ՝ 1029 բնակչով (573 ար., 456 իգ.)⁷⁵⁹: 1874 թ. կեսերին ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով 186-ի⁷⁶⁰: 1886-ին ծխերի թիվը կարուկ փոխվել է՝ հասնելով 231-ի՝ 1317 բնակչով (714 ար., 603 իգ.)⁷⁶¹: 1890 թ. թեև ծխերի թիվը մնացել է անփոփոխ՝ 231, սակայն բնակչությանը նվազել է՝ 1308 (705 ար., 603 իգ.)⁷⁶²:

ՔՈՂՈՒՏ (ՔՅՈՎԼՈՒՉ): Գտնվում էր Գյուրջևանից 5-6 կմ հարավ-արևելք՝ Աղսու գետի աջ բարձրադիր անտառածածկ սարալանջին: Գյուղը համալրել են Արցախի Վարանդա գավառի Ավետարանոց, Ծովատեղ, Մամնա, Ղալախան և Հարար գյուղերից եկածները⁷⁶³: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 27 ծուխ⁷⁶⁴: 1863 թ. ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով 54-ի՝ 278 բնակչով (163 ար., 115 իգ.)⁷⁶⁵, որի 1/5-ը կազմել են սուենի կովկասյան թաթարները⁷⁶⁶: Ըստ այդմ՝ Հայերը կազմել են 185, թաթարները՝ 93 մարդ: 1873 թ. տվյալներով՝ ծխերի թիվը դարձյալ եղել է 54, սակայն բնակիչների թիվն աճել է՝ հասնելով 397-ի (203 ար., 143 իգ.)⁷⁶⁷: Նույն թվականի դրությամբ գյուղում նկատվել է կովկասյան թաթարների թիվ նվազում: նրանցից մնացել էր ընդամենը 3 ծուխ՝ 13 բնակչով (7 ար., 6 իգ.)⁷⁶⁸: 1874 թ. գյուղն ունեցել է 61 ծուխ հայ բնա-

րեամբ աճել գրագունս ի հատաս Բրիտոսի... Եւ յետոյ երթալ ի Շրտան ի քաղաքն Շամախի՝ և յորդատառ վայրս պետութեամբ քարոզեաց անդ գ. Բրիտոսու, և գրագունս յուստորեաց ի յոյս աստուածգիտութեան» (Հայոց նոր վիպերը (1155-1843), գիտական հրատարակութիւն բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատութեամբ, բնագրական տեղեկութիւններով և ծանօտութիւններով, և ձեռագրերի, նահատակների, յաստի անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով: Աշխատութեամբ՝ Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 209, 213): Թեև պարսիկները փորձել են Յոսուֆին հետ պահել քրիստոնեական հավատքից, սակայն նա մնացել է անդրդվելի, որի պատճառով էլ 1417 թ. ապրիլի 18-ին նահատակվել է նրանց կողմից (տես նույն տեղում, էջ 213, հմմտ. Միրայել Չամչյանց, հ. Գ., էջ 440-441): Մատուռի մասին տեղեկություն է բողել նաև 1703 թ. օգոստոսին Բարբանջ ժամանած Կոռնելի Լե Բրուեինը: Ըստ նրա՝ «Այստեղ (Քարբանջում - Գ. Ս.) քարաշեն մի վանք կա՝ սրբի գերեզմանով, որին կոչում էին Սահակ վարդապետ («Sahach Viartapect»)։ ... Այստեղ տոն օրերին մոտ են վառում և ճաշում գերեզմանի կողքին: Քանի որ ես եկել էի կիրակի օրով, այնտեղ շատ մարդ գտա և ինձ քաղաքավարի ձևով ճաշի հրավիրեցին» (Voyage de Corneille Le Brune, t. III, p. 502-503, տես նաև Թաքիրյան Է., նշվ. աշխ., էջ 21): Մատուռը վերաշինվել է 1734-1735 թթ., Պողոս բեկ Լալայանի կողմից (տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 2):

⁷⁵⁵ Voyage de Corneille Le Brune, t. III, p. 502-503, տես նաև Թաքիրյան Է., նշվ. աշխ., էջ 21:

⁷⁵⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, ք. 10-13:

⁷⁵⁷ Տես CHM-1859-1864, ց. IV, ցր. 29.

⁷⁵⁸ Տես Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարտ», 1870, № ԺԱ, էջ 230, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁷⁵⁹ Տես CHM-1873.

⁷⁶⁰ Տես ССОК, т. III, ցр. 450.

⁷⁶¹ Տես ССДНЗКИПС-1886.

⁷⁶² Տես Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 164:

⁷⁶³ Տես նույն տեղում, էջ 180:

⁷⁶⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99:

⁷⁶⁵ Տես CHM-1859-1864, ց. IV, ցр. 29.

⁷⁶⁶ Տես նույն տեղում:

⁷⁶⁷ Տես CHM-1873.

⁷⁶⁸ Տես նույն տեղում:

կիչ⁷⁶⁹: 1887 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ Հասնելով 52-ի⁷⁷⁰: 1886 թ. ծխերի թիվը կրկին նվազել է՝ 49՝ 337 բնակչով (220 ար., 177 իգ.)⁷⁷¹: Նույն թվականին կովկասյան թաթարներն ունեին 3 ծուխ՝ 21 բնակչով (11 ար., 10 իգ.)⁷⁷²: 1890 թ. գրությամբ գյուղն ունեցել է 52 ծուխ՝ 411 բնակչով (222 ար., 189 իգ.)⁷⁷³:

Շամախիի դավառում վերոնշյալ գյուղերից բացի, 1886 թ. գրությամբ փոքրաթիվ Հայեր են ապրել նաև Շամախիի մերձակայքում գտնվող թաթարական Բասխալ գյուղում՝ 1 ծուխ (20 ար., 17 իգ.)⁷⁷⁴: Գավառի նախալեռնային դոտում եղել են Հայկական մի շարք գյուղեր ևս, որոնք ժամանակի պատմական ղեկավարի բերումով դատարկվել կամ գավառափոխվել են⁷⁷⁵:

Այսպիսով՝ ըստ 1853-1890 թթ. տվյալների՝ Շամախու գավառի Հայկական գյուղերում բնակչության թվի շարժընթացը և փոփոխություններն ունեն Հետևյալ սղատկերը⁷⁷⁶:

Ա ու տ ա ա կ № 5

Բնակավայր	1853	1861	1863	1863	1873	1873	1886	1886	1890	1890
	Ծուխ	Ծուխ	Ծուխ	Բնակիչ	Ծուխ	Բնակիչ	Ծուխ	Բնակիչ	Ծուխ	Բնակիչ
Արխաուտ	-	31	32	214	40	262	46	336	46	338
Բաևիլիան	17	30	30	196	30	208	36	231	36	232
Բիլիստան	24	20	32	169	28	154	31	151	31	155
Գյուրդաշեն	-	17	23	124	27	144	30	150	30	151
Գյուրջաշեն	-	-	17	69	14	45	-	-	17	67
Գյուրջևան	100	120	131	874	175	1027	240	1215	240	1220
Դարա- Քարբանց	-	21	26	161	30	176	38	217	38	209
Դվարի	-	12	12	74	11	70	17	96	17	96
Չարգարան	57	119	94	655	94	764	103	1009	163	1027
Չարխու	-	18	21	130	22	127	22	151	22	143
Թալիշ	-	15	60	334	28	106	18	68	18	65
Խանիշեն	-	20	32	167	31	154	39	211	39	206
Հնդար	83	101	87	314	90	533	125	666	131	731
Կաջար	-	22	25	156	32	205	37	225	37	225
Մաարասա	234	340	281	1784	374	2187	483	2774	566	278
Մեխարի	40	40	59	309	59	397	87	495	80	498
Միրիշեն	-	7	34	187	16	86	20	134	12	75
Նորշեն	-	8	14	85	17	88	16	75	16	76
Սադիան	160	75	102	543	116	632	160	936	162	936
Փախրաբուշ	-	10	14	75	11	49	16	70	16	75
Քարախան	33	44	48	281	79	343	86	379	86	401
Քարբանց	143	123	147	892	182	1029	231	1317	231	1308
Քոնիտն	27	31	54	185	54	346	49	397	52	411
Քավանա	52	101	64	507	74	529	84	562	84	566
Ընդամենը	1050	1325	1682	8485	1634	9661	2015	11.865	2170	9489

⁷⁶⁹ Տե՛ս ԸՍՕԿ, տ. III, սթր. 460.

⁷⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 104, ք. 33:

⁷⁷¹ Տե՛ս ՇՃՆՀԿԻՍ-1886.

⁷⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁷³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., ցշվ. աշխ., էջ 180:

⁷⁷⁴ Տե՛ս ՇՃՆՀԿԻՍ-1886.

⁷⁷⁵ Նորշեն գյուղից 1 կմ արևմուտք՝ Գյանդիսան քաթարական փոքր գյուղից 0,3 կմ հեռավորության վրա՝ հրվանդանս բլրից տարածված են եղել հայկական հնագույն գերեզմանոցի մնացորդները՝ քվագրված XV-XVI դդ.: Հայկական հին գերեզմանոց է պահպանվել նաև Նորշենից 18 կմ հյուսիս-արևելք՝ Քյալվա քաթարական գյուղի մոտ (տե՛ս Կարապետյան Մ., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, էջ 68):

⁷⁷⁶ Այլուսակը կազմված է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99; Սմբատեանց Մ., ցշվ. աշխ., էջ 138-139; ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, սթր. 27-32; ՇՄ-1873; ՇՃՆՀԿԻՍ-1886 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

XIX դարի երկրորդ կեսին՝ տարբեր տարիների ընթացքում անցկացված պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ Շամախիի գավառի (առանց քաղաքի) հայ բնակչության տեղաշարժն ուներ հետևյալ պատկերը. 1863 թ. կազմում էր 8735 (4735 ար., 4000 իգ.)⁷⁷⁷, 1873 թ.՝ 9661 (5299 ար., 4362 իգ.)⁷⁷⁸, 1886-ին՝ 11865 (6433 ար., 5432 իգ.)⁷⁷⁹: Գավառում ազգաբնակչության թիվը նվազեց 1892 թ. հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում բռնկված խուլերայի պատճառով: Հիվանդացի էր 5824 և մահացել 2315 մարդ⁷⁸⁰: 1897 թ. գավառում հայ բնակչության թիվը 11768 էր (5995 ար., 5773 իգ.)⁷⁸¹՝ ամբողջ բնակչության 11,6%-ը:

Այսպիսով՝ ըստ 1863-1897 թթ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալների՝ Շամախիի գավառի (ներառյալ քաղաքը և թաթարական Բասխալ գյուղը) հայ բնակչության շարժը-թացն ուներ հետևյալ պատկերը⁷⁸².

Աղյուսակ № 6

1863 ⁷⁸³		%	1873		%	1886		%	1897		%
ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.	
4635	3850	9,8	8239	6599	15,2	9143	6721	13,6	7269	7014	11,72
8485			14838			15864			14283		

⁷⁷⁷ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ժր. 27-32.

⁷⁷⁸ Տե՛ս ՇՄ-1873, տե՛ս նաև ՇՇՈԿ, Կ. V..

⁷⁷⁹ Տե՛ս ՇՇԻՅԿԻՍ-1886.

⁷⁸⁰ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 20, № 148:

⁷⁸¹ Տե՛ս ՍՄՈՐԻ-1897, տաբլիցա XIII, ժր. 53.

⁷⁸² Աղյուսակը կազմված է ըստ ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ժր. 27-32; ՇՄ-1873; ՇՇԻՅԿԻՍ-1886; ՍՄՈՐԻ-1897, տաբլիցա XII, ժր. 50, տաբլիցա XIII, ժր. 53, տաբլիցա XIV, ժր. 68-69 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

⁷⁸³ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 1863 թ. ցուցակներում Քոնիում և Հնդար գյուղերին վերաբերող տվյալներում հայերի և կովկասյան բաթարների սեռային կազմը տրված է միասին՝ աղյուսակում հայ բնակչության սեռերի թիվը տրված է մոտավոր:

Բ. ԳՅՈՔՉԱՅԻ ԳԱՎԱՈՒ

Գյոքջայի գավառն ընկած էր Կոկիսոն (Գյոքջայ) գետակի ձախ ափին՝ գաշտաբերանի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի միջև⁷⁸⁹: Հյուսիսից այն սահմանակից էր Ղուբայի, հարավից՝ Ջավաթի և Կուր գետով՝ Շուշիի գավառներին, արևելքից՝ Շամախի, արևմուտքից՝ Նուխի (Շաքի) և Արեւ գավառներին: Գյոքջայի գավառի տարածքը կազմել է 4.156,9 քառ. կմ⁷⁹⁰:

ԳՅՈՔՉԱ (ԳՅՈՔՉԱՅ) ԱՎԱՆ: Գալառի կենտրոնն էր 1873 թ. հիմնադրված Գյոքջա ավանը, որն աղբյուրներում հիշատակվում է նաև որպես գյուղաքաղաք⁷⁹¹: Դեռևս XVII դարի 40-ական թվականների սկզբներին երկրամաս այցելած թուրք ուղեգրող Էվլիյա Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ Շամախիի բարեչեն գյուղերի թվում հիշատակում է նաև «Գյոք-սու» անվամբ մեծ գյուղը, որն ուներ 700 տուն, ալբիներ և պարսեղներ⁷⁹²:

Հայ բնակչութունն այստեղ հիմնականում հաստատվել է Շամախիից և Նուխիից⁷⁹³, մեծ մասամբ զբաղվել է առևտրով, դերձակությամբ, կոշիկաարտությամբ, զինեղործությամբ ու դարբնությամբ: 1886 թ. տվյալներով՝ ավանում հայերի թիվը 189 էր (117 ար., 72 իգ.)՝ ամբողջ բնակչության 29,44%-ը⁷⁹⁴: 1890 թ. դրությամբ այդ թիվը պակասել է՝ հասնելով 172-ի⁷⁹⁵: Ավանի հայերի հանդանակությամբ 1893 թ. կառուցվել է մատուռ⁷⁹⁶: 1897 թ. տվյալներով՝ ավանի ազգաբնակչությունը 2201 (1348 ար., 853) էր, որից հայ՝ 296 (181 ար., 115 իգ.)⁷⁹⁷, ամբողջ բնակչության 13,4%-ը: Բնակչության թվով թաթարներից՝ 1507 (68,5%) հետո հայերը զբաղեցրել են երկրորդ տեղը⁷⁹⁸:

* * *

1886 թ. բնառնական տվյալների համաձայն՝ Գյոքջայի գավառը բաժանված էր 76 գյուղական համայնքների միջև և ուներ 143 բնակավայր, որից հայկական էր 21-ը⁷⁹⁹: Հայկական գյուղերը տեղաբաշխված էին Կոկիսոն (Գյոքջայ) գետակից դեպի արևելք՝ մինչև Գարգման գետը:

Այդ գյուղերն էին.

ԱՉԱՅԻՇԵՆ (ՆՈՐՇԵՆ): Գալառի մարդաշատ գյուղերից էր: Գտնվում էր Ղալակա և Ուշտալ հայկական գյուղերի միջև. «Աղայիչէն է զիւղ կառուցեալ ի սարաղաշտ տեղւոջ»⁸⁰⁰:

⁷⁸⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 190:

⁷⁹⁰ Տե՛ս Аделов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 1-2, տե՛ս նաև СММ-1859-1864, стр. 2.

⁷⁹¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁷⁹² Տե՛ս Էվլիյա Չելեբի, էջ 91-92:

⁷⁹³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁷⁹⁴ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁷⁹⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁷⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8865, ք. 16, տե՛ս նաև «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, փետրվարի 14, № 19:

⁷⁹⁷ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53.

⁷⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, стр. 52-53.

⁷⁹⁹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, стр. XI.

⁸⁰⁰ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 207:

Գյուղի նոր բնակիչները եկել էին Արցախի Սաչեն, Զրաբերդ և Վարանդա գավառների գյուղերից⁷⁹⁶: Ս. Կարապետյանը 1984 թ. Ազախիչենում եղած ժամանակ զրուս էր, որ տեղում պահպանված ամենահին տապանաքարը թվագրված է 1796 թ., որը կրում էր հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է տապան Մուսա Եկանի որդի Դանէլ/ին/, ՌՄԽԵ (1796) թվի/ն/»⁷⁹⁷: Որ գյուղը հնարնակ հայերից բացի, հետագա ժամանակներում համարվել է արցախահայերով, փաստում են վիճաբար արձանագրությունները: Այսպես՝ գյուղի գերեզմանատան արձանագիր տապանաքարերի մեջ մեծ թիվ են կազմել այնպիսիները, որոնց վրա նշված են եղել հանգուցյալների՝ ծագումով արցախցի լինելու փաստերը: Օրինակ. «Այս է տապան զարապաղցի Հրապետի որդի Յարութիւն, ՌՄՀԴ թվի/ն/, (1825)»⁷⁹⁸: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 58 ծուխ⁷⁹⁹, իսկ 1863-ին ծխերի թիվը հասնում էր 67-ի՝ 484 բնակչով (239 ար., 245 իգ.)⁸⁰⁰: 1865-ին ծխերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 55-ի⁸⁰¹: 1873 թ. գյուղն ունեցել է 71 ծուխ՝ 525 բնակչով (286 ար., 239 իգ.)⁸⁰², 1886 թ.՝ 83 ծուխ՝ 712 բնակչով (395 ար., 317 իգ.)⁸⁰³: 1890 թ. թեև ծխերի թիվը մնում էր նույնը, սակայն նվազել էր բնակչությունը թիվը՝ 693 (386 ար., 307 իգ.)⁸⁰⁴:

ԱՂՐՈՒԱՂ: Գտնվում էր Ավանաչեն գյուղից հյուսիս-արևելք: Այստեղ հաստատվել էին Արցախի Շոշ, Ավետարանոց, Հազրութ և Զանգեզուր գավառի խնձորենի գյուղերից եկածները⁸⁰⁵: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 21 ծուխ⁸⁰⁶: 1863 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 19-ի՝ 124 բնակչով (65 ար., 59 իգ.)⁸⁰⁷: 1873-ին այդ թիվը դարձյալ նվազել է՝ հասնելով 18-ի՝ 110 բնակչով (62 ար., 48 իգ.)⁸⁰⁸, իսկ 1886-ին ծխերի թիվը նորից աճել է՝ հասնելով 23-ի՝ 120 բնակչով (66 ար., 54 իգ.)⁸⁰⁹: 1890 թ. գրություններ ծխերի և բնակչությունը թիվը մնացել է անփոփոխ⁸¹⁰:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ: Գավառի հայահոծ գյուղերից էր: Գտնվում էր Գարդման գետի աջ ափին՝ դոգավոր հովտի հարավահայաց լանջին՝ Շամախից 14 կմ հարավ-արևելք՝ մի գեղատեսիլ վայրում⁸¹¹. «Յևտ տեսանելոյ զԳարդման գնացի ընդ անձուկ ճանապարհաւ ի գիւղն Աւանաշէն, շինեալ ի բարեբեր հովիտս նահանգին Գարդմանու... շրջապատն թաւ անտառ, օղն և ջուրն առողջարար, և հայեցուածքն վայելուչ»⁸¹², - գրել է Սարգիս արքեպ. Զալալյանցը: Գյուղի հիմնադրման պատմությունն անդրադարձողները դրա անունը կապում են XVIII դ. սկզբի Արցախի սղնախների մղած ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարներից մեկի՝

⁷⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹⁷ Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Եւանսխու Գարգման գավառում, էջ 50, նույնի՝ Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 17:

⁷⁹⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁸⁰⁰ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, Եր. 32:

⁸⁰¹ Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 320, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁸⁰² Տե՛ս ՇՄ-1873:

⁸⁰³ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄ-1886:

⁸⁰⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 207:

⁸⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193, տե՛ս նաև Լեո, Հայոց պատմություն, Կ. Գ, գիրք Բ, էջ 405:

⁸⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸⁰⁷ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, Եր. 30:

⁸⁰⁸ Տե՛ս ՇՄ-1873:

⁸⁰⁹ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄ-1886:

⁸¹⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 193:

⁸¹¹ Նույն տեղում, էջ 194, տե՛ս նաև Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 17:

⁸¹² Զալալեանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 393:

Ավան հարյուրապետի հետ: Սարգիս արքեպ. Զալալյանցն այդ առթիվ գրում է. «Ընկալաւ սա զանուն ի հիմնադրէ իւրմէ ի մէլիք Աւանէ Արցախեցոյ...»⁸¹³: Գյուղում եղած ժամանակ Մալար եպ. Բարխուտարյանցին ծերունիները պատմել են, որ ավանդութիւնը գյուղի հիմնադրումը կապում է Ավան հարյուրապետի անվան հետ, որ «եկած է Արցախի Շոշու գիւղից 1799-ին իւր ժողովրդով»⁸¹⁴: Նկատենք, որ այս մեջբերումներում անհրաժեշտ է կատարել պատմական և ժամանակագրական սրբագրումներ: Նախ հարկ է ստել, որ Ավան հարյուրապետը բնիկ արցախցի է: Շիրվանաբնակ հայ ղինվորականների հետ նա Արցախ էր անցել այդտեղ սկսված ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին օրերից⁸¹⁵: Լեոյի վկայակոչած պաշտոնական մի տվյալի համաձայն՝ Ավան հարյուրապետը մահացել է 1736 թ.⁸¹⁶, մեկ այլ տեղեկութիւն համաձայն՝ 1734 թ.: Աստրախանում⁸¹⁷: Ուստի վերջինիս կողմից գյուղի հիմնադրման 1799 թվականը ամենայն հավանականութեամբ հիմնադրել է ու սխալ: Բննութիւնը թույլ է տալիս ասել, որ գյուղը հիմնադրվել է 1729 թ., քանի որ Ավան հարյուրապետն իր ղինակիցների հետ Արցախից ընդմիջտ հեռացել էր 1728 թ.⁸¹⁸: Այսպիսով՝ անկախ այս եզրակացութեան հավաստիութեան աստիճանից, կասկածից դուրս է, որ Ավանաշենում եթե ոչ գյուղի ամբողջ հայ բնակչութիւնը, ապա նրա մեծամասնութիւնը հաստատվել էր այստեղ XVIII դ. 20-ական թվականների վերջերին: 1799 թ. գյուղը համալրել են Դիզակի, Վարանդայի գավառներից և Խաչենի Դաշբուլազ գյուղից եկածները, ինչպես նաև Զանգեզուր գավառից մեծ թվով ընտանիքներ. «... բնակիչք գաղթած են Արցախի Դիզակ, Վարանդա գաւառներից, Խաչենի Դաշբուլազ գիւղից և Մեծ-Սիւնեաց Զանկազօր գաւառից»⁸¹⁹: Որ նախքան արցախցիների և սյունեցիների՝ 1799 թ. վերաբնակեցումը, գյուղը բնակեցված էր հայերով, փաստվում է Շամախիի թեմի առաջնորդ Արիստոզով վարդապետի (1751-1753 թթ.) օրոք կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցով: Այդ եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան մեջ ասված է. «Յիշատակ է Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս, շինեցաւ Ազա Բալի Լազրովնեց 1752 թվին Փրկչին»⁸²⁰: Սարգիս արքեպ. Զալալյանցի այցելութեան ժամանակ գյուղն ունեցել է 80 ծուխ. «...բնակիչք են Հայք, տունք ութսուն»⁸²¹: 1853 թ. այս բնակավայրի ծխերի թիվը 48 էր⁸²²: 1863-ին ծխերի թիվը հասել է 115-ի՝ 776 բնակչով (417 ար., 359 իգ.)⁸²³: 1865 թ. այն սւնեցել է 120 ծուխ⁸²⁴: Հետագա տարիներին նկատվել է բնակչութեան թվի նվազում: 1873 թ. ծխերի թիվը կրկին նվազել է՝ 117՝ 815 բնակչով (433 ար., 382 իգ.)⁸²⁵, 1874 թ. կեսերին՝ 113-ի⁸²⁶: 1886 թ. ծխերի

⁸¹³ Նույն տեղում:

⁸¹⁴ Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁸¹⁵ Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (сборник документов), т. II, ч. II, под ред. Аш. Иоаннисяна, Ереван, 1967, док. 175, стр. 27, док. 278, стр. 187, տե՛ս նաև Միրայել-րեկ Մելիք-Շահնազարեան, Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, ք. 26ա, 27ք, տե՛ս նաև Арутюнян П., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., Москва, 1954, стр. 235.

⁸¹⁶ Տե՛ս Լեո. Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, էջ 176:

⁸¹⁷ Տե՛ս Армяно-русские отношения во второй тридцатилетии XVIII века (сборник документов), т. III, сост. Восканян В., Галустян Д., Мартиросян В., Ереван, 1978, стр. 358.

⁸¹⁸ Տե՛ս Арутюнян П., նշվ. աշխ., էջ 238:

⁸¹⁹ Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁸²⁰ Նույն տեղում:

⁸²¹ Զալալյանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 393:

⁸²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸²³ Տե՛ս ՀՄ-1859-1864, Կ. IV, 31.

⁸²⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 262, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁸²⁵ Տե՛ս ՀՄ-1873.

⁸²⁶ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 440.

թիվն աճել է՝ կազմելով 127 985 բնակչով (506 ար., 479 իգ.)⁸²⁷: 1890 թ. գյուղն ունեցել է 130 ծուխ՝ 970 բնակչով (500 ար., 470 իգ.)⁸²⁸:

ԲՈՉԱՎԱՆԴ (ԲՉԱՎԱՆԴ): Հիմնված էր Կոկիտոն գետակի ձախ ավին՝ Ղալակայից 8 կմ արևմուտք: Դանիել արքեպ. Շահնազարյացի վկայությամբ՝ «Այս գիւղն շինուած է Գեօգ-չայի գետափանց վերայ, և կառավարվում է նորա ջրովն»⁸²⁹: Բնականից բարձր դիրք ունենալու շնորհիվ գյուղը նմանվել է բերդավանի»⁸³⁰: Նրա նոր բնակիչները եկել էին Արցախի տարբեր գյուղերից⁸³¹: 1853 թ. գյուղն ուներ 56 ծուխ⁸³²: 1863-ին ծխերի թիվը նվազել է՝ 30՝ 209 բնակչով (111 ար., 98 իգ.)⁸³³: 1865 թ. այն ուներ 35⁸³⁴, իսկ 1873-ին՝ 31 ծուխ՝ 194 բնակչով (97 ար., 97 իգ.)⁸³⁵: 1886 թ. ծխերի թիվը 37 էր, սակայն նկատվում է բնակչության աճ, որը կազմում էր 206 (111 ար., 95 իգ.)⁸³⁶: 1890 թ. ուներ 50 ծուխ՝ 284 բնակչով (150 ար., 134 իգ.)⁸³⁷:

ԳԱՆՉԱՎ: Գալառի հինավուրց գյուղերից էր: Գտնվում էր անտառապատ սարերով շրջապատված մի բարձրադիր վայրում: Գյուղը համարվել է Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառների՝ Հազրութ, Թաղար, Ճարտար և այլ գյուղերի բնակիչներով⁸³⁸: Գանձակը Բաքվի նահանգի հայաճոծ գյուղերից էր: Տարբեր տարիների վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ գյուղում նկատվել է բնակչության անընդհատ աճ: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 92 ծուխ⁸³⁹: 1863 թ. ծխերի թիվը հասել է 115-ի՝ 814 բնակչով (443 ար., 371 իգ.)⁸⁴⁰: Ըստ թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպ. Շահնազարյացի՝ 1865 թ. օգոստոսին գյուղն ունեցել է 120 ծուխ⁸⁴¹: 1873 թ. այն ունեցել է 121 ծուխ՝ 863 բնակչով (467 ար., 396 իգ.)⁸⁴²: 1886 թ. այդ թիվն արդեն հասել էր 144-ի՝ 1039 բնակչով (561 ար., 478 իգ.)⁸⁴³: 1890 թ. Գանձակն ունեցել է 144 ծուխ՝ 1037 բնակչով (563 ար., 474 իգ.)⁸⁴⁴:

⁸²⁷ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁸²⁸ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁸²⁹ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 320:

⁸³⁰ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 207, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 440, Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 16:

⁸³¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 209:

⁸³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸³³ Տե՛ս СНМ-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 32.

⁸³⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 320, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁸³⁵ Տե՛ս СНМ-1873.

⁸³⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁸³⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 209:

⁸³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

⁸³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸⁴⁰ Տե՛ս СНМ-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 31.

⁸⁴¹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 262:

⁸⁴² Տե՛ս СНМ-1873.

⁸⁴³ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁸⁴⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 195:

ԳԻՐՔ: Գալաոի Հնաբնակ և Հայաչատ գյուղերից էր⁸⁴⁵: Գտնվում էր մի լայնարձակ ձորի Հարավահայաց լանջին՝ երեք կողմից շրջապատված անտառապատ սարերով⁸⁴⁶: Գիրքի Հնաբնակ լինելը փաստում է գյուղի գերեզմանոցում պահպանված XVII դ. կեսերի տապանաքարը, որին փորագրված է եղել. «Կազմեցո ա(ա)յ(ա)նս ի թվին ՌՃԲ Հ(այոց) (1653)/ վ(ա)ս(ն) Ա(ստուծո)յ ող(որ)մի աս(ա)ց(է)ք Շահվերդի Հոգ(ու)ն»⁸⁴⁷: «Գիրքը, ինչպես և շատ Հայ գիւղեր,- գրում էր «Նոր-դարը»,- բարբարոս Հրոսակների աւերմունքներից ազատուելու համար, միշտ քաշուել են ղէպի լեռնային տեղերն և անտառների մէջ են ազատուել նրանց ճանկերից և իրենց ազգութիւնը պահպանել մինչև ցայսօր»⁸⁴⁸: Հինավուրց այս գյուղում բնակվել են նաև Արցախի Տոլ, Գիշի, Թաղավարդ, Թաղար և այլ գյուղերից եկածները⁸⁴⁹: Գյուղը բաղկացած էր փոքրիկ ձորակներով իրարից բաժանված մի քանի թաղերից: Տարբեր տարիների վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ գյուղը բոլոր ժամանակներում եղել է բազմամարդ⁸⁵⁰: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի այցելութան ժամանակ գյուղն ունեցել է 100 ծուխ. «...բնակիչք են Հայք տունք հարիւր...»⁸⁵¹: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 124 ծուխ⁸⁵²: 1863 թ. ծխերի թիվն աճել է՝ հասնելով 157-ի՝ 1036 բնակչով (550 ար., 486 իգ.)⁸⁵³, 1865-ին՝ 130-ի⁸⁵⁴: 1873 թ. ծխերի թիվը դարձյալ աճել է՝ հասնելով 211-ի՝ 1200 բնակչով (631 ար., 569 իգ.)⁸⁵⁵: 1886 թ. ծխերի թիվը 227 էր, բնակիչներինը՝ 1329 (713 ար., 616 իգ.)⁸⁵⁶: 1889 թ. ունեցել է 240 ծուխ⁸⁵⁷: Ըստ Մակար եպ. Բարխուտարյանցի՝ 1890 թ. ծխերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 227-ի՝ 1282 բնակչով (689 ար., 593 իգ.)⁸⁵⁸: 1890 թ. մեկ այլ տվյալով գյուղն ուներ մոտ 250 ծուխ⁸⁵⁹:

ԳԱՅԱԳԱՎ: Գտնվում էր Գարգման գետի ափամերձ մասում՝ Մեծ Կովկաս լեռնաշղթայի ստորոտին: Տեղի բնակիչները հաստատվել են Արցախի Մուշկապատ գյուղից⁸⁶⁰: 1853

⁸⁴⁵ Գյուղի անվան ծագումը մեկնաբանվում է երեք կերպ: Առաջինը՝ իբր խիստ կրքոտ և կովարար լինելու պատճառով՝ Կիրք. «...ուրիշ տեղացիք տեղոյս բնակչաց կրքոտ և կուտարար բնավորութիւնը տեսնելով, անոնց գիտը կը կոչեն Կիրք», երկրորդը՝ գյուղի դիրքը պատճառով՝ Գիրկ. «...գիւղատեղը ճոցատը լինելուն պատճառաւ կոչեր են Գիրկ, վասն զի բլրակներով շրջապատուած է երեք կողմերէ և առջելը բաց», երրորդը՝ խիստ գրասեղ և ընդերքաստը լինելու պատճառով՝ Գիրք. «...իսկ հպարտ բնակիչները կը կոչեն Գիրք, իբր գրքերով և գրակամութեամբ լիքը» (Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 529):

⁸⁴⁶ Տես Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 390:

⁸⁴⁷ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 21:

⁸⁴⁸ Յովհ. Պ., Գիրք, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, հոկտեմբերի 25, № 163:

⁸⁴⁹ Տես Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 197:

⁸⁵⁰ Գիրքը ծննդավայրն էր ազգային հասարակական-քաղաքական և առևտրաարդյունաբերող մի շարք գործիչների: Այստեղ է ծնվել դերասանուհի Եվգինե Մեքաթի հայրը՝ Մովսեսը, ով ընտանիքով տեղափոխվել էր Շամախի, այնուհետև՝ Բաքու և զբաղվել նավթարդյունաբերությամբ: Դառնալով խոշոր նավթատեր՝ եղել է «Նորիկ եղ» քառյակի հիմնադրողներից 12 անդամներից մեկը (տես Եվգինե Մեքաթ, նշվ. աշխ., էջ 11-14): Գիրքում է ծնվել «Հայրենասերների միության» հիմնադիր անդամ Դավիթ Ներսիսյանը (տես Ջեյթեան Ս., Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մեջ, Lou Աճճճճ, 1992, էջ 21) և հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ Թադևոս Ամիրյանը (Գլխ Թաթոս). տես Բաքվի 26 կոմիսարների հիշատակին (վաստարդյրեր և նյութեր), Բաքու, 1968, էջ 205):

⁸⁵¹ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 390:

⁸⁵² Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁸⁵³ Տես CHM-1859-1864, 4. IV, ցր. 32.

⁸⁵⁴ Տես Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 4, էջ 350, տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁸⁵⁵ Տես CHM-1873.

⁸⁵⁶ Տես ССДНЗКИПС-1886.

⁸⁵⁷ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1889, սեպտեմբերի 23, № 108:

⁸⁵⁸ Տես Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 198:

⁸⁵⁹ Տես Յովհ. Պ., Գիրք, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, հոկտեմբերի 25, № 163, նաև նույնի՝ Գիրք, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 5, № 2:

⁸⁶⁰ Տես Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 190:

թ. գյուղն ունեցել է 17 ծուխ⁸⁶¹, իսկ 1863 թ. ձխերի թիվը 20 էր՝ 70 բնակչով (38 ար., 32 իգ.)⁸⁶²: 1873 թ. ձխերի և բնակչության թիվը նվազել էր՝ 18՝ 65 բնակչով (35 ար., 30 իգ.)⁸⁶³: Բնակլիմայական վատ պայմանների հետևանքով 1878 թ. գյուղը տեղափոխվել է գետի աջ ափը, ուր տեղանքն ավելի բարենպաստ էր⁸⁶⁴: 1886-ին ձխերի թիվը գյուղում դարձյալ նվազել է՝ 15՝ 61 բնակչով (33 ար., 28 իգ.)⁸⁶⁵: Ձուռա հայաբնակ այս գյուղում հետագա տարիներին բնակութուն են հաստատել նաև որոշ թիվով կովկասյան թաթարներ, որոնց ձխերի թիվը 1886-ին 5 էր⁸⁶⁶: 1890 թ. դրությամբ ձխերի և բնակչության թիվը գյուղում մնացել է անփոփոխ⁸⁶⁷:

ԹՈՒԲԻՇԵՆ (ԹՈՓԻՇԵՆ): Գտնվում էր մի բարձրադիր սարահարթի վրա՝ Ավանաշեն և Գանձակ գյուղերի հարևանությամբ⁸⁶⁸: Գյուղը մինչև 1800-ական թվականների սկզբները գտնվել է Ավանաշեն գյուղի հովտի արևմտյան հատվածում, սակայն բնակլիմայական վատ պայմանների հետևանքով հետագայում փոխադրվել և հիմնավորվել է այդտեղ: Վրաց անանուն Հեղինակը, որն իր ճանապարհորդութունը սկսել էր Իկոթից 1806 հունվարի 7-ին, նշում է, որ փետրվարի 3-ին հասել էր հայկական Թութիշեն գյուղ⁸⁶⁹: Մակար եպս. Բարխուտարյանցի այցելության ժամանակ հին գյուղատեղում հեղեղեցին դեռևս գտնվել է կիսավեր վիճակում. «Մօտ 80 տարի առաջ Թութիշեն հիմնուած է եղել Ավանաշենի հովտի արևմտեան բերանում, օդի և ջրի վնասակարութեան պատճառս փոխադրուած են բնակիչներն այժմեան տեղս»⁸⁷⁰: Գյուղում բնակվել են Արցախի Դիզակ, Վարանդա և Ջրաբերդ գավառներից եկածներ⁸⁷¹: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 33 ծուխ⁸⁷²: 1863 թ. գյուղում ձխերի թիվը հասել է 56-ի՝ 441 բնակչով (234 ար., 207 իգ.)⁸⁷³: 1865 թ. գյուղն ունեցել 50 ծուխ⁸⁷⁴: 1873-ին ձխերի թիվը 72 էր՝ 542 բնակչով (296 ար., 246 իգ.)⁸⁷⁵: 1874 թ. կեսերին ունեցել է 77 ծուխ⁸⁷⁶: 1886 թ. ունեցել է 85 ծուխ՝ 675 բնակչով (384 ար., 291 իգ.)⁸⁷⁷: 1890 թ. ձխերի և բնակչության թիվը մնացել է անփոփոխ⁸⁷⁸:

ԽՈՇԱՎԱՍ: Գտնվում էր Կոկիսոն գետակի ձախ ափին՝ Ղալակա գյուղից 90 կմ արևմուտք՝ համանուն լեռան լանջին՝ սակավաջուր մի վայրում⁸⁷⁹: 1863 թ. գյուղն ուներ 8 ծուխ՝ 59 բնակչով (33 ար., 26 իգ.)⁸⁸⁰, 1873 թ. ձխերի թիվը նույնն էր, սակայն աճել էր բնակչությունը:

⁸⁶¹ Տե՛ս ՀԼԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸⁶² Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 30.

⁸⁶³ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁸⁶⁴ Տե՛ս Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 575:

⁸⁶⁵ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄՍ-1886.

⁸⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁶⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 191:

⁸⁶⁸ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 22:

⁸⁶⁹ Տե՛ս Չորանյան Պ., Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, էջ 151:

⁸⁷⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁸⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

⁸⁷² Տե՛ս ՀԼԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁸⁷³ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 31.

⁸⁷⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԲ, էջ 263, տե՛ս նաև ՀԼԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁸⁷⁵ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁸⁷⁶ Տե՛ս ՇՄ, Կ. III, ԵՄ. 440.

⁸⁷⁷ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄՍ-1886.

⁸⁷⁸ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 195:

⁸⁷⁹ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Խոշավատ, «Երկրապահ», Երևան, 1998, հունիսի 23-29, № 21:

⁸⁸⁰ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 32.

չունթյունը Հասնելով 72-ի (34 ար., 38 իգ.)⁸⁸¹: 1886 թ. ծխերի թիվը 12 էր, աճել էր նաև բնակչունթյան թիվը՝ Հասնելով 84-ի (41 ար., 43 իգ.)⁸⁸²: Հետագայում գյուղից որոշ ընտանիքներ տեղափոխվում են հարևան Բղավանդ գյուղ, որտեղ 1890 թ. ունեին 12 ծուխ⁸⁸³:

ԿԱՐՄԱՆԱՆ: Հինավուրց այս գյուղը գտնվում էր Գիրզիման կամ Լահիճ գավառակում՝ Շամախիից 6-7 կմ հարավ-արևելք: Կարմախանի մասին ամենահին հիշատակությունները գյուղի մոտ հայկական հին գերեզմանատան մնացորդներն են: Հնավայրում Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի այցելության ժամանակ խիտ անտառով ծածկված գերեզմանոցում եղել են «Խօջէյից» անվամբ ուխտատեղին և մի քանի հին խաչքարեր: «...այս գերեզմանատան մէջ,- գրում է Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցը,- քանի հին խաչքարերի վրայ կարդացինք Հայ թուրակաճառ Ո (600), Չ (700), Պ (800) և Զ. (900) որով երևում էր, որ վեց եօթն հարիւր տարի առաջ Հայարնակ է եղել այս գիւղն ու գաւառն»⁸⁸⁴: Անթվակիր տապանաքարերից մեկն ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. «Սուրբ Գէորդ փոխեցաւ ի Գոտիշայս ի Քրիստոս, ով որ կարդայ, Աստուած ողորմի»⁸⁸⁵: Իսկ մեկ այլ խաչքարի վրա արձանագրված է եղել միայն թվականը. «ԹՎ. ՊԿԸ (1419)»⁸⁸⁶: Թվարկված վիճաբանական տեղեկություններից ենթադրվում է, որ Հինավուրց հայարնակ այս գյուղը պատմության դժնդակ ժամանակներում՝ թերևս XVII-XVIII դդ., ավերվել է⁸⁸⁷: Այն վերատին հիմնադրել են Իրանից տեղափոխված հայերը: Վերջիններիս գաղթած բնակավայրի և թվականի վերաբերյալ աղբյուրները հաղորդում են հակասական տվյալներ: 1865 թ. օգոստոսին գյուղ այցելած Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցը գրել է. «Գերմախանի է փոքրիկ գիւղ...: Բնակիչք սորա զաղթական են Պարսկաստանից երեսուն և հինգ տարի առաջ»⁸⁸⁸: Դատելով հաղորդումից ընակիչները գաղթել են 1830 թ.: Ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ կարմախանցիք գաղթել են Սպահան քաղաքից. «Գերմախան գաղթած են Պարսկաստանից՝ Սպահանի մօտերից, 1820 և 1830 թուերից»⁸⁸⁹, իսկ ըստ Մակար եպ. Բարխուտարյանցի՝ Ղարաղան գավառի Լառ⁸⁹⁰ գյուղից 1832 թ.⁸⁹¹: Ն. Արեկյանի տեղեկացմամբ՝ Կարմախանում իրանահայերը հաստատվել են XIX դարի 30-ական թթ.⁸⁹²: «Մշակին» Կարմախանից ուղարկված մի թղթակցությունում գյուղը հիշատակվում է նաև խոյլի անվամբ. «Գերմախանի կամ Խօյլի»⁸⁹³: Այս փաստը նկատի ունենալով՝ Ս. Կարապետյանը ենթադրում է, որ գյուղում հաստատվել են խոյից գաղթածներ⁸⁹⁴: Վերը բերված տեղեկություններից պետք է հզրակացնել, որ գյուղը վերաբնակեցվել է կրեք փուլով՝ 1820, 1830, ապա՝ 1832 թթ. Սպահանից, Լառից, թերևս նաև խոյից տեղափոխվածներով: Առաջին անգամ գյուղի բնակչության

⁸⁸¹ Տե՛ս CHM-1873.

⁸⁸² Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁸⁸³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 209:

⁸⁸⁴ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 188:

⁸⁸⁵ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 193, հմմտ. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 23-24:

⁸⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁸⁷ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 23:

⁸⁸⁸ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 318:

⁸⁸⁹ Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁸⁹⁰ Լառ գյուղը գտնվում է արևմտյան Ղարաղանի կենտրոնական գծի վրա, Լառ գետակի ձախ կողմում քնկած հարթ տարածքում: Գյուղը համարվում է Ղարաղան գավառի հայաբնակ ամենահին գյուղը: 1853 թ. Լառն ունեցել է 60, իսկ 2003-ին՝ 4 տուն հայ բնակչություն: Լառ գյուղը մերկայաուն բնակեցված է քրթայսու իրանցիներով (տե՛ս Ղարաղան. Հայ ազգաբնակչություն, հավաքեցին և կազմեցին Վ. Ռաբոտսեան, Վ. Մովսեսեան, Թեհրան, 2004, էջ 3, 28-34):

⁸⁹¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 191, տե՛ս նաև «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 10, էջ 1597:

⁸⁹² Տե՛ս АБелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 12.

⁸⁹³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, օգոստոսի 13, № 176:

⁸⁹⁴ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 23:

մասին պաշտոնական տվյալներ ենք գտնում 1863 թ. վիճակագրություն մեջ՝ 36 ծուխ՝ 208 բնակչով (97 ար., 111 իգ.)⁸⁹⁵: 1865 թ. օգոստոսին ունեք 35 ծուխ⁸⁹⁶: 1873 թ. թեև ծխերի թիվը 36 էր, սակայն նկատվել է բնակչության նվազում՝ Հասնելով 188-ի (102 ար., 86 իգ.)⁸⁹⁷: 1886 թ. այդ թիվն աճել է՝ Հասնելով 47-ի՝ 237 բնակչով (129 ար., 108 իգ.)⁸⁹⁸: 1890 թ. դրույթ-յամբ գյուղն ունեցել է 48 ծուխ՝ 228 բնակչով (122 ար., 106 իգ.)⁸⁹⁹:

ԿՈՒՉՈՍԱՆ (ԳԻՐՔ-ԿՈՒՉՈՍԱՆ): Գավառի Հնաբնակ և բարգավաճ գյուղերից էր՝ տարածված մի սարահարթի վրա՝ Գիրք գյուղից 2 կմ արևմուտք: Մեզ Հասած մի տեղեկություն Համաձայն՝ գյուղի դերեզմանոցի տապանաքարերից մեկը թվագրվում էր 1711 թ.: Տապանաքարը, որ պատկանելիս է եղել գյուղի հոգևոր հովվին, կրել է հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է տապան Տ(է)ր Ղազարին, թվին ՌձԿ (1711)»⁹⁰⁰: Այստեղ Հաստատվել են Արցախի խաչեն գավառից եկածներ⁹⁰¹: 1863 թ. գյուղն ունեցել է 46 ծուխ՝ 252 բնակչով (125 ար., 127 իգ.)⁹⁰², 1873 թ.՝ 45՝ 227-ով (121 ար., 106 իգ.)⁹⁰³, 1886 թ.՝ 46, սակայն նկատվել է բնակչության նվազում՝ Հասնելով 201-ի (107 ար., 94 իգ.)⁹⁰⁴, իսկ 1890 թ.՝ 46 ծուխ՝ 202 բնակչով (108 ար., 94 իգ.)⁹⁰⁵:

ՂԱՍԿԱ: Հինավուրց Հայկական այս գյուղը գավառի ամենամարդաշատ բնակավայրերից էր: Գտնվում էր Բողդաղ լեռնաշղթայի Հարավային բարձրության վրա. «Այս գիւղ է շինուած մի սարադաշտ տեղւոջ...»⁹⁰⁶: Արցախի խաչեն և Զրաբերդ գավառների գյուղերից դուրս եկածները վերաբնակվել են այս գյուղում⁹⁰⁷: «Ղալադէն և շրջակայ մօտիկ մի քանի Հայ գիւղերը գաղթականներ են Ղարաբաղից տասն ութ դարու վերջերքին և ներկայ տասն և ինն դարու սկզբներում: Խօսում են Ղարաբաղի Հայոց լեզուով»⁹⁰⁸, - նշում էր «Արձագանքը»: Գյուղի Հնաբնակությունը փաստում են նրա Հարավային մասում տարածված ընդարձակ գերեզմանատանը խոր հնություն կնիք կրող անարձանագիր տապանաքարերը: Որ գյուղը Հնուց ի վեր բնակեցված է եղել Հայերով, սրտնց շարքերը հետադայում Համալրել են արցախահայերը, փաստում են վիճաբար արձանագրությունները: Ս. Կարապետյանը 1984 թ. Ղալակայում եղած ժամանակ գրում էր. «Գերեզմանատանը կային վաղ միջնադարից մինչև XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարեր: Տապանաքարերի արձանագրությունները իրենց գրչական, լեզվատճական առանձնահատկություններով որոշակիորեն բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի: Առաջինները վերաբերում են Հնագույն ժամանակներից մինչև 1710-ական թվականների վերջերին, մյուսները՝ դրանից հետո, ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները: Այլ կերպ ասած, սեղացի, բնիկ Հայերի և եկվոր արցախցի վերաբնակիչ Հայերի տապանաքարերում առ-

⁸⁹⁵ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵՐՊ. 31.

⁸⁹⁶ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 318:

⁸⁹⁷ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁸⁹⁸ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄ-1886.

⁸⁹⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 191:

⁹⁰⁰ Կարապետյան Մ., Բուն Աղվանքի հայերեն վիճագրերը, էջ 24:

⁹⁰¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 198:

⁹⁰² Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ԵՐՊ. 32.

⁹⁰³ Տե՛ս ՇՄ-1873.

⁹⁰⁴ Տե՛ս ՇՄՀՅՈՒՄ-1886.

⁹⁰⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁹⁰⁶ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 319:

⁹⁰⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 207:

⁹⁰⁸ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, հոկտեմբերի 27, № 125:

կա են որոշակի տարբերություններ»⁹⁰⁹: Տասյանաքարերից մեկի վրա, որտեղ պատկերված է եղել խաչ, նետ ու աղեղ, արձանագրված էր. «Թվ/ին/ ՋՃՄ (1501)»⁹¹⁰: Մեկ ուրիշի վրա փորագրված է եղել. «Այս է հանդիստ Սանամին, կատարեցաւ կամքն Արարչին ՌՃԿԷ (1718) թվին, զրեցաւ ձեռամբ Տ/է/ր Յովհաննիսին, օվ որ կարգայ մէկ լիայ բերան ողորմի ասէք եղքելոյս»⁹¹¹: Գյուղը բուր ժամանակներում եղել է մարդաշատ: Դեռևս 1853 թ. ունեցել է 113 ծուխ⁹¹², 1863-ին՝ 179՝ 1161 բնակչով (643 ար., 518 իգ.)⁹¹³: 1865 թ. այն ուներ 170 ծուխ⁹¹⁴, 1873-ին՝ 206՝ 1205 բնակչով (620 ար., 585 իգ.)⁹¹⁵: 1885-ին բնակչության թիվը 1474 էր⁹¹⁶, իսկ 1886 թ. ծխերի թիվը հասնում է 298-ի՝ 1649 բնակչով (894 ար., 755 իգ.)⁹¹⁷: 1889 թ. Ղալական ուներ 300⁹¹⁸, 1890-ին՝ 298 ծուխ, ընդ որում՝ նկատվել է բնակչության թվի նվազում՝ հասնելով 1593-ի (864 ար., 729 իգ.)⁹¹⁹: 1893 թ. գյուղն ուներ 300 ծուխ⁹²⁰:

Ղալական մեծապես տուժել է 1893 թ. հոկտեմբերի 8-ին՝ ժամը 11-ին, բռնկված հրդեհից, որի հետևանքով գյուղի արևմտյան ծայրի Պիժ անունը կրող թաղում այրվել է 170 տուն⁹²¹: «Ամսոյս 8-ին, - գրում էր «Արձագանքը», - աստիկ քամիի պատճառաւ մի թորոնից կրակ է բռնում և այրում բոլոր Ղալագէն, նոյն թւում եկեղեցին և ուսումնարանը. տներն իրանց շինութիւնների և կահ կարասիքներով մոխիր դարձան, եկեղեցին իւր մասունքներով, զգեստներով և զրեանքներով. ուսումնարանը իւր նստարաններով և միւս բոլոր դասարանական պարագաններով»⁹²²: Հրդեհին զոհ են դնացել 30 հոգի՝ տարեց և մանուկ: Այրվողների թվում գերակշռել են կանայք, այջիկներն ու երեխաները⁹²³: Դրանից հետո 296 ծխից մնացել էր 114-ը՝ 600 բնակչով⁹²⁴:

ՆՈՐՇԵՆ (ՂՈՒԴԻՇՇԵՆ, ԱՇՂԱՍՅՐԱՍ): Գյուղը սկզբում գտնվում էր Բողդաղ լեռնաշղթայի արևմտահայաց լանջին⁹²⁵: Դանիել արքեպ. Շահնաղարյանցը գյուղի վերաբերյալ գրել է. «Աչըղբայրամ նորչէնն է... և պարսպումէ վարուցանիւ: Ունի լաւ սառնորակ աղբիւր ջրոյ: Օդն տեղւոյն է առողջարար»⁹²⁶: 1895 թ. ապրիլի 10-ին տեղի ունեցած ավերիչ սողանքի հետևանքով գյուղի ներքին թաղի բոլոր տներն ավերվել են, իսկ բնակիչները հարկադրված փոխադրվել են Վերին թաղում գտնվող 35 տները: Սակայն հաջորդ օրը հողը շարունակել է հոսել, և քանդվել են նաև Վերին թաղի տները, որի հետևանքով կործանվել են գյուղի բոլոր

⁹⁰⁹ Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում, էջ 47:

⁹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 48, տե՛ս նաև նույնի՝ Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 25:

⁹¹¹ Նույն տեղում:

⁹¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 101:

⁹¹³ Տե՛ս CHM-1859-1864, 4. IV, ցր. 32.

⁹¹⁴ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 319, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁹¹⁵ Տե՛ս CHM-1873.

⁹¹⁶ Տե՛ս Արասխանեանց Ա., Ղալագէ գիւղը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 10, էջ 1598:

⁹¹⁷ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹¹⁸ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1889, սեպտեմբերի 23, № 108:

⁹¹⁹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 209:

⁹²⁰ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, հոկտեմբերի 24, № 124:

⁹²¹ Արասխանեանց Ա., Ղալագէ գիւղը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 10, էջ 1597: Հողեկի պատճառով եկեղեցում այրվել է նաև գրիչ Խունկի 1483 ք. քնդօրինակած հայտնի Կարմիր Ավետարանը, որը մեծ հռչակ է վայելել Շամախու քննում (տե՛ս նույն տեղում):

⁹²² «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, հոկտեմբերի 24, № 124:

⁹²³ Տե՛ս Քամախեանց Մ., «Արձագանքի» քղթակիցը Ղալագեում, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 3, № 141:

⁹²⁴ Տե՛ս Արասխանեանց Ա., Ղալագէ գիւղը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 10, էջ 1597:

⁹²⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁹²⁶ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 321:

70 տները⁹²⁷: Բնակիչները գյուղը վերահաստատել են Գիրք գյուղից 3 կմ Հյուսիս-արևմուտք՝ նույն ուղղությամբ թեքված անտառածածկ լեռնալանջին: Հայերը գյուղն անվանել են նաև Ղուղիչեն, կովկասյան թաթարները՝ Աշղը-Բայրամ⁹²⁸: Հայահոծ այս գյուղը 1853 թ-ին ունեցել է 52 ծուխ⁹²⁹: 1863 թ. այդ թիվը հասել է 96-ի՝ 605 բնակչով (319 ար., 286 իգ.)⁹³⁰: 1865 թ. ձխերի թիվը նվազել է՝ 70⁹³¹, իսկ 1873 թ. աճել է և ունեցել 107 ծուխ՝ 692 բնակչով (377 ար., 315 իգ.)⁹³²: 1886 թ. արդեն 132 ծուխ էր՝ 834 բնակչով (460 ար., 374 իգ.)⁹³³: 1890 թ. թեև ձխերի թիվը մնացել է անփոփոխ, սակայն նկատվել է բնակչության նվազում՝ հասնելով 828-ի (456 ար., 372 իգ.)⁹³⁴:

ՇՈՒՔՈՒՐՉԻ: Գտնվում էր Բողբաղի հարավահայաց լանջին՝ Դավարաթան ձորի արևելյան կողմում՝ անտառներով շրջապատված մի գեղատեսիլ վայրում: Հարակից լինելով Նորչեն-Աշղբայրամ գյուղին՝ Շուքուրչին սկզբում համարվել է նրա թաղերից մեկը: Ինչպես նշում է Դանիել արքեպ. Շահնազարյանը. «...գիմեցաք ի մի թաղն նորա (Նորչեն-Աշղբայրամ գյուղի - Գ. Ա.) Շուքուրչու»⁹³⁵: Հիշյալ գյուղը նշված է 1853 թ. կազմված Շամախի թեմի բնակավայրերի ցանկում⁹³⁶: Այն չի հիշատակվում նաև 1863 թ. ընտանեկան ցուցակներում, ինչը ենթադրել է տալիս, որ գյուղը Նորչեն-Աշղբայրամից առանձնացել է 1865 թ. հետո: Ըստ Մակար եպ. Բարխուտարյանցի՝ տեղի բնակչությունը համարվել է Արցախի իսախեն գավառի Բալուջա, Դաշբուլազ, Խանձք և Դշլազ գյուղերից եկածներով⁹³⁷: Ն. Արևլյանն իր ուսումնասիրությունում Շուքուրչին անվանում է նաև Նորչեն⁹³⁸: 1865 թ. գյուղն ունեցել է 15 ծուխ⁹³⁹: Այս բնակավայրը նշված է 1873 թ. ընտանեկան ցուցակներում: 1874 թ. կեսերին Շուքուրչու ձխերի թիվը աճել է՝ հասնելով 25-ի⁹⁴⁰: Գյուղը նշված է նաև 1886 թ. ընտանեկան ցուցակներում: 1890 թ. այն ունեցել է 37 ծուխ՝ 215 բնակչով (113 ար., 102 իգ.)⁹⁴¹:

ՈՌԻՇԱՆ (ՈՌԻՇԱՆԱՇԵՆ): Գավառի հնաբնակ գյուղերից էր՝ ընկած Բողբաղի Հյուսիսային կողմի գոգավոր սարահարթի վրա. «Ռուչանաչէնն շինուած է մի տափարակավայր տեղուջ չորս կողմով անտառով պատած»⁹⁴²: Գյուղի բնակչությունը համարվել է Արցախի իսախեն և Վարանդա գավառների Խանձք և Գիշի գյուղերից եկածներով⁹⁴³: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 44 ծուխ⁹⁴⁴, 1863-ին՝ 50՝ 398 բնակչով (215 ար., 183 իգ.)⁹⁴⁵: Դանիել արքեպ. Շահնա-

⁹²⁷ Տե՛ս Կարապետյան Ա., Նորչեն, «Երկրագետ», Երևան, 1998, սեպտեմբերի 10-16, № 28:

⁹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹³⁰ Տե՛ս CHM-1859-1864, ւ. IV, ցր. 32:

⁹³¹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 321, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁹³² Տե՛ս CHM-1873:

⁹³³ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886:

⁹³⁴ Տե՛ս Բարխուտարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁹³⁵ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 321:

⁹³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99-104:

⁹³⁷ Տե՛ս Բարխուտարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁹³⁸ Տե՛ս Абелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, ցր. 51:

⁹³⁹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 321, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁹⁴⁰ Տե՛ս ССОК, т. III, ցր. 428:

⁹⁴¹ Տե՛ս Բարխուտարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁹⁴² Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 318:

⁹⁴³ Տե՛ս Բարխուտարյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 201:

⁹⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹⁴⁵ Տե՛ս CHM-1859-1864, ւ. IV, ցր. 32:

դարյանցի վկայութեամբ՝ 1865 թ-ին Ռուշանը բազմամարդ էր և ուներ 100-ից ավելի ծուխ⁹⁴⁶։ Նույն թվականին ծխերի թիվ վերաբերյալ առավել ստույգ տեղեկութուն է հաղորդում արիւ- վային մի վավերագիր՝ 105⁹⁴⁷։ 1873 թ. գյուղն ունեցել է 64 ծուխ՝ 388 բնակչով (211 ար., 177 իգ.)⁹⁴⁸, 1874 թ.՝ 25⁹⁴⁹, 1886 թ.՝ 62՝ 424 բնակչով (227 ար., 197 իգ.)⁹⁵⁰, 1890 թ. թեև ծխերի թիվը մնացել էր անփոփոխ, սակայն կատարվել է բնակչութեան թիվի աննշան նվազում՝ 419 (224 ար., 195 իգ.)⁹⁵¹։

ՎԱՆՔ (ՎԱՆՔԱՇՆ)։ Գավառի հնաբնակ և մարդաշատ գյուղերից էր։ Գտնվում էր Կոկիսոն գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վրա՝ ձորագլխին⁹⁵²։ «Վանքաչէն գիւղն իրան չորս կողմն ունենալով անտառներ, և ինքն լինելով շինուած մի բլրակի վերայ՝ ունի շատ առողջարար օդ, ունի լաւ ջուր, հողն տեղւոյն բերրի»⁹⁵³։ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի այ- ցելութեան ժամանակ գյուղի հին գերեզմանոցում պահպանվել էին 1366, 1399, 1403, 1410 թթ. արձանագրութեամբ խաչքարեր⁹⁵⁴։ Գյուղից 0,5 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվել են հին Վան- քաչեն ավերակ գյուղատեղին և հիմնավեր վանքը։ «Գիւղիս արևմտահիւսիս կողմում, գետա- կի ձախ ափի գառիվերի վերայ կայ մի աւերակ վանքատեղի, անուէն անյայտ։ Բաւական նեղ և դժուարատար է կաճանն, որ շարունակ բարձրանում է դէպի սրբավայրն։ Կալաչափ հարթա- կի վերայ շինուած է եղել վանքս, որի անուամբ Վանքաչէն կոչուած է և գիւղս, բայց այժմ կործանուած է հիմնայատակ»⁹⁵⁵։ Գյուղի շրջակայքում գտնվել են նաև Շաքու և Քոռ աղբ- յուր գյուղատեղերի ավերակներն ու Կարմիր քերձ հնավայրը⁹⁵⁶։ Վանք գյուղը համարվել է Շամախիի և Արցախի թեմերի սահմանադուրը։ Գյուղի բնակչութեանը ավելացել է Արցախի Վարանդա գավառի Աշան, Նինիկ, Ճարտար, Խաչեն գավառի Վանք գյուղերից և Զրաբերդ գավառից եկածներով։ Ընդ որում, Վանք գյուղից եկածները եղև են Առանշահիկ հնագույն իշխանական տոհմից սերված Հասան-Ջալալյանների տոհմակիցները⁹⁵⁷։ Սարգիս արքեպ. Զա- յալյանցի վկայութեամբ՝ գյուղը զուտ հայաբնակ էր և ուներ 60 տուն։ «Բնակիչք են Հայք, տունք վաթսուս»⁹⁵⁸։ 1853 թ. այն ունեցել է 93 ծուխ⁹⁵⁹, իսկ 1863-ին ծխերի թիվը կտրուկ ավե- լացել է՝ հասնելով 129-ի՝ 823 բնակչով (459 ար., 364 իգ.)⁹⁶⁰։ 1865-ին ծխերի թիվը նվազել է՝ 110⁹⁶¹։ 1873 թ. ունեցել է 171 ծուխ՝ 938 բնակչով (510 ար., 428 իգ.)⁹⁶²։ 1886-ին ծխերի թիվն

⁹⁴⁶ Տե՛ս Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 318։

⁹⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3։

⁹⁴⁸ Տե՛ս CHM-1873.

⁹⁴⁹ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 436.

⁹⁵⁰ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁵¹ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 201։

⁹⁵² Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 29, նույնի՝ վանքաչենը և հուշարձանները, էջ 106։

⁹⁵³ Դանիէլ արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 318։

⁹⁵⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 204, տես նաև Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 31-32։

⁹⁵⁵ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 203։

⁹⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204-205։

⁹⁵⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 203։

⁹⁵⁸ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 389։

⁹⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102։

⁹⁶⁰ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, стр. 32.

⁹⁶¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3։

⁹⁶² Տե՛ս CHM-1873.

արդեն հասնում էր 182-ի՝ 1039 բնակչով (545 ար., 494 իգ.)⁹⁶³: 1890 թ. նկատվում է բնակչուլթյան թվի աննշան նվազում՝ 182 ծուխ՝ 1033 բնակչով (541 ար., 492 իգ.)⁹⁶⁴:

ՈՒՇՏՍՆԱԼ: Գավառի հնաբնակ գյուղերից էր: Գտնվում էր Դավառ-բաթման ղեկավարի աջ ափի մի բարձրադիր սարալանջի հարավ-արևելյան մասում՝ Ղալակա գյուղից 2 կմ արևելք՝ Աղայիչեն (Նորչեն) գյուղից դեպի արևելք՝ 3 կմ հեռավորության վրա⁹⁶⁵: Մեղ հատած մի տեղեկության համաձայն՝ գյուղի հարավային ծայրում տարածված հին գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկի վրա արձանագրված էր. «Այս է դապան Գուլնագարին, որ մահօքն փոխեցաւ առ Ա/ստուռա/ծ, ՌճԿԶ (1717) թվին Ա/ստուռա/ծ ողորմի ասէք, ամէն»⁹⁶⁶: 1853 թ. գյուղն ուներ 52 ծուխ⁹⁶⁷, 1863 թ. 86՝ 607 բնակչով (342 ար., 265 իգ.)⁹⁶⁸: 1865 թ. ծխերի թիվը նվազել է հասնելով 60-ի⁹⁶⁹, իսկ 1873-ին հասնելով 99-ի՝ 812 բնակչով (442 ար., 370 իգ.)⁹⁷⁰: 1886 թ. նկատվել է մեծ աճ, ծխերի թիվը հասել է 139-ի՝ 1086 բնակչով (585 ար., 501 իգ.)⁹⁷¹: 1890 թ. թեև ծխերի թիվը մնացել է անփոփոխ՝ 139, սակայն նվազել է բնակչութունը՝ հասնելով 1073-ի (576 ար., 497 իգ.)⁹⁷²:

ՓԱԹԱԿԱՆՈՒ (ՓԵԹԱԿ): Ընկած էր մի խոր ձորում: Պատմությունն ավանդում է, որ Փաթակուն հիմնադրել են Շամախիի Մուստաֆա խանի հետ 1796 թ. հուլիսին Ֆիթ քաղաքից հեռացող Հայերը⁹⁷³: Տեղանքն իր բնակլիմայական պայմաններով կրկնում էր Ֆիթ քաղաքը, ուստի Մուստաֆա խանը գյուղը նախապես անվանել է Ֆիթդաղ և տանուտեր է կարգել իր անձնական բժիշկ և խորհրդական Գարրիել⁹⁷⁴ բեկ Թովմասյանին⁹⁷⁵: Հետագայում գյուղում հաստատվել են Արցախի խաչեն և Վարանդա գավառներից դաղթածները⁹⁷⁶: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 18 ծուխ⁹⁷⁷: 1863 թ. այնտեղ ծխերի թիվը հասել է 20-ի՝ 214 բնակչով (116 ար., 98 իգ.)⁹⁷⁸: 1873 թ. Փաթակունն ունեցել է 29 ծուխ՝ 249 բնակչով (131 ար., 118 իգ.)⁹⁷⁹: 1874 թ. կեսերին ծխերի թիվը նվազել է՝ հասնելով 28-ի⁹⁸⁰, 1886 թ. աճել է՝ հասնելով 46-ի՝ 313 բնակչով (172 ար., 141 իգ.)⁹⁸¹: 1890 թ. ծխերի և բնակչության թիվը մնացել է նույնը⁹⁸²:

⁹⁶³ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁶⁴ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 203:

⁹⁶⁵ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Գ, էջ 320:

⁹⁶⁶ Գարապետյան Մ., Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում, էջ 49:

⁹⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹⁶⁸ Տե՛ս СНМ-1859-1864, 4. IV, стр. 32.

⁹⁶⁹ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № Բ, էջ 320:

⁹⁷⁰ Տե՛ս СНМ-1873.

⁹⁷¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁷² Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 207:

⁹⁷³ Տե՛ս Фитун А., նշվ. աշխ., стр. 126.

⁹⁷⁴ Գյուղը շրջապատող կլորճ կրել է Գաբրիելի անունը, որը, տեղացիների տառադարձմամբ անվանվել է նաև «Գյաբունց-Կյապունց յամաջ» (նույն տեղում, էջ 127):

⁹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁷⁶ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 197:

⁹⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹⁷⁸ Տե՛ս СНМ-1859-1864, 4. IV, стр. 31.

⁹⁷⁹ Տե՛ս СНМ-1873.

⁹⁸⁰ Տե՛ս ССОК, т. III, стр. 426.

⁹⁸¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁸² Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 197:

ՓՈՐՔ ԳԱՆՁԱԿ: Գտնվում էր Ռուչանաշեն գյուղի հարևանությամբ⁹⁸³: 1863 թ. գյուղն ուներ 22 ծուխ՝ 150 բնակչով (84 ար., 66 իգ.)⁹⁸⁴, 1873 թ.՝ 26՝ 159 բնակչով (82 ար., 77 իգ.)⁹⁸⁵: 1886 թ. թեև ձխերի թիվն աճել էր՝ հասնելով 29-ի, սակայն նվազել էր բնակչության թիվը՝ 147 (85 ար., 62 իգ.)⁹⁸⁶: 1890 թ. ձխերի թիվը մնում էր անփոփոխ՝ 146 բնակչով⁹⁸⁷:

ՔԱԼԲԱՆԴ: Գյուղը տարածված էր Բողգալ լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջին. «Այս գիւղն է Հայոց. ունի շատ վարելահողեր դաշտումն, որ տարածված է հարաւային կողմումն այս գիւղի», - գրել է Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցը⁹⁸⁸: Քալբանդը բոլոր ժամանակներում եղել է գավառի հայահոծ գյուղերից և ունեցել է ավելի քան 1411 դես. մշակված այգիներ⁹⁸⁹: 1853 թ. գյուղն ուներ 42 ծուխ⁹⁹⁰: 1863 թ. այդ թիվը հասնում էր 76-ի՝ 498 բնակչով (273 ար., 225 իգ.)⁹⁹¹, 1865 թ.՝ մոտ 100-ի⁹⁹²: 1873-ին նկատվում է բնակչության թվի նվազում, ձխերի թիվը հասնում է 89-ի՝ 455 բնակչով (228 ար., 227 իգ.)⁹⁹³: 1886 թ. ձխերի թիվն արդեն հասել էր 104-ի՝ 722 բնակչով (381 ար., 341 իգ.)⁹⁹⁴: 1890 թ. ձխերի և բնակչության թիվը մնում էր անփոփոխ⁹⁹⁵:

ՔԵՇԵՆՈՒՐԴ⁹⁹⁶: Գավառի հայաշատ գյուղերից մեկն էր՝ ընկած խոր ձորի մեջ: Գյուղում հաստատվել են Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառների Հաղբուլթ, Տող, Թաղլար, Ճարտար, Ավետարանոց և Շոշ գյուղերից եկածները⁹⁹⁷: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 68 ծուխ⁹⁹⁸: 1863-ին այնտեղ ձխերի թիվը հասել է 108-ի՝ 769 բնակչով (399 ար., 370 իգ.)⁹⁹⁹: Այն հանգամանքը, որ գյուղը հղել է մարդաշատ, վկայում է 1865 թ. սևալեռների սկզբին այդտեղ այցելած Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցը. «...ինձ ընդառաջ ելին հոգևորական և ժողովրդեան բազմութիւն...»¹⁰⁰⁰: 1873 թ. Քեշխուրդն ունեցել է 132 ծուխ՝ 868 բնակչով (466 ար., 402 իգ.)¹⁰⁰¹: 1886 թ. այդ թիվն արդեն հասել էր 170-ի՝ 927 բնակչով (485 ար., 442 իգ.)¹⁰⁰²: 1890 թ. թեև ձխերի թիվը մնացել էր նույնը՝ 170, սակայն նվազել էր բնակչությունը՝ հասնելով 917-ի (478 ար., 439 իգ.)¹⁰⁰³:

⁹⁸³ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանք, Հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները (քարտեզ), Երևան, 1991:

⁹⁸⁴ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 31.

⁹⁸⁵ Տե՛ս CHM-1873.

⁹⁸⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁸⁷ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 139:

⁹⁸⁸ Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 9, էջ 350:

⁹⁸⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, մարտի 30, № 66:

⁹⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹⁹¹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 31.

⁹⁹² Տե՛ս Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 9, էջ 351, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1, գ. 27, ք. 3:

⁹⁹³ Տե՛ս CHM-1873.

⁹⁹⁴ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹⁹⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 197:

⁹⁹⁶ Ի դեպ, Դանիել արքեպ. Շահնազարյանցի ուղեգրական գործի «Արարատ» ամսագրի հրատարակման մեջ Քեշխուրդ տեղանունը նշված է «Քեջեարտ» (տե՛ս «Արարատ», 1871, № 9, էջ 351) ձևով, իսկ Հ. Քյուրայանի հրատարակած ձեռագրում՝ «Քեշխուրտ» ձևով (տե՛ս Քիւրտեան Յ., Շահեկան վիճակագրական ուղեգրութիւն մը Շամախիի հայոց մասին, «Հասկ», Անթիլիաս (Պէյրոս), 1961, Լ տարի, № 1, էջ 23), որն առավել ստույգ է:

⁹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196:

⁹⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 102:

⁹⁹⁹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. IV, ԵՄ. 31.

¹⁰⁰⁰ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, № 9, էջ 351:

¹⁰⁰¹ Տե՛ս CHM-1873.

¹⁰⁰² Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

¹⁰⁰³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 196:

Այսպիսով՝ ըստ 1853-1890 թթ. տվյալների՝ Գյոքքչայի գավառի Հայկական գյուղերի բնակչությունը թվի շարժընթացը և փոփոխություններն ունեն Հետևյալ պատկերը¹⁰⁰⁴.

Աղյուսակ №7

Բնակավայր	1853	1861	1863	1863	1873	1873	1886	1886	1890	1890
	Շուխ	Շուխ	Շուխ	Բնակիչ	Շուխ	Բնակիչ	Շուխ	Բնակիչ	Շուխ	Բնակիչ
Ագայիչեն (Նորչեն)	58	55	67	484	71	525	83	712	83	693
Աղբուլաղ	21	16	19	124	18	110	23	120	23	120
Ավանաշեն (Ղաշաբենդ)	48	100	115	776	117	815	127	985	130	970
Բզավանդ	56	35	30	209	31	194	37	206	37	284
Գանձակ	92	99	115	814	121	863	144	1039	145	1037
Գիքք	124	130	157	1036	211	1200	227	1329	227	1282
Դայանդաղ	17	11	20	70	18	65	15	61	15	61
Թուրիչեն	33	57	56	441	72	542	85	675	80	85
Խոշավատ	-	-	8	59	8	72	12	84	-	-
Կարմախան	-	36	36	208	36	188	47	237	47	228
Կուրդան (Գիքք-Կուրդան)	-	21	46	252	45	227	46	201	46	202
Ղալակա	113	111	179	1161	206	1205	298	1649	298	1593
Նորչեն (Ղուղիչեն, Աշղբայրամ)	52	70	96	605	107	692	132	834	132	828
Շուրուրյի	-	17	-	-	-	-	-	-	37	215
Ռոշանաշեն	44	105	50	398	64	388	62	424	62	419
Վանք	-	140	159	823	171	938	182	1039	182	1033
Ռիշտալ	52	60	86	607	99	812	139	1086	139	1073
Փարակու	18	27	20	214	29	249	46	313	46	313
Փոքր Գանձակ	-	18	22	150	26	159	29	147	29	146
Քալբանդ	42	180	76	498	89	455	104	722	104	104
Քեշխուրդ	68	115	108	769	132	868	170	927	170	917
Ընդամենը	838	1403	1465	9698	1671	10567	2008	12790	14674	11657

XIX դարի երկրորդ կեսի զանազան տարիների ընթացքում Գյոքքչա գավառի (առանց ավանի) Հայ բնակչության թիվը եղել է խիստ փոփոխական: 1863 թ. կազմում էր 9698 (5202 ար., 4496 իգ.)¹⁰⁰⁵, 1873 թ.՝ 10.567 (5631 ար., 4936 իգ.)¹⁰⁰⁶, 1886 թ.՝ 12790 (6880 ար., 5910 իգ.)¹⁰⁰⁷: 1892 թ. հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում խուլերայի Հետևանքով գավառում հիվանդացել էր 2456 և մահացել 1356 մարդ¹⁰⁰⁸: 1897 թ. գավառի ազգաբնակչությունը 115504 էր (62785 ար., 52719 իգ.), որից Հայ 12698 (6559 ար., 6139 իգ.)¹⁰⁰⁹ կազմելով ամբողջ բնակչության 11%-ը:

Այսպիսով՝ ըստ 1863-1897 թթ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալների՝ Գյոքքչայի գավառի (ներառյալ ավանը) Հայ բնակչության շարժընթացն ունեւր Հետևյալ պատկերը¹⁰¹⁰.

Աղյուսակ № 8

1863		%	1873		%	1886		%	1897		%
ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.	
5202	4496	16,2	5631	4936	17,52	6997	5982	16,93	6740	6254	11,04
9698			10567			12979			12994		

¹⁰⁰⁴ Աղյուսակը կազմված է ըստ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 99-104, Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138-139, ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ժր. 78-79; ՇՄ-1873; ՇՄՀՅՈՒՄՍ-1886 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

¹⁰⁰⁵ ՇՄ ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ժր. 27-32.

¹⁰⁰⁶ ՇՄ ՇՄ-1873, անս նաև ՇՄՈՒՄ-1873.

¹⁰⁰⁷ ՇՄ ՇՄՀՅՈՒՄՍ-1886.

¹⁰⁰⁸ ՇՄ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 20, № 148:

¹⁰⁰⁹ ՇՄ ՍՄՈՒՄ-1897, տաբլիցա XIII, ժր. 53.

¹⁰¹⁰ Աղյուսակը կազմված է ըստ ՇՄ-1859-1864, Կ. IV, ժր. 27-32; ՇՄ-1873; ՇՄՀՅՈՒՄՍ-1886; ՍՄՈՒՄ-1897, տաբլիցա XII, ժր. 50, տաբլիցա XIII, ժր. 53, տաբլիցա XIV, ժր. 68-69 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

Գ. ԲԱՔՎԻ ԳԱՎԱՌ

Քաքվի գավառը գտնվում էր համանուն նահանգի արևելյան մասում՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ հրվանդանաձև, շուրջ 60 կմ երկարությամբ ծովի մեջ խորացած Ապշերոնյան թերակղզում: Հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր Ղուբայի, հարավից փոքր ելուստով՝ Զավաթի և արևմուտքից՝ Շամախիի գավառներին: Իր տարածությամբ Բաքվի գավառը (3.457,1 քառ. կմ)¹⁰¹¹ զիջում էր նահանգի մյուս գավառներին: Գավառի կազմի մեջ էին մտնում նաև Կասպից ծովի ափամերձ, երեք խմբերի միջև բաժանված բնական և արհեստական կղզիները, որոնց ընդհանուր մակերեսը կազմում էր 34,8 քառ. կմ¹⁰¹²: Ապշերոնյան թերակղզին շրջապատող ամենամեծ կղզիներն են՝ Սվիտոյը, Ժիլոյը, Նարգենը, Գյուլբաջանը, Արտեմը, Վուլֆը և այլն: Բաքվի կամ Սվինուսի կղզիների խմբում, որը տարածված էր Բաքվի նեղուցից հարավ՝ մինչև Կուրի գետարեճանը, ընդգրկված էին Դուվանին, Բուլլան, Սվինոյը, Հալածը և այլն, Կղզլաղաջի խմբում՝ համանուն նեղուցում՝ Սառան, Այրված սալը, Կուրի քարը և այլն¹⁰¹³:

Թերակղզում գտնվող նավթի գլխավոր աղբյուրները վաղնջական ժամանակներից հռչակված էին իրենց առեջը կրակներով: Աշխարհի զանազան կողմերից այդտեղ էին գալիս բազմաթիվ ուխտավորներ՝ սրբազան կրակը երկրպագելու¹⁰¹⁴:

Ապշերոնյան թերակղզում պեղված հնադարյան դամբարանները վկայում են Կովկասյան այս տարածքի՝ հնուց ի վեր բնակեցված լինելու հանգամանքի մասին¹⁰¹⁵: Հայերն այստեղ բնակություն են հաստատել առնվազն վաղ միջնադարից և ունեցել են իրենց պաշտամունքային օջախները, բայց պահպանված առավել հին պատմական հուշարձանները վերաբերում են միայն XII-XV դդ.¹⁰¹⁶: Այսպես՝ Բաքու քաղաքից 30 կմ հեռավորության վրա՝ Ապշերոնյան թերակղզու հյուսիսային եզրին գտնվող¹⁰¹⁷ Երբեմնի հայկական, սակայն հետագայում մահմեդական դարձած Բուզդովնա գյուղում բնակվող հայերի և նրանց սրբատեղիների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում 1842 թ. օգոստոսին այդտեղ այցելած Ի. Բերեզինը. այդ ժամանակ գյուղն ունեցել է 685 բնակիչ և ընդամենը երեք հայ ընտանիք¹⁰¹⁸: Ի. Բերեզինը հիշատակում է Սբ. Հովհաննեսի և Անդրեասի դամբարանի և դրա վրա եղած հայատառ արձանա-

¹⁰¹¹ Տես Ягодынский П., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, т. 1, стр. 473-474, տես նաև СНМ-1859-1864, стр. 2. Նկատենք, որ այդ քիվը հաստատուն չի եղել: Քաղաքի սահմաններն աստիճանաբար ընդլայնվելու հետ մեկտեղ այն հաճախակի փոփոխվել է: Ինչպես օրինակ՝ մինչև 1843 թ. կազմել է 63,7, 1843-1878 թթ.՝ 110,1, 1878-1900 թթ.՝ 361,8 կմ² (տես Фатуллаев Ш., նշվ. աշխ., стр. 28).

¹⁰¹² Տես СНМ-1859-1864, стр. 2.

¹⁰¹³ Տես Шапшович М., նշվ. աշխ., стр. 5-6.

¹⁰¹⁴ Տես Хождение за три моря Афанасия Никитина, изд. подг. Я. Луре и Л. Семенов, Л-д, 1986, стр. 45.

¹⁰¹⁵ Տես Рустамов Д., Мурадов Ф., Археологические исследования в Гобустане в 1978 г. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978), Баку, 1982, стр. 5-8.

¹⁰¹⁶ Մանրամասն տես Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, «Արարատ», 1902, № Ե-Չ, էջ 481-487:

¹⁰¹⁷ Տես ГССРМ, т. 1, стр. 330.

¹⁰¹⁸ Տես Березин И., նշվ. աշխ., стр. 270, приложение VI.

գրուվածների մասին: Դամբարանի կողքին եղել է քառանկյուն, կլոր թաղակապ ծածկով ոչ մեծ մատուռ, որը տեղի հայերի ներկայացմամբ սուրբ ճգնավորների համար ծառայել է որպես վանական խուց: Ի. Բերեգինի վկայությամբ՝ մատուռի մուտքին նշմարվել են հայերին տառերով արձանագրության մնացորդներ¹⁰¹⁹: Համաձայն մատուռի կողքի եզրապատի արձանագրության՝ շինուվածը 1480-1481 թթ. կառուցել է հայ ոմն Թանվարը՝ որդի Թուման-Շանի, որդի Թաքսիրի՝ որդի Ինթալի¹⁰²⁰: Ըստ Բերեգենի՝ Բուզովնայի հայերն այստեղ են կատարել իրենց պաշտամունքային ծեսը¹⁰²¹:

Ի. Բերեգինի նկարագրությունը բազմաթիվ առումներով համապատասխանում է ավելի ուշ շրջանում հնավայրում եղած այլ հեղինակների թողած տեղեկություններին: Այդ առումով հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում XX դ. սկզբին «Արարատ» ամսագրում հրատարակված «Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում» հոդվածը: Հոդվածագիր Եր. Տեր-Հովհաննիսյանցը, լինելով Բուզովնայում, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերին վերաբերող վիճազրահան նյութի պատասխանների մասին: Ըստ նրա՝ «Բուզովնան, որ մի ժամանակ հայի գիւղ է եղել¹⁰²², ներկայումս ծառայում է Բազուկեցոց համար իրրև ամարանոց...»¹⁰²³: Բուզովնայում նշանավոր ուխտատեղիներից էր Սբ. Եղիա Մարգարեի մատուռը, որի հետ էին կապված նաև Անդրեաս և Անանիա քարոզիչների անունները¹⁰²⁴: 1874 թ. «Տոմար ընտանեկան» օրացույցի մի տեղեկության համաձայն՝ քարոզիչների գերեզմանների վրա մատուռը վերականգնվել է 1862-ական թվականների վերջերին. «Քաղաքիս մօտ 30 վերստ հեռաւորութեամբ Ապշերոնի թերակղզիի վրայ գտնուում են հայոց սրբոցն Անդրէի և Եղիայի գերեզմանները, որոնց վրայ վերջի ժամանակները մատուռ շինուեցաւ»¹⁰²⁵: Մատուռն ունեցել է գեղահարմար դիրք: Եր. Տեր-Հովհաննիսյանցի նկարագրմամբ՝ «Հրաշալի դիրք ու գեղեցկութիւն ունի Ս. Եղիայի մատուռը. չորս կողմից շրջապատուած է սպիտակ քարէ սալալատակով և փայտէ վանդակներով. իսկ սոցա հտեւը թիկնապահների նման կանգնած են սաղարթախիտ հովհար ծառեր, որոնց հո-

¹⁰¹⁹ Տես նույն տեղում, սր. 270.

¹⁰²⁰ Տես նույն տեղում, սր. 271.

¹⁰²¹ Տես նույն տեղում, տես նաև ГССПИ, т. I, с. 330, տես նաև КК на 1856 г., с. 511-512.

¹⁰²² Ուշագրավ է այն փաստը, որ XX դարասկզբի արխիվային վավերագրերում Բուզովնան շարունակաբար անվանվում է «Հայի գյուղ» անվամբ: Այսպես, Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալի հանձնարարությամբ 1906 թ. օգոստոսի 8-ին քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու քահանա Հովհաննես Տեր-Հարությունյանը Սբ. Եղիայի, Անդրեասի և Անանիայի անվամբ եկեղեցի-մատուռում գույրագրում անցկացնելու նպատակով մեկնելով Բուզովնա գրում է. «1906 թվի օգոստոսի 8-ին թիւ 431 իւր (գործակալը - Գ. Ս.) պաշտոնական գրութեամբ առաջարկեց ինձ գնալ Հայոց գիւղը և 1905 թվի հայ-թուրքական արհաւիրքներից ազատուած Բուզովնա գիւղի հայոց եկեղեցու գեղատեղը և անօթները պահանջել նոյն եկեղեցու պահապան Համբարձում Խաչատրեանից» (ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 217, ք. 1):

¹⁰²³ Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., նշվ. աշխ., էջ 482:

¹⁰²⁴ Տես նույն տեղում, էջ 483, տես նաև СММ-1859-1864, ч. IV, с. 93:

¹⁰²⁵ Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 124: Պետք է նկատել, որ «մատուռ շինուեցաւ» արտահայտությունը վերաբերում է շինության վերականգնմանը կամ հիմնովին վերաշինմանը, քանի որ մատուռը հիմնարկվել էր դեռևս XV դարի 20-ական թվականների սկզբներին: Մատուռի մուտքի վերնամասում փորագրված էր. «Կառուցաւ մատուռս սրբոյն Եղիայի և Անդրէի արդեամբ և ծախիւր աստիճանաւոր Լեոն Կասպարեան Եաղութեանց ի 30-ն սեպտ. 1862 թ.» (Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., նշվ. աշխ., էջ 483): Բաքվի հայերի համայն մատուռը համարվել է միակ ուխտատեղի: Զմնարկվող ժամանակաշրջանում ուխտավորների հոսքը այդտեղ երբեք չի դադարել: Ուխտավորները գալիս էին ինչպես մերձակա վայրերից, այնպես էլ շրջակա գավառներից: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Բաքվում XIX դարի սկզբներին քնակություն հաստատած շամախեցի առևտրաբողոյնաբերող Սահակ Ալյամյանը 1830 թ. մատուռի արևմտյան կողմում ուխտավորների համար կառուցում է երեք քարաշեն սենյակ (տես նույն տեղում, էջ 484): Եկեղեցի-մատուռը գործել է մինչև 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումները (տես ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 217, ք. 1):

վանու տակ քիչ չեն հանգիստ վայելել արևից պապակուած բազուեցիները»¹⁰²⁶: Մատուռն ունեցել է ձեռագիր Հիշատակարան, ուր գրված է եղել այդ սրբատեղու մանրամասն տարեգիրը և նշված գյուղի կալվածքների քանակը¹⁰²⁷: Բուզովնա գյուղի շրջակայքում եղել են նաև Աբ. Մինասի (չինված էր մի ապուած քարի վրա, ուր փորագրված էին մի քանի խաչեր), Աբ. Սիմոնի և Աբ. Հովհաննես ճգնափորների նահատակման վայրերում շինված մատուռները: Ընդհանրորեն տապանաքարերի վրա արձանագրված էր «ՇԿԸ» (1119)¹⁰²⁸ թվականը¹⁰²⁹: Աբ. Եղիա Մարգարեի մատուռից արևելք՝ դարձյալ մի ժայռի վրա գտնվել է Հաջորդ սրբատեղին, սակայն առանց որևէ արձանագրութայան¹⁰³⁰: Եր. Տեր-Հովհաննիսյանցի այցելութայան ժամանակ Ս. Եղիայի մատուռի մոտ գտնվող քարի վրա դեռևս պահպանված էր Ներսես ավագ քահանայի կողմից 1421 թ. կառուցված ջրհորի վերաբերյալ արձանագրությունը. «Ես Ներսէս աւագ քահանայ շինեցի ջրհորս այս յիշատակին ծնողաց իմոց հայր...քահանայ... Տէր Ներսէս և կնոջ նորա Խաթունս... ի ամի թուականին Հայոց ՊՂ. (820) (Փրկ. 1421 թ.)»¹⁰³¹: Բուզովնա գյուղից պահպանվել են նաև տապանաքարերի և խաչքարերի բեկորներ՝ Չ. (700), Պ. (800) և Զ. (900) թվականների արձանագրություններով, եկեղեցական շինությունների ավերակներ: Բուզովնա գյուղում գտնվել են նաև հայերեն գրով Հին դրամներ: 1902 թ. գտնված ոսկեդրամի մի երեսին եղել են հայերեն արձանագրություններ, իսկ մյուս երեսի վրա խաչ¹⁰³²: Բերված տեղեկությունները վկայում են Բուզովնայի՝ հնուց ի վեր հայաշատ լինելու մասին: Եր. Տեր-Հովհաննիսյանցը գրում է. «...ևթէ ի նկատի ունենանք տեղական Հին յիշատակարանները և արձանագրութիւնները, պէտք է ենթադրել, որ Բուզովնան եղել է մի Հին հայաշատ կենտրոն, որն ունեցել է իւր սեփական սրբատեղիները, իւր քահանաները և իւր առանձին գերեզմանատունը»¹⁰³³:

Ապշերոնյան թերակղզին և շրջակա բնակավայրերը նշված ժամանակաշրջանում հայերով բնակեցված լինելու հանգամանքը հավաստում են նաև հնագիտական այլ տվյալներ: Այսպես՝ նույն Բուզովնա գյուղում հայտնաբերված դամբարանի մուտքին եղել է արաբատառ շինարարական արձանագրություն, որի բովանդակությունից հետևում է, որ այն պատկանում է ոմն Հայ Տարսայիճի Բահրամի որդուն՝ Շամսդինին. «Այդ հանգստարանը Տարսայիճ (Հայի) Բահրամի որդի Շամսդինին է: Մուհարամի ամսի յոթհարյուրվեց թվին (=1303 թ.)»¹⁰³⁴: Բուզովնա գյուղը գոյատևել է մինչև 1500-ական թթ. սկիզբը¹⁰³⁵:

Փաստերի վերլուծությունը վկայում է, որ Բուզովնան ունեցել է թաթարոս Հայ բնակչություն, և գյուղի բնակիչները 1501, 1509 թթ. զզլբաշների Բաքու կատարած արշավանքի

¹⁰²⁶ Տե՛ս Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., նշվ. աշխ., էջ 485:
¹⁰²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:
¹⁰²⁸ Եր. Տեր-Յովհաննիսյանցի մոտ հայոց ՇԿԸ տառերի քվային համարժեքը քյուրիմասրար նշված է 1118 ք.:
¹⁰²⁹ Տե՛ս Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., նշվ. աշխ., էջ 486:
¹⁰³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:
¹⁰³¹ Նույն տեղում, էջ 484:
¹⁰³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 486:
¹⁰³³ Նույն տեղում, էջ 482:
¹⁰³⁴ Բարխուտարեանց Մ., Ադուանից երկիր եւ դրացիք, հատորը կազմեց Պ. Չորանեան, Երևան, 1999 (Չորանեան Պ., Մակար եպ. Բարխուտարեանցի կեանքն ու գործը, էջ 13): Ուշագրավ այդ տեղեկությունը Պ. Չորանյանը մեջբերել է ադրբեջանցի պատմաբան Սիմա Բերիմզադեի («Надписи памятников архитектуры Азербайджана 11-15 вв.: (автор-реф. канд. дисс.), Баку, 1970) քիկնամուական ատենախոսության սևղմագրից:
¹⁰³⁵ Տե՛ս Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., նշվ. աշխ., էջ 484-485:

ժամանակ գաղթել են զանազան կողմեր, հավանական է, որ նրանց մի մասը գար և հաստատավեր ավելի վաղ իրենց համադյուղացիների կողմից հիմնված Մատրասա դյուղում, ինչպես նաև հեռանար Ղուբայի լեռնային շրջաններում գտնվող հայկական դյուղեր¹⁰³⁶:

Բաքվի շրջակայքում հայկական բաղնաթիվ դյուղական համայնքների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XIV դարի երկրորդ կեսի - XV դարի սկզբի տեղացի աշխարհագրագետ և ճանապարհորդ Աբդ ար-Ռաշիդ ալ Բաքուվին՝ ավանդաբար նրանց բնակիչներին կոչելով քրիստոնյաներ: «Բաքուի...մերձակայքում,- գրում էր Բաքուվին,- կան շատ դյուղեր և յուրաքանչյուրն ունի ամրացված միջնաբերդ ամրապինդ պատերով: Այդ դյուղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ են (իմա՝ հայեր - Գ. Ս.)...»¹⁰³⁷: Ի. Բերեզինը նշում էր, որ Բաքվի շրջակայքում նախկինում շատ դյուղեր բնակեցված են եղել հայերով, սակայն իրանական տիրապետության հայահալած քաղաքականության հետևանքով հայերը լքել էին իրենց բնակավայրերը և կենտրոնացել Բաքվում, իսկ գատարկված բնակավայրերը դրավել էին մահմեդականները¹⁰³⁸: XIX դ. վերջին «Մշակին» հղած թղթակցությունաբ Ալ. Քալանթարը գրում էր, որ այդ դյուղերը 180-200 տարի սրանից առաջ բնակեցված են եղել հայերով¹⁰³⁹: Հողվածագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև Բալախան և Բուզովնա դյուղերի անհետացած եկեղեցիների և այդ տարածքում հանդիպող հայկական զանազան գերեզմանաքարերի մասին¹⁰⁴⁰: Ըստ նրա՝ հայ կնոջ մի գերեզմանաքարի թվագրումից պարզվում է, որ կինը մահացած է եղել մոտ 400 տարի սրանից առաջ¹⁰⁴¹: Ապշերոնյան թերակղզում վաղքրիստոնեական մշակույթի հետքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել «...քաղաքից հինգ վերստաչափ հեռու գտնուող պարսկական «Բիրբի-Հէյբաթ» ասուած սրբատեղու» բնակատեղիից¹⁰⁴²: «Մեղու Հայաստանի» լրագրի մի տեղեկության համաձայն՝ Բաքվից 5 կմ հարավարևմուտք գտնվող Բիրբի-Հէյբաթ ուխտատեղում նախկինում եղել է հայկական վանք. «...Քառասուն հայ կուսանաց վանք է եղել յիշեալ ուխտատեղին, այժմ՝ թուրքերն են տիրում թէ՛ ուխտատեղիին, թէ՛ նրա նաւթով լի հողերին»¹⁰⁴³: Թերակղզու նավթահանքային շրջան այցելած Սարգիս արքեպ. Ջալալյանը վկայում է, որ դեռ երևում էին այբերակ եկեղեցու հետքերը. «է բնդարձակ վայր ի հրւսիսակողմն Բագուայ նահանգի հեռու... երևին աւերակք տանց, ընդ որս և եկեղեցւոյ...»¹⁰⁴⁴:

Ապշերոնյան թերակղզում հայաբնակ դյուղեր էին նաև Բալախանը, Սարունջին, Մաշթաղան, Շաղանը և Մարդաքյանը¹⁰⁴⁵: Նշված դյուղերը շրջապատված էին գեղեցիկ այգիներ-

¹⁰³⁶ Տե՛ս Հակոբյան Ար., Թարախոս հայեր, էջ 63:

¹⁰³⁷ Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб талхис ал-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Каххар («Сокращение [книги о] «Памятниках» и чудеса царя могучего»), издание текста, перевод, предсловие, примечания и приложения З. М. Буниятова, Москва, 1971, стр. 89-90. Հարկ է նշել, որ երկի հրատարակիչ Չ. Բունիաթովը, որին հատուկ է պատմական վաստերի կեղծումն ու արավադումը, կասկածի տակ դներով այդ հաղորդման հավաստիությունը, հանիրավի կերպով միջամտել է պատմիչի շարադրանքին և քնորինակի այդ հատվածում դրել հարցական նշան (տե՛ս նույն տեղում, стр. 90).

¹⁰³⁸ Տե՛ս Березин И., նշվ. աշխ., 4 II, гл. IV (От Кубы до Баку), стр. 41.

¹⁰³⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, սեպտեմբերի 19, № 37:

¹⁰⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁴² Ա. Մ. [Ալեքսանդր Մովսիսյան], Բագու (II), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, օգոստոսի 4, № 5, էջ 68:

¹⁰⁴³ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1883, փետրվարի 23, № 18:

¹⁰⁴⁴ Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 409-410:

¹⁰⁴⁵ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Հայերն Ապշերոնյան թերակղզում, «Առավոտ», Երևան, 1997, օգոստոսի 9, № 79:

րով, որոնք կազմում էին «...օաղիսներ Ափշերօնեան աւագուս և ապառաժոտ թերակղզու վերայ և միլենոյն կախարդական զօրութեամբ ձդում են իւրեանց ճանապարհորդներին...»¹⁰⁴⁶: Դերբենդի հայկական դերեզմանոցի վիճակն արձանագրությունները վկայություններ են թողել առ այն, որ Դերբենդում հաստատված հայերի մեջ եղել են նաև բայախանեցի հայեր: Ինչպես օրինակ. «Այս է տապան Բայախանեցի ողորմած հոգի Համբարձում վարդապետին. թիվն ՌԲՃԱ (1752), ապրիլ ԻԵ (25)»¹⁰⁴⁷: Իսկ Սաբունչի գյուղը 1886 թ. ընտանեկան ցուցակներում դեռևս հիշատակվում էր նաև «Արմանի բուլաղ» (Հայկական աղբյուր) անվամբ¹⁰⁴⁸: Մարդաքյանդ դյուղի վերաբերյալ արխիվային վավերագրում ասված է. «Մարդաքյանդը հայոց գիւղ է եղել: Մի քանի հին տների պատուանդանի մեկ արշինաչափ խաչաձեւ անկիլնաքարերն, այս եւ այն փոսերից դտնուող խաչաձեւ քարերը հաստատում են այդ ենթադրութիւնը: Այդ խաչաձեւ քարերից մի քանի հատ ունի հարուստ քալպայ Ասլան ոմն...»¹⁰⁴⁹:

Ապշերոնյան թերակղզում և հարակից տարածքում ստվար հայ բնակչության առկայության փաստի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է թողել նաև «Աղուան» ծածկանունով Սահակ Մուրադյանը «Նոր-դարում»: Հեղինակը, XIX դարի վերջին լինելով Բուզովնա գյուղում, տեղի ձերուհիների պատմածների հիման վրա գրաւել է հետևյալ ուշագրավ ավանդությունը. «Ամբողջ Ափշերոնեան թերակղզու վրայ, Բագուից մինչև Ափշերոն գիւղաքաղաքը, մի ժամանակ ապրելիս են եղել թուով մօտ 60,000 հայեր, որոնք յետոյ կասպից ծովի արևելեան կողմից (Միջին Ասիայից) անդադար իրենց վրայ դրոհ տուող գաղանաբարոյ ժողովուրդներից ստիպուած, ցրուել են դանազան կողմերը, իսկ նրանց տեղը ըռնել են այժմեայ թուրքերը»¹⁰⁵⁰: 1830 թ. հունիսին թերակղզուն մոտակա գյուղերում շրջադայած ֆրանսիացի տնտեսագետ Մորենսը Ի. Պասկելիչին նույն թվականի հունիսի 4-ին հղած զեկուցագրում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում V-VI դարերից այդ վայրերում գոյություն ունեցած ձիթենու. այգիների և տեղի հայ բնակչության կողմից ձիթապտղի գործածման մասին: Ըստ Մորենսի՝ հայերը ձիթապտուղը տնտեսության մեջ գործածում էին այնպես, ինչպես՝ Եվրոպայում¹⁰⁵¹: Այսպիսով՝ բերված փաստերի լույսի տակ ակնհայտ է դառնում հայերի Ապշերոնյան թերակղզում վաղնջական ժամանակներից բնակեցված լինելու մասին:

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Ապշերոնյան թերակղզին 1850-ական թվականների սկզբներին ուներ մոտ 40 գյուղ՝ ներառյալ Բաբու քաղաքը՝ 32000 աղգաբնակչությամբ, որից հայեր՝ 600 մարդ. «Ափշերոն... յորում են 40 իւ չափ գեողք, և 32,000 բնակիչք, Պարսք և Փարսիք և Թուրքք, և Հայք 600 ոգիք»¹⁰⁵²: 1886 թ. ընտանեկան տվյալների համաձայն՝ Բաբվի գավառը բաժանված էր 41 գյուղական համայնքների միջև և ուներ 46 գյուղ¹⁰⁵³: Թեև գավառում XIX դարի կեսերին զուտ հայկական գյուղեր չեն եղել, սակայն բնակվել են ոչ քիչ թվով հայեր:

¹⁰⁴⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, սևպտեմբերի 19, № 37:

¹⁰⁴⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պր. VIII, Ռուսաստանի Դաշնություն, աշխատասիրության՝ Գր. Գրիգորյանի, Երևան, 1999, էջ 190:

¹⁰⁴⁸ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

¹⁰⁴⁹ Կարապետյան Ս., Հայերն Ապշերոնյան քերակղզում, «Առավոտ», 1997, օգոստոսի 9, № 79:

¹⁰⁵⁰ Աղուան, [Մահակ Մուրադյան], Ուլքե՞ր են մատրասեցիք, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1903, հունվարի 17, № 10:

¹⁰⁵¹ Տե՛ս АКАК, т. VII, док. 144, стр. 191-192.

¹⁰⁵² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 93:

¹⁰⁵³ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, стр. X.

ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔ: Բաքվի դավառի կենտրոնն էր Ապշերոնյան թերակղզու հարավում, աստիճանաբար ծովախորշն իջնող սարալանջի վրա փուլած, սկզբնաղբյուրներում V դարից ի վեր հիշատակվող Բաքու քաղաքը¹⁰⁵⁴:

Ապշերոնյան թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ վաղ ժամանակներից կարևոր տեղ է զբաղեցրել հատկապես Բաքու քաղաքը: Ըստ ուսուցիչական Կոդեքս Սպասսկի-Ավտոնոմովի՝ հայերը եղել են քաղաքի հիմնական բնակիչներից¹⁰⁵⁵: Ըստ պատմական ավանդույթի՝ Հայոց Արևելից կողմանց (Արցախ, Ուտիք) թագավոր Վաչագան Բարեպաշտը, երբ 500 թ. Փայտակարան նահանգի Բագավան դավառը՝ իբրև օժիտ տվեց իր դստերը՝ Վարսենիկին, Բաքուն նրա ձեռնանոցն էր, իսկ Շամախին՝ ամառանոցը¹⁰⁵⁶: Ս. Էփրեկյանն այդ մասին գրում է. «Այս կրակոտ երկիրը (Բագավան դավառը - Գ. Ս.), Բրիստոսի 500 թուին Աղուանից Վաչագան թագաւորը, որ կը նստէր Պարտաւ քաղաքը, օժիտ տուեր էր իւր Վարսենիկ դստեր, որոյ ձեռնոցը Բագուն էր, իսկ ամարանոցը Շամախին»¹⁰⁵⁷: Ուշագրավ է, որ Վաչագան Բարեպաշտի և արքայազուտեր Վարսենիկի վերաբերյալ ավանդապատումն իր արձագանքն է գտել նաև Հնդկահայ հասարակական գործիչ, պրոֆ. և մանկավարժ Մեսրոպ Թադևոսյանի «Վէպ Վարսենկան Սկայուհու Աղուանից» կրոնաբարոյական պոեմում¹⁰⁵⁸:

Ավանդույթի համաձայն, Բաքվում նախկինում եղել է կրակի և ծովի աստվածների Հեթանոսական մեհյան¹⁰⁵⁹: Եղիշա առաքյալը, Աղվանից աշխարհ գալով, կործանել է այն և նրա տեղը կանգնեցրել Բրիստոսի խաչը: Մեսրոպ Մաշտոցն այդտեղ Սր. Աստվածածնի անվամբ մատուռ է հիմնել, իսկ Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը 500 թ. մատուռի տեղում կառուցել է եկեղեցի¹⁰⁶⁰. «Իսկ Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն Աղուանից յամի Տեառն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ և Բագուայ հին և նշանաւոր եկեղեցին և ուխտատեղին է սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին, որ բերդի մէջ է և փարոսեան աշարակի դիմացն է»¹⁰⁶¹: Նկատենք,

¹⁰⁵⁴ Տե՛ս Բարտոլդ Բ., Работы по исторической географии. Баку, Сочинение, т. III, Москва, 1965, стр. 350-352.

¹⁰⁵⁵ Տե՛ս Автономов-Спасский К., Баку, КК на 1852 г., отд. III, стр. 307.

¹⁰⁵⁶ Տե՛ս Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հ. Ա, կազմեց Համբարձում Առաքելեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 199:

¹⁰⁵⁷ Էփրեկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 362:

¹⁰⁵⁸ Տե՛ս Վէպ Վարսենկան Սկայուհու Աղուանից, ի հմուտեանց իսրայելեաց փոխուց յարդի ոճ եւ գիր Ս. Գ. Թադևոսյանի Վ. Ա. սարկազ Սրբոյ Էջմիածնի, Կապարա, 1847:

¹⁰⁵⁹ Կրակապաշտության այդ վայրը հետագա ժամանակներում ստացել է Սուրախանի անվանումը, որը գտնվում էր Բարվից 15 կմ հեռավորության վրա: Սուրախանում զրադաշտական տաճարը հիմնադրվել է այն շրջանների կողմից, որոնք, շրջաններով մահմեդական կրոնը, հաստատվել էին Ապշերոնյան թերակղզու և կազմել փոքրիկ համայնք: Տեղացի մահմեդականները նրանց քամահրանքով անվանել են *գեթրներ* կամ *գուրիք* (տե՛ս Отечественное. Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям, сост. Д. Семенов, т. III, СПб., 1871, стр. 73-75, տե՛ս նաև Բուենիարյան Ն., Կրակապաշտների տաճարը Սուրախանում, Երևան, 1926, էջ 3-4): XIX դարի 70-ականների թթ. սկզբներին Սուրախանու կրակապաշտության աղոթարանում ծխակաթարություններ են կատարել հնդիկները (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, մայիսի 17, № 10): Սուրախանում մի վերջին անգամ կրակապաշտության արարողություն է կատարվել 1888 թ. Ույանբերին, կայսր Ալեքսանդր III-ի՝ Բարվում գտնվելու առիթով: Այդ նպատակով Աուլիսկ Հնդկաստանից հրավիրվել էին մոզեր (տե՛ս Սարգիսյան Ա., Աղեքսանդր Մանրաշեանց: Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը (ժողովրդի իր մահուան 20 ամեակի առթիւ), Վիեննա, 1931, էջ 19):

¹⁰⁶⁰ Տե՛ս Ֆիլիքական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրություն Հայաստանի, կազմեց Աւետիք Տեր-Յակոբեան, Թիֆլիս, 1914 (ՀԱԱ, ֆ. 335, ց. 1, գ. 24, ք. 99 (այսուհետ՝ Տեր-Յակոբեան Ա., նշվ. աշխ., ք.):

¹⁰⁶¹ Մմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 373:

որ խոսքն այստեղ քաղաքի ամենահին եկեղեցու՝ Սբ. Աստվածածնի մասին է¹⁰⁶²: Չնայած եկեղեցին Հայոց Արևելից կողմանց թագավոր Վաչագան Բարեպաշտի կողմից հիմնադրված լինելու վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են միայն ավանդազրույցով, անտարակույս, նրանում կան իրական պատմական լեռնաբերի արձագանքներ: Այսպես՝ Մ. Կաղանկատվացին վկայում է, որ Վաչագան թագավորը լինելով եկեղեցասեր գործիչ, Հայոց Արցախ և Ուտիք աշխարհներում «...ըստ թուռյ առուրց տարւոյն...» կառուցել էր եկեղեցիներ¹⁰⁶³: Քանի որ Կաղանկատվացու երկը պարունակում է նաև Կուրի ձախափնյակում Վաչագան թագավորի ունեցած ազդեցություն և ծավալած գործունեությունը վերաբերող հստակ տեղեկություններ. «...կարգէր տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսունս, և՛ երիցունս, և՛ հայեցողս. և ի Կամբէճս և յԱղուանս ղնոյն հրաման սաստից կարգեալ հաստատէր...»¹⁰⁶⁴, դրանից կարել է եզրակացնել, որ Վաչագան թագավորի՝ քրիստոնեություն ամրապնդման նպատակով ծավալած եկեղեցաշին գործունեությունը տարածվել էր ընդհուպ մինչև Ասլշերոնյան թերակղզի՝ արքունի ձմեռանոց¹⁰⁶⁵: Այստեղ տեղին է մեջբերել Բաքվում բնակված բանասեր Սարգիս Մոցիկյանի՝ հին Բաքվին և Վաչագան թագավորի կողմից հիմնարկված Հայկական եկեղեցուն վերաբերող նկարագրությունը. «Բերդի պարիսպներէն ներս կը գտնուին բաւական թուով հին շինութիւններ, Շիրվանցի Շահերու և Պարսիկ Սաներու բնակարաններ, նեղ ու ծուռ փողոցներ, կրպակներ և տուններ՝ որոնց ճակատներն իրարու մօտեցած են: Դլխաւոր մուտքէն մը քայլ ներս շինուած է ռուսական առաջին եկեղեցին: Բերդի պարսպապատերու շրջանակին մէջ է Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Տասնևհինգ դարու հնութիւն մը»¹⁰⁶⁶: Հայկական եկեղեցու դոյունությունն իսկ կարելի է դորեկ սպացույց համարել վաղ միջնադարում Բաքվում ստվար հայ բնակչությունը կազմակերպված համայնք լինելու մասին:

Այնուհետև Բաքուն հիշատակվում է IX և X դդ. սրբաբանական ճանապարհորդներին և աշխարհագրագետներին (ալ-Իստահրի, ալ-Մասուդի, ալ-Մուքաթասի) երկերում, որոնք վկայում են նախնի արդյունահանման¹⁰⁶⁷ և քաղաքում նավահանուստի դոյունության մասին¹⁰⁶⁸:

¹⁰⁶² Սբ. Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է 1789 թ., Ծամախիի հայոց քեմի առաջնորդ Ոսկան եպիսկոպոսի օրոք (1785-1796 թթ.), հայ հասարակության հանգամանակած գումարներով: Եկեղեցու վերակառուցման գործում մեծ դերակատարություն է ունեցել Լուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսը, որը 1784 թ. կոնդակով Ծամախիի հայոց քեմի գանձապետ Եղիազարին պատվիրում է օգնել ժողովրդին եկեղեցին կառուցելու գործում. «Կոնդակ նոյնոյ՝ առ գանձապետ Եղիազարն ի Բագու, որով պատուիրտ օգնել ժողովրդեան ի շինել գկեղեցին ի Մահլայոջն, և յանուն եկեղեցոյ ժողովեալ դրամս յանձնել ժողովրդոյ...» (Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 217): Կաթողիկոսի մեկ այլ կոնդակում, որն ուղղված էր Բաքվի Հոփսեփ, Հովհաննես և Բարսեղ քահանաներին ու գանձապետ Եղիազարին փոխարինած Դավթին, ասված է հետևյալը. «...քոյատրտ Բագուեցոց շինել գկեղեցին ի Մահլայոջն» (նույն տեղում): Պետք է նկատել, որ շատ դեպքերում «շինել» տերմինը օգտագործվել է ոչ միայն «հիմնադրել», «կառուցել» իմաստով, այլև «վերակառուցել, նորոգել» (շահանակությամբ, ինչպես ժամանակին նշել է Հ. Օրբելին (տես Օրբելի Օ., Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 419): Մեքոպայ արքեպ. Սմբատյանցը իրավացի էր, երբ գրում էր, որ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին նորոգվել է 1789 թ. (տես Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 373): Եկեղեցու կառուցման աշխատանքներին նյութական օժանդակություն են ցուցաբերել վաճառական Մարկոս և Չոհրապ թառույնյան եղբայրները: Եկեղեցին 1799 թ. գտնվել է քայքայված վիճակում և XIX դարում մի քանի անգամ նորոգվել է: 1881-1882 թթ. հիմքից վերակառուցվել է եկեղեցու վրարային վիճակում գտնվող շքապարիսպը: Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ընդհուպ մինչև 2006 թ. եղել է կանգուն վիճակում: Ներկայումս այն զանգակատան հետ միասին քանդված է, իսկ տեղում կառուցվել է սրճարան (տես Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, Հայոց պատմության հարցեր, № 8, Երևան, 2007, էջ 153):

¹⁰⁶³ Կաղանկատուացի, էջ 338:

¹⁰⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁰⁶⁵ Տես Էփրեմեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 362, տես նաև Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հ. Ա, էջ 199:

¹⁰⁶⁶ Մոցիկեան Ս., Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, հ. Բ, Փայիզ, 1922, էջ 280-281:

¹⁰⁶⁷ Նավիթի օգտագործումը հայերին հայտնի է եղել դեռևս Հայոց Տիգրան II թագավորի (մ. թ. ա. 95 - մ. թ. ա. 55) ժամանակներից: Այդ մասին վկայություն է թողել հռոմեացի պատմիչ Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոսը (II դարի երկրորդ կես - III

Պատմական Բաքվի միջուկն է կազմել Մանուչեհը III Շիրվանշահի (1120-1160/4 թթ.) կառավարման օրոք տաշած քարերով կառուցված հին քաղաքի ամրոցը («Իչերի-շահարը»), որը XV-XVI դդ. համարվել է Այսրկովկասի անառիկ կառույցներից մեկը: Ավելի ուշ՝ 1192 թ., Շամախիում տեղի ունեցած ահեղ երկրաշարժի պատճառով Շիրվանշահ Ախսիաան I-ը (մոտ 1160-1196/7 թթ.) մայրաքաղաքը ժամանակավորապես տեղափոխել է Բաքու¹⁰⁶⁹: Բաքվի՝ Շիրվանշահի գահանիստը դառնալուց հետո Շիրվանշահ Շեյխ Իբրահիմը (1382-1417 թթ.) ամրոցի տարածքում հիմնադրում է նաև բերդ-պալատի համալիրն իր աշտարակ ամրոցով, որն ավարտուն տեսք է ստանում նրա հաջորդի՝ Հալիլուլլահ I Շիրվանշահի օրոք (1417-1465 թթ.)¹⁰⁷⁰: XII դարից որպես պաշտպանական կառույց օգտագործվում էր նաև Կուլսի աշտարակը («Կըզ Կալասի»)՝ Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը հետևյալ նկարագրութունն է տվել արքունական այդ կառույցին. «Ի հին քաղաքի անուանի է յոյժ պալատ բերդակալի նորին, ինալի Ուլլահի, հրաշակեբասեալ Արաբացի ճարտարապետութեամբ, բազկացեալ ի բազմաուոր սենեկաց և առանձին մզկիթաւ, յետ նորա բուրդն բարձրաբերձ ի բերդամիջի... շինութիւն հին և յոյժ ամուր»¹⁰⁷¹: Ամրոցի հարավային հատվածում կառուցված էր հին Բաքվի նշանավոր հուշարձաններից մեկը՝ փարոս-աշտարակը: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի վկայութեամբ «Ի կողմն հարաւոյ գոյ Քիւֆի գիր՝ բազմաց անձանօթ. սուանդութեամբ ասի շինեալ նախ քան զբերկու հազար ամն: Թուի լծ ի զլուխ սորա դնէին զճրագ կամ վառէին զհուր յաւուրս ալէիծութեանց, որպէս զի վտանգեալ կամ մուրեխալ նաւք՝ այսու նշանաւ փութացեալ ապահովասցին յայս նաւահանդիստ»¹⁰⁷²: Այսպիսով՝ ինչպես բնորոշ է միջնադարյան քաղաքների ծագմանն ու զարգացմանը, Բաքու քաղաքը ևս առաջացել է բերդավանից: Սկզբնապես պիտավոր թաղամասը կոչվել է Բերդի թաղ: Բերդի առջև փռված պարսպապատ ավանը հետագայում վերածել է գյուղաքաղաքի, ապա քաղաքի, իսկ բերդն աստիճանաբար փերածվել է ներքին բերդի կամ միջնաբերդի:

Բաքուն արդեն իսկ համարվում էր Կասպյան ծովային առևտրի հանգույցներից մեկը, և XVI-XVII դդ. եվրոպացի վաճառական-ճանապարհորդների թողած տեղեկութունների համաձայն՝ Բաքվից Դերբենդ և Ռաշտ մարդաստար ու բուռնաստար նավախաղարուսները գլխավոր

դարի սկիզբը): Նա իր «Հոռմեական պատմություն» երկի 36-րդ գրքում, խոսելով Լուկիոս Լուկուլոսի՝ 69 թ. Հայաստանի դեմ կատարած արշավանքի մասին, գրում է. «Այդ ժամանակ Լուկիոս Լուկուլոսը, պատերազմում հաղթելով Ասիայի ափրակալներ Սիիրդատին և արմեն Տիգրանին և ստիպելով նրանց խուսափել ճակատամարտից, պաշարում է Տիգրանակերտը: Բայց յարբարոսները (հռոմեացիները այսպես են անվանել նաև հայերին - Գ. Ս.) նիստագոյրյան և (պաշարողական) մեքենաների վրա քափած նախով մեծապես վնասեցին նրան: Այդ դեղանյութը կուրպաշատ էր և բոցավառվող, այնպես որ հրկիզում էր այն ամենը, ինչի կայծամ էր, և ոչ մի եղովով հեշտ չէր այն հանգցներ» (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9: Հին հունական աղբյուրներ, Ա. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 125): Զենարկելով Կիոն Կասիոսի այս վկայությունը՝ XIX դարի հեղինակներից Նազարեթ Տաղավարյանը (Չատրճյան) գրում է, որ նախքան հայերին հայտնի էր այն ժամանակվանից սկսած, երբ Տիգրան II-ի նվաճումների հետևանքով Արևմտյան գտնվում էր Հայաստանի գերիշխանության տակ (տե՛ս Տ. Նազարեթ Տաղավարյան], Բագուի նարահանքերը հնութեան մեջ, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1908, № 11, էջ 497):

¹⁰⁶⁸ Տե՛ս Բարտոլդ Բ., Работы по исторической географии. Баку, стр. 350-352.

¹⁰⁶⁹ Տե՛ս Ժիլլի Գ., նշվ. աշխ., стр. 39-40.

¹⁰⁷⁰ Տե՛ս Ասրբեյլի Ս., Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку, 1983, стр. 244, 247.

¹⁰⁷¹ Александрович-Насыфен Дж., Девичья башня в Баку, ИАКОПСИП, вып. 3, Баку, 1927, стр. 155-163.

¹⁰⁷² Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 406:

¹⁰⁷³ Նույն տեղում:

րապես Հայերի ձեռքում էին: Այս առումով հետաքրքրական է XVI դարի վերջերին (1579, 1580-1581 թթ.) Բաքու այցելած եվրոպացի ճանապարհորդ Քրիստոֆեր Բուրոյի տեղեկությունը, որտեղ հիշատակվում է Հակոբ անունով ոմն հայ, որը Կասպից ծովի վրա շահագործում էր 35 տոննա տարողությամբ նավ¹⁰⁷⁹: Քրիստոֆեր Բուրոն հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում նաև Բաքվից հյուսիս գտնվող Նիզարադ (Նիյադ-Աբադ) ծովազրյա գյուղաքաղաքից 18 վերստ¹⁰⁸⁰ արևմուտք «Հայ գյուղ» անվանվող բնակավայրի մասին, որի բնակիչները զբաղվում էին մետաքսի և տորոնի առևտրով¹⁰⁸¹:

1647 թ. Բաքու այցելած էվլիյա Չելեբին իր «Ուղեգրություն» մեջ գրում է, որ Բաքուն՝ որպես խանություն, մտնում էր Շիրվանի էլայեթի մեջ և համարվում էր Շամախի նավահանգիստը: Ըստ այդմ՝ Բաքվում օղբ եղել է տաք և բարեխառն: Բերդում եղել են մոտ 70 հին և հողածածկ տներ: Քաղաքի մոտ եղել են 7 նավթահանքեր, որոնցից ամեն մեկն ունեցել է իր գույնը՝ գեղին, կարմիր, սև և այլն: Քաղաքն ունեցել է մոտ 1000 տուն, այգիներ, պարտեզներ, բաղնիք և շուկա¹⁰⁸²: XVII դարի մեկ այլ թուրք պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբին (Հաջի Խալիֆա, 1609-1656 թթ.) իր «Ջիհան Նյումա» գրքում Բաքվի մասին գրել է. «Բաքուն... Դերբենդի մոտ, Շամախից հյուսիս-արևելք, ծովազրեքին, Շիրվանի նշանավոր քաղաքներից է: Եղանակն այստեղ տաք է: Շրջակայքը, մինչև 10 փարսախ տարածությամբ լինելով քարքարոտ վայր, բուսականությունից բոլորովին զուրկ է»¹⁰⁸³:

1683 թ. Բաքվում հանդրվանել է գերմանացի բժիշկ, ճանապարհորդ էնգելբերա Կեմպերը, որն ուշագրավ տեղեկություններ է թողել քաղաքի և այնտեղ բնակվող Հայերի մասին: Ըստ նրա՝ քաղաքի մի հատվածը փռված էր լեռան լանջին, որտեղ բնակվել են ազքատները: Հոծ բնակեցված էր միայն քաղաքի ներքևի մասը: Իսկ Հայկական քարավանատունը տեղակայված էր քաղաքի զլխավոր մայրուղու վրա՝ «Շամախինկա» թաղամաս տանող դռների մոտ¹⁰⁸⁴: Հայկական քարավանատան գոյությունը Բաքվի կենտրոնում՝ խոստեն փաստ է նախ բաքվահայերի, ապա նաև այլ վայրերից մամանող Հայ վաճառականների Բաքվում կատարած տնտեսական կարևոր դերի մասին:

Բաքվում Հայերն առանձնապես հաճախակի են հիշատակվում XVIII դարի 20-ական թվականներից: Ուշագրավ է այն փաստը, որ երբ 1723 թ. հուլիսի 26-ին ռուսական ծովային արշավախումբը գեներալ-լեյտենանտ Մ. Մատյուշկինի հրամանատարությամբ առանց գրոհի պարսկական կայազորից գրավեց Բաքուն, ռուսական կայազորի զինվորները տեղավորվեցին երկու քարավանատաներում՝ հայկականում և հնդկականում¹⁰⁸⁵: Ինչպես հրևում է մերձկասպյան շրջաններում գործող ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեն. վ. Դոլգորուկովի՝ Ջինվորական կոլեգիային 1726 թ. հունիսի 23-ի հղած զեկուցադրից, Նիզարադում տեղակայված կորպուսի՝ Բաքվի կայազորում 124 զինվորներից հայեր են 95-ը¹⁰⁸⁶: 1728 թ.

¹⁰⁷⁹ Տես Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 442:

¹⁰⁸⁰ Վերստը նրկարոյյան ռուսական հիմ չափի միավոր է, որը հավասար է 500 սաժենի կամ 1 կմ-ից քիչ ավելի:

¹⁰⁸¹ Տես Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 443, տես նաև Английские путешественники..., стр. 276.

¹⁰⁸² Տես Էվիյա Չելեբի, էջ 94-95:

¹⁰⁸³ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, էջ 18:

¹⁰⁸⁴ Սնջբերունն րաո՝ Бретаницкий Л., Баку, М-Л, 1970, стр. 77.

¹⁰⁸⁵ Տես Бутков П., նշվ. աշխ., 4. I, стр. 48.

¹⁰⁸⁶ Տես Армянские войска в XVIII веке. Из истории Армяно-русского военного содружества (Исследование и документы), подготовил к изданию А. Хачатрян, Ереван, 1968, стр. 109.

մերձկասպյան մարզերը քարտեզագրած Հ. Գերբերը նշում է, որ նույն թվականի դրությամբ Բաքուն արդեն հայաշատ էր¹⁰⁸²:

1744-1748 թթ. Իրան ուղարկված իշխան Մ. Գուլիցինի դեսպանության անդամ շոտլանդացի Ջոն Կուկը, նկարագրելով Բաքուն, գրում է. «Բաքուն փոքր քաղաք է, կառուցված կասպից ծովի ափին կիսաշրջանի ձևով՝ պատած բարձր անկանոն ձևի ամուր պարսպով, ամրացված բուրգերով, դրա համար էլ, երբ քաղաքը ուռեսների ձեռքին էր, արտաքին պարիսպը (նրանք) վերակառուցելին ավելի կանոնավոր ձևով, լավ ամրացված բուրգերով. պարսպից դուրս նրանք փորեցին խոր իրամատ: Սակայն պարսիկները, չհասկանալով այդ շինությունների նշանակությունը, աչքաթող արին դրանք, և մնաց միայն միանդամայն անսկսեք պարսպի ներսը»¹⁰⁸³: Բաքու և Սալյան քաղաքներում բնակվող աղգաբնակչության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում XIX դարի երկրորդ տասնամյակի թուրք պատմագիր Ջևդեթ փաշան (Ահմեդ Ջևդեթ, մահ. 1894 թ.) իր «Թարիխի Ջևդեթ» աշխատության Գ հատորում, որն ընդգրկում է 1774-1825 թթ. պատմությունը՝ առանց կոնկրետ տարեթվի հիշատակություն: Ըստ պատմագրի՝ «Սալյան և Բաքու քաղաքներում ապրում են 10 հազար տուն շիաներ (մեծամասնությունը իրանցիներ էին - Գ. Ս.) և 10 հազար տուն հայեր»¹⁰⁸⁴: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում միջին հաշվով 4-5 շունչ հաշվվի, ստացվում է, որ Բաքուն և Սալյանն այդ ժամանակ ունեին ավելի քան 40000 հայ բնակիչ: Նկատենք, որ թուրք պատմագրի բերած վկայությունը որքան էլ որ այդ ժամանակաշրջանի համար մոտավոր լինեն, այնուհանդերձ, այդ տեղեկությունը ևս մի լրացուցիչ վկայություն է Ապշերոնյան թերակղզում և Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում հայերի՝ սովորաթիվ լինելու մասին:

XVIII դարի 80-ական թվականների Բաքվի հայությունը մասին փաստեր են նաև Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու ստորագրությամբ Բաքու մի շարք անձանց առաքված նամակներն ու կոնդակները: Այսպես՝ 1780 թ. դեկտեմբերին առաքված նվիրակական կոնդակներից մեկում կաթողիկոսը գանձապետ Եղիազարին հորդորում էր պատասխան գրով տեղեկացնել տեղի հայ բնակչության որպիսության մասին. «Թուղթ ևս Բաքու առ սրբոյ Աթոռոյս գանձապետ պարոն Եղիազարն գրեաց սրբազան Վեհն...: Եւ հարկ է, թէ զվերդ մի պակասեցուցես, գրելով միշտ զորպիսութեանց քոց և այդ կողմանցդ, և զորպիսաբար կեցութեանց օրհնեալ ժողովրդոց այդ, երկրացդ (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.) յորպէս յառաջ գրեալ ևս միշտ առ լուսահոգին...: Զի թէպէտ միք միշտ ի ցաւս կամք ասէ, գորս կրեցաք, և ևս կրեմք, այլ գօրհնեալ ժողովրդոցդ զբարեկեցութիւնսն գիտել ցանկամք ի յուրախութիւն մեզ, որպէս և վասն անյաջողութեանցն վշտանամք և հայցեմք յԱստուծոյ զայցելութիւն»¹⁰⁸⁵:

Բաքու քաղաքի ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում երկրամասում XVIII դարի 80-90-ական թվականներին ուսսական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող սպաները: Կովկասում ուսսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-պորուչիկ Ս. Պոտյոմկինի հանձնակատար Ա. Ախվերդովի տվյալներով՝ Բաքուն 1783 թ. ունեցել է 500 տուն՝ 1500 բնակչով¹⁰⁸⁶: Ս. Բրոնեակու ակտիկացմամբ 1790-ական թվա-

¹⁰⁸² Տիս Գերբեր И., ցիվ. աշխ., ИГЭД, стр. 116.

¹⁰⁸³ Ալեքսիսովսկի Մ. Սարտիստյան Վ., Հայ և մրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Երևան, 1971, էջ 105:

¹⁰⁸⁴ Տիս Թորքալան աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, էջ 248:

¹⁰⁸⁵ Դիվան Հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա, էջ 170:

¹⁰⁸⁶ Տիս Ахвердов А., Описание Дагестана. 1804 г., ИГЭД, стр. 222.

կաննների վերջերին քաղաքն ուներ 500 տուն՝ 3000 բնակչով¹⁰⁸⁷: 1796 թ. վերաբերող արխիվային մի փաստաթղթի տվյալների համաձայն՝ քաղաքում կար 620 ընտանիք¹⁰⁸⁸: Բաքու քաղաքի ամենահին հասակագծերից մեկում, որն ստորադրված է 1796 թ. ինժեներ կավալեր Քրիստիան Տրուզսոն 2-րդի կողմից¹⁰⁸⁹, բերդի և շրջակայքի մի շարք շինությունների կողքին (մզկիթ, խանի պալատ, քարավանատուն և այլն) նշված է նաև բերդաթաղի ստորոտին՝ ձուլեղերքի փարոսյան աշտարակի դիմաց, գտնվող հայկական եկեղեցին¹⁰⁹⁰, որն, անտարակույս, եղել է քաղաքի ամենահին՝ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

XIX դարի սկզբին՝ մասնավորապես 1802 թ., քաղաքն արդեն ուներ 6000 տուն ազգաբնակչություն¹⁰⁹¹: Այդ շրջանում Բաքվում ապրող հայերի և նրանց՝ ուսուսական կողմնորոշում ունենալու մասին ուշադրով տեղեկություն է հաղորդում վրաց պատմիչ Բազրատ Բազրատիոն արքայազնը (1776-1841 թթ.) «Նոր պատում» (Ախալի մոթիսորբա) երկում: Ինչպես հայտնի է, 1806 թ. փետրվարի 8-ին Հուսեյն Ղուլի խանը Բաքվի բերդի բանալիները պետք է հանձներ գեներալ Պ. Յիցիանովին, սակայն անձնատվության օրը խանը դավադրաբար սպանել է տալիս նրան¹⁰⁹²: Պատմիչի հաղորդման համաձայն՝ սպասվող դավադրության մասին տեղացի մի հայ զաղտնի նամակով նախապես հայտնել էր Յիցիանովին, որը, սակայն, չհավատալով դրան, անողորբաբար պատժել էր հային. «Այստեղ Բաքվի խանը՝ Հուսեյն Ղուլին, դավաճանություն սարքեց, որպեսզի սպանի Յիցիանովին: Լսելով այս՝ այնտեղ ապրող հայերից մեկը հաղորդեց սրա մասին Յիցիանովին¹⁰⁹³, որը, սակայն, իր հպարտ լինելու և անհեռատեսության շնորհիվ հավատ չընձայեց այն հային, բանտարկել տվեց և անողորբ պատժեց նրան»¹⁰⁹⁴: Այնուհետև Հուսեյն Ղուլի խանը մտազրկել էր պատժել նաև Բաքվի ամբողջ հայ բնակչությանը: Բաղաբի նշանավոր մահմեդականների հետ խորհրդակցելուց հետո խանը հրամայում է հայերին հավաքվել եկեղեցու մեջ: Սպասվող կոտորածը կանխվում է մի պարսիկ հաջու կողմից, որին հաջողվում է մեղմել խանի բարկությունը: Այս կապակցությամբ Բաքիին գրում էր. «...մի պարսիկ հաջի, որը խոհեմ, բարեսիրտ մարդ էր, շտապում է խանի մոտ, և ցույց տալով նրա բարբարոսությունը փառ հետևանքները, կարողանում է ամոքել նրա բարկությունը և ազատում է հայերի կյանքը: Այնուհետև Բաքվի հայերը միշտ մեծ հարգանքով և երախտագիտությունով են վերաբերվել դեպի այդ մարդու տունը»¹⁰⁹⁵:

XIX դարի սկզբին՝ մասնավորապես 1810 թ., քաղաքն ուներ 931 տուն ազգաբնակչություն¹⁰⁹⁶: Բաքու քաղաքի աստիճանական դարդաջման և քաղաքային բնակչության աճին զուգընթաց կատարվում է նաև հայ բնակչության թվի անընդհատ աճ: Եթե 1818 թ. հուլիսի գրությունը հայերը Բաքվում ունեին 40 տուն¹⁰⁹⁷, ապա 1820-ական թվականների սկզբներին՝

¹⁰⁸⁷ Տե՛ս Броневский С., նշվ. աշխ., 4. II, гл. III, Ширван (Ханство Бакинское), стр. 401.

¹⁰⁸⁸ Տե՛ս Алиев Ф., նշվ. աշխ., стр. 142.

¹⁰⁸⁹ Տե՛ս Фатуллаев Ш., նշվ. աշխ., стр. 23.

¹⁰⁹⁰ Տե՛ս Саламзаде А., նշվ. աշխ., стр. 118.

¹⁰⁹¹ Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, էջ 55:

¹⁰⁹² Տե՛ս Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от Патриаршества Симеонова (1799 г.) до 1809 года. Сочинение князя Егора Хубова, СПб., 1811, стр. 128.

¹⁰⁹³ Տե՛ս Պ. Յիցիանովի արձանը Բարվի արևմտյան Շամսիի տանող ճանապարհի վրա կանգնեցվել է 1846 թ.: Քանդակագործն էր Թովմաս Այվազյանցը (տե՛ս Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., և Ա. Գիրք Ա, էջ 363):

¹⁰⁹⁴ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Գ. էջ 233:

¹⁰⁹⁵ Բաքիի, Խամսայի մեկնությունները, էջ 303-304:

¹⁰⁹⁶ Տե՛ս Левиатов В., նշվ. աշխ., стр. 61.

¹⁰⁹⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Կարողյուսական դիվան, րդր. 32, վավ. 219, ք. 4:

50՝ 277 բնակչով (148 ար., 129 իգ.)¹⁰⁹⁸: Այդ տարիներին քաղաքի հայ ընտանիքների մեծամասնությունը դեռևս ապրում էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շրջակայքում¹⁰⁹⁹՝ հին քաղաքի կենտրոնական մասում՝ նրա միջուկը կազմող բերդի շրջանում՝ բերդաթաղում, որը XIX դարի վերջերին դեռևս անբարեկարգ վիճակում էր. «...քաղաքի հին մասը, որ կոչվում է բերդ, ներկայացնում է ասիական մի անճաշակ ու տղեղ քառու. տները թափուած են միմեանց վրայ, փողոցներն այնքան նեղ են, որ հազիւ թէ մի երկու մարդ կարողանան անցնել»¹¹⁰⁰: Քաղաքի աստիճանական զարգացման հետևանքով հայերն սկսեցին բնակվել նաև բերդի և քաղաքի հարավային կողմում՝ արվարձանում¹¹⁰¹, որի տարածքը (առանց փողոցների) կազմում էր 45,89 հեկտար¹¹⁰²: 1820-1860 թթ. ընթացքում ռուսական իշխանությունները Բաքուն ծառայեցնում էին որպես աքսորավայր¹¹⁰³: Տարբեր պատճառներով այդտեղ են աքսորվել նաև մի շարք հայեր, որոնց թվում՝ Արցախի մելիքներ: Այսպես՝ 1826 թ. Կովկասի կառավարչապետ Ա. Երմոլովի հրամանով Զրաբերդի Մելիք-Վանի (Հովհաննես) Աթաբեկյանը և Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփի Մելիք-Բեդլարյանը Ռուսաց կառավարության նկատմամբ «անհավատարմության» մեղադրանքով ձերբակալվում են և ութ ամիս շարունակ մնում կալանված Բաքվի Բայիլովի բանտում¹¹⁰⁴:

Բաքվում XIX դարի 30-ական թվականներին բնակվող հայ բնակչության վերաբերյալ մի հետաքրքիր վավերագիր է պահպանվել Հայաստանի ազգային արխիվում, որն ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում քաղաքում և արվարձանում 1838 թ. մայիսի 16-ին հայ բնակչության շրջանում անցկացված ընտանեկան ցուցակագրության մասին՝ բնակիչներից յուրաքանչյուրի անուն-ազգանունով և ընտանիքի անդամների թվով: Հիշյալ աղբյուրը հստակ ցույց է տալիս Բաքվի հայ համայնքի ձևավորման ակունքները: Ըստ այդմ՝ հայերը բերդաթաղում և արվարձանում արդեն ունեին 69 տուն՝ 434 բնակչով (211 ար., 223 իգ.)¹¹⁰⁵: Ցուցակագրությունն ուշադրություն արժանի է հատկապես այն առումով, որ արտահայտում է ոչ միայն հայ բնակչության թիվն՝ ըստ անուն-ազգանունների, այլ նաև հարուստ նյութեր է պարունակում Բաքվի հայերի՝ տվյալ ժամանակահատվածի սոցիալ-դասային կազմի վերաբերյալ: Համայնքի սոցիալական կազմը պարզունակ էր. այն բաղկացած էր հիմնականում արտոնյալ, հարկատու և չքավոր դասերի¹¹⁰⁶: Արտոնյալ դասի ներկայացուցիչների շարքում նշված են նաև ծխատեր երեք քահանաներ: Միաժամանակ ցուցակագրությունում տեղ են գտել այնպիսի ազգանուններ (Ադամյան, Թումայան, Յազեբեկյան, Սերբերյանյան, Շահգեղանյան և այլն), որոնք հետագա տարիներին դարձան խոշոր առևտրաարդուները, հասարակական գործիչներ և այլն¹¹⁰⁷:

¹⁰⁹⁸ Տե՛ս Տեր-Յակոբեան Ա., նշվ. աշխ., ք. 99, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 363, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 866, ք. 1, տե՛ս նաև «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910, օգոստոսի 16, № 16, էջ 249:

¹⁰⁹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 69:

¹¹⁰⁰ «Արթր»-ի պատկերագրող օրացոյց 1894 թ., էջ 26:

¹¹⁰¹ Տե՛ս Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 363:

¹¹⁰² Տե՛ս Փադալաև Ս., նշվ. աշխ., սրբ. 36:

¹¹⁰³ Տե՛ս Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, գիրք Ա, էջ 363, տե՛ս նաև Տեր-Յակոբեան Ա., նշվ. աշխ., ք. 99:

¹¹⁰⁴ Տե՛ս Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբրահամ-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, ԲՀԱ, Երևան, 2006, № 1, էջ 3-19):

¹¹⁰⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 69-70:

¹¹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Փաստաթուղթ Բաքու քաղաքի XIX դ. 30-ական թթ. վերջերի հայ բնակչության մասին, ԲՀԱ, Երևան, 2008, № 2, էջ 8-12:

Թերակղզու վրա կուչ եկած փոքրիկ և անհրապույր Բաքու քաղաքն աստիճանաբար դուրս էր գալիս պարփակվածութունից և զարգանալով ու բարգավաճելով բերդաքաղաքից փերածում աչքի ընկնող առևտրական ու տնտեսական կենտրոն: Ի. Բերեզինի տվյալներով 1842 թ. օգոստոսի դրուժյամբ քաղաքն ուներ 1050 քարաչեն տուն, որից հայապատկան էին 200-ը¹¹⁰⁸: Ազգաբնակչուժյան թիվը բերդաթաղում 4803 էր (2442 ար., 2361 իգ.), իսկ արվարձանում՝ 1192 (638 ար., 554 իգ.)¹¹⁰⁹: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը 1850 թ. օգոստոսին հետևյալ տպավորութունն է ստացել քաղաքից. «...ի ծովահայկաց քաղաքն Բաքու, որ շիննալ կայ ի գեղեցիկ նաւահանգստի յեղը Կասպական ծովուն ի դառ ի վայր տեղւոյջ, շրջապատեալ կրկնակի ամուր պարսպօք՝ մեծամեծ աշտարակօք և խոր խրամատօք, բոլորն ի կոփածու քարանց...: Ծինութիւնք տանց ի նմին բերդի տգեղ են և խրթին, պողոտայքն անուղիղ և անձուկ: Իսկ տունք քաղաքին՝ որ արտաքոյ բերդին են հոյակապ և գեղեցիկ, պողոտայքն ուղղագիծ և կարգաւորեալ ձևով, ըստ մեծի մասին երկյարկեայ»¹¹¹⁰: Նրա հաղորդած տվյալների համաձայն՝ քաղաքում հայերի աների թիվը հասնում էր 150-ի. «Բնակիչք են Պարսիկք, ընդ որս և Հայք աւելի քան զհարիւր յիսուն տունս, պարսպին ի վաճառականութիւնս»¹¹¹¹:

Քաղաքի բուռն ընդարձակումը համապատասխանեց այն ժամանակահատվածին, երբ բերդը կորցրեց իր պաշտպանական նշանակութունը և առևտրային դործունեութունը կենտրոնից աստիճանաբար սկսեց տեղափոխվել արվարձան, որն իր հերթին բաժանված էր առանձին թաղամասերի: Որպես նավահանգստային քաղաք՝ Բաքուն շարունակում էր ապրանքափոխանակութայն և առևտրական լայն հարաբերութունների մեջ դառնվել Իրանի, Անդրկասպյան երկրի, Դաղստանի, Ռուսաստանի, Չինաստանի և այլ երկրների հետ¹¹¹²: Միայն 1851-1860 թթ. ընթացքում Բաքվի նավահանգիստ տարհկան մուտք է գործել 207 նավ¹¹¹³: 1-850-ական թվականների սկզբներին քաղաքն արդեն ուներ 8000 բնակիչ¹¹¹⁴: Կ. Սպասակի-Ավտոնոմովի վկայութայնք՝ 1851 թ. նոյեմբերին Բերդաթաղում և արվարձանում կար 1992 տուն, 23 փողոց, 3 հրապարակ, 2 կամուրջ և 505 կրպակ¹¹¹⁵:

Բաքվի առաջընթացի համար վճռական նշանակութուն ունեցան Ասլիբերդյան թերակղզու հայտնաբերված նավթի պաշարները, որոնց արդյունահանման և արտահանման շնորհիվ քաղաքն սկսեց զարգանալ որպես նավթարդյունաբերութայն խոշոր կենտրոն ոչ միայն Այսրեղբուկասի, այլև ամբողջ կայսրութայն մասշտաբով՝ իր վրա հրավիրելով նաև հյրուպական երկրների ուղադրութունը: Կարճ ժամանակամիջոցում մեծ չափերի հասած նավթարտահանումը որոշակի փոխեց տնտեսական հաշվեկշիռը: Տարածաշրջանի բազմաբնույթ զարգացմանը իրթանում էր նաև արդյունաբերական, բնակիչի և հասարակական շենքերի լայնածավալ շինարարութունը, որի շնորհիվ քաղաքը ընդարձակվեց և բազմամարդ դարձավ: 1851 թ. 7431 (3755 ար., 3676 իգ.) բնակիչ ունեցող Բաքվում հայերի թիվը հասնում էր 405-ի (283 ար., 122 իգ.)¹¹¹⁶: 1855 թ. քաղաքն ունեցել է 97 հայկական տուն¹¹¹⁷: Տրապիզոնում Իտալիայի հյուպար-

¹¹⁰⁸ Տիւ Բерезин И., նշվ. աշխ., ռ. II, գլ. IV (От Кубы до Баку), стр. 39, приложение VI.

¹¹⁰⁹ Տիւ նույն տեղում, приложение VI.

¹¹¹⁰ Ջալալանց Ա., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 405:

¹¹¹¹ Նույն տեղում:

¹¹¹² Броневский С., II, стр. 225, տնւ նաւ արкова О., Россия Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, стр. 79, 83.

¹¹¹³ Տիւ ГССРИ, տ. I, стр. 192.

¹¹¹⁴ Տիւ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Սննաց, էջ 93:

¹¹¹⁵ Տիւ Автономов-Спасский К., Баку, КК на 1852 г., отд. III, стр. 305.

¹¹¹⁶ Տիւ նույն տեղում, стр. 307, տնւ նաւ Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., II, Ա, էջ 123:

¹¹¹⁷ Տիւ КК на 1856 г., стр. 492.

տոս Կ. Սոլանելու կողմից 1881 թ. գրված «Տեսութիւն ի վերայ գաւառաց Հայաստանի» ուսումնասիրութեան մեջ ասվում է, որ 1850-ական թվականների վերջերին Բաքում արդեն կար 130 հայապատկան տուն¹¹¹⁸: 1858 թ. նոյեմբերի 21-22-ին Բաքու այցելած Ֆրանսիացի հանրահայտ գրող Հայր Ալեքսանդր Դյուլաման հիշատակութիւն է թողել հայերի կենցաղի, առևտրական գործունեութեան և հրապարակի աջ մասում գտնվող քրիստոնեական եկեղեցու (սովյալ դեպքում հայկական Սբ. Աստվածածին եկեղեցին) մասին¹¹¹⁹:

1859 թ. վերջերին նահանգային կենտրոնը Բաքու տեղափոխելը մեծ նշանակութիւն ունեցավ քաղաքի հետագա բազմակողմանի զարգացման համար: Դառնալով նահանգային քաղաք՝ ընդերքի հեքիաթային հարստութիւնների շնորհիվ Բաքուն արագութեամբ սկսեց ընդարձակվել ու բարգաւաճել: Արագ տեմպերով զարգացում ապրեցին քաղաքաշինութիւնը և քաղաքային կյանքն ընդհանրապես: Քաղաքի «տները շինվում են տեղական կալուղ քարից,- գրում էր «Արօրը»,- որը այդ պատճառով ճարտարապետական դեղեցիկ ձևեր ընդունելու հեշտութիւնն է տալիս»¹¹²⁰: Քաղաքի ամենաբանուկ վայրը և քաղաքին շուք հաղորդող ծովածոցն էր, որը պայտածե խրվում է քաղաքի մեջ: Այդտեղ էին գտնվում քաղաքային այգին, նահանգապետի տունը, մաքսատունը և «Кавказ и Меркурий» նավային ընկերութեան նավամատուցը: «Թատրոն» հանդեսը նշում էր, որ «Բազու քաղաքն ունի մի այգի: Աւելի ճիշտն ասած Կասպից ծովի ափին երկար տարածութեան վրա աւաղուտ անապատի մէջ կրեւում է օսգիսի նման մի բան, ուր երբ մտնում էք, նկատում էք կանաչ ծառեր, և թփեր և ծաղիկներ: Այդ կանաչած փայտերի տակի հողը ածուխ է, բերած է Լէնքորանից, իսկ ծառերը՝ դանդան տեղերից»¹¹²¹: 1860 թ. քաղաքն ուներ 2544 տուն՝ 13300 բնակչով, որից ըստ դավանանքի՝ հայ առաքելականներ՝ 589, մահմեդականներ՝ 11076, ուղղափառներ՝ 1635¹¹²²: Շամախից և գաւառներից դեպի Բաքու սկսված արտադրութի հետևանքով 1861 թ. քաղաքում արդեն կար հայապատկան 689¹¹²³, իսկ 1862-ին՝ 700 տուն¹¹²⁴: Ընդհանուր առմամբ, 1863 թ. քաղաքն ուներ 2264 տուն՝ 12191 բնակչով (6690 ար., 5501 իգ.)¹¹²⁵, իսկ 1865 թ.՝ 3166՝ 14715 աղագբնակչութեամբ¹¹²⁶: Քաղաքն այդ տարիներին ուներ 46 փողոց, 2 կամուրջ և 1 այգի¹¹²⁷:

Բաքում հայ բնակչութեան ստիարացման հետ մեկտեղ, հայկական ամենահին՝ Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց բացի, անհրաժեշտութիւնն առաջացավ քաղաքի տարրեր հաստատելու նոր եկեղեցիների կառուցումը: Երկրորդ եկեղեցու կառուցման նախաձեռնութիւնը պատկանում է Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Դանիէլ վրդ. Շահնաղարյանին: Ստանալով շինարարական աշխատանքներ սկսելու Մատթեա Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի թույլտվութիւնը՝ թեմակալը 1863 թ. հունիսին կատարում է եկեղեցու հիմնարկները. «Օրհնեցաւ հիմն եկեղեցւոյս ի ձեռն կառավարչի վիճակիս Շամախու... Դանիէլ Արքեպիսկոպոսի

¹¹¹⁸ Տես Կաեղանոյ Սոլանելի, Տեսութիւն ի վերայ գաւառաց Հայաստանի, «Բազմալեզ», Վեների, № 10, 1882, էջ 292:
¹¹¹⁹ Տես Alexandre Dumas, Voyage au Caucase, Paris, 2002, p. 152, 160, նոյնի՝ Баку и окрестности его: Волчьи ворота и бакинские огни (из путешествия его по Кавказу), в кн.: Природа и люди на Кавказе и за Кавказом..., стр. 278.
¹¹²⁰ «Արօր»-ի պատկերազարդ օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի, Բաքու, 1893, էջ 26:
¹¹²¹ «Թատրոն», Թիֆլիս, 1893, գիրք Ա, դեկտեմբեր, էջ 64-65:
¹¹²² Տես ГССРИ, т. I, стр. 191, տես նաև «Արօր»-ի պատկերազարդ օրացոյց 1894 թ., էջ 23: Հմմտ. Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевского, т. II^а, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1891, стр. 770.
¹¹²³ Տես Մթապեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:
¹¹²⁴ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1897, ապրիլի 26, № 48:
¹¹²⁵ Տես СНМ-1859-1864, стр. 100, տես նաև Статистический сборник, ч. IV. Коммунальное хозяйство, Баку, 1929, стр. 8.
¹¹²⁶ Տես СССР, т. I, отд. II, стр. 62, 67.
¹¹²⁷ Տես КК на 1856 г., стр. 493.

յամսեանն յունիսի նոյն ամի»¹¹²⁸: Նոր եկեղեցին կառուցւում էր «Պարապետ» կոչված հրապարակի մոտ (Կուլյսի աշտարակի մերձակայքում)՝ բարձրացի բարերար Զաւապ Մելիքյանցի վերակացութեամբ, Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հասուցմանը և թեմի հայութեան հանգանակած գումարներով¹¹²⁹: Եկեղեցու կառուցման աշխատանքներն ավարտվել են Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Անդրեաս արք. Անդրեասյանի (Պոլսեցի, 1869-1874) օրոք, իսկ օծումը տեղի է ունեցել 1869 թ. մայիսի 4-ին՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ¹¹³⁰: «Օծաւ եկեղեցին հրամանաւ Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն հայոց Տ. Տ. Գեորգայ Դ-ի ի 1 մայիսի 1869 ամի, օրհնութեամբ վիճակաւորի թեմիս Անդրէաս արքեպիսկոպոսի առ կայսերութեամբն նոյն արքայի, փոխարքայութեամբ յիշեալ Մեծ Իշխանին և առ նահանգապետութեամբ նորին գերագանցութեան պարոն Միխայէլ Պետրովչի Կուլիբէկեան»¹¹³¹: Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ մեծաշեն եկեղեցին հորինվածքով երանալ է, ունի կենտրոնադաս զաւելի, ութանիստ թմբուկ և սրածայր վեղար, արեւմտյան կողմից ունեցել է եռահարկ զանգակատուն: Կառուցված է սրբատաշ քարից, հյուսիսային և հարավային մուտքերը երկու կողմից երիզել են բարձրադիր զույգ խաչքարերը¹¹³²: Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Բաքվի հայերի համար համարվում էր ազգային այն կառույցը, որի շուրջ հիմնականում կենտրոնանում էին բարեգործական և կրթամշակութային օջախները¹¹³³:

«Տոմար ընտանեկան» օրացույցի մի տեղեկութեան համաձայն՝ 1869 թ. Բաքվում արդեն ապրում էին 891 հայեր¹¹³⁴: Բաքու քաղաքի հայ բնակչութեան ավելացմանը նպաստեց Շամախիում 1872 թ. հունվարի 16-ին տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժը, որի հետևանքով փրկվածների մի մասը թողեց ավերված քաղաքը և գաղթեց Բաքու: «Շամախին նորից սկսեց դատարկվել: Այդ ժամանակ Բագուն արդէն շատ առաջ էր գնացել իբրև նահանգական-ծովափնեայ քաղաք և շամախեցիները, մեծ մասամբ հայեր, այնտեղ գաղթեցին»¹¹³⁵: Այդ նույն ժամանակ Բաքվում հանգրվանեց նաև սովի հետևանքով Իրանից տեղահան եղած հայութիւնը: «1872 թ. մարտ ամիսն էր: Բագուայ փողոցները, երկու եկեղեցիների գոտերը և Մարգասիրական Ընկերութեան ազատ սենեակները յանկարծ լցուեցան մուրացկան աղքատներով. դրանց մի մասը Պարսկաստանի սաստիկ սովից, և միւս մասը Շամախու աւերիչ զետնաշարժից փախուստ տուող գաղթականներ էին»¹¹³⁶: Բաքվում հանգրվանած շամախահայ գաղթականների թիվը կազմում էր մոտ 50 ընտանիք, իսկ իրանահայերինը, որոնք հիմնականում Սալմաստ գավառից էին, ավելի քան 80 ընտանիք¹¹³⁷:

Հայ բնակչութեան թիվը Բաքվում առանձնապես մեծ չափով աճեց XIX դարի 70-80-ական թվականներին և XX դարի սահմանադրին՝ նախապէս վերելքի արշալույսին՝ ի հաշիվ Հայաստանի տարբեր շրջաններից տեղափոխվածների: «Մի քանի տարւայ մէջ,- գրում

¹¹²⁸ Տե՛ս Մճբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 375:

¹¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4348, ք. 3:

¹¹³¹ Մճբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 377:

¹¹³² Կարապետյան Ս., Հայերն Ալշերոյան թերակղզում, «Առափոտ», հուլիսի 26, 1997, N 69, էջ 1:

¹¹³³ Ալեյի հանգամանորեն տե՛ս Մտեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, Երևան, 2009, № 3, էջ 45-53:

¹¹³⁴ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 124:

¹¹³⁵ Տե՛ս Շամախու աղետը, էջ 13:

¹¹³⁶ Տե՛ս Պատմորիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1 ը), կազմեց Ա. Գալստեանց, Բագու, 1895, էջ 3:

¹¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

է Ալ. Բալանթարը,- Բաղուն ճանաչել չէր կարելի. սկսեցին գումարներ խաղալ, վաճառակա-
նութիւնը մեծացաւ և սկսեց աւելի և աւելի գրաւել Հարուստ դրամատէրերին, և թէ աշխատող,
արդիւնաբերող ձևքեր»¹¹³⁸: Եթե Հարյուրամյակներ շարունակ Հայերի Համար Բաքուն մի
Հարմար վաճառանոց և նախահանգիստ էր, ապա XIX դարի կեսերից Հայերը Բաքվում նաև
արդյունաբերողներ էին, գործարանատերեր, Հանքատերեր և այլն: Համաշխարհային
նավթարդյունաբերութեան Հիմնադիրներից մեկը՝ Գ. Կյուլպենկյանը, որը, 1890 թ. Կ. Պոլսից
ուղևորվելով Բաքու, նպատակադրվել էր մտախիղջ ծանոթանալ Ապշերոնյան թերակղզում ըն-
թացող սև ոսկու արդյունահանման գործին, իր ճամփորդական նոթերում գրել է, որ 1870 թ.
Բաքվի ազգաբնակչութունը կազմում էր 12000 մարդ¹¹³⁹: Հակված ենք այն կարծիքին, որ այդ
թիվը նվազ է ցույց տրված, քանի որ հոսքը դեպի Բաքու արդեն Հասնում էր տասնյակ հա-
զարները՝ պայմանավորված նավթարդյունաբերութեան զարգացմամբ: Առավել հավաստի են
Կովկասի վիճակագրական կոմիտեի տվյալները, ըստ դրանց՝ 1870 թ. քաղաքն ուներ 15604
(8950 ար., 6654 իգ.) բնակիչ¹¹⁴⁰:

Բաքու գաղթողների մեջ մեծ թիվ էր կազմում հատկապես գյուղացիութունը: Դա հիմ-
նականում կապված էր XIX դ. 70-ական թվականներին գյուղում դրամատիրական հարաբե-
րությունների զարգացման հետևանքով ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների
հետ: Ներքաշիվելով կապիտալիզմի զարգացման գործընթացի մեջ՝ տնտեսապես քայքայված,
հարկերի, պարտքերի ու պարհակների դանձուկների բեռից խեղդված, սոցիալական ծանր պայ-
մանների մեջ Հայտնված գյուղացիութեան մի մասը բռնում է դադարի ճանապարհը ապրուստի
միջոցներ հայթայթելու և ակնկալութեամբ: Բաքուն, Թիֆլիսը, Բաթումը և Կովկասի արդյունա-
բերական ալ օջախներ, որոնք բանվորական ուժի մեծ կարիք ունեին, դեպի իրենց էին ձգում
քայքայված գյուղացիական զանգվածներին: Արտագնացութունը դեպի նշված քաղաքներ
պայմանավորված էր Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերութեան թուլը զարգացած լինելու
հանդամանքով¹¹⁴¹: Պանդխտութեան դիմող Հայ գյուղացիութունը գնում էր գլխավորապես
Բաքու, ուր արագ տեմպերով զարգանում էր նավթարդյունաբերութունը¹¹⁴²: Այսպես՝ 1879 թ.
սկզբին «Մշակի» թղթակիցներից «Կասպիացին» (Հովհաննես վրդ. Տեր-Գրիգորյան) նավթի
քաղաքի ձգողական ուժի մասին հետևյալն էր գրում. «Նավթի պատճառով Բաքուն դարձել է
երկրորդ Կալիֆորնիա, ուր ամեն տեղերից և ազգերից մարդիկ հեղեղի պես են թափվում...:
Եկվորների նշանավոր մասը հայեր են, առավելապես Ղարաբաղի, Շամախու և Տաթևի վիճակ-
ներից...»¹¹⁴³: Գյուղացիութեան մի հատվածն էլ սոցիալական դրդապատճառներից բացի, ար-
տագնացութեան էր դիմում՝ իրավադրկութունից և գյուղական իշխանությունների անհամար
կամայականութուններից զրդված: Ժամանակի մամուլը լի է բազմաթիվ հաղորդումներով
տանուսերների բռնությունների ու կամայականութունների մասին: «Ոմանք գիւղական իշ-
խանութիւնների անիրաւութիւնից և կամայականութիւնից զզւած գլուխ են վեր առել, հեռա-

¹¹³⁸ Բալանթար Ա., Պանդխտութիւնը մեզանում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, № 11, էջ 1538:

¹¹³⁹ Տես Gullbenkian G., La Transcaucasie et la peninsule d'Apcheron: souvenirs de voyage, Paris, 1891, p. 200, նույնի՝ Ապշե-
րոնեան քերակղզին եւ ուսաց մարքը, «Մուրճ», 1891, № 7-8, էջ 903:

¹¹⁴⁰ Տես ССОК, т. II, стр. 351.

¹¹⁴¹ Տես Саркисян Г., նշվ. աշխ., стр. 124.

¹¹⁴² Տես Չորաբյան Ա., Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուրվագծեր, Երևան, 1959, էջ 25:

¹¹⁴³ Կասպիացի [Հովհաննես վրդ. Տեր-Գրիգորյան], Նամակ Բագուից «Մշակ», Թիֆլիս, 1879. հունվարի 23, № 8:

ցել ու կորել իրանց տեղից, որովհետև իրաւունք և արդարութիւն պաշտպանելու չափ գորութիւն չունեն»,- գրում էր «Մշակը»¹¹⁴⁴:

Արեւելյան Հայաստանի գյուղերում արտադնացութիւնը սյալմանվորված էր նաև բնակչութեան աճի հետեանքով առաջացած սակավահողութեամբ: «Անդրկովկասում, շատ քիչ բացառութիւններով, տիրում է սակաւահողութիւն: Այդ սակաւահողութիւնը դրդում է գիւղացիներին աւելորդ աշխատող ձեռքերին պանդխտելու զանազան կողմեր՝ գործ փնտրելու համար: Այսպէս օրինակ-Ղարաբաղի, Սիսիանի կամ Զանգեզուրի և Շամախու գիւղացիները թափւում են Բաղու»¹¹⁴⁵, - գրում էր ազգային գործիչ Գ. Խաթախյանը: Բաքու էր մեկնում հիմնականում Շամախիի, Նուխիի, Գանձակի, Ագուլիսի, Արցախի, Զանգեզուրի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Ախալցխայի և Հայաբնակ այլ շրջանների հայ երիտասարդութիւնը¹¹⁴⁶: Սոցիալական առումով նրանց կազմը բազմազան էր, թեև, ինչպես արդեն նշվեց, Բաքու մեկնողների մեջ հիմնականում գերակշռում էր հողազուրկ գյուղացիութիւնը. «Եւ գնում էին դէպի Բաղու Արարատեան դաշտից ևւ մանաւանդ լեռնոտ եւ սակավահող Ղարաբաղից ևւ Զանգեզուրից»¹¹⁴⁷:

Արտադնացութիւնն առաջ էր գալիս նաև վաշխառութեան հետեանքով, երբ գյուղացիութեան ճնշող մեծամասնութիւնը, չկարողանալով մարել վաշխառական պարտքերը, հարկադրված էր դիմելու տարադնացութեան: «Մշակի» թղթակից «Կասպիացին», անդրադառնալով հայ գյուղացու՝ Բաքու գաղթին, հրկրորդական պատճառներից զատ, հիմնականում կանգ է առնում սոցիալ-տնտեսական խնդրի վրա՝ գրելով. «Սրանց ամենափոքր մասը միայն պատճառ ունի օտարութեան գալու: Ոմանք հորից մնացած և կամ իրենց վեր առած պարտք ունեն, որ ահեղ վիշապի պես բարդ տոկոսով աճում է օրըստօրէ. պետք է փող աշխատեն՝ վճարեն: Ոմանք գյուղումն ապրելու ո՛չ մի հնար չունեն - ո՛չ հող, ո՛չ կալված, ո՛չ գրաստներ և ո՛չ էլ անասուններ... հարկերը պահանջում են անխնա, իսկ այնտեղ մշակութային գործեր չկան...»¹¹⁴⁸: Աղքատացած գյուղացիների հետ մի շարք դեպքերում արտադնացութեան էին մեկնում նաև փոքրիշատե ապահովված գյուղացիները: Նրանք մեկնում էին դրամ վաստակելու և իրենց տնտեսութիւններն ավելի բարեկարգելու կամ առևտրական գործունեութիւն ծախսելու նպատակով. «Հարուստ գիւղացիները շարունակ գաղթում են, մեծ մասը Բաղու և քիչ մասը Շամախի ու երկաթուղու կայարանները (Ուջար և Հաջի-Կաբուլ - Գ. Ս.) արհեստով ու վաճառականութեամբ պարապելու»¹¹⁴⁹:

Վերը նշվածից բացի, գյուղի երիտասարդութեան մի հատվածն էլ Բաքու էր մեկնում՝ ոչ թե վերոհիշյալ պատճառներից ելնելով, այլ ժամանակի պահանջից դրդված: «Անդրկովկասի քաղաքներում և գյուղերում,- գրում էր «Մշակի» թղթակից «Կասպիացին», - Բաղւի անունը մի կախարդական զօրութիւն է ստացել: Բաղու. թաւր լսելով՝ պատրաստած սեղան կամ ոսկու կոյտ են հասկանում, որից իւրաքանչիւր ոք եկածին պես անարգելք կարող է ցանկացած լեռը կապել ու գնալ...»¹¹⁵⁰: Հայաստանից երիտասարդ ուժի արտահոսքն առավել նկատելի է եղել

¹¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁴⁵ Խաթախյան Գ., Նարաշիրցի բանորոնը (IV), «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 4, էջ 585-586:

¹¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 586, տես նաև «Տարագ», Թիֆլիս, 1893, մարտի 31, № 12, էջ 178:

¹¹⁴⁷ Գիւլխանդանեան Ա., Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ, «Հայրենիք», Դուքան, 1924, Բ տարի, հունվար, № 3, էջ 64:

¹¹⁴⁸ Կասպիացի [Հովհաննես վրդ. Տեր-Գրիգորյան], Նամակ Բագուից «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, հունվարի 23, № 8:

¹¹⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 31:

¹¹⁵⁰ Կասպիացի [Հովհաննես վրդ. Տեր-Գրիգորյան], Նամակ Բագուից «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, հունվարի 23, № 8:

Ձանգեզուրից և Արցախից¹¹⁵¹: խիստ ուշադրավ է այն հանդամանքը, որ Արցախից և Նախիջևանից Բաքու մեկնողները մեջ աշխատանք որոնելու նպատակով եղել են ոչ քիչ թվով անչափահաս տղաներ, որոնք գերազանցապես բնագրիկվում էին տնային տարաբնույթ ծառայութ-
յան մեջ: «Նոր-դարն» այդ կապակցությամբ գրում էր. «Վերջին ժամանակներս Ղարաբաղի և Հին-Նախիջևանի գաւառներից այնքան պանդուխտներ են եկած այդտեղ, որոնց թիւ և համար չկայ. եկել են առաւելապես իրենց գիւղական ուսումնարանը թողած 10-12 տարեկան փոքր տղաներ»¹¹⁵²: Դեպի Բաքու գանգվածային արտագնացութան հոսքին նպաստեց նաև Հալիւր-
ղակցութան միջոցների բարեկարգումը, մասնավորապես 1883 թ. շահագործման հանձնված Թիֆլիս-Բաքու երկաթգիծը: Ղազար քհն. Հովսեփյանցի վկայությամբ «...Բաղու-Թիֆլիզեան երկաթուղու վրէժը բացուելուն պէս Ղարաբաղի, Շամախու, Թիֆլիզի, Գանձակի, Երևանի և ուրիշ տեղերի գիւղացիք վագեցին Բաղու, շուտով հարստանալու և միլիոնների տեր դառնալու պատրանքով»¹¹⁵³: Ձանգեզուրից «Նոր-դարին» հղած Ս. Բահաթրյանի պանդխտութանը վերաբերող վիճակագրական բնույթի մի թղթակցութան տվյալներով միայն 1884 թ. 10 ամիսների ընթացքում Ձանգեզուրի գավառի տարբեր գյուղերից Բաքու արտագնացութան էր մեկնել 2443 մարդ¹¹⁵⁴: Ըստ գյուղերի՝ պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ № 9

Բնակավայր	Գաղթածների թիվը	Խնձորեակ	392
Սիսիանի շրջան		Խոզմալար	37
Ալիլու (այժմ՝ Մալվարդ)	60	Խոտ	131
Ախլաթյան	142	Կալադարասու (հնում՝ Բերդաձոր) ¹¹⁵⁵	29
Աղբենդ (այժմ՝ Աշոտավան)	43	Կոթու (հետագայում՝ Չորաշեն) ¹¹⁵⁶	45
Անգեղակոթ	59	Կոռմիձոր	72
Բալաթ	35	Հայիձոր	32
Բնունիս	17	Շինուխայր	92
Բոնակոթ	88	Սվարանգ	14
Դարպաս	29	Տաթև	103
Թազազոտ (այժմ՝ Թախիկ)	41	Տանձատափ	10
Լոթ	29	Տեղ	26
Ղարաքիլիսա (հնում՝ Սյունիք, Սյունի, այժմ՝ Սիսիան) ¹¹⁵⁷	86	Քարահունջ	52
Մազրա (հնում՝ Մուգբ, այժմ՝ Բարձրավան)	48	Ջարաշեն	38
Շաղատ	110	Կապանի շրջան	
Տոլորս	71	Արծվանիկ	18
Ուգ (այժմ՝ Ույծ)	111	Նորաշենիկ	59
Գորիսի շրջան		Սեարար	28
Ալիդուլիշեն (հետագայում՝ Ագատաշեն)	15	Սեդրու շրջան	
Գորիս	167	Սեդրի	64
Երիցարունք (այժմ՝ Բարձրավան)	31	Շվանիձոր	19
		Ընդամենը	2443

¹¹⁵¹ Տես Լալաբան Ե., Ձանգեզուր գատա, «Ազգագրական հանդես», Գ գիրք, Թիֆլիս, 1899, էջ 54, տես նաև Շիրին Ա. Սիսիան (Ուսումնասիրություններ մի փորձ), Բազու, 1912, էջ 20, տես նաև Սելիք-Շահնազարեանց Ս., Հայ գիւղացու սև օրը. Թիֆլիս, 1890, տես նաև Թորոզկինց Վ., Բագու, գիրք Ա, մաս Ա, Երևան, 1930:

¹¹⁵² Բագուից, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, դեկտեմբերի 11, № 196:

¹¹⁵³ Ղազար քիյ Յովսեփեան, Ակնարկներ ուղիացի և մահմեդական հայերի մասին, էջ 26:

¹¹⁵⁴ Տես «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1885, օգոստոսի 17, № 139: Գյուղերի հաջորդականությունը տրված է ըստ ներկայիս վարչական շրջանների՝ այբբենական կարգով: Փակագծում ավելացրել ենք նաև հին և նոր անվանումները:

¹¹⁵⁵ Կալադարասուն (Ղարաղլաղ) Մեծ Շեն գյուղն է, պատմական Բերդաձոր բնակավայրը (տես Մարգարյան Ս., Արցախ: Պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996, էջ 69): Այն գտնվում է Արցախ աշխարհի Բերդաձոր գավառում՝ Քիրս լեռան արևմտյան փեշին: Բերդաձոր գյուղախումբը բաղկացած է եղել մի րանի մեծ ու փոքր գյուղերից: Հետագայում մտել է Սյունյաց աշխարհի Աղստեջք, իսկ ավելի ուշ՝ Գանձակ-Ելիզավետպոլի մահանգի Ձանգեզուրի գավառի մեջ (տես ՀՀՇՏԲ, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 665, տես նաև հ. 2, Երևան, 1988, էջ 888):

¹¹⁵⁶ Չորաշեն, Ագատաշեն և Այգեձոր գյուղերի միավորմամբ 1970-1974 թթ. կազմավորվել է Հարաշենը գյուղը (տես ՀՀՇՏԲ, հ. 1, էջ 40, տես նաև ՀՀՇՏԲ, հ. 3, էջ 386):

¹¹⁵⁷ Տես Հայ մոդուլոթի պատմություն, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 125, տես նաև Հարարյան Ս., Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 129:

Աղյուսակից հստակ երևում է, որ Զանգեզուրի դավառից Բաքու արտադնա աշխատանքի մեկնածների շրջանում մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Գորիս գյուղաքաղաքից, Ննձորեակ, Ախլաթյան, Նոո, Ույծ (Ուզ), ապա Տաթև¹¹⁶³ գյուղերից գաղթածները: Ույծից «Հորիզոնի» թղթակից Հակոբ Տեր-Պողոսյանը (Տերունի), անդրադառնալով Բաքու արտադնա աշխատանքի մեկնելու պատճառներին, գրում էր. «Միանգամայն դուրի հողից, եղածի էլ մեծ մասը միանգամայն անպէտք ու անպտղատու, տասնեակ տարիներից ի վեր է, որ այդ հողը դադարել է իրեն տալիստանած զիւղացիներին տարւայ հացը տալուց և այդ ժամանակից ի վեր ամեն կողմից նեղւած Ուզ գիւղացին միակ միջոցին է դիմում սովամահութիւնից պաշտելու համար. ուղարկում է դէպի Բազու իր բոլոր կարող և քնդունակ ոյժերը, տանը թողնելով կանանց, ծերերին և մանուկներին»¹¹⁶⁴: Հարկ է նշել, որ Ս. Բահաթրյանի բերած ցուցակը լիարժեք է, որից դուրս են մնացել մի շարք գյուղեր¹¹⁶⁵:

Արցախից Բաքու պանդխտութեան մեկնող երիտասարդութիւնը հիմնականում եղել է Վարանդա դավառից: Ե. Լալայանը վկայում է. «Պանդխտութիւնը, որ սաստիկ տարածված է գավառիս (Վարանդայի - Գ. Ս.) բնակչութեան մեջ: Գլխավորապես պանդխտում են Բաքու, Ղաղախ, Պետրովսկ և Անդրկասպյան երկրները: Վարանդացուն տակալին նոր ծանոթ այդ երկրները, մանավանդ Բաքուն՝ յուր նավթահորերով, գրավել և գերել է»¹¹⁶⁶:

1880-ական թվականներին զգալիորեն աճում է նաև Երևանի նահանգից արտադնա աշխատանքի մեկնողների թիվը: Պետական գյուղացիների տնտեսական դրութիւնն ուսումնասիրողները 1884-1886 թթ. արձանագրում էին, որ Նոր Բայազետի գավառի 31 գյուղերից արտադնա աշխատանքի են մեկնել 6400 տղամարդուց 2230-ը, նույն գավառի 77 գյուղերի 23 791 տղամարդուց՝ 5065-ը: Շարուր-Դարլաղաղի գավառում արտադնացութեան էր դիմում աշխատունակ տղամարդկանց 10%-ը, Նախիջևանի Գոլթան գավառի Տանակերտ գյուղում՝ 4/5-ը և այլն¹¹⁶⁷: Զանգեզուրի, Երևանի և Ղարաբաղի շրջանների հայ գյուղացիների հետ մեկտեղ Բաքու էին գաղթում նաև Գյոքչա, Շամախի և Ղուբա գավառների հայկական գյուղերի բնակիչները: Ն. Աբելյանի հաշվարկներով XIX դարի 80-ական թվականներին Գյոքչայի գավառից Բաքու գաղթում հիմնական բնակչութիւն էր հաստատել 60 տուն՝ 300 հոգի (175 ար., 125 իգ.), իսկ Շամախիի գավառից՝ 100 տուն՝ 430 հոգի (230 ար., 200 իգ.)¹¹⁶⁸: Գյոքչայի գավառից ժամանակավոր բնակչութիւն էին հաստատել 532 հոգի, Շամախիի գավառից՝ 180 հոգի¹¹⁶⁹: Բերված թվերը, կապված ժողովրդի պարբերական տեղաշարժերի հետ, փոփոխութիւն են կրել:

¹¹⁶³ Տաթև գյուղի և Բաքուում հաստատված տարևացիների մասին հանգամանակից տե՛ս Григоров Н., Село Татев (СМОМПК, вып. XIII, Тифлис, 1892, стр. 59-125).

¹¹⁶⁴ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 25, № 41:

¹¹⁶⁵ Օրինակ՝ ցուցակում նշված չէ Սիսիանի շրջանի Գետաթաղ գյուղը, որտեղից, XIX դարի 80-ական թվականներից սկսած, Բաքու արտադնա աշխատանքի էին մեկնել մեծ թվով երիտասարդներ: Գետաթաղի պատմության հեղինակ Ա. Հովսեփյանը այդ մասին գրում է. «Այդ ժամանակաշրջանում (նկատի ունի XIX դարի 70-80-ական թվականները - Գ. Ս.) Գետաթաղում չկար մի ընտանիք, որից գոնե մի տղամարդ չգնար Բաքու փող վաստակելու: Գնացողների որոշ մասը մնում էր Բաքվում մի քանի տարի և գյուղ էր գալիս ժամանակ առ ժամանակ: Աստիճանաբար սրանց մի մասը հիմնավորվում էր քաղաքում, տեղափոխում իր ընտանիքը, խզում կապը գյուղի հետ» (Հովսեփյան Ա., Գետաթաղ գյուղի և գետաթաղացիների պատմությունից (ձեռագրի իրավունքով), Բաքու, 1967, էջ 52: Չեռագիրը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

¹¹⁶⁶ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Արցախ, Երևան, 1988, էջ 136:

¹¹⁶⁷ Տե՛ս Համբարյան Ա., Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արագնացության մասին, էջ 25:

¹¹⁶⁸ Տե՛ս АБелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 191.

¹¹⁶⁹ Տե՛ս Стопани А., նշվ. աշխ., стр. 5.

Այսպես՝ Գյուքչա դավառի բաքվաբնակ հայ գյուղացիների հայրենակցական միության նախագահ Մ. Մալիկյանը Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկլադյանին հղած 1919 թ. օգոստոսի 19-ի գրությամբ տեղեկացնում էր, որ տարբեր տարիներին ընթացքում դավառից պանդխտել է ոչ ավելի, քան 1500 մարդ¹¹⁶⁵:

Հետազոտությունները վկայում են, որ Գյուքչա և Շամախի գավառների հայ գյուղացիներից շատերը Բաքու էին մեկնում ոչ թե քաղաքային կյանք վարելու և այնտեղ հիմնավորվելու մտադրությամբ, այլ ժամանակավոր աշխատանք գտնելու նպատակով: Բաքու արտագնա աշխատանքի մեկնող երիտասարդները գնում էին սեպտեմբերից և վերադառնում գարնանը՝ հաջորդ տարվա դաշտային աշխատանքներին մասնակցելու համար¹¹⁶⁶: Այդ իսկ պատճառով նրանց մեծ մասը պահպանում էր կապը գյուղի հետ¹¹⁶⁷: «Շամախու, Գեոգչայի, Շուշևայ, Շարոպանի (Իմերեթիա) և այլ գաւառների գիւղացիք,- գրում է Ալ. Բալանթարը,- թէպէտ գնում են և երկարատե պանդխտութեան, բայց սոքա մեծ մասամբ պատկանում են կարճատե պանդուխտների խմբին, իսկ հակառակը՝ Ջանգեղուրի, Դարալագեագի, Նախիջևանի, Հաճէի (Իմերեթիա) և այլ գաւառների գիւղացիք,- սոքա գլխաւորապէս պատկանում են շատ տարիներով մնացողներին...»¹¹⁶⁸: Փաստերը ցույց են տալիս, որ արտագնա աշխատանքի մեկնած գյուղացիությունը գյուղի հետ մշտապես կապ պահպանելու, գյուղերում բնակվող իրենց հայրենակիցներին նյութական օգնություն ցույց տալու նպատակով ստեղծել էին մի շարք հայրենակցական և երիտասարական միություններ: Նմանօրինակ միություններ էին ստեղծել գյուքչայցիները, շամախեցիները, նուխեցիները, արեշցիները, արցախցիները, Կանգեղոցիները¹¹⁶⁹, ագուլիսցիները, վասպուրականցիները, մշեցիները, սասունցիները և այլք¹¹⁷⁰: «Վերջին տարիներս,- գրում էր «Անի» շարաթաթերթը,- Բագում բնակող գիւղացիական երիտասարդութեան մէջ մի նոր դործունէութեան ասպարէզ է բացւել: Գիւղից դուրս, աշխատաւոր գիւղացիութեան շրջանակից հետո կազմակերպում են «միութիւններ» և նպատակ դնում օգնել գիւղացիներին բարձրացնելու նրանց նիւթական և մտաւոր-բարոյական մակարդակը»¹¹⁷¹: Միայն XX դարակազմին Բաքվում դործում էին արցախահայերի ավելի քան 30 հայրենակցական միություններ¹¹⁷²: Բաքվի նավթարդյունաբերության ոլորտում երկար տարիներ պաշտոնավարած Ալերսանդր Ստոպանիի ավյալներով՝ գյուղի հետ կապ չէր պահպանում նավթարդյունաբերության 16,1%-ը¹¹⁷³: Այսպիսով՝ Բաքվում հաստատված հայությունը երբորդ հատվածը սպաստ քաղաքացիներից և վաճառականներից հետո գրադեցնում էր գյուղացիությունը, որը կազմում էր քաղաքի ամենաբաղձամարդ շերտը:

¹¹⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, ք. 47:

¹¹⁶⁶ Տե՛ս Мелик-Шахназаров Е., Селение Арцваник Зангезурского уезда Елисаветпольской губернии (СМОМПК, вып. XXV, Тифлис, 1898, отд. II, стр. 38).

¹¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁶⁸ Բալանթար Ա., Պանդխտութիւնը մեզանում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, № 10, էջ 1543:

¹¹⁶⁹ Բաքվում հաստատված զանգեղոցիներից հայրենակցական միություններ էին ստեղծել գրեթե բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչները: Ինչպես օրինակ՝ ավաթյանցիները, շաղատեցիները, ույծեցիները, զետաքաղցիները, խնձորեսցիները և այլն (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1901, հունիսի 22, № 134, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1908, ապրիլի 25, № 88):

¹¹⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 106, ք. 14, տե՛ս նաև ֆ. 245, ց. 1, գ. 7, ք. 3:

¹¹⁷¹ «Անի», Բաքու, ապրիլի 6, 1908, № 6, էջ 15:

¹¹⁷² Տե՛ս «Վասակ», Թիֆլիս, 1908, մայիսի 8, № 93:

¹¹⁷³ Տե՛ս Стопани А., նշվ. աշխ., стр. 6.

Հայաստանի տարբեր շրջաններից բացի, 1840-ական թվականներից սկսած՝ կարիքից դրդված դեպի Բաքու պանդխտության էին դիմում նաև Իրանի Ատրպատական նահանգի տարբեր գավառների Հայ գյուղացիները, որոնցից շատ քչերն էին հետագայում վերադառնում տուն: «Մշակը» անդրադառնալով Ատրպատականի հայերի՝ պանդխտության մեկնելու դրդապատճառներին, գրում էր. «Ապրելով իրաւագուրկ սլայմաններում, կիսաճորա դրութեան մէջ, անկարող լինելով դարգանալ անտեսապէս և կուլտուրապէս, Հայ գիւղացիներն իւրաքանչիւր տարի մեծ քանակութեամբ դաղթում են Կովկաս գլխաւորապէս Բաքու, աշխատելու Համար գործարաններում: Գնացողներից շատ քչերն են վերադառնում, իսկ վերադարձողներն էլ կամ ծեր են, կամ անբուժելի հիւանդներ: Եւ շնորհիւ գոյութիւն ունեցող իրաւական և տնտեսական պայմանների, որոնց հետեւանք է արտագաղթը, Ատրպատականի հայութիւնը չի աճում»¹¹⁷⁴: Եթե Մուսամբարի հայերը պանդխտության էին դիմում Թիֆլիս և Գանձակ, ապա զարագադահայերը հիմնականում մեկնում էին Բաքու, ուր զբաղվում էին ներկարարութեամբ և հացթխութեամբ¹¹⁷⁵: Ըստ Ե. Ֆրանգլյանի՝ «Տարեկան մտաւորապէս 30,000 հոգի պանդխտում են գլխաւորապէս Բաքու, Շուշի, Թիֆլիս, Բաթում... և այլն: Բացառութիւնների շարքում պիտի ընդունել այն հայերին, որոնք մէկ կամ երկու անգամ գնացած չլինեն Ռուսաստան»¹¹⁷⁶:

Հայկական գյուղերից արտագնա աշխատանքի մեկնողները Բաքվում գերազանցապէս ընդգրկվում էին նավթարդյունաբերութեան ոլորտում¹¹⁷⁷, զբաղվում էին նաև կոշիկակարութեամբ, դերձակութեամբ, դարբնութեամբ, հյուսնութեամբ: և այլ արհեստներով¹¹⁷⁸: «Մշակի»՝ Բաքվի թղթակիցն, անդրադառնալով Բաքու արտագնա աշխատանքի մեկնած գյուղացու գրութեանը, գրում էր. «Ամենից շատ եկողները անարվեստ և անխելք գյուղացիք են, որոնք լմն քաղաքումը և լմն դուրսը բռնակրի, դիշերապահի, մշակի սլաշտոն են վարում և այլ ամենահասարակ գործեր կատարում չափավոր վարձով»¹¹⁷⁹:

Բաքվում Հաստատված պանդխտ Հայ մշակները բնակչութուն Հաստատեցին ոչ միայն քաղաքի արվարձանային թաղերում, այլև մոտակա Սարունջի, Մաշխաղա, Բուղովնա, Շաղան, Մարդաքյանդ և Բլբլի-Հէյբաթ գյուղերում¹¹⁸⁰, որոնք 1870-ական թվականների սկզբներին արդեն բազմամարդ էին: Այդ գյուղերը մտնում էին քաղաքից հյուսիս-արևելք՝ մոտ 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բալախանի անունով նավթագործական շրջանի մեջ¹¹⁸¹: «Նոր-դարի»՝ Բաքվի թղթակից Միք. Ղալարեկյանը «Բալախանի» վերտառութեամբ հողվածաշարում մոայլ գույներով է նկարագրում նավթային այդ շրջանը. «Մտնելով Բալախանի, անշուշտ քեզ թաղուած կկարծէիր մի տարօրինակ գերեզմանատան մէջ, որտեղ միայն գերեզմանաքարերի փոխարէն քառակուսի վիշկաններն են գետնից դէպ վեր երկինք ցլուած»¹¹⁸²: Առավել մարդա-

¹¹⁷⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, օգոստոսի 20, № 184:

¹¹⁷⁵ Տե՛ս Տեմիրճեան Վ., Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, և. Ա, Պէյրոս, 1980, էջ 191-192, տե՛ս նաև Գորոյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 149:

¹¹⁷⁶ Ֆրանգլեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 197:

¹¹⁷⁷ Տե՛ս Стопани А., նշվ. աշխ., стр. 5.

¹¹⁷⁸ Տե՛ս Абе́лов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 191.

¹¹⁷⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, հունվարի 23, № 8:

¹¹⁸⁰ Շիրվանզադե Ա., Կյանքի բովից, էջ 77:

¹¹⁸¹ Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, № 10-11, էջ 1306:

¹¹⁸² Ղալաբեգեան Մ., Բալախանի, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, հուլիսի 7, № 94: Հեղինակի «Բալախանի» հողվածաշարը տե՛ս նաև հուլիսի 11, № 95, հուլիսի 12, № 96, հուլիսի 13, № 97, հուլիսի 18, № 100:

չատ էր հատկապես Մաշթաղան, որտեղ տները թիվն անցնում էր 1000-ից¹¹⁸³: Աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել նաև գործարանային շրջանը, որի հետևանքով Բաքվի ամբողջ մթնոլորտը լցվեց նավթի հոտով ու ծխով: Մասհոգ բնակչության առողջության խնդրով՝ կառավարությունը նահանգապես Վ. Ստարասելսկու առաջարկությամբ 1873 թ. հասուկ տեղ էր հատկապես գործարանային շրջանի համար, որն իր գործունեության առանձնահատկությունների պատճառով կոչվեց «Սև քաղաք»¹¹⁸⁴: Այլ Շիրվանդաղեն իր հուշերում թողել է «Սև քաղաքի» ուշագրավ նկարագրությունը. «Սև Քաղաք անվանվում է այստեղ նավթային գործարանների խումբը, որ սփռված է մոտավորապես վեց քառակուսի վերստաչափ տարածություն վրա, հեռավրեց մարդու աչքին ներկայացնում է մառախուղով պատած մի փոքրիկ քաղաք, որը սև մահանունը կրում է այն պատճառով, որ այստեղ ամենայն բան սև է՝ սկսած անշունչ առարկաներից մինչև անային կենդանիներն ու մարդը»¹¹⁸⁵: Արդեն վեց ամիս անց «Սև քաղաքում» հիմնադրվել և գործում էր 80 գործարան¹¹⁸⁶: «Սև քաղաքից» ոչ այնքան հեռու՝ 4 կմ հեռավորության վրա, գտնվում էր արտադրական և բնակելի շրջանը՝ «Սպիտակ քաղաքը»¹¹⁸⁷: «Սև» և «Սպիտակ» քաղաքների միջև երկաթուղային կապը հաստատվեց 1880 թ., երբ կառուցվեց Բաքու-Սուրախանի-Մաբունչի երկաթուղագիծը (33 կմ): 1873 թ. «Բնակավայրերի ցուցակներին» համաձայն՝ քաղաքն ուներ 3516 տուն՝ 15 105 (8627 ար., 6478 իգ.) ազգաբնակչություն, որից հայ 747 (396 ար., 351 իգ.)¹¹⁸⁸ կազմելով ամբողջ բնակչության 4,9%-ը: XIX դարի 70-80-ական թթ., շարունակվող ներգաղթի սլավոններում Բաքվի ազգաբնակչության թիվն հիմնականում ավելանում էր մեխանիկական աճի հաշվին: 1883 թ. դրությամբ քաղաքի ազգաբնակչության թիվը, կտրուկ աճելով, հասնում էր 50000-ի¹¹⁸⁹: 1886 թ. «Ընտանեկան ցուցակներին» տվյալներով՝ 86 611 (54823 ար., 31768 իգ.) ազգաբնակչության մեջ հայերի թիվն արդեն հասնում էր 24490-ի (17.483 ար. 7007 իգ.)՝ կազմելով ամբողջ բնակչության 28,3%-ը¹¹⁹⁰: 1873 թ. և 1886 թ. տվյալների համադրումից պարզվում է, որ շուրջ 13 տարում Բաքվի բնակիչների թիվն ավելացել էր 71506-ով: Այդ թվում հայերի թվաքանակն ավելացել էր 23743 մարդով:

Շնորհիվ արդյունաբերությունից բաղաձայն ճյուղերի համընդհանուր զարգացման՝ XIX դարի երկրորդ կեսից և հատկապես զարավերջին Բաքուն արդեն առևտրաարդյունաբերական միջազգային խոշոր քաղաք էր, ուր կարելի էր հանդիպել ամեն ազգի ներկայացուցիչների: Այլ Շիրվանդաղեն, 1885 թ. «Արձագանք» շաբաթաթերթում տպագրած իր «Բաքու» ակնարկաչարում պատմելով Բաքվի մեծ վերելքի մասին, գրել է. «Ոչ միայն Կովկասում, այլև Ռուսաստանի մէջ ներկայումս Բաքու քաղաքը վայելում է մի ընդհանուր հռչակ, որը հազիւ

¹¹⁸³ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, սեպտեմբերի 19, № 37:

¹¹⁸⁴ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1886, հոկտեմբերի 29, № 183, տե՛ս նաև Фатыллаев У., նշվ. աշխ., стр. 39.

¹¹⁸⁵ Շիրվանգաղե Ալ, Կյանքի բովից, էջ 78:

¹¹⁸⁶ Տե՛ս Թոփչեան Ե., Նաիրային արդյունաբերությունը Կովկասում (Լոյս պատկերագրող օրացույց հանդէս 1904 թ., Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յանելուածներով, Թիֆլիս, 1903, էջ 200):

¹¹⁸⁷ «Տարագ», Թիֆլիս, 1891, ապրիլ 7, № 13, տե՛ս նաև Արախանեանց Ա., Բարսեյ նավաշրջանից (Սյուտեմական տեղեկություններ), «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, № 10-11, էջ 902, տե՛ս նաև Саванерская Т., Швидковский Д., Петров Ф., История градостроительного искусства, Москва, 1989, стр. 306.

¹¹⁸⁸ Տե՛ս СНМ-1873, տե՛ս նաև ССОК, т. V.

¹¹⁸⁹ Տե՛ս Gulbenkian G., նշվ. աշխ., p. 200, նույնի՝ Ասյերունեան քերականին եւ ուսաց նախը, «Մուրճ», 1891, № 7-8, էջ 903:

¹¹⁹⁰ Տե՛ս ССДНЭКИПС-1886.

թէ երբ և իցէ վիճակուած է եղել վայելելու կովկասի մի ուրիշ քաղաքին: Այդ փոքրիկ ծովեզրային աննշան աւանը, որը մի քառասուն տարի առաջ հազիւ իւր մէջ պարունակել է մի քանի հարիւր տուն բնակիչ, այսօր ներկայացնում է կովկասում մի կենտրոն, ուր ուղղուած է տնտեսական աշխարհի հայացքը: Օր ըստ օրէ տնտեսապէս զարգանալով, համաշխարհային քարտէզի վերայ Բաղուն արագութեամբ սկսում է վայելել առաջնակարգ քաղաքի տեղը: Յիրուհի, ով որ քառասունական թուականներին տեսել է այդ քաղաքը, որ այդ ժամանակ յայտնի է եղել նորանով միայն, որ ծառայել է իբրև աքսորատեղի Անդրկովկասի գանազան կողմերի յանցաւորների համար, այսօր չէ կարողանում չը գտնանալ, տեսնելով այդ ժամանակուայ դիւղաքաղաքի տեղ մի նշանավոր նահանգական քաղաք յիսուն հազար բնակիչներով»¹¹⁹¹: 1887 թ. տվյալների համաձայն՝ քաղաքի ազգաբնակչութւան թիւը կազմում էր 64000¹¹⁹²: Բաքու քաղաքի՝ 1889 թ. էթնոփոլորագրութւան վերաբերյալ ուշադրաւ տվյալներ է պարունակում Թիֆլիսում հրատարակված «Բաքուն և նրա շրջակայքը» գրքուկը: Բաղաքի ազգաբնակչութւան ընդհանուր թիւը կազմում էր 92600, որից, ըստ դատմանքի, շիա մահմեդականները՝ 39508 (գլխավորապես թաթեր), հայերը՝ 25897, ռուսները՝ 22693 (զրանց մեջ աննշան թիւ հն կազմում վրացիները), ռուս մուսուլմանները և այլ ազանդավորներ (սրբազան, դուխորո, հնածես, ներքինի և այլն)՝ 970, կաթոլիկները՝ 1211, լյութերականները՝ 1919, հրեաները՝ 402¹¹⁹³: Ընդ որում, գրքուկում նշված է, որ շիա մահմեդականների դերակշռող մեծամասնութւունը իրանական ծագում ունեցող թաթեր ևն՝ կազմելով ամբողջ բնակչութւան 3/ւը և խոսում են ոչ թե թյուրքերին, այլ նոր պարսիկներին, իսկ 1/ւը թաթարներն են: Այսինքն՝ 39508 շիա մահմեդականներից թաթեր էին 29631-ը, իսկ 9877-ն ունեին թյուրքական ծագում: Եթե նկատի ունենանք գրքուկում նշված այն փաստը, որ թաթարների մի մասն էլ «մինչև այժմ իրենց անվանում են մոզալներ, այն է՝ մոզոլներ», ապա 1889 թ. ներկայիս Ադրբեյջանի մայրաքաղաքում բնակվում էր մոտ 7000 կովկասյան թաթար, որոնք կազմում էին (92600) բնակչութւան 7-8 %-ը¹¹⁹⁴: Այստեղից հետևում է, որ XIX դ. 80-ական թվականների վերջերին Բաքում թաթերից հետո երկրորդ տեղը զբաղեցնում էին հայերը: Վերը հիշատակված գրքուկի տվյալներով՝ կովկասյան թաթարները Բաքում ապրում էին գլխավորապես քաղաքի հին հատվածում, բիրդ-ամրոցի շրջակայքում և Չեմբրիբենդում¹¹⁹⁵:

Բաքու քաղաքի ժողովրդագրական վիճակի վերաբերյալ ուշադրաւ տեղեկութւուններ է պարունակում ոստիկանական ծառայութւան կողմից բուն քաղաքում և արդյունաբերական-գործարանային շրջանում ըստ էթնոգրամական և սեռատարիքային պատկանելութւան 1890 թ. անցկացված վիճակագրութւունը¹¹⁹⁶, որն ունի հետևյալ պատկերը¹¹⁹⁷:

¹¹⁹¹ Ա. Մ. [Ալեքսանդր Մովսիսյան], Բագու, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հուլիսի 28, (1) № 4, էջ 52:

¹¹⁹² Стѣи Кавказ: Справочная книга, сост. старожилом, Тифлис, 1887, стр. 27.

¹¹⁹³ Стѣи Баку и его окрестности (приложение к справочной книге старожила «Кавказ»-№ 4), Тифлис, 1891, стр. 63.

¹¹⁹⁴ Стѣи նույն տեղում, стр. 64-65:

¹¹⁹⁵ Шѣи նույն տեղում, стр. 68.

¹¹⁹⁶ Էթնոգրամական խմբի հաջորդականութւունը տրված է ըստ նրանց բվարանակի նվազման սկզբունքի:

¹¹⁹⁷ Стѣи Բագուից, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, դեկտեմբերի 14, № 199:

Բուն քաղաք	Չափահաս		Անչափահաս		Բնակչ. ընդ. թիվը
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	
Մահմեդական	13150	13135	8523	9881	44689
Հայադավան (ատաքելական)	10346	9035	4384	3842	27607
Հունադավան (օրթոդոքս)	8426	7122	4060	4069	23677
Մոլդկան	606	673	563	589	2431
Լյութերական	645	605	372	410	2032
Կաթոլիկ ¹¹⁹⁸	602	445	275	278	1600
Հրեա	336	263	253	280	895
Պրիզուն ¹¹⁹⁹	35	48	35	44	245
Բապտիստ ¹²⁰⁰	23	27	10	12	72
Ներքինի	23/25	-	-	-	48
Ընդամենը	34222	31377	18475	19424	103296

Աղյուսակում բերված թվերից երևում է, որ բուն քաղաքի 103296 բնակչությունից Հայերի թիվը կազմում էր 27607:

«Սև» քաղաք	Չափահաս		Անչափահաս		Բնակչ. ընդ. թիվը
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	
Հունադավան (օրթոդոքս)	1392	833	415	283	2923
Հայադավան (ատաքելական)	1035	98	41	37	1211
Մահմեդական	1027	7	18	5	1057
Լյութերական	137	134	53	69	393
Մոլդկան	57	38	18	14	127
Պրիզուն	20	18	15	19	72
Կաթոլիկ	33	10	5	5	53
Հրեա	28	12	4	6	50
Ընդամենը	3909	1150	569	438	5886

Աղյուսակում ներկայացված թվերը վկայում են, որ արդյունաբերական-գործարանային շրջաններում 5886 բնակչությունից Հայերի թիվը կազմում էր 1211: Այսպիսով՝ «Սև» և «Ապրտակ» քաղաքների 109182 բնակիչներից Հայեր էին 28818-ը՝ կազմելով ամբողջ բնակչության 26,4%-ը: Երբ այս տվյալները համեմատում ենք 1886 թ. վիճակագրական տվյալների հետ, պարզվում է, որ XIX դարի 80-ական թվականների կեսերից սկսած՝ քաղաքում Հայ բնակչության թվի կանոնավոր աճ է նկատվել, թեև այն երբեմն փոփոխվել է: 1890 թ. Հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Մակար Կպո. Բարխուտարյանցը, ըստ որի՝ այդ ժամանակ քաղաքում գործող երկու եկեղեցիները (Սբ. Աստվածածին, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ) միասին ունեցել են 2000 ձուկ՝ 7337 (3502 ար., 3835 իգ.) բնակչով: Դրանից բացի, եղել են նաև 3000 պանդուխտներ, որոնք աշխատել են նավթահորերում կամ էլ կատարել են տարաբնույթ աշխատանքներ¹²⁰¹: 1890 թ. Բաքու քաղաքի Հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական համանման տվյալներ է հրատարակել նաև Մեսրոպ

¹¹⁹⁸ Բարվի կաթոլիկները մեծ մասամբ եղել են լեհեր (տե՛ս Սարուխան Ա., նշվ. աշխ., էջ 28):

¹¹⁹⁹ XIX դ. 30-40-ական թվականների մոլդկանությունը տրոսիվել է զանազան ճյուղերի, որոնցից է ցատկոզների (պրիզուններ) ազանդը: Հիմնադիրն Ս. Մարսիմ Ռուդոմյոսկինը: Իրենց արարողությունների ժամանակ նրանք ցատկոսում են և երգում հոգևոր երգեր՝ համազված լինելով՝ ով երկար դիմանա դրան, (ևս էլ կլինի ընտրյալը (տե՛ս Дингельштедт И., Закавказские сектанты в их семейном и религиозном быту, СПб., 1885, стр. 158-183). Ի դեպ, ուստի ազանդավորների համայնքը Բարվում կազմավորվել է 1859 թ. սկսած (տե՛ս Волкова Н., Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., стр. 7):

¹²⁰⁰ Բապտիզմը (մկրտչականություն) բողոքականության տարատեսակ է: Առաջացել է XVII դարի սկզբին՝ Հոլանդիայում. այնուհետև տարածվել Անգլիայում, Ռուսաստանում և այլուր: Բապտիստները չեն ընդունում սրբապատկերները, սրբերին և խաչելությունը (տե՛ս Атеистический словарь, стр. 48):

¹²⁰¹ Տե՛ս Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 153:

արքեպ. Սմբատյանցը, ըստ որի՝ 1890 թ. քաղաքի հայ բնակչությունն ունեցել է 2210 տուն, իսկ շնչերի թիվը հասել է 8126-ի¹²⁰²: Հարկ է նկատել, սակայն, որ թե՛ Մալար եպս. Բարխուտարյանցի, թե՛ Մեհրոպ արքեպ. Սմբատյանցի կողմից վերը բերված տվյալները խիստ թերի են, հետևաբար արժանահավատ լինել չեն կարող: Չվեաք է անսուսել այն իրողությունը, որ XIX դարի 80-ական թվականների վերջերին Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից զգալի արտահոսքի հետևանքով քաղաքի հայ բնակչությունը հաստատուն աճ է ունեցել: Միայն Երևանի, Սուրմալուի և Նախիջևանի դավառներից 1891 թ. արտագնացություն էին դիմել 4546 մարդ¹²⁰³, իսկ Նոր Բայազետի դավառից՝ 1890 թ.՝ 195, 1891 թ.՝ 550 մարդ¹²⁰⁴: Բաքու քաղաքի բուն զարգացման հետևանքով նկատելիորեն աճեց նրա ազգաբնակչության թիվը, որը, ըստ 1891 թ. տվյալների, արդեն հասնում էր 107215-ի (61640 ար., 45 575 իգ.)¹²⁰⁵:

Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արտագնացությանը Բաքու և այլ քաղաքներ նոր թափ հաղորդեց 1892-1894 թթ. սուրբ: Միայն երեք դավառներից (Երևանի, Սուրմալուի և Նախիջևանի) 1892 թ. արտագնացության դիմեց 4655 մարդ¹²⁰⁶: Ըստ Ս. Զավարյանի հաշվարկների՝ 1892 թ. Նոր Բայազետի դավառից մեկնեց 1171 մարդ¹²⁰⁷: «Արձագանքում» վիլայակոզված մի տվյալի համաձայն՝ 1892 թ. ապրիլի սկզբներին հայ բնակչության թիվը Բաքվում արդեն հասնում էր մոտ 30000-ի. «Բազու քաղաքի բնակիչներից գրեթե 30,000 հողի հայ են, որոնք ունին մի եկեղեցի և մի հին մատուռ»¹²⁰⁸:

Բաքվի բազմազգ բնակչության, այդ թվում նաև հայերի թվի նվազման պատճառ դարձավ 1892 թ. հունիսի 6-ից բռնկված համաճարակը¹²⁰⁹: Խոլերան, որ եկել էր Իրանից, արագորեն տարածվեց նաև Այսրկովկասի գրեթե բոլոր վայրերում¹²¹⁰: Բաքվում սկսված խոլերան տարածվեց հատկապես քաղաքի երրորդ մասում, որտեղ մեծ թվով բանվորներ էին ապրում¹²¹¹: Խոլերային զոհ գնաց հատկապես աղքատ խավը, որը չունեի նյութական անհրաժեշտ միջոցներ համաճարակից պաշտպանվելու համար: «Խոլերան...,- գրել է Լեոն,- կոտորում էր... կոտորվում էր բացառապես աղքատ մարդկությունը: Մահերը գիակների վրայ մարմնացրել էին աշխարհի հին, ալևոր իմաստությունը. «չունիս փող, մտիր հող»: Աղքատությունը մենակ էր մնացել իր սրտի ու մտքի հետ: Եւ կոտորվում էր...»¹²¹²: Այդտեղ առաջին իսկ օրերից Բաքվի քաղաքային Դուման ակտիվ միջոցառումների ծրագիր է մշակում՝ չմոռանալով ներգրավել նաև բարեգործական ընկերություններին ու անհատ բարեգործներին: Խոլերայի համաճարակի ժամանակ քաղաքի հայ հոգևորականությունը նույնպես մասնակցեց աղետի հաղթահարմանը: Մոլեզոտող համաճարակի դեմ կանխարգելիչ աշխատանքներ տանելու նպատակով Բաքվի նա-

¹²⁰² Տե՛ս Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138:

¹²⁰³ Տե՛ս Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹²⁰⁴ Տե՛ս Заваров С., Опыт исследования сельскохозяйственного хлебородного района Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1899, стр. 285.

¹²⁰⁵ Տե՛ս Обзор Бакинской губернии за 1891 г., Баку, 1893, стр. 24-27.

¹²⁰⁶ Տե՛ս Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹²⁰⁷ Տե՛ս Заваров С., նշվ. աշխ., стр. 285.

¹²⁰⁸ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, ապրիլի 12, № 12:

¹²⁰⁹ Շամախիի մահացում խոլերայի համաճարակ բռնկվել էր նաև 1846 թ. հոկտեմբերին, որը տեղ էր մինչև հաջորդ տարվա ապրիլը: Համաճարակը ընդգրկել է Շամախին, Բաքուն, Սալյանը և Թալիշը: Միայն Բարսիլում վարակվել էին 1056 հոգի, որից 53-ը մահացել (տե՛ս «Կովկաս», Տիֆլիս, 1847, հուլիսի 12, № 28):

¹²¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 639, ք. 44, տե՛ս նաև Գորոյեանց Ն., նշվ. աշխ., էջ 101:

¹²¹¹ Տե՛ս Արախանյանց Ա., Խոլերան եւ հասարակութիւնը, «Մուրճ», 1892, № 6, էջ 997:

¹²¹² Տե՛ս Լեո. Ախտահանութիւն, Բաքու, 1893, էջ 5:

Հանգստագետի որոշմամբ նահանգի մասշտաբով ստեղծվում է Առողջապահության Հասարակական կոմիտե՝ Շամախի թեմի եկեղեցական ծխական դպրոցների տեսուչ Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանցի նախագահությամբ, որն ազգաբնակչության համար չափազանց ծանր այդ շրջանում ամենայն պատասխանատվությամբ կատարեց իրեն վստահված դործը¹²¹³:

Համաճարակի հետևանքով Հայ բնակիչների կեսից ավելին հեռացավ քաղաքից և Հաստատվեց նահանգի գավառներում, Արցախի և Զանգեզուրի տարբեր դյուղերում: «Տարազ» ամսագրի վկայությամբ՝ «Բագլի բնակիչների կեսից աւելին արդէն թողել են իրանց քաղաքը և հեռացել: Մեծագոյն մասը նրանցից գնացել է Շուշի քաղաքը և Ղարաբաղու և Զանգեզուրի գլեղօրայքը»¹²¹⁴: Ռուս բանվորությունը գլխավորապես հեռացավ Աստրախան և Ռուսաստանի եվրոպական մասը¹²¹⁵: «Հռչակաւոր Բաքուն,- գրում էր «Մուրճը»,- որ այս վերջին երկու տասնակ տարիներում աճել էր մինչ 120,000 բնակիչների, դատարկեց արագ կերպով այնպէս, որ, ամիս չանցած, նորա մէջ մնացին, որպէս պնդում են, միայն երկու տասնեակ հոգի»¹²¹⁶: Քաղաքից փախչող ժողովրդի միջոցով խոլերան տարածվեց նաև նահանգի գավառներում. «Եւ ամեն տեղ, ուր խողերայի ստորակէտ-բացիլաներով վարակած բաքւեցիք անարգել մուտք դործեցին, վարակեց և հիւանդութեան նոր բոյն դառաւ»¹²¹⁷: «Գեոքչայի Հայաբնակ գլեղերում, ուր փախել էին բազուեցիք, մեծամասնութիւնն այսօր վարակուած է խօլերայով»¹²¹⁸, - գրում է «Արձագանքը»: Բաքվում հիվանդացածներից 77,7 %-ը մահանում էր: Միջին թվով, ամեն օր 45 հիվանդից մահանում էր 34-ը, նահանգում՝ 105-ից 71-ը¹²¹⁹: Մահացողների թիվը հունիսի վերջերին օրական հասավ մինչև 280 հոգու¹²²⁰: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Բաքվում հունիսի 6-ից օգոստոսի 1-ն վարակվել էին 2501 հոգի, որոնցից 1934-ը մահացել էին, նահանգում հունիսի 17-ից օգոստոսի 1-ը արդեն հիվանդացել էր 4714 հոգի և մահացել 3210-ը¹²²¹: Միայն օգոստոսի 6-20-ը ընկած ժամանակահատվածում Բաքվում մահացավ 996, Բալախանիում՝ 37 մարդ¹²²²: Հուլիսի 2-ի դրությամբ 100000-ի համաող ազգաբնակչությունից քաղաքում մնացել էր մոտավորապես 20000-ը¹²²³: Նահանգային բժիշկ Գոգիլովի հավաստմամբ համաճարակի արագ տարածմանը նպաստել են մահճեղականների մի շարք սովորույթներ. «...ի միջի այլոց այն սովորութեան շնորհիւ, որ խօլերայից մեռածի հագուստը բաժանում են աղքատներին և այն մօլլաներին, որոնք հանգուցեալի գլխին Ղուբան են կարդացել»¹²²⁴: Ընդհանուր առմամբ, հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Բաքվի նահանգում հիվանդացել էր 20223 և մահացել 11639 հոգի, որից միայն Բաքվում և գավառում հիվանդա-

¹²¹³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 166, ց. 1, գ. 10, ք. 2:

¹²¹⁴ «Տարազ», Թիֆլիս, 1892, № 22, էջ 335:

¹²¹⁵ Տես Արասխանեանց Ա., Խոլերան եւ հասարակութիւնը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1892, № 6, էջ 997:

¹²¹⁶ Նույն տեղում:

¹²¹⁷ Նույն տեղում:

¹²¹⁸ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, օգոստոսի 5, № 90:

¹²¹⁹ Տես նույն տեղում, օգոստոսի 16, № 95:

¹²²⁰ Տես Արասխանեանց Ա., Խոլերան եւ հասարակութիւնը, «Մուրճ», 1892, № 6, էջ 997:

¹²²¹ Տես նույն տեղում:

¹²²² Տես «Тифлисский листок», Тифлис, 1892, 2 июля, № 151.

¹²²³ Տես նույն տեղում:

¹²²⁴ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 9, № 143:

ցել էին 8270-ը և մահացել 4130-ը¹²²⁵։ Համաճարակն աստիճանաբար տեղի է տվել սեպտեմբերին¹²²⁶։ Բաքվում բռնկված համաճարակին հաջորդեցին տարափոխիկ հիվանդություններ՝ ծաղիկ, դիֆթերիա և այլն։ «Արձագանքի» վկայությամբ՝ «Խօլերայից յետոյ հազիւ Բագուն փոքր-ինչ շունչ էր քաշել, ընկել իւր սովորական ընթացքի մէջ՝ բնակիչներն, բոլորը հաւաքուել էին», երբ դուռն բարձրացրին համաճարակային տարբեր հիվանդությունները¹²²⁷։ Միայն 1893 թ. դեկտեմբերի դրությամբ հիվանդացել էր 204 հոգի, որից մահացել էր 65-ը¹²²⁸։

Փաստերը վկայում են, որ համաճարակներից բացի, Բաքվի հայ բնակչությունը մեծապես սուսվել էր նաև բուն քաղաքում և հատկապես նավթարդյունաբերական-գործարանային շրջաններում մեկը մյուսին հետևող հրդեհներից¹²²⁹։ «Կովկասի ոչ մի քաղաքում այնքան հրդեհներ տեղի չեն ունեցել, որքան Բագուն»¹²³⁰, - ասված էր 1904 թ. «Լոյս պատկերագրող օրացոյցում»։ Այսպես՝ 1880 թ. փետրվարի վերջերին քաղաքի կենտրոնական մասում բռնկված հրդեհի պատճառով այրվել է Լալայանցներին պատկանող խանութների շարքը¹²³¹։ Ուշադրություն է արժանի հատկապես 1895 թ. հունվարի 30-ին քաղաքի կենտրոնում բռնկված հրդեհը, որի հետևանքով «քաղաքի դարդ» համարվող Բալանթարյան եղբայրներին պատկանող եռահարկ «Պասաժն»¹²³² ամբողջովին հրո ճարակ է դարձել¹²³³։ «Մշակը» տպավորիչ է ներկայացնում հրդեհը. «Պասաժը՝ քաղաքի դարդը, ամենալավ մագազինների այդ գեղեցիկ շարքը՝ ամբողջովին կրակված էր կրակի բոցերի մէջ։ Հրդեհը այնպէս արագ կերպով տարածվեց պասաժի մի ծայրից միւս ծայրը, որ համեմատաբար շատ քիչ բան կարողացան ազատել»¹²³⁴։ Ամբողջովին այրվեց Բալանթարյաններին պատկանող խանութները (վնասի չափը կազմում էր 185000 ռ.)։ Հրդեհի բոցերը կլանեցին նաև պասաժի հարևանությունում գտնվող Մալխասյանների տունը¹²³⁵։

Թեպետ XIX դարի վերջին բուն քաղաքում և արվարձաններում (Բայիլ, Սաբունչի, Բալխանի, «Սև քաղաք») արդեն սովորացել էր հայերի թիվը, սակայն քաղաքը դեռևս գտնվում էր ծխատեր ընդամենը մեկ քահանայի հովիտության ներքո, որի պատճառով մկրտությունների և այլ արարողությունների ժամանակ դժվարություններ էին առաջանում։ Քաղաքի հայ բնակչությունը ծխական համայնքների միջև բաժանվեց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի նախաձեռնությամբ։ «Աղքատ ժողովրդի հոգսն ու ցաւը քաղողը պէտք է լինի հոգևոր հովիւր, բայց Բագուն դժբախտաբար խեղճերը զրկուած են նոյն իսկ ամենա-

¹²²⁵ Տես նույն տեղում, դեկտեմբերի 20, № 148։

¹²²⁶ Տես «Тифлисский листок», Тифлис, 1892, 1 сентября, № 200.

¹²²⁷ Տես Տեր-Գրիգորեան Գ., Բագու, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, հոկտեմբերի 2, № 114։

¹²²⁸ Տես «Кавказ», Тифлис, 1894, 25 ноября, № 23.

¹²²⁹ 1891 թ. տեղի են ունեցել 69 հրդեհ՝ պատճառելով 276650 ռ. վնաս. 1894 թ. 47 հրդեհ՝ 164 345 վնասով, 1897 թ. 65 հրդեհ՝ 896920 ռ. վնասով (տես Թովչեան Ե., Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդէս 1904 թ., էջ 408-409)։

¹²³⁰ Թովչեան Ե., Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդէս 1904 թ., էջ 408։

¹²³¹ Տես «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, հունվարի 31 (փետրվարի 12), № 13։

¹²³² Պասաժ (ֆրանսերեն passage՝ անցում)։ Պասաժը երկու կողմերից գետնոված խանութներ կամ վաճառատեղանքներ և միջով հաճախողների անցնելու միջանցք ունեցող ծածկված երկար շինություն է։ Ունի առանձին ելք ու մուտքով սրահ և վաճառաշարք (տես Մարգարյան Ա., Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բացատրական բառարան, Երևան, 2004, էջ 325-326)։

¹²³³ Տես Բագուեցի, Բագու, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1895, փետրվարի 1, № 3, տես նաև փետրվարի 12, № 14։

¹²³⁴ Տերեան Ստ., Նամակ Բագուից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1895, փետրվարի 2, № 13։

¹²³⁵ Տես նույն տեղում։

անհրաժեշտ հոգևոր մխիթարանքից: Վաղուց հայտնի է, որ քաղաքի հայ ժողովուրդը ծխի չէ բաժանուած, ամբողջ Բագուն մի մեծ ծուխ է մի քանի քահանաներով, որոնց թիւը բաւական չէ ամբողջ ժողովուրդը հովուելու»¹²³⁶, - գրում էր այդ օրերին «Արձագանք» շաբաթաթերթը: 1893 թ. ապրիլի 7-ին ծխաբաժանության¹²³⁷ կամ թաղաբաժանության վերաբերյալ կազմված կանոնադրության համաձայն՝ քաղաքի հայ բնակչութիւնը բաժանվեց ծխական վեց թաղերի, որտեղ պարտավոր էր ծառայել մեկական քահանա: Բացի դրանից, ծխատեր յուրաքանչյուր քահանա պարտավոր էր ամեն շաբաթվա համար բնակչության շաբթընթացի վերաբերյալ կազմել ցուցակագրութիւն և ներկայացնել թեմի առաջնորդին՝ ի հաստատումն¹²³⁸: Ըստ այդմ՝ առաջին թաղում (440 տուն) բնակչության հովուութիւնն ստանձնեց Ղևոնդ քհն. Տեր-Աստվածաարքայնը, երկրորդում (346 տուն)՝ Մեսրոպ քհն. Տեր-Ոսկանյանցը, երրորդում (376 տուն)՝ Խորեն ավ. քհն. Միրզաբեկյանցը, չորրորդում (390 տուն)՝ Գրիգոր քհն. Գրիգորյանցը, հինգերորդում (417 տուն)՝ Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանցը և վեցերորդում (350 տուն)՝ տեր Աբգարը¹²³⁹: Վերը բերված թվերի ամփոփումից պարզվում է, որ քաղաքում 1893 թ. ապրիլի դրությամբ հայ հիմնական բնակիչների տների թիւը 2319 էր (1893 թ. հունվար-մարտ ամիսների դրությամբ այդ թիւը կազմում էր 2178 և նվազել էր 141-ով)¹²⁴⁰: Այդ ամենից դատ, կային նաև 5000 հողի առանց ընտանիքների արտադնա աշխատանքի եկածներ, որոնց կոչում էին կրպակաբնակներ¹²⁴¹: Նշված ծխաբաժանութիւնը որոշ հնարավորութիւն է ապիս տեղի հայ համայնքի բնակչության թիւի մասին կատարելու հետևյալ հաշվարկները: Եթե յուրաքանչյուր ծխում միջին հաշիւով 5-6 շունչ հաշվի, ստացվում է, որ Բագուն այդ ժամանակ ունէր մոտ 11595-13914 մշտաբնակ հայ բնակիչ: Ել եթե այդ թիւին էլ գումարենք 5000 ինքնազործ բնակիչների, ապա քաղաքի հայ բնակչութիւնը պիտի լինէր 16595-18914 մարդ: Թվաճի նման ցածր մակարդակի պատճառը, անտարակույս, պայմանավորված էր 1892 թ. հունիսին բռնկված խողերայի հետևանքներով, երբ եղան մեծ թիւով մահացութիւններ և քաղաքից բնակչության զանգվածային արտահոսք: Որպես օրինակ, եթե համադրենք 1890 (28818) և 1893 (16 595-18 914) թթ. տվյալները, ապա ստացվում է, որ հայերի թիւը նվազել էր 12 223-9904-ով:

Բաքվի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության աճը խթանվեց մոլեզնող համաճարակի կանխարգելումից հետո ստեղծված սանիտարահիգիենիկ, սոցիալ-տնտեսական նորմալ պայմաններ չնորհիւ: Ա. Էփրիկյանի բերած տվյալների համաձայն՝ 1893 թ. վերջերին քաղաքի 87 704 (55 609 ար., 32095 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայերի թիւն արդեն 25583-էր (18 269 ար., 7314 իգ.)¹²⁴²: Հայ բնակչության բարձր աճի հիմնական պատճառը Արևելյան Հայաստանում գեռուս շարունակվող սովն էր, որի հետևանքով դյուղերից հետոհետ մեծանում էին արտա-

¹²³⁶ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, հունվարի 3, № 2:

¹²³⁷ Բարլում առաջին ծխաբաժանությունը կատարվել էր 1888 թ. գարնանը (տես «Արձագանք», Թիֆլիս 1892, մարտի 1, № 26):

¹²³⁸ Տես Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 391:

¹²³⁹ Տես «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, փետրվարի 26, № 24:

¹²⁴⁰ Տես Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 372:

¹²⁴¹ Տես «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, փետրվարի 26, № 24, տես նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 395:

¹²⁴² Տես Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., II. Ա, գիրք Ա, էջ 363, տես նաև Պոստոյեանց Մ., Հայ կանաչախոտի, քիմ 2, Պոստոյեանց, 1938, էջ 349:

գաղթողների թիվը Բաքու և այլ քաղաքներ: Միայն Երևանի, Սուրմալուի և Նախիջևանի գավառներից 1893 թ. տարբեր ամիսներին արտագնացություն էր մեկնել 5236 մարդ¹²⁴⁸: Ըստ Ս. Զավարյանի Հաշվարկների՝ այդ նույն տարում միայն Նոր Բայազետի գավառից մեկնել էր 5236 մարդ¹²⁴⁹: Աղբյուրները վկայում են, որ նշված ժամանակահատվածում, Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից բացի, Բաքու արտագնա աշխատանքի և մշտական բնակություն էին մեկնում նաև Ռուսաստանի Հայաբնակ գրեթե բոլոր վայրերից. «...այսօր Ռուսաստանի Հայաբնակ վայրերից ամենիցն էլ գաղթականներ կան Բազում»¹²⁵⁰: Բերված թվերն ու փաստերը ակնհերևորեն ցույց են տալիս, որ Բաքվի Հայ բնակչության թիվը, ընդհանուր առմամբ, շարունակում էր արագ տեմպերով աճել: Ասվածը հստակ երևում է «Արձագանքի» 1893 թ. ապրիլին Հայտնած Հետևյալ տեղեկությունից. «Բազումայ բնակիչների մեծագույն մասը թուրքեր են, դրանից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում են տեղացի և գաղթական Հայերը...»¹²⁵¹: «Արձագանքում» տեղ գտած մի տվյալի համաձայն՝ 1893 թ. նոյեմբերի վերջերին Հայ բնակչության թիվը Բաքվում արդեն հասնում էր 35000-ի. «Հայաշատ Բազում, ուր Հայ գաղթականների թիվը հասնում է 35,000-ի»¹²⁵²:

XIX դարի վերջին քառորդին Բաքուն արդեն համարվում էր բազմազգ քաղաք: Այստեղ կովկասյան թաթարներից, ուղաններից, հայերից, իրանցիներից, ինչպես նաև ավելի փոքր թիվով վրացիներից ու հրեաներից բացի ապրում էին նաև եվրոպական ազգություններ (լեհ, չվեկ, գերմանացի և այլն)¹²⁵³: 1897 թ. հունվարի 28-ի մարդահամարի տվյալներով Բաքուն ուներ 111904¹²⁵⁴ (66893 ար., 45011 իգ.)¹²⁵⁵ ազգաբնակչություն, որից Հայ 19099 (12574 ար., 6525 իգ.)¹²⁵⁶ կազմելով ամբողջ բնակչության 17,1%-ը: Նույն մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ քաղաքի Հայ բնակչությունն իր թվաքանակով երրորդն էր թուրքալեզու էթնիկ խմբերից (գերակշռում էին թաթարները)՝ 41155 (36,8%), և ուղաններից՝ 38965 (34,8%) հետո, որոնց հաջորդել են պարսիկները՝ 3369 (3%), գերմանացիները՝ 2460 (2,2%), հրեաները՝ 1905 (1,7%), թաթերը՝ 1072 (0,1%), վրացիները՝ 971 (0,9%), լեհերը՝ 835 (0,7%) և այլք¹²⁵⁷:

Հարկ է նշել, որ Բաքու քաղաքի Հայ բնակչության վերաբերյալ 1897 թ. մարդահամարի նյութերի տվյալները էականորեն տարբերվում են նույն թվականի եկեղեցական Հաշվառումներից: Այսպես՝ Շամախիի Հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանցի (1896 թ. դեկտեմբերի 20-1898 թ.) «Արձագանքին» 1897 թ. հոկտեմբերի 27-ին հղած թղթակցությունում նշվում է, որ Բաքուն ուներ 45402 Հայ բնակիչ, որից 33402-ը բնակվում էր բուն քաղաքում և «Սև քաղաքում», իսկ 12000-ը՝ Բալախան-Սարունջիի ոստիկանական շրջանում¹²⁵⁸:

¹²⁴⁸ Տե՛ս Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹²⁴⁹ Տե՛ս Забаров С., նշվ. աշխ., стр. 285.

¹²⁵⁰ Բազումայ հայերի ներկան էս ապագան, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, ապրիլի 11, № 41:

¹²⁵¹ Նույն տեղում:

¹²⁵² Շամախու քենական դպրոցի ինդիրը «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, նոյեմբերի 24, № 137:

¹²⁵³ Տե՛ս Баку и его окрестности, стр. 72.

¹²⁵⁴ 1897 թ. ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ Բաքուն ուներ 112153 ազգաբնակչություն (տե՛ս Ե. Թ. [Եղիշե Թովյան], Յուգահանդես-XIV, «Մշակ», Թիֆլիս, 1901, հոկտեմբերի 3, № 218):

¹²⁵⁵ Տե՛ս ПВНПРИ-1897, стр. 1, таблица XIII, стр. 53.

¹²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում. таблица XIII, стр. 53:

¹²⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, таблица XIII, стр. 52-53.

¹²⁵⁸ 1897 թ. մայիսին Բաքու քաղաքի վարչական կառավարման համակարգը ենթարկվեց փոփոխության, որի հետևանքով արդյունաբերական-գործարանային շրջաններում ստեղծվեց Բալախան-Սարունջիի ոստիկանական շրջանը: Իր գործա-

«Միայն Բազու քաղաքի և Սև քաղաքամասի մէջ,- գրում է Կարապետ եպս. Այվազյանցը,- բնակվում են Հայ Լուսաւորչական ժողովուրդը՝ «33,402» ի բաց առեալ Բալախանայն, ուր կան՝ 12000 Հայ Լուսաւորչականներ, թէև այս տեղի ժողովուրդը պատկանում են արհեստաւոր, գործաւոր և մշակ դասակարգին, որոնք միասին կազմում են Բագուի ժողովուրդը: Լուսաւորչական Հայերի շնչութիւնը լինում է այն ժամանակ 45402»¹²⁵⁹: Ինչպես տեսնում ենք Բաքվի Հայ բնակչութեան թվաքանակի մասին պահպանված տվյալների մեջ զգալի տարբերութիւն գոյութիւն ունի: Ուստի դրանք ճշգրտման կարիք ունեն: Մարդահամարի և թեմի առաջնորդի վերը նշած տվյալների վերլուծութիւնը թույլ է տալիս ենթադրել, որ վիճակագրական տվյալների հակասութիւնը կապված է 1897 թ. մարդահամարի ոչ ամբողջական ու թերի հաշվառումների հետ: Թերևս պաշտոնական մարդահամարի ժամանակ հաշվառվել են միայն հիմնական Հայ բնակիչները: Իբրև ասվածի վկայութիւն է ծառայում հետևյալ փաստը. Բաքվից Սարգիս Մոցիկյանի՝ «Արձաւանքին» 1897 թ. մայիսի 22-ին հղած թղթակցութիւնում նշվում է, որ Հայերը քաղաքում ունենին մոտ 4000 տուն: «Բագուն,- գրում է Ս. Մոցիկյանը,- որ ասկից 15 տարի առաջ 600-ի չափ Հայ տուն կը պարունակէ, հիմա ատոնց թիւը հասած է մօտ 4,000-ի... մեծ մասամբ Կարապաղի կողմերէն գաղթած, հաստատուած»¹²⁶⁰: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր ոչ ավել քան 4-5 հոգուց, ապա ստացվում է, որ Հայերի ընդհանուր քանակը տատանվում էր 16-20000-ի միջև, այսինքն՝ այդ թիվը գրեթե համապատասխանում է 1897 թ. մարդահամարում արձանագրված տվյալի հետ: Հայկական ընտանիքների թիվը, համադրելով 1893 թ. ապրիլ ամսվա թվական տվյալի հետ (2319), ստացվում է, որ չորս տարվա ընթացքում այն ավելացել էր 1681-ով: Արդեն առիթ ենք ունեցիլ նշելու, որ 1893 թ. սկզբներից՝ խոյրայի կանխարգելմանը հաջորդած տարիներին, Բաքվի ազգաբնակչութեան բավարար աճի համար կային համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ, որի արդյունքում դեպի Բաքու արտադնա աշխատանքի մեկնողները թիվն արդեն մեծ չափեր էր բնորոշել: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ քաղաքի 111904 առկա բնակչութիւնից մշտաբնակ էր 109185-ը (64552 ար., 44633 իգ.)¹²⁶¹: Ընդ որում, առկա բնակչութեան թիվում ըստ ծննդավայրի տեղացի էր 40307-ը, Բաքվի նահանգի գաղառներից և այլ նահանգներից ու պատկանութիւններից եկածները՝ 71597¹²⁶²: Ինչպես տեսնում ենք, Բաքվի Հայ բնակչութեան թվաքանակի մասին պահպանված տվյալների մեջ զգալի տարբերութիւն գոյութիւն ունի: Ուստի դրանք ճշգրտման կարիք ունեն: Մարդահամարի և թեմի առաջնորդի վերը նշած տվյալների վերլուծութիւնը թույլ է տալիս ենթադրել, որ պաշտոնական մարդահամարի ժամանակ հաշ-

միութեան» խորհրդի հետ, որը նյութական մեծ միջոցներ էր հատկացնում տեղամասում սոցիալ-ամուսնական և կրթամշակութային կյանքի բարելավման համար (տե՛ս Мильман А., նշվ. աշխ., սր. 234): Բարու բաղադր վարչակառուցվածքային փոփոխության ենթարկվեց ավելի ուշ՝ 1905 թ. հայ-թարսարական ընդհարումներից հետո: Պետերբուրգում 1905 թ. սեպտեմբերի 26-ին կայացած նախարարյունաբերողների և ձեռնարկատերերի խորհրդակցության ժամանակ, հաշվի առնելով նախարարյունաբերության խիստ կարևորությունը երկրի տնտեսության համար, որովհետև հիմնել Բաքվի քաղաքապետությունը, որը պետք է ընդգրկեր հիմնականում Բալախան-Սարունջի ոստիկանական տեղամասը՝ նախարարյունաբերական և գործարանային շրջանները՝ Բալախանից, Սուրախանը, Սարունջին, Բիրի-Հեյբաքը, Չաքրատը, Ումամը, Բաքվի գավառի մի մասը և Ալշերոնյան թերակղզու «Նորգեն», «Սվիտոյ» և այլ կղզիներ: Քաղաքապետությունը ստեղծվեց Նիկոլայ II-ի՝ 1906 թ. հոկտեմբերի 28-ի հրամանագրով: Քաղաքապետության վարչական կառավարումը իրականացնում էր քաղաքապետը, որին Կովկասի փոխարքայի ներկայացմամբ նշանակում էր ցարը (տե՛ս Шапшович М., նշվ. աշխ., սր. 5-6. տե՛ս նաև Мильман А., նշվ. աշխ., սր. 263-264, տե՛ս նաև Անանյան Գ., Ուսուսիսայց հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը, Կ. Գ. (1901-1918), Վեներտիկ, 1926, էջ 174):

¹²⁵⁹ Նամակներ խմբագրութեան (I), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, հոկտեմբերի 31, № 126:

¹²⁶⁰ Մոցիկյան Ս., Բագու, մայիսի 22 (Թղթակցութիւն «Արձագանքի»), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, մայիսի 28, № 59:

¹²⁶¹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица I, սր. 3.

¹²⁶² Տե՛ս նույն տեղում, սր. 2.

վառվել են միայն հիմնական հայ բնակիչները: Իբրև ասվածի վկայություն է ծառայում հետևյալ փաստը. Բաքվից Սարգիս Ծոցիկյանի՝ «Արձագանքին» 1897 թ. մայիսի 22-ին հղած թղթակցությունում նշվում է, որ հայերը քաղաքում ունեին մոտ 4000 տուն: «Բագուն,- գրում է Ս. Ծոցիկյանը,- որ ասից 15 տարի առաջ 600-ի չափ հայ տուն կը պարունակէր, հիմա ասոնց թիւը հասած է մօտ 4,000-ի... մեծ մասամբ Կարապաղի կողմերէն գաղթած, հաստատուած»¹²⁶³: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր ոչ ավել, քան 4-5 հոգուց, ապա ստացվում է, որ հայերի ընդհանուր քանակը տատանվում էր 16-20000-ի միջև, այսինքն՝ այդ թիվը գրեթե համապատասխանում է 1897 թ. մարդահամարում արձանագրված տվյալի հետ: Հայկական ընտանիքների թիվը, համադրելով 1893 թ. ապրիլ ամսվա թվական տվյալի հետ (2319), ստացվում է, որ չորս տարվա ընթացքում այն ավելացել էր 1681-ով:

Արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, որ 1893 թ. սկզբներից՝ խոլերայի կանխարգելմանը հաջորդած տարիներին, Բաքվի ազդաբնակչության բավարար աճի համար կային համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ, որի արդյունքում արտադնա աշխատանքի և հիմնական բնակչության մեկնողների թիվն արդեն մեծ չափեր էր ընդունել: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով Բաքվի 111904 առկա բնակչությունից մշտաբնակ էր 109185-ը (64552 ար., 44633 իգ.)¹²⁶⁴: Ընդ որում, առկա բնակչության թվում ըստ ծննդավայրի տեղացի էր 40307-ը, Բաքվի նահանգի գավառներից և այլ նահանգներից ու պետություններից եկածները՝ 71597¹²⁶⁵: Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքում դերակառու էին դրսևել բնակիչները: Ուստի 1897 թ. պաշտոնական մարդահամարի և թեմի առաջնորդի վկայակոչած տվյալների վերլուծությունը թույլ է տալիս արձանագրելու, որ հայ բնակչության թվաքանակն առավել ամբողջական և արժանահավատ է թեմի առաջնորդի վկայակոչած տվյալներում, որը ներառում է նաև ժամանակավոր բնակիչների թիվը: Մեր եզրակացությունն օգտին է խոսում նաև հետևյալ փաստը. 1898 թ. սկզբներին Բաքվի ոստիկանական բաժանմունքի կողմից անցկացված հաշվառման համաձայն՝ 173542 բնակիչներից հայերի թիվը 40074 էր¹²⁶⁶: Թվական տվյալների համադրումից ստացվում է, որ նախորդ՝ 1897 թ. հաշվառումից հետո շուրջ մեկ տարվա ընթացքում հայերի թիվը կտրուկ աճել է 20975-ով, ինչը հնարավոր է էր նույնիսկ բնական ու մեխանիկական բարձր աճի պայմաններում: Վիճակագրական տվյալների այս հակասությունը թերևս կապված է 1897 թ. մարդահամարի ոչ ամբողջական ու թերի հաշվառումների հետ: Որ 1990-ական թվականների կեսերից Բաքվում հայ բնակչությունը հաստատուն աճ է ունեցել, փաստում են նաև XX դարակազմի հաշվառումները: Օրինակ՝ 1902 թ. կեսերին Բաքվում հայերի թիվն արդեն 50000 էր¹²⁶⁷: Այսրևույնիսկ վիճակագրական կոմիտեի կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ 1904 թ. դրությամբ նահանգի հայերի թիվը 91024 էր, որից միայն 51340-ը՝ Բաքու քաղաքում¹²⁶⁸:

XIX դարի 90-ականների կեսերին քաղաքում հայերի թիվը բազմանում է նաև ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանից՝ Վանից եկած ընտանիքների: Արդուլ՝ Համիդի կազմակերպած կոտորածներից մազապուրծ ավելի քան 500 վանեցի գաղթականներ 1896 թ. աշնանը, ապա 1897 թ. հոկտեմբերին Կովկասի զանազան քաղաքներից դատ, ապաստան գտան Բաքվում, ուր

¹²⁶³ Ծոցիկեան Ս., Բագու, մայիսի 22 (Թղթակցութիւն «Արձագանքին»), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, մայիսի 28, № 59:

¹²⁶⁴ Стів ПВПНРИ-1897, таблица I, стр. 3.

¹²⁶⁵ Стів мույն տեղում, стр. 2.

¹²⁶⁶ Стів «Մուրն», Թիֆլիս, 1899, № 11-12, էջ 1504:

¹²⁶⁷ Стів Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов, «Искра», 1902, 1 сентября, № 24, стр. 4.

¹²⁶⁸ Стів ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 94, ք. 1, սևի նախ ԿԿ на 1907 г., Тифлис, 1906, отд. II, стр. 320-321.

մնացին ընդհուպ մինչև 1898 թ. մայիսի վերջերը¹²⁶⁹: Տեղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ավ. քհն. Արզար Տեր-Հարությունյանցի վկայությամբ՝ «1896 թուականի աշնան սկզբներին երամ երամով հայ գաղթական ընտանիքներ մերկ, քաղցած և կիսաառողջ թափուեցին Բագու և սկսեցին թափառել փողոցները «մի փշուր հաց, մի հին հալալ խնդրելով»¹²⁷⁰:

Արևմտահայ գաղթականների օգնություն գործը կազմակերպելու ուղղությամբ հսկայական աշխատանք ծավալեցին սեղի բարեգործական ընկերությունները՝ այդ նպատակով ստեղծելով գաղթականական գործը կազմակերպող մասնախմբեր¹²⁷¹: Այդ գործին իր մեծագույն նպաստը բերեց Մարդասիրական ընկերությունը և Եկեղեցական ազգատախնամ հոգաբարձությունը¹²⁷², որոնք գաղթականների ծանրագույն վիճակը մեղմելու, նրանց սննդով և հաղուստով ապահովելու համար տրամադրեցին նյութական միջոցներ¹²⁷³: Օգնության գործը կայուն հիմքերի վրա դնելու նպատակով նշված բարեգործական ընկերությունների կողմից ստեղծվեցին հանձնաժողովներ, որոնց կազմում ընդգրկվեցին Բաքվի ազդեցիկ հայերից Ե. Սարգսյանցը, Ա. Կաճկաճյանը, Հ. Աղամյանը և Ա. Կրասիլնիկյանցը, իսկ Մարդասիրական ընկերության հանձնաժողովում՝ Ա. Մաղաթյանը, Ե. Կրասիլնիկյանը, Ս. Աղամյանը, Ն. Պատվականյանը, Ն. Աբելյանը և Գ. Տեր-Մարգարյանցը¹²⁷⁴: Գաղթականներին բժշկատանիտարական անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերեցին բժիշկներ Ա. Աղամիրյանը և Մ. Զուլյանը¹²⁷⁵: «Չը կար կովկասահայ կինտրոնում մի վայր, ուր տաճկահայերն աւելի խնամք վայելած լինէին, մի կտոր հաց աշխատած, քան Բագուն», գրում էր «Միտասար» ծածկանունով «Գործի» Բաքվի թղթակից Միրզա Տեր-Սարգսյանը¹²⁷⁶: Հարկ է նշել, որ որքան էլ բարեգործական ընկերությունները փորձում էին ուժերը ներածին չափով օգնության ձեռք մեկնել գաղթականներին, այդուհանդերձ, այդ օգնությունը բավարար չէր չլիքներին անսահման տառապանքներն ամբողջապես մեղմելու: «Նոր-վարն» այդ առիթով գրում էր. «Բագունում որ փողոցով անցնելու լինէք, կպատահէք միշտ մերկանդամ գաղթականներ, որոնք երբեմն նոյն իսկ խմբերով ձեռք են պարզում ողորմութեան և ձանձրացնում անցորդներին: Նւ գրանք զխաւորապես կանայք և երեխաներ են, որով տեսարանը աւելի ցաւալի է դառնում...»¹²⁷⁷: Գաղթականների մի խումբ 1897 թ. նոյեմբերի 4-ին Բաքվից տեղափոխվեց Աշղաբազ¹²⁷⁸: 1897 թ. նոյեմբերի 23-ի տվյալներով՝ հայ գաղթականների վարակիչ հիվանդանոցում բուժվում էր 351, իսկ սեղի հիվանդանոցում՝ 18 հոգի: Նրանք մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ էին: Առողջ տղամարդկանց թիվը 75 էր¹²⁷⁹: Գաղթականների շարքերը հյուսվածությունից և տարափոխիկ

¹²⁶⁹ Տե՛ս Տեր-Յարութիւնեանց Ա., Հայ գաղթականները Բագու եւ նրանց վերադարձը. Բագու, 1903, էջ 19, 21:

¹²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 14:

¹²⁷¹ Տե՛ս «Սեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1878, մայիսի 27, № 20:

¹²⁷² «Բաքվի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը» հիմնվել է Բաքվի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու ավագ քահանա Թադեոս Բուդաղյանցի և գեներալ Հովհաննես Լազարյանի նախաձեռնությամբ՝ 1872 թ. (տե՛ս Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան, էջ 3):

¹²⁷³ Տե՛ս Տեր-Յարութիւնեանց Ա., նշվ աշխ., էջ 15:

¹²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15-16:

¹²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

¹²⁷⁶ Տե՛ս Միտասար [Միրզա Տեր-Սարգսյան], Տաճկահայերի վերադարձը, «Գործ», Թիֆլիս, 1908, հոկտեմբերի 23, № 36:

¹²⁷⁷ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, ապրիլի 4, № 58, տե՛ս նաև «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, սեպտեմբերի 7, № 103:

¹²⁷⁸ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1897, նոյեմբերի 6, № 130:

¹²⁷⁹ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, նոյեմբերի 23, № 136:

հիվանդություններից օրեցօր նոսրանալով, 1897 թ. նոյեմբերի կեսերին հասավ 300-ի¹²⁶⁰: 1897 թ. դեկտեմբերի կեսերին «Եկեղեցական աղքատախնամ հոգաբարձության» աղքատանոցում գտնվող 241 հոգուց արևմտահայ գաղթականների թիվը 205 էր, շամախեցիներինն ու տեղացիներինը՝ 36¹²⁶¹: Բարեգործական նշված կաղմակերպությունները վանեցի գաղթականներին կեկեղեցական աղքատանոցում խնամեցին մինչև 1898 թ. մայիսի վերջերը, երբ ստացվեց ցարական կառավարության՝ գաղթականների հայրենիք վերադառնալու մասին հրամանը, նրանց մեծ մասը մեկնեց Վան: Մկրտիչ Ա Վանեցու հորդորանքով գաղթականներին մինչև Բայազետ ուղեկցեց «Եկեղեցական աղքատախնամ հոգաբարձության» նախագահ Աբդար ավ. քհն. Տեր-Հարությունյանցը¹²⁶²: Բաքվում մնացած գաղթականներն աստիճանաբար սկսեցին հիմնավորվել քաղաքում: Նրանցից շատերը հիմնականում դյուղացիներ էին և չէին տիրապետում որևէ արհեստի, ուստի աշխատանքի տեղավորվեցին նավթահանքերում, տարբեր արհեստանոցներում՝ կատարելով դիշերային սահակի, դռնապանի և մշակի աշխատանքներ¹²⁶³:

Բաքու քաղաքի 1898 թ. սկզբների էթնոգրափոփոխական պատկերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում քաղաքի ոստիկանական բաժանմունքի կազմած վիճակագրական նյութերը, համաձայն որոնց՝ 173542 (98920 ար., 74622 իգ.) ընդհանուր բնակչությունից, ըստ դավանանքի, մահմեդականների թիվը հասնում էր 65421-ի (44380 ար., 21041 իգ.)՝ կազմելով 37,7%, ուղղափառներինը՝ 39116-ի (21355 ար., 17661 իգ.)՝ կազմելով 22,5%-ը, հայ առաքելականներինը՝ 40074-ի (22590 ար., 17484 իգ.)՝ կազմելով 23,1%, կաթոլիկներինը՝ 2351-ի (1342 ար., 1009 իգ.)՝ կազմելով 1,36%, լյութերականներինը՝ 7260-ի (3977 ար., 3283 իգ.)՝ կազմելով 4,2%, ռուս աղանդավորներինը (ուսուկունիկ)՝ 6807-ի (3497 ար., 310 իգ.)՝ կազմելով 4% և հուդայականներինը՝ 2113-ի (1289 ար., 834 իգ.)՝ կազմելով 12,2%¹²⁶⁴: 1897 թ. եկեղեցական (45402) և 1898 թ. պաշտոնական (40074) հաշվառումների տվյալների համադրումից ստացվում է, որ շուրջ մեկ տարվա ընթացքում հայերի թիվը քաղաքում նվազել էր 5328-ով: Դա այն դեպքում, երբ բնական և մեխանիկական աճի տեմպերի համար առկա էր ժողովրդագրական նպաստավոր պայմաններ: Աղբյուրների հաղորդումների այսպիսի անհամապատասխանությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ինչպես 1897 թ. մարդահամարի, այնպես էլ Բաքվի ոստիկանական բաժանմունքի անցկացրած հաշվառման ընթացքում, ռուսական պաշտոնական վիճակագրական մարմինների կողմից արհեստականորեն նվազեցվել է քաղաքի հայ բնակչության թիվը: Այս համոզմանն է մեզ բերում նաև Շամախիի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի՝ Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին 1915 թ. հունիսի 16-ին հղած ղեկուցագրում տեղ գտած հետևյալ դիտարկումը: Թեմակալը, կաթողիկոսին ամենամյա ակտիվություններ հաղորդելով Բաքվի նահանգի գավառների հայության թվի մասին, գրում էր, որ շատ ղեպքերում «ազդարնակչութեան թիվը որոշելիս պէտք է հետևել ոչ թէ պաշտօնական թուերին, այլ մեր մասնաւոր տեղեկութիւններով կազմած հաշուին»¹²⁶⁵:

¹²⁶⁰ Տես Հայ գաղթականներին խնամող յանձնաժողովը Բագլում, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, նոյեմբերի 16, № 133:

¹²⁶¹ Տես Մ. Մ. Ծոցիկեան, Բագլում եւ հայ գաղթականները «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, դեկտեմբերի 19, № 147:

¹²⁶² Տես «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, հունիսի 20, № 108, տես նաև Տեր-Յարութիւնեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 22:

¹²⁶³ Տես Միտսար [Միքայ Տեր-Մարգսյան], Տաճկահայերի վերադարձը, «Գործ», Թիֆլիս, 1908, հոկտեմբերի 23, № 36:

¹²⁶⁴ Տես Բարսայ ազգաբնակչությանը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, № 11-12, էջ 1504

¹²⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1056, ք. 41:

Արտագնացությունը Բաքու նկատելիորեն աճեց նաև 1990-ական թվականների վերջերին: 1898 թ. նոյեմբերին Երևանի նահանգապետը գրում էր. «Արտագնացային զբաղմունքը տարեցտարի ընդունում է ավելի ու ավելի նշանակալի չափեր: 1898 թ. տարբեր քաղաքներ (Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում և այլն) արտագնա աշխատանքի են մեկնել մինչև 20000 մարդ»¹²⁸⁶: Դեպի Բաքու արտագնացությունը նպաստեց նաև Գյոքչայի և Շամախիի գավառների 1899 թ. երաշան ու անբերրիությունը¹²⁸⁷: Դարավերջին Բաքու արտագնա աշխատանքի սկսեցին գալ նաև Հյուսիսային Կովկասից և Դաղստանի մարզից, ինչին նպաստեց Հատկապես 1899 թ. օգոստոսի 22-ին Բաքու-Պետրոլսկ (Մախաչկալա) երկաթուղագծի բացումը, որով Բաքուն կապվեց եվրոպական Ռուսաստանի երկաթուղային գծերին¹²⁸⁸:

Ընդհանուր առմամբ, բերված թվերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ XIX-XX դդ. սահմանադժուհի Հայ բնակչության թիվը Բաքվում ավելի քան 45000 էր: Միաժամանակ աղբյուրները փաստում են, որ չնայած էթնիկ գործընթացները զգալիորեն խաթարում էին քաղաքի ժողովրդագրական դիմապատկերը, այնուամենայնիվ Հայերը շարունակում էին մնալ Բաքվի գերակշռող էթնիկ Հանրություններից մեկը, թվաքանակով զիջելով կովկասյան թաթարներին: Դրա Հետ մեկտեղ, Հայ և ուրիշ բնակչության թվաքանակը գրեթե Հավասար էր:

Այսպիսով Բաքու քաղաքի Հայ բնակչության թվաճի պատկերը 1820-1897 թթ. ժամանակահատվածում ուներ հետևյալ պատկերը¹²⁸⁹.

Աղյուսակ № 12

Տարեթիվ	1820-ական թթ.	1838	1851	1860	1873	1886	1890	1897
Երկսեռ բնակչ. ընդ. թիվը	277	434	405	589	747	24490	28818	45402
%	-	-	-	-	5	28,3	26,4	40,57

Աղյուսակի տվյալները փաստում են, որ Բաքվի նահանգում Հայերի Հաջորդ մեծ դանդաղումը XIX դարավերջին կենտրոնացված էր Բաքվում: Այսինքն՝ բավարար աճի Համար նպաստավոր պայմանների հետեանքով Հայերի թիվը, ընդհանուր առմամբ, շարունակել էր արագորեն աճել: Եթե սկզբնական շրջանում Այսրկովկասի տարբեր վայրերից այդտեղ եկած Հայ մշակ-բանվորների, արդյունարհերողների ու վաճառականների գործունեությունը և բնակությունը կրում էր ժամանակավոր բնույթ, ապա ժամանակի ընթացքում նրանցից շատերը դարձան տեղաբնակներ՝ կառուցելով տներ, ձեռք բերելով հողատարածություններ և այլն՝ անշուշտ իրենց կապերը չխզելով Հայրենի քաղաքների և գյուղերի հետ¹²⁹⁰:

Անդրադառնալով XIX դարի երկրորդ կեսի տարբեր տարիների ընթացքում Բաքվի գավառի (առանց քաղաքի) Հայ բնակչության թվաքանակի Հարցին: 1860 թ. գավառում աղբյուրագրության թիվը 36600 էր¹²⁹¹: Նահանգային վարչության 1869 թ. տվյալների Համար

¹²⁸⁶ St'u Обзор Эриванской губернии за 1908 г., Эриван, 1909, стр. 8.

¹²⁸⁷ St'u Заваров С., Кавказ в сельско-хозяйственном отношении в 1899 г., Тифлис, 1900, стр. 207.

¹²⁸⁸ St'u Արասխանեանց Ա., Բարսայ (սարաշրջանից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, № 10-11, էջ 938:

¹²⁸⁹ Աղյուսակը կազմված է քստ Տեր-Յակոբեան Ա., (նշվ. աշխ., բ. 39, ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 69-70, Автономов-Спасский К., Баку, КК на 1852 г., отд. III, стр. 305; ГССРИ, т. I, стр. 191; СМ-1873; ССДНЗКИПС-1886, «Արդար», Թիֆլիս, 1890, դեկտեմբերի 14, № 199, ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53, таблица XII, стр. 50, таблица XIV, стр. 60-61, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, № 11-12, էջ 1504, տվյալների հաշվարկը մերն է:

¹²⁹⁰ St'u Ստեփանյան Գ., Բարս քաղաքի հայ ազգաբնակչության շարժմանը (XIX դ.), ԲՀՊՏՀ, Երևան, 2008, № 1, էջ 61-75:

¹²⁹¹ St'u ГССРИ, т. I, стр. 186.

ձայն՝ Բաքվի գավառում բնակվող Հայերի թիվը եղել է 891¹²⁹²: Ըստ «Բաքուն և նրա շրջակայքը» գրքույկի՝ 1889 թ. պատկերն այսպիսին է եղել. գավառի ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 64128, որից շիա մահմեդականներ՝ 58578, Հայեր՝ 2083, ռուսներ՝ 2551, կաթոլիկներ՝ 541, լյութերականներ՝ 366 և հրեաներ՝ 9 հոգի¹²⁹³: Ընդ որում, մահմեդական բնակիչների թվում գերակշռում էին իրանական ծագում ունեցող թաթերը՝ կազմելով բնակչության 3/5-ը, իսկ 1/5-ը թաթարներն էին: Այսինքն՝ 58578 շիա մահմեդականներից թաթեր էին 43933-ը, իսկ 14645-ը ունեին թյուրքական ծագում¹²⁹⁴: 1897 թ. Հայերի թիվը գավառում 3484 էր (3125 ար., 359 իգ.)¹²⁹⁵:

Ինչ վերաբերում է XIX դարի երկրորդ կեսին Ապշերոնյան թերակղզու շուրջը՝ կղզիներում, բնակվող Հայերի թվաքանակի Հարցին, նշենք, որ սկզբնաղբյուրներում և վիճակագրական տեղեկագրերում այդպիսի տեղեկություններ չեն պահպանվել, ինչը Հնարավորություն չի տալիս նշել ճշգրիտ կամ մոտավոր որևէ տվյալ: Բացի դրանից, մեծ թվով նավթագործներ են բնակվել թերակղզու շուրջ՝ ավելի 100 կմ հեռու գտնվող Պողպատե կղզում, Նավթային Քարերում և այլն¹²⁹⁶, որտեղ աշխատանքի բերումով բնակվող նավթագործների մեծ եղել են ոչ քիչ թվով Հայ ինքնագործներ:

XIX դարի երկրորդ կեսից և Հատկապես դարի վերջերին Բաքուն թիֆլիսից հետո դառնում էր արևելահայերի տնտեսական ու մշակութային կյանքի ամենախոշոր կենտրոնը՝ առաջ անցնելով այնպիսի քաղաքներից, ինչպիսիք էին Շամախին, Նուխին, Շուշին և Գանձակը: 1898 թ. տվյալներով՝ Բաքվում արդեն կար 5895 շինություն¹²⁹⁷: 1896-1897 թթ.՝ «Քառսը» գրելու շրջանում, մի քանի անգամ Բաքու այցելած Ալ. Երովանդադեն հետևյալ տպավորություններ էր ստացել քաղաքից. «Բաքուն, իհարկէ, առաջուանը չէր. շատ բաներ էին փոխվել տասնուհինգ¹²⁹⁸ տարուայ ընթացքում: Նախային արդիւնաբերութեան բարգաւաճման հետ քաղաքը կերպարափոխվել էր: Առաջուայ միյարկանի, կիսախարխուլ տներին փոխարինել էին երեք-չորս յարկանի հոյակապ շինութիւններ, փողոցները սալաշատակուել էին և այլևս նախով չէր ջրվում, ազգաբնակիւթիւնը եռապատկուել էր, երեկուայ ասիական չուխան փոխուել էր եւրոպական ֆրակի, փափախը-ցիլիւնդրի, չմուշկները-քոշերը-փայլուն կօշիկների: Նախկին նպարտվաճառներից, գործակատարներից և սայլապաններից շատերը դարձել էին Հանքատերեր և գործարանատերեր: Արտաքինի հետ փոխուել էր և մարդկանց ներքինը, հապուտը ազդել էր ճաշակի, մտքի և ամբողջ հոգեբանութեան վրայ: Ուզում եմ ասել՝ գոյացել էր եւրոպական իմաստով բուրժուազիայի առաջին սաղմը: Բայց ոչ եւրոպական կրթութեամբ»¹²⁹⁹:

Բաքվի և Ապշերոնյան թերակղզու մյուս բնակավայրերի կառուցապատման ուղղությամբ և քաղաքաշինության ոլորտում մեծ դեր ունեցան Հատկապես Հայ ճարտարապետներն ու շինարարները, որոնց ջանքերով կառուցվեցին արդյունաբերական, բնակելի, Հասարակական շենքեր և եկեղեցիներ: Հատկապես նշանակելի է ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքելյանի,

¹²⁹² Տն՝ ՇՄ-1859-1864, սր. 92.

¹²⁹³ Տն՝ Баку и его окрестности, с. 63.

¹²⁹⁴ Տն՝ (ույն տեղում, с. 64-65.

¹²⁹⁵ Տն՝ ПВНРИ-1897, таблица XIII, с. 53.

¹²⁹⁶ Տն՝ Աղան Է., (շվ. աշխ., էջ 8:

¹²⁹⁷ Տն՝ Ե. Թ. [Նոյն Թուփյան], Յուցահանդես (XIV), «Մշակ», Թիֆլիս, 1901, հոկտեմբերի 3, № 218:

¹²⁹⁸ Ալ. Շիրվանզադեի նկատի ունի Բարվից 1883 թ. օգոստոսին իր դուրս գալու ժամանակը:

¹²⁹⁹ Գ.Ա.Մ. Ալ. Շիրվանզադեի ֆոնդ, գ. 9, ք. 291-292: Հմմտ. գ. 8, ք. 278:

Վ. Սարգսյանի, Ն. Բակի, Հ. Տեր-Հովհաննիսյանցի (-Բաղազնունի) և Ֆ. Աղալյանի ավանդը¹³⁰⁰, որոնց կառուցած բնակելի շենքերը, հասարակական ու մշակութային շինությունները կանգուն են ցարդ և զարդարում են ներկայիս Բաքուն: Մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից պարզվում է, որ այդ ժամանակներում Նուխի և Շամախի քաղաքներից բացի՝ իրենց գործին գերազանց տիրապետող բազմաթիվ հայ վարպետներ աշխատում էին նաև Բաքվում¹³⁰¹:

Առևտրաարդյունաբերական Բաքվում կարելի էր հանդիպել ամեն ազգի ներկայացուցիչներին: Հայերը, կովկասյան թաթարները, լեզգիները, պարսիկները, լեհերը, գերմանացիները, ռուսները և այլք, ապրում էին կողք կողքի և սերտ համագործակցության մեջ էին: Նրանցից յուրաքանչյուրը բնականաբար իր հետ բերում էր սեփական ազգային սովորություններն ու մշակույթը: «Բազալայ բնակիչների մեծ մասը,- դրում է «Տարազը», - գաղթականներ են: Սրանք իրանց հետ բերել են և իրանց երկիրների առանդուլթիւնները, սովորութիւններն ու խառնելով Բազալայ այժմեան խառնիճազանճ, աշխարհիս չորս կողմից եկած, ժողովրդի բարք ու վարքի հետ ու այդ խառնուրդն էլ համեմելով քաղաքակիրթ աշխարհների կարգ ու կանոնով՝ բազուկեցիները իրանց համար մի նոր կենցաղ են ստեղծել»¹³⁰²: Այդուհանգերձ, այս պայմաններում անգամ, հայերն իրենց գործունեությունը բնույթով խիստ տարբերվում էին մնացյալ ազգերից: Բաքուն ընդհանրապես, առավել լայն իմաստով, երկար ժամանակ համարվել է հայկական ողուստեղծման և զարգացման ասպարեզ: Հայ բնակչությունը Բաքվում հիմնականում տեղակայված էր քաղաքի կենտրոնական հատվածում, և հայերին էին պատկանում գրեթե բոլոր շքեղ խանութները և առևտրական տները¹³⁰³: 1890 թ. Բաքու այցելած Մակար Կար. Բարխուտարյանցը գրել է. «Բնակիչներն են հայ, ռուս, պարսիկ, թուրք ևն. և բազմաթիւ պանդուխտներ կովկասաբնակ ազգերից և մինչև անգամ արտասահմանեաններից...: Պարսիկներն, որք բնակում են բերդումս և քաղաքիս հարաւային կողմում, բոլորովին անկարգ և խառն ի խոտն շինած են իւրեանց բնակարանները և խանութները: Բարեկարգ և գեղեցիկ շինուած են հայոց տները, խանութները և իջևանները»¹³⁰⁴:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում ավելի էր հզորանում հատկապես հայ առևտրաարդյունաբերական խավը: Որպես այս ամենի արդյունք՝ XIX դ. վերջին Բաքվում արդեն կար ձևավորված և բավականին ազդեցիկ հայ առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիա: Հայ առևտրաարդյունաբերողներից շատերը Բաքվում հիմնեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում մեծ տեղ ունեցին կազմում հատկապես հայ նավթարդյունաբերողները (Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Փիթոյան եղբայրներ, Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Ղորղանյան եղբայրներ, Օրբելյան եղբայրներ, Առաքել Ծատուրյանց¹³⁰⁵, Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոսյան, և շատ ուրիշներ), որոնք և հիմք դրեցին զարգացման սաղմնային վիճակում գտնվող Բաքվի նավթարդյունաբերությանը: Նավթի առաջին շտարվանը 18 սաժեն

¹³⁰⁰ Տիգրանյան Է., Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Անդրկովկասում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Երևան, 2000, էջ 210-215, 236-237, նույնի՝ Գաբրիել Տեր-Միքելյան (կյանքն ու գործունեությունը), Երևան, 1981:

¹³⁰¹ Տես Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), Երևան, 1959, էջ 54:

¹³⁰² «Տարազ», Թիֆլիս, 1891, մարտի 31, № 12, էջ 178:

¹³⁰³ Баку и его окрестности, стр. 68.

¹³⁰⁴ Բաղխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 151-152:

¹³⁰⁵ Բաքվի նշանավոր հարուստներից մեկը՝ նավթարդյունաբերող ու կալվածատեր Առաքել Ծատուրի Ծատուրյանցը (1830-1904) ծնունդով Չանգեզուրի գավառի Քարահունց գյուղից էր (տես ՀԱԱ, ֆ. 7, ց. 1, գ. 20, ք. 112, տես նաև տես Գեորգ-բեգեան Բ., Քարահունց, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, մարտի 27, № 50, նաև Վեհապետ Հայրապետի ուղեորութիւնը, «Արարատ», 1898, № Թ, էջ 397):

խորուժյունից 45 մ բարձրութեամբ ժայթքեց Բայախանիում՝ 1873 թ. Հունիսի 13-ին Հայագգի «Գ. Վերմիշև և Կ⁰» ընկերութեանը պատկանող նավթադաշտում¹³⁰⁶: 1890 թ. դրութեամբ 226 մլն փութ նավթի հանուլթի 46%-ը պատկանում էր հայերին, 47,3%-ը՝ ռուսներին և եվրոպացիներին, իսկ 6,7%-ը՝ կովկասյան այլ ազգութեաններին¹³⁰⁷: Նավթարդյունաբերութեանը ոչ միայն հարստացրեց Բաքուն, այլև XIX դարի երկրորդ կեսից՝ առավելապես դարի վերջում, վճռական դեր խաղաց Հայ դրամատիրութեան ձևավորման գործընթացում:

Բաքվի նավթարդյունաբերութեան զարգացման ասպարեզում իրենց առանձնահատուկ դերն են ունեցել Հատկապես արցախահայերը¹³⁰⁸, որոնք իրենց գործիմացութեան և անսպառ եռանդի շնորհիվ ձեռք են բերում մեծ հարստութեան, նպաստում քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքի բարգաւաճմանը: Արցախցիներ էին խոշոր նավթահանքերի տերեր, եղբայրներ Առաֆեյյանները, Ղուկասյանները, Կրասիլնիկյանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը, Մուսայել Շահեղանյանը¹³⁰⁹ և շատ ուրիշներ¹³¹⁰: «Փաղտնիք չէ,- գրում է «Տարագը»,- որ Բագի Հայ հարուստները մի աննշան բացառութեամբ, բոլորը դարաբաղցիներ են: Սրանք գաղթելով Բագու՝ իրանց բնածին ընդունակութեամբ և տոկոսնութեամբ մի երեսուն-քառասուն տարեայ ընթացքում շինել են այժմեան Բագու քաղաքը և ձեռք բերել ահագին հարստութիւն»¹³¹¹: Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքվի Հայ դրամատերերը, Բաքվից գաա, վիթխարի կարողութեանների հասնող անշարժ գույք էին ձեռք բերել նաև Թիֆլիսում՝ այդտեղի լավագույն փողոցներում (Միքայելյան, Գոլովինսկի, Սուլթակի թաղում և այլն) գնելով կամ կառուցելով շքեղ տներ¹³¹²: Այդ նպատակով իրենց կապիտալներն էին Թիֆլիսում ներդնում Ա. Ղուկասյանը, սիկ. Տեր-Հակոբյանը, Գ. Թումայանը, Գր. Առաֆեյյանը, Կ. Կրասիլնիկյանը, Ս. Բուդաղյանը, Գևորգ և Ալեքսանդր Լալայանները և ուրիշներ¹³¹³: Բաքվի Հայ դրամատերերի այս քայլը յուրովի մրցակցութեան էր առաջ բերում Թիֆլիսի տնտեսների շրջանակներում: Ինչպես գրում է «Մուրճը». «Այդ հանդամանքը մեծապես ազդել է Թիֆլիսի տների և հողերի գների վրայ, որովհետև բաքուեցիք, փողով առատ և տներից ոչ մեծ եկամուտների համաձայն, այլ շատ աւելի թանկ, միայն թե տները լինեն քաղաքի լաւագույն փողոցներում...»¹³¹⁴:

Բաքվի Հայ բնակիչները սիրում էին իրենց քաղաքը և շատ դեպքերում անհրաժեշտ ու համարձակ քայլերի էին դիմում նրա բարեկեցութեան համար: Այսպես՝ Հայտնի է, որ Բաքուն հնուց ի վեր ունեցել է խմելու ջրի խնդիր: Եվ ահա առաջին կարգի վաճառական Մ. Մ. Սարակոյանը Կուր գետի քաղցրահամ ջրերը քաղաք հասցնելու նպատակով իր միջոցներով Կուրի

¹³⁰⁶ Տե՛ս Գулишамбаров С., Об изменении рельефа Каспия. Общая причина изменения рельефа суши, вып. 1, Баку, 1878, стр. 15-16, տե՛ս նաև «Արթը»-ի պատկերագրող օրացոյց 1894 թ., էջ 29:

¹³⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, ք. 27-28, տե՛ս նաև Микаелян В., Мирзоян С., Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.), ԼՀԳ, Երևան, 1990, № 2, էջ 77:

¹³⁰⁸ Տե՛ս Магда Неймань, Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения, СПб., 1899, стр. 151.

¹³⁰⁹ Տե՛ս Գիւլիսանդանեան Ա., Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մեջ, Թեհրան, 1981, էջ 23-30, տե՛ս նաև «Արձագանք», Թիֆլիս, 1890, ապրիլի 15, № 8:

¹³¹⁰ Ալլեի հանգամանորեն տե՛ս Մտեփանյան Գ., Արցախահայության դերը Բաքվի առևտրաարդյունաբերության զարգացման գործում. XIX դ. - XX դարակիզը (համառոտ ակնարկ), Միջազգային գիտաժողովի նյութեր նվիրված ԱրՊՀ-ի 40-ամյակին, Մտեփանակերտ, 2010, էջ 272-276:

¹³¹¹ Տե՛ս «Տարագը», Թիֆլիս, 1892, № 25, էջ 350:

¹³¹² Տե՛ս Туманов Г., Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902, стр. 83.

¹³¹³ Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, № 2-3, էջ 256, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 11:

¹³¹⁴ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, № 2-3, էջ 256:

գետաբերանում կառուցեց խոշոր ջրամբարներ, քաղաքի դանազան մասերում՝ Բայրից մինչև Աև և Սպիտակ քաղաք, անցկացրեց գետնավոր խողովակներ, վարձեց նավահանգիստ և կապույտով ձեռք բերած նավերով մաքուր ջուր մատակարարեց քաղաքին¹³¹⁵:

XIX դարավերջին Բաքվի հայերն առաջատար դիրք ունեին քաղաքի ոչ միայն հասարակական-տնտեսական հարաբերություններում, այլև, շնորհիվ իրենց կրթվածություն և գրագիտություն, ընդգրկված էին հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Ձկար մի այնպիսի բնագավառ, որտեղ հայերը գործուն մասնակցություն չունենային: Նրանք ոչ միայն հայտնի արհեստավորներ, վաճառականներ ու նավթարդյունաբերողներ էին, այլև պետական մարմինների ծառայողներ ու պաշտոնյաներ, Քաղաքային Դումայի անդամներ¹³¹⁶, հաճախ նաև՝ քաղաքապետներ և տեղապահներ: Պատկերը փոքրիչատես ամբողջական դարձնելու նպատակով հարկ ենք համարում մեջբերել որոշ փաստեր: Այսպես՝ 1840-ական թվականների կեսերին Բաքվի քաղաքապետներ էր քաղաքաբնակ ամբողջ հասարակության կողմից ընտրված Արդուլթյան նշանավոր իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ պորուչիկ Պավել Փարսադանի Արդուլթյան-Ներկայաբազուկը (Դոլգորուկի)¹³¹⁷, որը հետագայում՝ 1849-1850 թթ., Շամախիի գավառային վարչությունում աշխատել է որպես երզվյալ ատենակալ¹³¹⁸: Քաղաքապետ Ստանիսլավ Դեսպոտ-Ջենովիչի (1885-1890-1895)¹³¹⁹ կառավարման շրջանում (վերընտրվել է երկու անգամ) քաղաքային վարչություն անդամ և քաղաքապետի տեղապահ էր «Մարդասիրական ընկերություն» նախագահ Քրիստոփոր Սերգեյի Անտոնյանը¹³²⁰, որն այդ պաշտոնը անընդմեջ զբաղեցրել է տասնվեց տարի¹³²¹: Ս. Ջենովիչից հետո Քր. Անտոնյանի և Չրդ Բանդի կապիտան Կոնստանտին Իրեցկու միջև ընթացած բնորոպայքարում քաղաքապետի է դառնում Քր. Անտոնյանը¹³²²: Սակայն Քաղաքային Դումայում տեղի ունեցած մի միջադեպ Քր. Անտոնյանին ստիպում է հրաժարական տալ, որից հետո քաղաքապետ է ընտրվում Կ. Իրեցկին¹³²³: Երկու տարի անց՝ 1897 թ. հուլիսին, երբ Կ. Իրեցկին թողնում է

¹³¹⁵ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1912, հոկտեմբերի 31, № 242:

¹³¹⁶ Քաղաքային Դուման ընտրվում էր չորս տարին մեկ անգամ, գույքային ցեղից հիման վրա: Այն ուներ իր վարչությունը, որի նախագահը քաղաքապետն էր:

¹³¹⁷ Տե՛ս ԿԿ № 1846 Գ., Թիֆլիս 1845, ԿՄ. 178. Ջարսրյան իշխանական տոհմից սերված Պավել Փարսադանի Արդուլթյան-Ներկայաբազուկը ոռոսահայոց հոգևոր առաջնորդ, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Հովսեփ արքեպ. Արդուլթյան-Ներկայաբազուկի վաղամտիկ եղբոր՝ Փարսադանի որդին էր (տե՛ս Տե՛ր-Աբրահամեան Յ., Յովսեփ Չորրորդ Երկայնաբազուկ Արդուլթեանց ընդհանրական առաջնորդ ոռաբնակ Հայոց (1772-1800), իշխան կայսրության Ռուսաց և կարողիս Ամենայան Հայոց, Ս.-Պետերբուրգ, 1881, էջ 4, տե՛ս նաև Արդուլթեան տոհմի ազնականությունն ստանալը, «ՎԷՄ», Փարիզ, Ե տարի, 1937, № 1, հունվար-մարտ, էջ 85-92):

¹³¹⁸ Տե՛ս ԿԿ № 1850 Գ., ԿՄ. 19, տե՛ս նաև ԿԿ № 1851 Գ., Թիֆլիս, 1850, օժ. V, ԿՄ. 21.

¹³¹⁹ Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузьминским: ревизии города Баку и Бакинской губернии (6.м. и г.), ԿՄ. 250, տե՛ս նաև «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, մայիսի 12, № 59, տե՛ս նաև ԿԿ № 1894 Գ., Թիֆլիս, 1893, ԿՄ. 130.

¹³²⁰ Տե՛ս Ա. Մ. [Ալեքսանդր Մովսիսյան], Բագու, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հուլիսի 28, (I) № 4, էջ 52, տե՛ս նաև ԿԿ № 1894 Գ., ԿՄ. 130.

¹³²¹ Տե՛ս Ն. Գ. [Ներսես Դավթյան], Նամակ Բագուից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1894, մայիսի 24, № 58:

¹³²² «Մորճ», Թիֆլիս, 1894, № 1, էջ 159:

¹³²³ Քաղաքային Դումայի 1895 թ. հունվարի 3-ի նիստին իրավասուներ Աղաջան Ունանյանի և Կ. Իրեցկու միջև վիճարանությունը ուղեկցվում է փոխադարձ վիճարկումներով: Կ. Իրեցկին չի կարողանում համակերպվել քաղաքապետի շքանշանը մտքի հետ և վայր է դնում իրավասուի իր լիազորությունները: Հարցն այն աստիճանի է բարդանում, որ իշխանությունները, օգտվելով առիթից, այդ ընդհարմանը փորձում են տալ ազգային բնույթ, այս «հանցանքի» մեջ մեղադրելով Քր. Անտոնյանին: Վերջինս ստիպված հրաժարական է ներկայացնում: Հատկանշական է, որ հունվարի 26-ին քաղաքապետի պաշտոնի համար հայտարարված նոր ընտրությունների ժամանակ հաղթած Կ. Իրեցկուն մեծ մասամբ իրենց ձայն

քաղաքագլխի պաշտոնը, նոր քաղաքագլխի հավանական թեկնածու էր համարվում Բաքվի նահանգական ինժեներ Հովհաննես Մարգարյանը¹³²⁴, սակայն քաղաքապետը է ընտրվում Մ.Բ. Բելյավսկին: Նրան հաջորդել է գնդ. Նիկ. Ավգուստ Ֆոն-դեր Նոնենն (1898 թ. նոյեմբերի 4-1901 թ. փետրվարի 28)¹³²⁵: Վերջինիս կառավարման շրջանում վարչութայան անդամ էր Գրիգոր Այվազյանը¹³²⁶:

Այսպիսով՝ ժողովրդագրական ավյալների վերլուծությունը փաստում է, որ XIX դարավերջին Բաքու քաղաքի հայ բնակչությունը կազմում էր ընդհանուր բնակչության մի շոշափելի մասը, որն ապրում էր համախմբված, աշխույժ հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքով:

ներն էին տվել հատկապես հայ պատգամավորները՝ դրանով իսկ փորձելով խուսափել նուս չինովնիկների կողմից արհեստականորեն հրահրվող հակահայ տրամադրություններից (տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 1, էջ 159):

¹³²⁴ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, հուլիսի 11, № 78:

¹³²⁵ Տե՛ս Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузьминским, стр. 309, տե՛ս նաև КК на 1900 г., стр. 176-177.

¹³²⁶ Տե՛ս КК на 1900 г., стр. 175.

Գ. ՂՈՒԲԱՅԻ, ՋԱՎԱԹԻ ԵՎ ԼԵՆԵՔՈՐԱՆԻ ԳՎԱՎՈՆՆԵՐ

Ղուբայի գավառն ընկած էր Ղուբա և Դավաչի գետերի՝ Կասպից ծովի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի գագաթնագծի միջև¹³²⁰։ Հյուսիսից այն սահմանակից էր Դաղստանի մարզի Կյուերինի, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Սամուրի շրջաններին, հարավից՝ Նուխիի, Շամախիի և, փոքր կուսաներով՝ Գյոքչայի ու Բաքվի գավառներին, արևելքից՝ Կասպից ծովին։ Գավառի տարածքը կազմում էր 6.300,7 կմ¹³²¹։

ՂՈՒԲԱ ՔԱՂԱՔ։ Գավառի կենտրոնն էր, Այսրկովկասի վաճառաչահ քաղաքներից մեկը¹³²²։ Քաղաքն ընկած էր համանուն գետի աջ ափի բարձրությունների հարթավայրում։ Ղուբաչայ գետակը քաղաքը բաժանում էր երկու հատվածի։ Գետակից աջ բնակվում էին հայերն ու կովկասյան թաթարները, իսկ ձախ՝ հրեաները։ Վերջիններին թիվը 1880 թ. տվյալներով 700 էր¹³²³։ Գեո. Ի. Պասկևիչի կողմից 1830 թ. ապրիլի 24-ին ստորագրված «Անդրկովկասի մարզերի բնակչության ցուցակը» վավերագրում Ղուբա քաղաքում հիշատակվում է 1805 տուն¹³²⁴։ 1850 թ. օգոստոսի վերջերին Ղուբա այցելած Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը հասելյալ նկարագրությունն է թողել քաղաքի տեղագրության վերաբերյալ. «է սա մինն ի շահաստան քաղաքաց աշխարհին Աղուանից, շինեալ յեղ Ղուախար գետոյ, որ ելանէ ի ձիւնախաղաղ լեռանց Կովկասու...։ Բնակիչք են Հրէայք և Մահմետականք, տունք երկու հազարք»¹³²⁵։ Տեղի հայ բնակչության կազմը առավելաբար համայրվի է Արցախից և մասամբ նաև Շամախուց եկածներով¹³²⁶։ Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի վկայությամբ՝ այստեղ նախապես բնակություն է հաստատել թիֆլիսեցի վաճառական Ստեփանոս Լադարյանցը, որն իր հետ բերել էր նաև այլ վաճառականներ և որպես հուսադրության նշան՝ կառուցել առաջին սեփական շինությունը. «...ժողովեալ է աստանօր զքանի մի տունս Հայոց և ի յուսադրութիւն նոցա զառաջինն կասոյց դմեծաշէն տունս և զկրպակս վասն իւր»¹³²⁷։ Նրա հորդորանքով քաղաքում հետագայում հաստատվել է ևս 35 տուն հայ¹³²⁸։ 1851 թ. տվյալներով՝ քաղաքն ուներ 43 (32 ար., 11 իգ.) հիմնական և 150 (ար.) ժամանակավոր հայ բնակիչ¹³²⁹։ 1853 թ. հայկական թաղի մեջ կառուցվել է եկեղեցի. «Յես որոյ ինքնորդոր կամօք կատոյց զհոյակապ եկեղեցի հրաշալան ձեով և

¹³²⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 126։

¹³²¹ Տե՛ս Котляревский П., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 289-290, տե՛ս նաև СМН-1859-1864, стр. 2.

¹³²² Ըստ «Դեբրենտ Նամե»-ի՝ Ղուբան հիմնադրել է Կավկաս կամ Կուրաղ I (483-531 թթ.) բազալորը (տե՛ս Ашурбейли С., Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), стр. 15)։ Նախիր շահի մահից հետո 1750-ականներին Հուսեյն Ալի-խանի օրոք Ղուբան դարձել է խանության կենտրոն (տե՛ս Краткий исторический очерк городов Закавказского края, КК на 1846 г., стр. 50, տե՛ս նաև Константинов В., Куба, КК на 1852 г., отд. III, стр. 334, տե՛ս նաև Берже А., Прикаспийский край, КК на 1857 г., Тифлис, 1856, стр. 325.)։

¹³²³ Տե՛ս «Աշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 20, № 144։

¹³²⁴ Տե՛ս Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), под ред. проф. Н. Тавакаляна, Ереван, 1993, стр. 62.

¹³²⁵ Ջալալյանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 422։

¹³²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, ք. 2-3։

¹³²⁷ Ջալալյանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 423։

¹³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

¹³²⁹ Տե՛ս Константинов В., Куба, КК на 1852 г., отд. III, стр. 338.

վայելուէ դմբեթիւ, դծայրն սրոյ պճնեալ ոսկեգօծ խաչիւ»¹³³⁰: Արխիվային մի վավերագրի վկայութեամբ՝ 1853 թ. քաղաքի հայ բնակչութիւնն ունեցել է 14 տուն¹³³¹, իսկ 1861 թ. այդ թիվն արդեն հասել է 90-ի¹³³²: 1863 թ. գրութեամբ քաղաքն ունէր 1292 տուն՝ 10168 (4955 ար., 5213 իգ.) ազգաբնակչութիւն¹³³³: 1865 թ. Ղուբան արդեն ունէր քաղաքն 1220, փայտաշեն 296 տուն և 10683 ազգաբնակչութիւն¹³³⁴: «Տոմար ընտանեկան» օրացույցի մի տեղեկութեան համաձայն՝ 1865-ին հայերի թիվը եղել է մոտ 500¹³³⁵: 1870 թ. քաղաքն ունէր 13062 (7230 ար., 5832 իգ.) բնակիչ¹³³⁶: 1873 թ. գրութեամբ քաղաքում կար 1397 տուն՝ 11324 (6219 ար., 5105 իգ.) ազգաբնակչութիւն, որից հայ՝ 62 (40 ար., 22 իգ.)¹³³⁷: Կասկածից վեր է, որ այդ թվի մեջ չեն հաշվառվել ժամանակավոր բնակչութիւն հաստատած հայ ընտանիքները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ղուբայում դարգացած է եղել տորոնի մշակումն ու առևտուրը: Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջաններում շահութաբեր այդ դբադմունքի մասին հիշատակութիւններ են հանդիպում դեռևս X դարի արաբ մատենագիր Իբն Հաուկայի մոտ¹³³⁸: Կապլած տորոնի և առևտրաարդյունաբերական այլ ասրանքների առևտրի աշխուժացման հետ քաղաքում մեծ թիվ էր կազմում ժամանակավոր բնակչութիւն հաստատած ընտանիքների թիվը, որոնց դպալի մասը հետագայում մշտական բնակչութիւն հաստատեց¹³³⁹: 1884 թ. տվյալներով՝ քաղաքն ունէր մոտ 100 հայ ընտանիք, որոնք «յայտնի էին քաղաքին իրենց համեստ և խաղաղակեաց բնակչութեամբ»¹³⁴⁰: 1886 թ. 13917 (7784 ար., 6133 իգ.) ազգաբնակչութիւնից հայերի թիվը 833 էր (531 ար., 302 իգ.)՝ կազմելով ամբողջ բնակչութեան 6%-ը¹³⁴¹: 1890 թ. հայերը քաղաքում ունեցել են 200 տուն՝ 750 բնակչով (400 ար., 350 իգ.)¹³⁴²: «Թափառական» ծածկանունով հանդես եկող Վահան Ճարակյանը «Ղուբա քաղաքի հայերը» հոդվածում գրում է, որ 1896 թ. մարտի կեսերին Ղուբայում կար մոտ 200 ծուխ հայ¹³⁴³: «...տորոնի առևտուրը ծաղկելով,- գրում է Վահան Ճարակյանը,- դալիս են այդտեղ բաւականին թուով թիֆլիզեցի, դարաբաղից և շամալեցի հայ զրամատերեր, որոնցից շատերը բերելով իրանց ընտանիքները՝ մշտապէս հաստատվում են քաղաքում: Վերջիններիս օրինակին հետևելով՝ ժամանակի մանր վաճառականները ևս բերել են տալիս իրանց ընտանիքները և նոյնպէս մշտական բնակչութիւն հաստատում. այսպիսով՝ հետզհետէ կազմվում է տեղւոյս հայերի ներկայ պատկառելի թիւը»¹³⁴⁴: 1897 թ. մարզահամարի տվյալներով՝ քաղաքի

¹³³⁰ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 423:

¹³³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 104:

¹³³² Տե՛ս Սմբատեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 138:

¹³³³ Տե՛ս CHM-1859-1864, ցր. 80.

¹³³⁴ Տե՛ս CCCK, տ. I, օրձ. II, ցր. 62, 67.

¹³³⁵ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 137:

¹³³⁶ Տե՛ս CCOK, տ. II, ցր. 351.

¹³³⁷ Տե՛ս CHM-1873, տե՛ս նաև CCOKԵԳ-1873.

¹³³⁸ Տե՛ս Արարական աղբյուրներ, Գ (Իբն Հաուկայ), էջ 635:

¹³³⁹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Պանդխտութիւնը մեզանում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, № 11, էջ 1537: Ի դեպ, երկար տարիներ Ղուբայում տորոնի առևտրով է զբաղվել նաև Ալ. Շիրվանգաղեի հայրը՝ Մինասը: Իր հուշերում Ալ. Շիրվանգաղեն գրում է, որ իր հայրը սկզբում դերձակ էր, սակայն շուտով դեմ մետոց ասեղը՝ միանալով շամալեցի բազմաթիվ «տորոնչիների» խմբին, որոնք կարմիր ներկի համար տորոն էին մատակարարում Մոսկվայի, Մարսելի ու Մանչեստրի մանուֆակտուրային ձեռնարկատերերին (տե՛ս Շիրվանգաղե Ալ. Իմ կեանքից. «Հասկեր», Թիֆլիս, 1910, № 11, էջ 319- 320):

¹³⁴⁰ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1884, դեկտեմբերի 6, № 199:

¹³⁴¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, տե՛ս նաև «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, № 10-11, էջ 1388:

¹³⁴² Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 128:

¹³⁴³ Տե՛ս Թափառական [Վահան Ճարակյան], Ղուբա քաղաքի հայերը (հայերի բիւն ու նրանց գաղթը, պարապմունքն ու բնույթը, եկեղեցին ու դպրոցը), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1896, մարտի 15, № 31:

¹³⁴⁴ Նույն տեղում:

15363 (8160 ար., 7203 իդ.) աղգաբնակչությունից հայերի թիվն արդեն 807 էր (446 ար., 361 իդ.)¹³⁴⁵ կազմելով ամբողջ բնակչության 5,3%-ը: Քաղաքի հայ բնակչությունն իր թվաքանակով չորրորդն էր թաթարներից՝ 7134 (46%), հրեաներից՝ 3775 (24,6%) և թաթերից՝ 2437 (16%) հետո¹³⁴⁶: Ղուբայում հայերի թվի տատանումները պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ քաղաքը, լինելով առևտրական կենտրոններից մեկը, տարբեր ժամանակներում նվազում կամ աճում էր ի հաշիվ այստեղ ժամանակավոր բնակչություն հաստատած ինքնագործ հայերի:

Այսպիսով՝ Ղուբա քաղաքի հայ բնակչության շարժընթացը և փոփոխությունները, ըստ 1853-1897 թթ. վիճակագրական տվյալների, ունեն հետևյալ պատկերը¹³⁴⁷.

Աղյուսակ № 13

1851	1853	1861	1873	1886	1890	1890	1897
Բնակիչ	Մուխ	Մուխ	Բնակիչ	Բնակիչ	Մուխ	Բնակիչ	Բնակիչ
43	14	90	62	833	200	750	807

1886 թ. ընտանեկան տվյալների համաձայն՝ Ղուբայի գավառն ունեցել է 325 բնակավայր, որոնք բաժանված էին գյուղական 88 համայնքների միջև¹³⁴⁸: Փավառում հայաբնակ է եղել 3 գյուղ:

ԽԱՉՄԱՍ ԿԱՄ ՆՈՐ ԽԱՉՄԱՍ (ԽԱՉՄԱՁ)¹³⁴⁹: Հիմնված էր Վատնյան դաշտի շարունակության վրա՝ մի գեղեցիկ դաշտահովտում¹³⁵⁰: Դեռևս XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին 52 տուն հայ բնակչությամբ գոյություն են ունեցել Մեծ և Փոքր Խաչմաս գյուղերը¹³⁵¹, որոնք, հարակից լինելով, կազմել են քաղաքավան: Ըստ Ս. էփրեկյանի՝ «Ի հնումն հայաբնակ քաղաքաւան Ալուանից, և այժմ փոքրիկ դիւղ Հայոց և Մահմէտականաց»¹³⁵²: XIX դարի երկրորդ կեսի ուսսական պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերի տվյալների համաձայն՝ Մուշկուրի տեղամասի Խաչմաս գյուղական համայնքը և համանուն գյուղը կրում էր Նոր Խաչմաս անունը¹³⁵³, որից ոչ հետո՝ 10 կմ հեռավորության վրա, գտնվում էին Հին Խաչմասի ավերակները և ընդարձակ գերեզմանատունը: «Ղարաջալիցի» ծածկանունով հեղինակը 1783 թ. լինելով հայոց ավերակ գերեզմանատանը, «Մեղու Հայաստանի» լրագրին հղած թղթակցությունում դառնացած գրում էր. «...իրբև յիշատակ մնացել են միայն Հայոց գերեզմանատները, որոնց մամուլապատ և մինչև բողաղը հողի մէջ ներս խրուած քարէ յիշատակարանները ցարուցրիւ սփռուած են այս և այն ձորում կամ փոսում, որտեղից շատ հեշտութեամբ

¹³⁴⁵ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53.

¹³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, стр. 52-53.

¹³⁴⁷ Աղյուսակը կազմված է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 104; Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138; ССДНЗКИПС-1886; «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, դեկտեմբերի 14, № 199; ПВПНРИ-1897, таблица XII, стр. 50, таблица XIII, стр. 53, таблица XIV, стр. 66-67 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

¹³⁴⁸ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, стр. XI.

¹³⁴⁹ Ղազար քին. Հովսեփյանցը հետևյալ ստուգաբանումն է ավել խաչմաս տեղանվանը. «Խաչ-մաս, որ նշանակում է խաչի մասունք կրող» (Ղազար քին Յովսեփեան, Նուխտայ գաւառի մահմեդական հայերը (Թոփչեան Ե., Լոյս պատկերագրող օրացոյց համդես 1905 թ., էջ 194): Տեղացի հայերն անվանել են Խաչմաս (տե՛ս КК на 1857 г., стр. 382). Ըստ Մեսրոպ. արքեպ. Սմբատյանցի՝ «Խաչմաս քառը պարզ հայերն է, և նշանակում է այստեղ Խաչի մասն լինել. և գուցե Աղտանից պատմութեան մէջ յիշուած խաչն լինի...» (Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 544):

¹³⁵⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 130:

¹³⁵¹ Տե՛ս Броневский С., նշվ. աշխ., 4. II, стр. 383, տե՛ս նաև Бугков П., նշվ. աշխ., 4. I, стр. 94, տե՛ս նաև 4. III, стр. 424, տե՛ս նաև Յակոբեան Ա., Հայ-քարերի տարաբաշխվածութեան ու տեղահանութիւնների պատմութիւնից, էջ 131-132:

¹³⁵² Տե՛ս էփրեկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, գիրք Ա, էջ 149:

¹³⁵³ Տե՛ս СМ-1859-1864, стр. 92, տե՛ս նաև ССДНЗКИПС-1886.

թուրքի սրբապիղծ ձեռքով դուրս են քարշվում և մի քանի հաջիները կամ բեզերի շինութիւնների հիմնաքարը դառնում»¹³⁵⁴: Հին Խաչմալի հայերը գեռևս 1796-1797 թթ. գաղթել էին Հյուսիսային Կովկաս և հաստատվել Սուրբ Խաչում¹³⁵⁵: Գյուղատեղին, որն ունեցել է պտղաբեր հող և առատ ջուր, համարվել է Ներսես Սարումյանցի սեփական կալվածքը¹³⁵⁶: Թեև վերջինս մտադրություն է ունեցել վերաշինել գյուղը և այն բնակեցնել հայ ընտանիքներով, սակայն վերաբնակեցման մասին հետագա աղբյուրները, էստ էլության, տեղեկություններ չեն պահպանել:

Նոր Խաչմասը նահանգի թաթարոս հայերի բնակավայրերից մեկն էր: Ընդ որում, գյուղամիջով հոսող գետակի աջ ափին բնակվել են հայերը, իսկ ձախին՝ սուլունի և շիա մահմեդականները: 1850 թ. գյուղ այցելած Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը վկայում է. «...բնակիչք են Հայք, տուհք յիսուն, օգն ծանր, երկիրն արգաւանդ և բերրի, ծառազարդ և պտղալի, լինի առատ գարի, ցորեան, բրինձ, տորոն, և մետաքս շատ»¹³⁵⁷: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 31 ծուխ¹³⁵⁸, իսկ 1863 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով՝ 38՝ 164 բնակչով (89 ար., 75 իգ.)¹³⁵⁹: Նույն թվականի տվյալներով՝ գյուղում բնակվել են նաև սուլունի կովկասյան թաթարներ¹³⁶⁰: Նկատենք, որ 1863 թ. ընտանեկան ցուցակներում առանձին-առանձին նշված չէ ինչպես հայ, այնպես էլ թաթար ծխերի արական և իգական բնակիչների թիվը: Սակայն նույն աղբյուրի ամփոփիչ աղյուսակում հասակ գրված է, որ Ղուբայի գավառում հայ բնակչության թիվը կազմել է 528, որից միայն Քիլվարինը՝ 446 հոգի: Հետևապես ստացվում է, որ Խաչմասում հայերի թիվը եղել է 82: «Մեղու Հայաստանի» ամսագրի հաղորդած մի տեղեկության համաձայն՝ 1871 թ. գյուղն ունեցել է 50 գերդաստան¹³⁶¹: 1873 թ. տվյալներով՝ հայերն ունեցել են 30 ծուխ՝ 168 բնակչով (89 ար., 79 իգ.)¹³⁶²: Նույն թվականի տվյալներով՝ գյուղում ապրող սուլունի կովկասյան թաթարների թիվը կազմել է 13 ծուխ՝ 68 բնակչով (42 ար., 26 իգ.)¹³⁶³: Շամախի թեմի առաջնորդ Սահակ վրգ. Միքայելյանի (1874-1876 թթ.) տվյալներով՝ 1875 թ. վերջերին հայերը գյուղում ունեցել են 27 ծուխ¹³⁶⁴: Թեմակալը նշում է. «...եյի և գեղջն Խաչմասը, որ անկանի յարեմտակողմն Ղուբայու քսան և հինգ վերստ հեռավորութեամբ, չրջապատեալ տաճկական գիւղօրէիւք, ուրանօր տունք Հայոց են քսան և եօթն...»¹³⁶⁵: 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով՝ գյուղն ունեցել է 45 ծուխ, որից հայ բնակչությունը՝ 32 (75 ար., 96 իգ.), իսկ թաթարները՝ 13 ծուխ (35 ար., 26 իգ.)¹³⁶⁶: 1890 թ. տվյալներով՝ հայ բնակչությունն ունեցել է 32 ծուխ՝ 194 բնակչով (110 ար., 84 իգ.)¹³⁶⁷:

¹³⁵⁴ Ղարաջալեցի, Մաջառ (Սուրբ Խաչ քաղաք) «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, հուլիսի 7, 1879, № 51:

¹³⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁵⁶ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 546:

¹³⁵⁷ Տե՛ս Ջալալեանց Մ., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 420:

¹³⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 104:

¹³⁵⁹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. VI, ցր. 67.

¹³⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, նաև KK № 1857 Դ., ցր. 382.

¹³⁶¹ Տե՛ս Ներսէս Սարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, հոկտեմբերի 16, № 38, էջ 299:

¹³⁶² Տե՛ս CHM-1873.

¹³⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁶⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1876, № Լ, էջ 33:

¹³⁶⁵ Նույն տեղում:

¹³⁶⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

¹³⁶⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 133:

ՔԻԼՎԱՐ: Գտնվում էր Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթայից Փոքր լեռնաշղթայի վրա կախված մի լեռնաբազկի վրա, որի հյուսիսային կողմով հոսել է Շապորան գետը¹³⁶⁸: Գյուղը թաթախուս հայերի բնակավայրերից էր: 1929 թ. Բիլվար այցելած արևելագետ Բ. Միլլերի հայանած տեղեկության համաձայն՝ 140 ընտանիքներից 30-ը վաղ ժամանակներում՝ մի քանի սերունդ առաջ, գաղթել են Շամախիից, Բարբառնից, Քալախանից, Մատրասայից, ինչպես նաև մեկական ծուխ Երևանից, Արցախից և Ղարաջալիից¹³⁶⁹: Նույն հեղինակի վկայակոչած տվյալներով՝ Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո XVIII դարի վերջին Բիլվարն ունեցել է 50 ծուխ հայ բնակիչ¹³⁷⁰: Հնուց ի վեր Բիլվարի հայաբնակ լինելու վկայությունը գյուղի Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ հին եկեղեցին է, որը հիմնովին վերանորոգվել էր Շամախիի թեմի առաջնորդ Ներսես վարդապետի օրոք (1551-1601 թթ.), ըստ արձանագրության՝ ՌԼ Դ (1585) թվականին¹³⁷¹: Եկեղեցին երկրորդ անգամ հիմնովին վերակառուցվել է 1637 թ. Շամախու թեմի առաջնորդ Թովմա կամ Թումա անունով վարդապետի թեմակալության տարիներին (1632-1637 թթ.) քարազործ վարպետ Կիրակոսի ձեռքով: Եկեղեցու պատին արձանագրված է. «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի ժամանակն եւ ի Հայրապետութեան Թումայ վարդապետի թվին ՌՁԶ-ին. ձեռամբ ուստայ Կիրակոսին»¹³⁷²: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի այցելության ժամանակ գյուղն ուներ 40 տուն. «...բնակիչք են Հայք, տունք քառասուն, դիրք տեղուջն վայելուչ, և ի շրջապատն թաւաթուփ անտառք, ամրապինդ խոխոնք և անմատչելի ծործորք»¹³⁷³: 1853 թ. գյուղն ունեցել է 41 ծուխ¹³⁷⁴, 1863 թ. 56՝ 446 բնակչով (222 ար., 224 իգ.)¹³⁷⁵: «Մեղու Հայաստանի» ամսագրի հաղորդած մի տեղեկության համաձայն 1871 թ. հոկտեմբերին գյուղն ունեցել է 70 գերդաստան¹³⁷⁶: 1873 թ. գյուղն արդեն ուներ 78 ծուխ՝ 513 բնակչով (259 ար., 254 իգ.), ընդ որում, բնակչության շրջանում գերակայել է թաթարներն լեզուն¹³⁷⁷: Թեմի առաջնորդ Սահակ վրդ. Միքայելյանի՝ 1875 թ. վերջերին այցելության ժամանակ գյուղն ունեցել է 74 ծուխ հայ բնակչություն. «...ելի և գեղջն Բիլվարու, որ անկանի յարեւելահարաւային կողմն Ղուբայու քառասուն վերստ հեռաւորութեամբ, շրջապատեալ զիւղօրէիւք տաճկաց. վարին ընդ միմեանս ի լեզու և ի տարաղ կենցաղապարութեան տաճկաց. տունք Հայոց ի սմա են իօթանասուն և չորս...»¹³⁷⁸: 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով գյուղն ունեցել է 82 ծուխ՝ 680 բնակչով (372 ար., 308 իգ.)¹³⁷⁹: 1890 թ. հայ բնակչությունը կազմում էր 100 ծուխ՝ 420 բնակչով (220 ար., 200 իգ.)¹³⁸⁰:

¹³⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

¹³⁶⁹ Տե՛ս Миллер Б., նշվ. աշխ., стр. 15.

¹³⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, стр. 14, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Թարախուս հայեր, էջ 73:

¹³⁷¹ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 147:

¹³⁷² Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 424, հիմնո. Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 542, Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 139:

¹³⁷³ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 423:

¹³⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 104

¹³⁷⁵ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. VI, стр. 55.

¹³⁷⁶ Տե՛ս Ներսէս Սարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, Խոկտեմբերի 16, № 38, էջ 299:

¹³⁷⁷ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. VI, стр. 55, նաև CHM-1873.

¹³⁷⁸ «Արալատ», 1876, № Ա, էջ 33:

¹³⁷⁹ Տե՛ս ССДНЭКИПС-1886.

¹³⁸⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 139:

Ս. Բրոնեևսկու տեղեկացմամբ 1796-1897 թթ. Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո XIX դարի սկզբներին Ղուբայի պրովինցիայում վերոնշյալ գյուղերից բացի, հայաբնակ էին Բարախում (I), Բարախում (II), Ղարաջալի և Ղարաղուրա գյուղերը¹³⁸¹: Ղուբայից Ն. Սարումյանցի՝ 1871 թ. հոկտեմբերի 8-ին «Մեղու Հայաստանի» ամսագրին հղած թղթակցությունից պարզվում է, որ Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո Ղարաջալի հայաբնակ գյուղն ունիր ղեռևս 4 գերդաստան հայ¹³⁸²: 1886 թ. գյուղն ուներ 14 ծուխ՝ 67 բնակչով, որից հայեր՝ 3 ծուխ՝ 14 բնակչով (11 ար., 3 իգ.)¹³⁸³: Ղարաջալի և մերձակա Արար-Սարու գյուղերը ժամանակին եղել են շամախեցի Լալայան եղբայրների սեփական կալվածքը¹³⁸⁴:

Ղարաջալի գյուղի փոքրաթիվ հայերի մասին հետագա աղբյուրները, մասնավորապես Ղուբայի գավառում չըջագայած Մակար եպս. Բարխուտարյանցի ու Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի տեղեկությունները բացակայում են: Բ. Միլլերի վերոբերյալ տեղեկությունից ենթադրվում է, որ գյուղի վերջին հայերը վերաբնակվել են Քիլվար և Նաչմաս գյուղերում¹³⁸⁵: Մակար եպս. Բարխուտարյանցի այցելություն ժամանակ ղեռևս պահպանվում էին Քիլվար գյուղի շրջակայքում դանվող բրեմնի հայաբնակ Թալաբի, Նաչնի, Գիխան կամ Օհան Նան-¹³⁸⁶ Ուլվար և Ջեյվա գյուղերի եկեղեցիների ավերակներն ու գերեզմանատները: Ջեյվա գյուղում բնակվում էին մահմեդականացած հայեր¹³⁸⁷: Թալարի գյուղը բաժանված է եղել երկու հատվածի՝ իրար մոտ գտնվող Վերին և Ներքին Թալաբիների: Մակար եպս. Բարխուտարյանցը Ներքին Թալաբիից ոչ հեռու գտնվող գերեզմանատանը կարգացել է տապանագրի հետեյալ արձանագրությունը. «Աստ փոխեցաւ ի Քրիստոս... թ. Շէ (1058)», «Այս քար, Աստուած ողորմի... թ. ՈՂ (1241)» և «Աստուած սղորմի Մխիթարիս...թ. ՋՀԸ (1529)»¹³⁸⁸: Կրտավեր եկեղեցին դանվում էր Վերին Թալաբիում, որից ոչ հեռու ընկած էր հայկական գերեզմանատանը, ուր շատ էին քահանաներին պատկանող տապանաքարերը: Տեղացիների պատմելով՝ գյուղը ժամանակին ունեցել է 500 տուն հայ բնակչություն, որոնք Վ. Զուբովի ժամանակ գաղթել են Ռուսաստան, Ղղարի չըջան, բացի 8 տնից, որոնք, բռնի մահմեդականություն ընդունելով, մնացել են տեղում, և ներկա պահին երկու Թալաբիների բնակիչները նրանց սերունդներն են¹³⁸⁹: Վերը նշված գյուղերի բնակիչները, որոնք XVIII դարի վերջին գաղթել էին Հյուսիսային Կովկաս, թաթարոս հայեր էին¹³⁹⁰: Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանցը «Կորած աշխարհից» հռոմեացում գրում է. «Ղուբայի լեռներում, ինչպես երեւում է հայկական տապանաքարերից, ժողովրդի սուրբութիւններից, մի ժամանակ բազմաթիւ հայ գիւղեր են եղել, որոնք բոլորն էլ կուլ են գնացել պարսից աղտեցութեան տակ»¹³⁹¹: Ն. Ջեյլլիցի կազմած տեղեկագրում Ղուբայի գավառում

¹³⁸¹ Стів Броневский С., նշվ. աշխ., 4. II, гл. III, Ширван (Ханство Кубинское), стр. 383.
¹³⁸² Стів Ներսես Սարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, հոկտեմբերի 16, № 38, էջ 299:
¹³⁸³ Стів ССДНЗКИПС-1886.
¹³⁸⁴ Стів Խ. ար. Մ. [Նորեն ավ. քհն. Միրզաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայանց ազնի տոհմի (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 11, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 337):
¹³⁸⁵ Стів Миллер Б., նշվ. աշխ., стр. 15.
¹³⁸⁶ Ավանդության համաձայն, գյուղը հիմնադրել է Արցախից վերաբնակված հայազգի Օհան խանը, որն իր հետ բերել էր 100 ծուխ: 1796-1897 թթ. գյուղը գաղթել է Հյուսիսային Կովկաս (տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 142-143):
¹³⁸⁷ Стів նույն տեղում, էջ 141:
¹³⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 137:
¹³⁸⁹ Стів նույն տեղում:
¹³⁹⁰ Стів Յակոբեան Ա., Հայ-թարերի տարարաշխվածութեան ու տեղահանութիւնների պատմութիւնից, էջ 131:
¹³⁹¹ Ընթերցող [Եղիշե ավ. քհն. Գեղամյանց], Կորած աշխարհից, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 12, № 132:

Ըստ 1863-1897 թթ. սրաշտոնական վիճակագրական տվյալների՝ Ղուբա գավառի (ներառյալ քաղաքը) հայ բնակչության շարժընթացն ունի հետևյալ պատկերը¹⁴⁰¹.

Աղյուսակ № 15

1863		%	1873		%	1886		%	1897		%
ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.	
267	261	0,41	388	355	0,5	989	709	1	665	526	0,65
528			743			1698			1191		

* * *

Ջավաթի գավառը Կուբ գետով հյուսիսից սահմանակից էր Գյոքչայի, Շամախու, հյուսիս-արևելքից՝ Բաքվի գավառներին, արևելքից՝ Կասպից ծովին, հարավից՝ Լենքորանի գավառին, հարավ-արևմուտքից՝ Ասրպատականին, արևմուտքից՝ Շուշվա և Կարյազիսոյի գավառներին: Տարածքը կազմում էր 9.837,5 քառ. կմ¹⁴⁰⁵:

ՍՍԼՅԱՆ ԱՎԱՆ: Գավառի կենտրոնն էր Սալյան¹⁴⁰⁶ ավանը, ուր հիմնականում կենտրոնացված էր Բաքվի նահանգի ձկան և ջրում լուծված աղերի արդյունաբերությունը¹⁴⁰⁷: Սալյանում բնակվել են հայեր, կովկասյան թաթարներ, իրանցիներ, ռուսներ և դադստանցիներ¹⁴⁰⁸: Ավանը բաժանված էր 12 թաղամասերի¹⁴⁰⁹: 1842 թ. սեպտեմբերին Սալյան այցելած Ի. Բերեզինը նշում է, որ այդտեղ կար 900 տուն ազգաբնակչություն և բնդամենը 3 հայ (1 ար., 2 իգ.)¹⁴¹⁰: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանը հետևյալ նկարագրություն է թողել Սալյանի վերաբերյալ. «...գետքն երասխ և Կուբ յիս միանայոյ դարձեալ բաժանին յերկուս յառաջս և այնպէս գնացեալ ընդ միոյ աւուր ճանապարհ դարարին ի ծով Կասպից, թողլով ի միջի զընդարձակ կղզի, ուրանօր է Սալիան, օղն ծանր է և ջուրն առողջարար և շահաստան միանգամայն ի կողմանէ ձկանց...»¹⁴¹¹: 1852 թ. տվյալներով՝ հայերի թիվը 7 էր (4 ար., 3 իգ.)¹⁴¹²: 1855 թ. տվյալների համաձայն՝ ավանում 1125 անից հայերն ունեցել են 3, ռուսները՝ 4, չիս և սուենի մահմեդականները՝ 1118 տուն¹⁴¹³: 1863 թ. դրությամբ ավանն ուներ 1397 տուն՝ 10634 (5650 ար., 4984 իգ.)¹⁴¹⁴, իսկ արդեն 1870 թ.՝ 9489 (4855 ար., 4634 իգ.) բնակիչ¹⁴¹⁵:

¹⁴⁰⁴ Աղյուսակը կազմված է ըստ ՇՄ-1859-1864, Կ. VI, սթր. 67; ՇՄ-1873; ՇՏԴՆՀՔԻՍ-1886; ՍՎՈՒՐԻ-1897, տաբլիցա XII, սթր. 50, տաբլիցա XIII, սթր. 53, տաբլիցա XIV, սթր. 64-67 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

¹⁴⁰⁵ Տե՛ս Ալիֆին Ս., նշվ. աշխ., սթր. 289-290, նաև ՇՄ-1859-1864, սթր. 2.

¹⁴⁰⁶ Ըստ Վ. Սյունուկու՝ Սալյանը հիմնվել է Գեշքասի կամ Գուշքասի քաղաքի վայրում (տե՛ս Մինորսկի Վ., նշվ. աշխ., սթր. 108): Գեշքասի քաղաքը ձգվում էր Արարսի հետ միացման վայրից Կուբ գետի երկայնությամբ մինչև Կասպից ծովը: Ըստ Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի՝ «Ըստ Պարսից պատմության էր սա (Սալյանը - Գ. Ս.) ականատր քաղաք յաշխարհին Աղուանից, հիմնեալ ի Գեշտասիք, որոյոյ Լորիասասյայ, յազգէ Սասանեաց» (Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 364): Սալյանը քաղաքի կոչում է ստացել ավելի ուշ՝ 1916 թ.:

¹⁴⁰⁷ Տե՛ս Գաբեյսթեր Յու., Закавказские очерки, СПб., 1845, սթր. 7-10.

¹⁴⁰⁸ Տե՛ս Բրոնեւսկի Ս., նշվ. աշխ., Կ. II, Գլ. III, Ширван (Сальянское владение), սթր. 423.

¹⁴⁰⁹ Տե՛ս Կալաշեւ Ն., Местечка Сальяны. Джеватского уезда Бакинской губернии (СМОМПК, вып. V, Тифлис, 1886, սթր. 76). Հոլովածագիր Նիկոլայ Զալալյանը ծնունդով եղել է Շամախիի գավառի Սաղիան գյուղից: Երկար տարիներ դասավանդել է Գյոքչա ավանի ուսումնարանում (տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 210):

¹⁴¹⁰ Տե՛ս Բերեզին Ի., նշվ. աշխ., Կ III, Գլ. V (От Баку до Салиана), սթր. 105.

¹⁴¹¹ Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 366-367:

¹⁴¹² Տե՛ս Կալաշեւ Ն., նշվ. աշխ., սթր. 123.

¹⁴¹³ Տե՛ս ԿԿ на 1856 г., սթր. 448.

¹⁴¹⁴ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, սթր. 100.

¹⁴¹⁵ Տե՛ս ՇՏՕԿ, Կ. II, սթր. 351.

1863-1873-1886 թթ. ընտանեկան և բնակավայրերի ցուցակներում Սալյան ավանում նշված է հայ բնակչության թվի վերաբերյալ որևէ տեղեկութիւն: 1881 թ. ավանում հայերն ունեին 3 քարաշեն տուն և նույնքան էլ խանութ-կրպակ¹⁴¹⁶: Սալյանից Հ. Յուզբաշյանի՝ «Նոր-դար» և «Մշակ» լրագրերին հղած թղթակցութիւններում տեղեկացվում է, որ 1880-ական թվականների սկզբներին ավանն ուներ «հայ փոքրիկ հասարակութիւն»¹⁴¹⁷: 1880 թ. հիմնված տեղի մեկդասյա ուսումնարանում 1881 թ. սովորում էր 2, 1882 թ.՝ 2, 1883 թ.՝ 1 հայ աշակերտ¹⁴¹⁸: 1891 թ. դրությամբ հայերը Սալյան ավանում և շրջակայքում ունեցել են 47 տուն՝ 541 բնակչությամբ, որի մի մասը եղել են ժամանակավոր բնակիչներ¹⁴¹⁹: Այդ մասին հստակ պատկերացում է տալիս Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի կողմից 1891 թ. կազմված և ստորև ներկայացված աղյուսակը¹⁴²⁰.

Աղյուսակ № 16

Բնակավայր	Տուն	Երկսեռ բնակչ. թիվը
Բաղդասնով	1	15
Սալյան	20	115
Արևուշա	1	67
Նիկոլանակ	1	50
Բոժի Պրոմիսյա	10	173
Բանկ	1	63
Նորաշեն	7	38
Զիտ-Օստի, Կոլտուկ	6	20
Զորով	1	1
Ընդամենը	48	542

Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցը, անդրադառնալով Սալյանում և ձկնարդյունաբերական վայրերում բնակութիւն հաստատած հայ բնակչության թվաքանակի հարցին, աղյուսակի ծանոթագրութիւն սյունակում պարզաբանում է, որ տների թվում նշված են ընտանիքավոր պաշտոնյաններն ու արհեստավորները, իսկ երկսեռ բնակչության թվում՝ մշակ-բանվորները, անտուն ընտանիքներն ու առանց ընտանիքների՝ արտազնա աշխատանքի եկած կրպակաբնակները: Նրա պարզաբանմամբ՝ «...Սալեանի ձկնորսատեղեկաց հայերը չունին հաստատուն բնակութիւն, ըստ որում նոցա հաստատութիւնը կախուսած է բանակին բոժիպրոմիսյայ կապալաւուսների բարեհաճ տնօրէնութիւնից...»¹⁴²¹: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ավանի բնակիչների թիվը 11787 էր (5989 ար., 5798 իգ.), որից հայ 108 (68 ար., 40 իգ.)¹⁴²² կազմելով ամբողջ բնակչության 1%-ը: Իրենց թվաքանակով հայերը թաթարներից՝ 11520 (97,7%), ուսաներից՝ 119 (1%) հետո զբաղեցրել են երրորդ տեղը¹⁴²³:

1886 թ. ընտանեկան տվյալների համաձայն՝ Ջավաթի գավառը բաժանված էր 58 գյուղական համայնքների և ուներ 160 բնակավայր¹⁴²⁴: Թեև վավառում հայկական գյուղեր չկային, սակայն բնակվել են ոչ քիչ թվով հայեր: Նահանգային վարչութիւնն՝ 1869 թ. տվյալների

¹⁴¹⁶ Տե՛ս Калашев Н., նշվ. աշխ., стр. 79.

¹⁴¹⁷ Յուզբաշյան Յ., Նամակ Սալեանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, մարտի 28, № 52, նույնի՝ Սալեան «Նոր-դար» Թիֆլիս, 1884, նոյեմբերի 20, № 188:

¹⁴¹⁸ Տե՛ս Калашев Н., նշվ. աշխ., стр. 135.

¹⁴¹⁹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 141:

¹⁴²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴²¹ Նույն տեղում, էջ 142:

¹⁴²² Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53.

¹⁴²³ Տե՛ս նույն տեղում, стр. 52-53.

¹⁴²⁴ Տե՛ս ССДНЭКИПС-1886, стр. XI.

համաձայն հայերը գավառում 10 հոգի էին¹⁴²⁵։ Գավառում 1892 թ. հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում բռնկված խուլերայի հետևանքով հիվանդացել էր 975 և մահացել 605 բնակիչ¹⁴²⁶։ 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով գավառում, առանց Սալյան ավանի, հայերի թիվը դարձել էր 591 (507 ար., 84 իգ.)¹⁴²⁷։

Ըստ 1842-1897 թթ. վիճակագրական տյալների, Զավաթի գավառում (ներառյալ Սալյան ավանը) հայ բնակչության թվի շարժընթացըն ունեիր հետևյալ պատկերը¹⁴²⁸։

Աղյուսակ № 17

Բնակավայր	1842	1852	1869	1891	1891	1897		Բնակչ. ընդ. թիվը
	Բնակիչ	Բնակիչ	Բնակիչ	Տղամ.	Բնակիչ	ար.	իգ.	
Սալյան ավան	3	7	-	28	115	68	40	108
Գավառ	-	-	10	20	427	507	84	591
Ընդամենը	3	7	10	48	542	575	124	699

Լենքորանի գավառը դառնացել էր Բաքվի նահանգի հարավային մասը։ Հյուսիսայն սահմանակից էր Զավաթի գավառին, հարավից և արևմուտքից՝ Ատրպատականին, արևելքից՝ Կասպից ծովին։ Գավառի տարածքը կազմում էր 4.731,0 քառ. կմ¹⁴²⁹։

ԼԵՆՔՈՐԱՆ ՔԱՂԱՔԸ։ Գավառի կենտրոնն էր Լենքորան քաղաքը, ուր կենտրոնացած էր հայ բնակչության մի փոքր հատված։ Դեռևս 1830-ական թվականների սկզբներից Լենքորանում հիշատակվում է հայկական եկեղեցու գոյությունը մասին¹⁴³⁰։ Բաղդասար մետրոպոլիտի 1838 թ. դեկտեմբերի 3-ին Արցախի թեմի վանքերի և եկեղեցիների վերաբերյալ կազմած ցուցակի համաձայն՝ Լենքորանի բնիկ հայ բնակչությունը 17 ծուխ էր¹⁴³¹։ Հարկ է նշել, որ աշխատանքի և զբաղմունքի բնույթի հետ կապված քաղաքում ժամանակավոր բնակվել են նաև հայ բնակիչներ։ Համաձայն 1830-ական թվականների սկզբների տվյալների՝ քաղաքի հայ բնիկ և ժամանակավոր բնակիչներն ունեին 48 տուն, որոնց մի մասը գտնվում էր ավերակ բերդի մերձակայքում¹⁴³²։ «Տոմար ընտանեկան» օրացույցի մի տեղեկության համաձայն՝ 1848 թ. այդ թիվն արդեն հասել է 160-ի¹⁴³³։ Ըստ Դ. Ալիշանի տվյալների՝ 1850-ական թվականների սկզբներին քաղաքի բնիկ հայերն ունեցել են «34 երդ. Հայք, եկեղեցաւ հանդերձ»¹⁴³⁴։ 1855 թ. Հայաստանի տների թիվը 36 էր¹⁴³⁵։ 1858 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Լենքորանի ուսումնարանում սովորող 57 աշակերտներից հայեր էին 25-ը¹⁴³⁶։

¹⁴²⁵ Տե՛ս ՇՄՄ-1859-1864, սթր. 92.

¹⁴²⁶ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 20, № 148:

¹⁴²⁷ Տե՛ս ՎՊՈՒՐԻ-1897, таблица XII, սթր. 53.

¹⁴²⁸ Աղյուսակը կազմված է ըստ Березин И., նշվ. աշխ., 4 III. ց. V (От Баку до Салиана), սթր. 105; Калашев Н., նշվ. աշխ., սթր. 123; Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 139, 141, ՇՄՄ-1859-1864, սթր. 92; ՎՊՈՒՐԻ-1897, таблица XII, սթր. 53 տվյալների. հաշվարկը մերն է։

¹⁴²⁹ Տե՛ս Кистенев Д., նշվ. աշխ., МИЭБГКЗК, սթր. 535-536, նաև ՇՄՄ-1859-1864, սթր. 2.

¹⁴³⁰ Տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (Талышинское ханство), 4. III, սթր. 206.

¹⁴³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, փ. 56, ց. 4, գ. 273, ք. 276:

¹⁴³² Տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (Талышинское ханство), 4. III, սթր. 206, 238-239.

¹⁴³³ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա. էջ 136, տես նաև КК на 1850 г., սթր. 64.

¹⁴³⁴ Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց Մեծայ, էջ 93:

¹⁴³⁵ Տե՛ս КК на 1856 г., սթր. 441.

¹⁴³⁶ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 62:

1863 թ. քաղաքն ուներ 827 տուն՝ 3739 (2098 ար., 1641 իգ.) բնակչություն¹⁴⁴⁴: 1865 թ. դրոշմյամբ քաղաքն արդեն ուներ՝ քարաշեն՝ 40, փայտաշեն՝ 866 տուն և 4608 բնակչություն¹⁴⁴⁵: 1870 թ. քաղաքն ուներ 5320 (2836 ար., 2484 իգ.) բնակիչ¹⁴⁴⁶: 1873 թ. քաղաքն ուներ 827 տուն՝ 4779 (2504 ար., 2275 իգ.) բնակչություն, որից հայերի թիվը եղել է 232 (111 ար., 121 իգ.)¹⁴⁴⁷, 1886 թ.՝ 273 (151 ար., 122 իգ.)՝ կազմելով ընդհանուր բնակչության 8,47%-ը¹⁴⁴⁸: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ քաղաքում ազգաբնակչության թիվը 8733 էր (4661 ար., 4072 իգ.), որից հայ 299 (139 ար., 160 իգ.)¹⁴⁴⁹ կազմելով ամբողջ բնակչության 3,4%-ը: Բնակչության թվով թաթարներից՝ 5600 (64,13%), ռուսներից՝ 1369 (15,7%), թալիշներից՝ 973 (11,14%) հետո հայերը զբաղեցրել են չորրորդ տեղը¹⁴⁵⁰:

ԱՍՏԱՐԱ ԱՎԱՆ: Լենքորանի գավառի ծայր հարավում փոքր թիվով հայ բնակչություն կար նաև Թալիշի խանություն նախկին կենտրոնում՝ Իրանին սահմանակից նավահանգստային Աստարա ավանում¹⁴⁵¹: Աստարա գետը ավանը բաժանում էր երկու մասի՝ «ռուսական» և «պարսկական»¹⁴⁵²: «Ռուսական» մասում բնակվում էին՝ ռուսներ, ռուս ալյադավան մուսուլմաններ, հայեր և պարսիկներ¹⁴⁵³: Ենթադրվում է, որ հայերի ներկայությունը ավանում պայմանավորված էր սահմանային առևտրական հարաբերություններում ընդգրկվելու հանգամանքով: 1898 թ. օգոստոսի 18-ին ռուսական Աստարա է այցելել Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թևի առաջնորդ Մադաքիա եպոս. Տերունյանը: Թեմակալի ուղևորության մանրամասները գրի է առել զպիր Միլտիչ Երկարակեցյանը: Նա նշում է, որ չհասած ավանին՝ «հանդիպեցինք Աստարայի սակաւաթիւ Հայերի խմբին, որոնք ճանապարհին մէկ կողմի վերայ բացազուլ շարուած էին սպասում Հայ եպիսկոպոսի օրհնարեր գալստեանը»¹⁴⁵⁴: Ըստ Մ. Երկարակեցյանի տվյալների՝ «ռուսական» Աստարան ուներ 23000 բնակիչ և հայապատկան 12 տուն¹⁴⁵⁵: Եթե պայմանականորեն ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր 4-5 հոգուց, ստացվում է, որ հայերի թիվը աստանվում էր 48-60-ի միջև: Հայ վաճառականները դործուն մասնակցություն ունեին Աստարա ավանի առևտրական գործարքներում: Այդտեղ գործել է «Եղբ. Թումայան» առևտրական տան միջնորդը¹⁴⁵⁶: Ավանի նշանավոր հայերից էր Արցախից այստեղ վերաբնակված Մարգար Ահարոնյանը, որի ջանքերով 1894 թ. կառուցվել էր տեղի փայտաշեն հայկական եկեղեցին¹⁴⁵⁷: Եկեղեցու գոյությունը վկայում է XIX դարավերջին Աստարայում հայկական համայնքի սուվարացման ու կազմակերպվածություն մասին:

¹⁴⁴⁴ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, սթ. 100.

¹⁴⁴⁵ Տե՛ս ՇՇԿ, տ. I, օտ. II, սթ. 62, 67.

¹⁴⁴⁶ Տե՛ս ՇՇԿ, տ. II, սթ. 351.

¹⁴⁴⁷ Տե՛ս ՇՄ-1873, տե՛ս նաև ՇՇԿԲ-1873.

¹⁴⁴⁸ Տե՛ս ՇՇՈՅԿԻՍ-1886.

¹⁴⁴⁹ Տե՛ս ՇՇՈՅԿԻՍ-1897, տաբլիցա XIII, սթ. 53.

¹⁴⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում.

¹⁴⁵¹ Նաղիր շահի մահից հետո Գարս խանը 1747 թ. խանության կենտրոնը տեղափոխել է Աստարայից 40 կմ հյուսիս գտնվող Լենրորան (տե՛ս Մարգարյան Շ., Очерк истории формирования Талышского ханства. Очерки по истории и культуре талышского народа, вып. I, с. 53.

¹⁴⁵² Տե՛ս Ալիշան Ղ., Տեղափոխ Հայոց Անձաղ, էջ 93, տե՛ս նաև Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հ. Ա, էջ 124:

¹⁴⁵³ Տե՛ս Երկարակեցյան Մ., Ուղևորություն առաջնորդին Հայոց Պարսկ. և Հնդկաստանի Տ. Մադաքիա Մ. եպիսկոպոսի Տերունյան, Նոր-Ջուղա, 1899, էջ 42:

¹⁴⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 41-42:

¹⁴⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

¹⁴⁵⁶ Տե՛ս Երկարակեցյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 42:

¹⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

1886 թ. ընտանեկան տվյալների համաձայն՝ Լենքորանի գավառը բաժանվում էր 72 գյուղական համայնքների միջև՝ ունենալով 298 բնակավայր¹⁴⁵¹: Թեև դավառում հայկական գյուղեր չկային, սակայն աշխատանքի և ղբաղմունքի բերումով այստեղ բնակվում էր փոքր թիվ հայուհիներ: Ղ. Ալիշանը տեղեկացնում է, որ 1850-ական թվականների սկզբներին դավառում հայերի թիվը «200 և թ ոգիք ասին լինել»¹⁴⁵²: Նահանգային վարչութան՝ 1869 թ. տվյալների համաձայն՝ հայերի թիվը Լենքորանի գավառում 166 էր¹⁴⁵³: 1873-1886 թթ. ընտանեկան ցուցակներում Լենքորանի գավառում հայ բնակչության թվի վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չկա: Այդ փաստը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հայերն այդտեղ եղել են ժամանակավոր բնակիչներ հաստատածներ, որի պատճառով դուրս են մնացել հաշվառումներից: Գավառում 1892 թ. հունիսի 6-ից նոյեմբերի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում բռնկված խուլերայի հետևանքով հիվանդացել էր 1804 և մահացել 1133 բնակիչ¹⁴⁵⁴: 1897 թ. դավառում հայերի թիվը հասնում էր 184-ի (136 ար., 48 իգ.)¹⁴⁵⁵:

Այսպիսով՝ ըստ 1873-1897 թթ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալների՝ Լենքորանի գավառի (ներառյալ քաղաքը) հայ բնակչության թվի շարժընթացն ուներ հետևյալ պատկերը¹⁴⁵⁶.

Աղյուսակ № 18

1873		%	1886		%	1897		%
ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.	
111	121	0,2	151	122	0,3	275	208	0,4
232			273			483		

¹⁴⁵¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886, стр. XI.

¹⁴⁵² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծայ, էջ 93:

¹⁴⁵³ Տե՛ս СМ-1859-1864, стр. 92.

¹⁴⁵⁴ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 20, № 148:

¹⁴⁵⁵ Տե՛ս ВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53.

¹⁴⁵⁶ Աղյուսակը կազմված է ըստ СМ-1873; ССДНЗКИПС-1886; ВПНРИ-1897, таблица XII, стр. 50. таблица XIII, стр. 52-53, таблица XIV, стр. 64, 68 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

Ե. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԻ ԵՎ ԷԹՆՈԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԱՏԿԵՐԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

Արևելյան Այսրկովկասը, սկսած ամենավաղ ժամանակներից, աչքի էր ընկնում ազդա-
յին կազմի խալտաբեռնությունով, մշակույթային փոխներթափանցումներով, բազմաթիվ լեզու-
ների և դավանանքների առկայությամբ¹⁴⁵⁷: Երկրամասի բազմազգ լինելուն նպաստել էր նրա
աշխարհագրական դիրքն ու բնակչիմայական պայմանները: «Ոչ մի երկիր,- գրում էր Մակար
Եպս. Բարխուտարյանցը,- այնքան խճողուած չէ եղել բազմատեսակ ցեղերով և այլազան բար-
բառներով, ինչպէս Աղուանից երկիրն: Պատճառն այն է, որ նախ բարբեր է երկիրս, առատա-
ջուր և սննդատու. երկրորդ՝ որ միակ կարճ և յարմար անցքն է հարաւից հիւսիս և հիւսիսից
հարաւ և Եւրոպայից Ասիա և Ասիայից Եւրոպա անցուղարձ անելու ճանապարհի համար»¹⁴⁵⁸:

Բաքվի նահանգում ամենախիտ բնակեցված են եղել Լենքորանի և Ղուբայի հարթա-
վայրերը, իսկ ամենանոսրը՝ Զավաթի դաւառը: Ըստ տեղաբաշխվածություն հայերը հիմնա-
կանում կենտրոնացած էին Բաքու քաղաքում, Գյոքչայի, Շամախիի, մասամբ նաև Ղուբայի
գավառներում, թաթերը՝ Բաքվի, Ղուբայի, Շամախու և մասամբ՝ Լենքորանի գավառներում,
ուռաները՝ Շամախիի, Բաքվի, մասամբ՝ Լենքորանի, Զավաթի, Ղուբայի և Գյոքչայի գավառ-
ներում, լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդները՝ նահանգի հիմնականում հյուսիս-
սային հատվածում՝ Ղուբայի գավառում, մասամբ նաև Գյոքչայի, Բաքվի և Զավաթի գա-
վառներում, թալիշները՝ նահանգի հարավային մասում՝ Լենքորանի գավառում, հրեաները՝
Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի, Գյոքչայի, մասամբ՝ Լենքորանի գավառներում, վրացիները
կենտրոնացած էին Բաքու քաղաքում, մասամբ՝ Զավաթի, Գյոքչայի, Ղուբայի, Շամախիի և
Լենքորանի գավառներում: Եվրոպական աղբուրթյունները (գերմանացիներ, շվեդներ, անգլիա-
ցիներ, ֆրանսիացիներ, իտալացիներ և այլք) քաղաքաբնակ էին կենտրոնացած Բաքվում¹⁴⁵⁹:

XIX դարավերջին Բաքվի նահանգի էթնոփիճակագրական պատկերում ամենաբազմա-
քանակ զանգվածը եղել են թուրք-թաթարները, որովհետև 1897 թ. մարդահամարի ժամանակ
ուռսական պետական փիճակագրությունը նրանց ամբողջ աղյուսակի սյունակներում
նշել է նաև թյուրքական լեզվաբանության տարբեր խմբերի մեջ մտնող մահմեդական այլ
զանգվածներ՝ թաթարներ, ղրղզներ, չուվաշներ, բաշկիրներ, թուրքմեններ, կոմիկներ և
թյուրքեր¹⁴⁶⁰: Հաշվի չառնելով նրանց էթնիկ տարբերությունները¹⁴⁶¹: Դրան նպաստել էր այն
հանգամանքը, որ նույնացվում էր իսլամ աղբուրթակցության էթնիկ ու կրոնական ինքնազի-
տակցությունը¹⁴⁶²: Ընդ որում, ինչպես ցույց են տալիս 1897 թ. մարդահամարի տվյալները,
մահմեդական բազմազան էթնիկ խմբերի մեջ աստիճանաբար նկատելի էր դառնում թաթարա-

¹⁴⁵⁷ Տե՛ս Մուրադեան Պ., Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պր. Ա, Երեւան, 2008, էջ 5:

¹⁴⁵⁸ Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վսղարշապատ, 1902, էջ 12:

¹⁴⁵⁹ Տե՛ս ПВНРИ-1897, таблица XIII, стр. 52-53, տե՛ս նաև Шаповович М., նշվ. աշխ., стр. 22.

¹⁴⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴⁶¹ Այդ մասին տե՛ս Баскаков Н., Тюркские языки, Москва, 1960.

¹⁴⁶² Տե՛ս Աբեղեան Արտ., Սեմը եւ մեր հարեւանները: Թուրք-թաթարական ցեղերը Անդրկովկասում, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1924, Բ տարի, № 11, էջ 127:

կան դանգավածի թվաճը՝ 485146 (268720 ար., 216426 իգ.)¹⁴⁶³: Վերջիններս հիմնականում կենտրոնացած էին Բաքվի, Ղուբայի և հատկապես Ջավաթի գավառներում¹⁴⁶⁴:

Բաքվի նահանգի ժողովրդագրական ընդհանուր հիմնահարցերի ուսումնասիրության տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում լեզվական խմբի լեզուներով խոսող պատմական Աղվանքի բնիկ ժողովուրդների անմիջական հետադրուհները՝ լեզգիները, ուզբիները, ադուլները, հափուլիները, ջեկերը, բուգուզները, խինալուզները, կրիզները, ծախուրները, թաբասարանները և ուլթուլները¹⁴⁶⁵: 1863-1886 թթ. հաշվառումներում նշված են հափուլիները, ջեկերը, բուգուզները, խինալուզները և կյուրիները (լեզգիների մի խումբ, որոնք վերը նշված հաշվառումներում թվաքանակով գերազանցել են լեզգիական խմբին պատկանող ժողովուրդներին)¹⁴⁶⁶: 1897 թ. մարդահամարների նյութերում լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդների անվան դիմաց աղյուսակի սյունակներում կյուրիներից և ուզբիներից բացի, նշված են նաև Դաղստանի ժողովուրդներից ավարները, կադիկուժուները (լաքեր) և դարգինները¹⁴⁶⁷, որոնք իրականում պատկանում են ոչ թե լեզգիական խմբին, այլ դաղստանյան ճյուղի առանձին լեզվախմբերին¹⁴⁶⁸:

Նշված ժողովուրդներից բացի, նահանգում բնակվել են նաև փոքրաթիվ էթնիկ խմբեր՝ օսեր¹⁴⁶⁹, գնչուներ¹⁴⁷⁰, չեչեններ, ինդուզներ, չերքեյներ, արաբներ, հուլներ, քրդեր և ուրիշներ: Ընդհանուր առմամբ, 1987 թ. մարդահամարի տվյալներով, նահանգում ապրում էին 52 էթնիկ հանրություններ և խմբեր¹⁴⁷¹:

Բաքվի նահանգում ուսական կառավարությունը հատկապես շահագրգռված էր ուսուբնակչության աճով: Նվաճելով Այսրկովկասը՝ ցարական արքունիքն իր առջև նպատակ էր դրել յուրացնելու այն, որին հասնելու համար կյանքի կոչեց երկրամասը մեծաթիվ ուսու գաղ-

¹⁴⁶³ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XII, стр. 53.

¹⁴⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, стр. V, տե՛ս նաև Шалшович М., նշվ. աշխ., стр. 22.

¹⁴⁶⁵ Տե՛ս Народы Кавказа, т. I, Лезгины, стр. 503-519, Табасаранцы, стр. 520-528, Агулы, стр. 529-536, Рутулцы, стр. 537-545, Цахуры, стр. 546-553: под общей ред. С. П. Толстова, Москва, 1960; Народы Кавказа, т. II, Удины, стр. 195-198, Народы Шахдагской группы (будугцы, крызы и хиналугцы), стр. 199-204, Волкова Н., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, Москва, 1973, Акопян Ал., Албания-Алуанк, стр. 35, 94-95, Խառախյան (Առաքելյան) Հ., Ուլիներ (Աղվանների առասպելը), էջ 12-16:

¹⁴⁶⁶ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 78-79, СНМ-1873, ССДНЗКИПС-1886.

¹⁴⁶⁷ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 52.

¹⁴⁶⁸ Народы Кавказа, т. I, Аварцы, стр. 440-466, Даргинцы, стр. 467-486, Лакцы, стр. 487-502: Այդ մասին տե՛ս Արեղան Արա., Կովկասի ժողովուրդները, «Հայրենիք», Պոսրբն, 1924, Բ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 120-130, մայիս, № 7, էջ 120-128, հունիս, № 8, էջ 101-109; Загрусский Л., Заметка об исследования Кавказских языков, Москва, 1888; Марр Н., Племенной состав населения Кавказа: классификация народов Кавказа (рабочий проект): Труды комиссии по изучению племенного состава населения России, 3, Петроград, 1920, стр. 52-53; Яковлев Н., Языки и народы Кавказа: краткий обзор и классификация, Тифлис, 1930; Абдурагимов Г., նշվ. աշխ., стр. 265-270; Бадалова Ф., Востокавказские языки, в кн.: Национально-культурные особенности развития народов Южного Дагестана (материалы круглого стола), Москва, 2007, стр. 121-127.

¹⁴⁶⁹ Հնդեվրոպական ծագում ունեցող օսերը բաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ Տուսների, Դիգորների և Իրոնների: Օսերը Հյուսիսային Կովկասի այն ժողովուրդներից են, որոնք դավանում են երկու պաշտոնական կրոն՝ քրիստոնեություն և մահմեդականություն (տե՛ս Դաղստան S., Օսեր. «Իրան-մամ», Երեւան, 1997, № 4-5-6, էջ 18, տե՛ս նաև Лавров Д., Заметки об Осетии и осетинах (СМОМПК, вып. III, Тифлис, 1884, стр. 1-314):

¹⁴⁷⁰ 1831 թ. ընտանեկան ցուցակագրության տվյալներով՝ գնչուների քիվը Շիրվանի պրովինցիայում կազմել է 200 ընտանիք (տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (Ширванская провинция), стр. 74): XIX դարի երկրորդ կեսին Բաքվի մահանգում գնչուները հիմնականում տեղաբաշխված էին եղել Դուրայի գավառի Դարաչա գյուղում և Գյուրչայի գավառում: Այստեղի գնչուները եղել են քյուրթալեզու և շիա (տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 85):

¹⁴⁷¹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53.

թակահաններով՝ գերազանցապես աղանդավորներով, բնակեցնելու ծրագիրը: Երկրամասը Ռուսաստանի համար հուսալի էթնիկ տարրով բնակեցնելու հարցը ցարական կառավարութեան համար առաջնահերթ խնդիր էր դարձել դեռևս XIX դարի 20-ական թվականներից¹⁴⁷²: Ռուսականացման գործընթացն առաջ տանելու ձգտումը պաշտոնական հեղինակներից մեկը համարում էր «Ռուսաստանի պետական ժամանակակից կարևորագույն խնդիրներից մեկը, որովհետև խելացի ուղղութիւնը ստացած այդ գաղութացումը Ռուսաստանի հղորութեան հետագա զարգացման ամենից գորեղ միջոցն է»¹⁴⁷³: Ընդ որում, հուսալի տարր հասկացութեան տակ ցարական չինովնիկները նկատի ունեին միայն մալոռուս կաղակներին, որոնց տեղափոխելով Այսրկովկասի սահմանամերձ վայրերում՝ ցարական կառավարութիւնը մտադիր էր Ռուսաստանից պարբերաբար համալրումների միջոցով ձևավորել այսպես կոչված «Արաքսի կաղակութիւնը»: Այս մասին դեռևս 1827 թ. Ի. Պասկևիչին ուղղված գրութիւններից մեկում կոմս Դիբիչն առաջարկում էր Իրանի սահմանի վրա բնակեցնել 80000 մալոռուս (ուկրաինական) կաղակներ¹⁴⁷⁴: Ռուս բնակչութեան առաջին խմբերի բնակեցումը Բաքվի նահանգում սկսվեց 1833 թ. կեսերից և շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1868 թվականը¹⁴⁷⁵: Դրանք հիմնականում աղանդներ (մուսուլմաններ, հնամենականներ, դոկտորներ և այլն) էին, որոնք վերաբնակեցվում էին Սարատովի, Վորոնեժի, Տավրիկյան, Տամբովի, Վլադիմիրի, Օրենբուրգի նահանգներից¹⁴⁷⁶: Հնամենականները հաստատվեցին Լենքորանի գավառում, մուսուլմանները՝ Գյոքչայի և Շամախիի գավառներում՝ հիմնելով Ալեքսանդրովկա, Իվանովկա, Ալեքսեևկա, Մարազա, Վլադիմիրովկա (Ղուբայի գավառ) և այլ բնակավայրեր¹⁴⁷⁷: Վերաբնակիչներին արգելված էր բնակութիւնը հաստատել քաղաքներում¹⁴⁷⁸: Ընդ որում, առանց տեղացիների կարծիքի հաշիվ առնելու, վերաբնակիչներն առատորեն ապահովվում էին հողով, նրանց շնորհվում էին հարկային ու այլ արտոնութիւններ: 1830-40-ական թվականներին Բաքվի նահանգում արդեն ուռնակներով բնակեցվել էր 16 բնակավայր, որոնց աների թիվը հասնում էր 1537-ի¹⁴⁷⁹: Ռուս բնակչութեան թիվը նահանգում աստիճանաբար սկսեց ավելանալ հատկապես XIX դարավերջին: Նստատակ էր զբղծած առաջին հերթին վերաբնակեցնել Մուղանի, այնուհետև Շիրվանի և Սալյանի տափաստանները¹⁴⁸⁰: 1895-1905 թթ. Կովկասը ուռնակներով վերաբնակեցնելու համար առանձնացվել էր 215617 դեսյատին¹⁴⁸¹ տարածք, որից միայն 4715 շնչաբաժինը՝ Բաքվի նահանգում և Դաղստանի մարզում¹⁴⁸²:

¹⁴⁷² Տե՛ս Исмаил-Заде Д., Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX-начало XX в.), Москва, 1982; Հայրյան Ա., Հայաստանի ոռոգման փորձակները (1830-1920 թթ.), Երևան, 1989; Русские старожилы Азербайджана. Материалы по этнической экологии, ч. II, отв. ред. В. И. Козлов, И. А. Дубова, Москва, 1990.

¹⁴⁷³ Ալիզադեյան Խ., Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917 թթ.). Երևան, 1959, էջ 179-180:

¹⁴⁷⁴ Տե՛ս АКАК, т. VII, стр. 322.

¹⁴⁷⁵ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 84-85.

¹⁴⁷⁶ Տե՛ս Деминский Ф., Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии, ЗКОИРГО, кн. XXII, вып. 2-й, Тифлис, 1901, стр. 52.

¹⁴⁷⁷ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 84-85, Шапшович М., նշվ. աշխ., стр. 22.

¹⁴⁷⁸ Տե՛ս Волкова Н., Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., стр. 7.

¹⁴⁷⁹ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 85.

¹⁴⁸⁰ Տե՛ս КК на 1916 г., Тифлис, 1915, стр. 99-100.

¹⁴⁸¹ Դեսյատինը հողաչափական միավոր է: Հավասար է 2400 քառ. սամեմի կամ 1,09 հեկտարի:

¹⁴⁸² Տե՛ս Արոնց Մ., նշվ. աշխ., էջ 29:

Այսպիսով՝ Բաքվի նահանգի էթնիկ կազմի շարժընթացը, ըստ 1863-1897 թթ.¹⁴⁸³ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների, ունեն հետևյալ պատկերը¹⁴⁸⁴ .

Աղյուսակ № 19

Էթնիկ հանրություններ և խմբեր	1863 թ.	%	1873 թ.	%	1886 թ.	%	1897 թ.	%
Թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր ¹⁴⁸⁵	210223	44,9	304049	57,5	378021	53	486301	58,82
Թաթեր	83059	17,7	79112	15	118165	16,57	89519	10,83
Ռուսներ ¹⁴⁸⁶	12604	2,7	18101	3,42	42432	6	77681	9,4
Հայեր ¹⁴⁸⁷	18711	4	27127	5,13	55304	7,76	52233	6,3
Լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդներ	44802	9,6	50748	9,6	57143	8	48194	5,8
Թախչներ	34344	7,3	42999	8,13	50510	7,1	34994	4,23
Հրեաներ	1065	0,2	6323	1,2	8603	1,2	8172	1
Պարսիկներ	-	-	-	-	-	-	5973	0,7
Գերմանացիներ ¹⁴⁸⁸	-	-	-	-	1721	0,24	3430	0,42
Վրացիներ	-	-	-	-	11	0,002	1616	0,2
Լեհեր	-	-	-	-	1132	0,16	1439	0,2
Այլը ¹⁴⁸⁹	63469	13,6	658	0,12	-	-	17164	2,1
Ընդամենը	468277	100	529117	100	713042	100	826716	100

Աղյուսակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եթե բնակչության թիվը նահանգում 1863 թ. 468 277 էր, 1873 թ.՝ 529117, 1886 թ.՝ 713028, ապա 1897 թ.՝ 826716 (458065 ար., 368 651 իգ.) մարդ: 1863-1897 թթ. արդյունքների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նահանգի բնակչությունը 34 տարում աճել էր 358439-ով կամ 76,5%-ով: Եթե բնակչության միջին խտությունը 1 կմ² վրա 1870 թ. կազմել է 14,7 մարդ¹⁴⁹⁰, ապա 1897 թ. այդ թիվը հասել էր 24,03 մարդու¹⁴⁹¹: Ըստ այդմ՝ 34 տարվա ընթացքում թյուրքալեզու էթնիկ խմբերն աճել էին 276078, ռուսները՝ 65077, հայերը՝ 33522, թաթերը՝ 6460, հրեաները՝ 7107, լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդները՝ 3392, եվրոպական ազգությունները՝ 1709, վրացիները՝ 1605, թախչները՝ 650, լեհերը՝ 307 մարդով: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներից հետևում է, որ XIX դարավերջին բնակչության թվով հայերը զբաղեցնում էին չորրորդ տեղը՝ զիջելով

¹⁴⁸³ Աղյուսակը կազմված է ըստ СМ-1859-1864, стр. 78-79; СМ-1873; ССДНЗКИПС-1886; ПВПНРИ-1897, стр. 2, տե՛ս նաև таблица XIII, стр. 53, տվյալների հաշվարկը մերն է:

¹⁴⁸⁴ Աղյուսակում էթնիկ հանրությունների և խմբերի հաջորդականությունը սրվում է ըստ նրանց թվաքանակի նվազման սկզբունքի:

¹⁴⁸⁵ 1863 և 1873 թթ. ցուցակներում բյուրալեզու էթնիկ խմբերից նշված են քարաքներն ու շահսևանները (տե՛ս СМ-1859-1864, стр. 78-79; СМ-1873): 1897 թ. մարդահամարի ժամանակ ռուսական պետական վիճակագրությունը բյուր-քարների անվան դիմաց սյունակում նշել է նաև բյուրալեզու տարբեր խմբերի մեջ մտնող մահմեդական այլ զանգվածներ՝ քարաքներ, զրոզներ, շուվաչներ, քաշկիրներ, բյուրքեններ, կումիկներ և բյուրքեր: Գերակշռող տարրը նշել են քարաքները (տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53):

¹⁴⁸⁶ 1897 թ. մարդահամարի նյութերում ռուսների թվի մեջ ընդգրկված են վեիկոտուսները, մալոռուսները և բելառուսները (տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XIII, стр. 53):

¹⁴⁸⁷ Թե՛ս 1863 թ. դրությամբ միայն Բաքու քաղաքում հայերի թիվը հասնում էր մոտ 700-ի, սակայն ցուցակներում անհասկանալիորեն նշված չեն քաղաքի և գավառի հայերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները: Ուստի այդ թիվը ներառում է միայն Գյոքչայի, Շամախու և Ղուբայի գավառները:

¹⁴⁸⁸ 1897 թ. մարդահամարի նյութերի ամփոփիչ աղյուսակում եվրոպական ազգությունները (ֆրանսիացիներ, իտալացիներ, անգլիացիներ, շվեդներ և այլն) նշված են մեծամասնություն կազմած գերմանացիների անվան դիմաց սյունակում (տե՛ս ПВПНРИ-1897, стр. 2):

¹⁴⁸⁹ Այլազգիների թվում մեր կողմից ներառված են նաև Դաղստանի ժողովուրդներից ավարները, դարգինները և կազիկուսները (լաքեր):

¹⁴⁹⁰ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 64:

¹⁴⁹¹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, стр. IV.

թյուրքալեզու էթնիկ խմբերին, թաթերին, ռուսներին, հեռուում թողնելով հրեաներին, լիզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդներին, թալիշներին, պարսիկներին, եվրոպական ազգություններին, վրացիներին և այլոց¹⁴⁹²: Անդրադառնալով թալիշների թվաճի՝ 1897 թ. տվյալին, հակված ենք կարծելու, որ բերված թիվը լիակատար կերպով չի արտացոլում նրանց թվաքանակի իրական պատկերը: Եթե, ըստ 1863-1886 թթ. հաշվառումների, հաշվի առնենք թալիշ բնակչության բարձր աճը, ապա գոնե բնական շարժի դեպքում դարավերջին պետք է որ այն ավելացած լիներ: Այս հարցի պատասխանը տալիս է կովկասագետ Լ. Լոպատինսկին՝ գրելով. «Իրանցիները (նկատի ունի Բաքվի նահանգի Լենքորանի գավառի թալիշներին - Գ. Ս.) ամենուրեք անհարմար են զգում սեփական ազգային ինքնությունն արտահայտել և շատ հաճախ թաքցնում են իրենց մայրենի լեզուն, ինչը մեծապես դժվարացնում է վիճակագրական տվյալների հավաքումը»¹⁴⁹³:

Միաժամանակ, ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, 1863-1897 թթ. հայերի ու ռուսների միջև թվական մրցակցություն է եղել: Եթե հայերը 1863 թ. 6107 հոգով գերազանցել են ռուսներին, ապա թվերի միանգամայն այլ հարաբերակցություն են ցույց տալիս 1897 թ. նյութերը, ըստ որոնց՝ ռուսներն արդեն 25448 հոգով գերազանցում էին հայերին, որը հիմնականում պայմանավորված էր ռուսական իշխանությունների քաղաքականությամբ: Ինչ վերաբերում է փոքրամասն էթնիկ խմբերի համեմատաբար բարձր տոկոսային աճին, ապա այն հիմնականում պայմանավորված էր նրանց մեխանիկական աճով:

XIX դարավերջին Բաքվի նահանգի էթնոգրաֆիկական քային կազմն ուներ հետևյալ պատկերը. 1897 թ. մարդահամարի՝ «Բնակչության սեղանաչիումն ըստ դավանանքի» աղյուսակի տվյալների համաձայն՝ նահանգում ամենաբազմաքանակը մահմեդականներն էին (676243)՝ մարդ՝ կազմելով ամբողջ բնակչության 82%-ը, որոնց հաջորդել են ուղղափառները (56090)՝ 6,8%, հայ-առաքիականները (52563)՝ 6,4%, հնաժողովուրդները (21912)՝ 2,7%, հուդայականները (12761)՝ 1,5%, հռոմեա-կաթոլիկները (2218)՝ 0,7% և այլ դավանանքի հետևորդները (4929)՝ 0,6%¹⁴⁹⁴: Բաքվի նահանգի մահմեդականները բաժանված էին սուննի և շիա դավանանքների միջև¹⁴⁹⁵: Վերջիններս թվաքանակով գերազանցել են սուննիներին¹⁴⁹⁶:

Ինչպես վերը նշեցինք, Բաքվի նահանգի հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Գյոքչայի, Շամախիի, մասամբ նաև Ղուբայի գավառներում և հատկապես Բաքու քաղաքում: Ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, նահանգի գավառներում հայ բնակչության աճը հավասարաչափ չի ընթացել: Եթե նախապես հայահոծ խոշոր կենտրոններ էին Շամախի քաղաքն իր հարակից գյուղերով, ապա XIX դարի 60-ական թվականներից՝ Բաքուն՝ կապված նավթարդյունաբերության բուռն զարգացման հետ: Բաքվի նահանգի հայ բնակչության XIX դարի երկրորդ կեսի շարժնթացի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմե-

¹⁴⁹² Տե՛ս Աստյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 61:

¹⁴⁹³ Талышинские тексты. Сообщены учителем Ленкоранского начального училища Теймур-бек Байрамалибековым: примечания и заметки к ним Л. Л. (СМОМПК, вып. XX, Тифлис, 1894, стр. 23), տե՛ս նաև Աստյան Գ., Թալիշներ, էջ 17:

¹⁴⁹⁴ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, таблица XII, стр. 50-51.

¹⁴⁹⁵ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 85. Այդ երկու ուղղություններից բացի Շամախիի, Գյոքչայի և Ղուբայի գավառների մահմեդականների շրջանում տարածված են եղել նաև մյուսիդիզմ և շեյխաններ աղանդները (տե՛ս Сегаль И., Мусульманские секты в Закавказском крае, Тифлис, 1893, стр. 38, 53, տե՛ս նաև Крымский А., История мусульманства. Очерки религиозной жизни, ч. III, Москва, 1912).

¹⁴⁹⁶ Տե՛ս СНМ-1859-1864, стр. 80, տե՛ս նաև Энциклопедический словарь, т. XIII^А, стр. 839.

լու համար 1863-1897 թթ. պաշտոնական հաշվառումներից բացի, ներկայացնենք նաև տարբեր աղբյուրներում առկա մի քանի տվյալ. 1855 թ. հունվարի 1-ին 18558 էր¹⁴⁹⁷, 1869 թ.՝ 25667¹⁴⁹⁸, 1881 թ.՝ 27791¹⁴⁹⁹: Կովկասագետ Պ. Նադեժդինի տվյալների համաձայն 1890-1892 թթ. նահանգի հայ բնակչու թվը 57459 էր¹⁵⁰⁰: «Կովկասյան օրացույցի» 1893 թ. տվյալների համաձայն՝ 784996 (431089 ար., 353907 իգ.) աղգաբնակչու թվուհից հայերի թիվը 66542 էր՝ կազմելով ամբողջ բնակչու թվան 8,48%-ը¹⁵⁰¹: Եթե 1860-ական թվականների սկզբներին նահանգի 45 հայկական դուռերում ծխերի թիվը կազմում էր 2535¹⁵⁰², ապա 1895 թ. մարտի կեսերին միայն Գյոքջայի և Շամախու գավառներում այն հասնում էր 4100-ի¹⁵⁰³: «Նոր-դարի»՝ Շամախիի թղթակից «Մուրադ» ծածկանունով հանդես եկող Առաքել Մուրադյանը «Նշխարներ Շամախույ» հոդվածում գրում է. «Շամախու թեմի... միայն քանի մի դիւղեր բաւական մեծ են, իսկ միւսները միջին թուով 50-60 տուն բնակիչ ունին»¹⁵⁰⁴: Նկատենք, որ տարբեր աղբյուրներում նահանգի հայ բնակչու թվան՝ 1890-1893 թթ. վերաբերյալ առկա հակասական թվերը բացատրվում են բնակչու թվան ակտիվ տեղաշարժերով: Թերևս հիմնականում այստեղ իրենց դերն ունենին նաև ոչ ամբողջական ու թերի հաշվառումները:

Այսպիսով՝ Բաբլիի նահանգի հայ բնակչու թվի շարժընթացը 1863-1897 թթ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով, ըստ գավառների, ուներ հետևյալ պատկերը¹⁵⁰⁵.

Աղյուսակ № 20

Գավառներ և գավառ. կենտր.	1863 ¹⁵⁰⁶		Բնակչ. ընդ. թիվը	1873		Բնակչ. ընդ. թիվը	1886		Բնակչ. ընդ. թիվը	1897		Բնակչ. ընդ. թիվը
	ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.		ար.	իգ.	
Բ. Բաբլու	-	-	-	396	351	747	17483	7007	24490	12574	6525	19099
Գավառ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3125	359	3484
Բ. Շամախի	-	-	-	2940	2237	5177	2690	1272	3962	1274	1241	2515
Գավառ	4635	3850	8735	5299	4362	9661	6453	5449	11902	5995	5773	11768
Գյոքջա ավան	-	-	-	-	-	-	117	72	189	181	115	296
Գավառ	5202	4496	9698	5631	4936	10567	6880	5910	12790	6559	6139	12698
Բ. Լեճրոտան	-	-	-	111	121	231	151	122	273	139	160	299
Գավառ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	136	48	184
Բ. Ղուրա	-	-	-	40	22	62	531	302	833	446	361	807
Գավառ	267	261	528	348	333	681	458	407	851	219	165	384
Սալյան ավան	-	-	-	-	-	-	-	-	-	68	40	108
Ջավաթի գ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	507	84	591
Ընդամենը	10104	8607	18711	14.765	12362	27127	34763	20541	55304	31223	21010	52233

¹⁴⁹⁷ Տե՛ս АКАК, т. X, док. 82, стр. 105, տե՛ս նաև. Иваненко В., նշվ. աշխ., стр. 386.

¹⁴⁹⁸ Տե՛ս СМ-1859-1864, стр. 92. Հմնտ. Загрусский Л., Этнологическая классификация Кавказских народов, стр. 4.

¹⁴⁹⁹ Տե՛ս Исторические записки об управлении Кавказом, сост. С. Эсадзе, т. II, Тифлис, 1907, стр. 308.

¹⁵⁰⁰ Տե՛ս Надеждин П., նշվ. աշխ., стр. 244-245, таблица VI. Հմնտ. Цуциев А., Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004), Москва, 2006, стр. 42.

¹⁵⁰¹ Статистическое описание Бакинской губернии за 1893 г. (տե՛ս КК на 1896 г., Тифлис, 1895, стр. 104), տե՛ս նաև ЗКОИРГО, кн. XVIII, Тифлис, 1896, стр. 267.

¹⁵⁰² Տե՛ս Կանդանյ Մոյանլիի, Տնտրիսի ի վերայ գաւառաց Հայաստանի, «Բազմավեպ», Վենետիկ, № 10, 1882, էջ 292:

¹⁵⁰³ Տե՛ս Տ. Վարդ. [Տիգրան քհն. Վարդանյան], Սի քանի խօսք Շամախու և Գեօզայի գաւառների եկեղեցիների մասին, «Լրճագանք», Թիֆլիս, 1895, մարտի 29, № 36:

¹⁵⁰⁴ Մուրադ [Առաքել Մուրադյան], Նշմարներ Շամախուց, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891. մարտի 2, № 34:

¹⁵⁰⁵ Աղյուսակը կազմված է ըստ СМ-1859-1864, ч. IV, стр. 27-32; СМ-1873; ССОК, т. V; ССДНЗКИПС-1886; ПВПНРИ-1897, таблица XII, XIII, XIV, стр. 50-68 տվյալների. հաշվարկը մերն է:

¹⁵⁰⁶ 1863 թ. վիճակագրական տեղեկագրում «Նախնգի ազգագրական ակնարկ» բաժնում քվարկված հայկական գյուղերի շարքից դուրս է մնացել Գյոքջայենը, իսկ քարարական սուննի Մելիջեկ գյուղը սխալմամբ տեղ է գտել հայկական գյուղերի շարքում (տե՛ս СМ-1859-1864, стр. 92): Նշենք, որ տեղեկագիրը չի պարունակում Բաբլու քաղաքի, համանուն գավառի և Շամախի քաղաքի հայ բնակչության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ:

Գավառների հայկական բնակավայրերի տեղաբաշխման, բնակչութան թվաքանակի և աճի դինամիկայի վերլուծությունը հանդեցնում է այն եղբակացությունը, որ XIX դարի երկրորդ կեսին հայ բնակչությունը մշտապես պահպանում էր իր բնական աճի ընթացքը: Սակայն, համեմատելով 1886 թ. հաշվառումները (55304) 1897 թ. մարդահամարի (52233) տվյալների հետ՝ պարզվում է, որ նահանգում հայ բնակչության թիվը նվազման միտում ունեւր, և շուրջ 11 տարում այն չէր աճել: Հարցին ժամանակին անդրադարձել է նաև ժողովրդագրութան մասնագետ Բ. Իշխանյանը, որը տարակուսանքով գրել է. «Թիւրիմացութի՞ւն է սա, թէ կայ մի անբացատրելի դադարէք, իբրև պատճառ այդ փաստի: Արդի՞օ՞ք 1886 թ. աղբիւրն է սխալուում, հաղորդելով աւելի մեծ թիւ հայերի, քան եղել են իրապէս այդ թւականին, թէ՞ սխալուում է 1897 թ. աղբիւրը, հաղորդելով աւելի նւազ թիւ հայերի, քան եղել են իրապէս նոյն թւականին»¹⁵¹⁴: Այդ տարեթիւերի տվյալները համադրելու դեպքում երևում է, որ թե՛ 1886 թ. և թե՛ 1897 թ. հաշվառումներում առկա են որոշակի վրիպումներ և բացթողումներ: Օրինակ՝ 1886 թ. հաշվառումներում Ղուբայի գավառի վիճակագրական տվյալներում առկա են տարբեր անհամապատասխանություններ, ինչը պարզաբանել ենք նախընթացում: Ռուսական կայսերական աշխարհագրական ընկերության կովկասի բաժանմունքի վարիչ Ե. Կոնդրատենկոյի պարզաբանմամբ 1886 թ. «Ընտանեկան ցուցակները» պարունակում են միայն տեղաբնակ բնակիչների տվյալները. չեն հաշվառվել ժամանակավոր բնակիչները, որոնց թիվը մեծ էր հատկապես քաղաքներում¹⁵¹⁵: Ըստ Կոնդրատենկոյի՝ «Ցուցակների թերություններից մեկն էլ այն է, որ բնակչությունը հաշվառվել էր ոչ թե ըստ բնակչության, այլ գրանցման վայրի, որի հետևանքով հաշվառումներից դուրս են մնացել գյուղերում գրանցված և քաղաքներում բնակվող մեծ թիվով տեղացիներ: Այդ իսկ պատճառով ցուցակները չեն արահայտում գյուղգրանակ բնակչության իրական թիվը»¹⁵¹⁶: 1897 թ. մարդահամարի նյութերում թերություններն ու լայնթողումները հատկապես ակնառու են Բաքու քաղաքի հայ բնակչության թվի հաշվառման առումով:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով Բաքվի նահանգի հայերին վերաբերող վիճակագրական տվյալները, փորձենք ճշտել հայ բնակչության իրական թիվը նահանգում XIX դարավերջին: Նախընթացում՝ Բաքու քաղաքին նվիրված բաժնում, վիճակագրական տարբեր աղբյուրների համադրմամբ ցույց տվեցինք, որ 1897 թ. քաղաքի հայերի թիվը ոչ թե 19099 էր, այլ՝ ավելի քան 45000 (ներառյալ նաև ժամանակավոր բնակիչները): Ընդամենը՝ աղբյուրների տվյալները հավաստում են, որ նահանգի հայ բնակչության թիվը, բնական աճից բացի, հիմնականում ավելանում էր Հայաստանից և հայաբնակ այլ վայրերից XIX դարավերջին Բաքու շարունակվող արտագաղթի հաշվին: Ուստի նկատի ունենալով վերն արված վիճակագրական տվյալների վերլուծությունները, հանդում ենք այն հետևություն, որ XIX դարավերջին Բաքվի նահանգում հայերի թիվը կազմում էր ոչ թե 52233, այլ ավելի քան 70000 մարդ (այս թիվում ներառվում են նաև Բաքու քաղաքում 1897 թ. մարդահամարի ժամանակ չհաշվառված շուրջ 26000 բնակիչները):

¹⁵¹⁴ Իշխանյան Բ., վիճակագրական ուսումնասիրություն Անդրկովկասեան ժողովուրդների, էջ 75:

¹⁵¹⁵ Տե՛ս ЗКОИРГО, кн. XVIII. Приложение (Этнографическая карта губерний и областей Закавказского края: сост. Кавказского отд. Императ. Русского Географического общества Е. Кондратенко, стр. 1).

¹⁵¹⁶ Նույն տեղում:

Աղյուսակ № 20-ի վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ Բաքվի նահանգի Հայուխյան մեջ աղամարդկանց թիվը ակնհայտորեն գերազանցում էր կանանց թիվին, ինչպես նաև առկա էր կանանց մահացումից բարձր ցուցանիշ: Ժողովրդագրական տեղաշարժերում առկա այս միտումը բնդհանրապես բնորոշ է եղել Արևելքի բոլոր երկրներին¹⁵¹⁰: Այլ. Երիցյանի Հաշվարկներով Այսրկովկասի Հայերի շրջանում 100 մահացածի դեպքում 49-ից 55 հոգին եղել են իգական սեռի ներկայացուցիչներ¹⁵¹¹: Դա հիմնականում բացատրվում է կանանց վատ կենսապայմաններով, Հասարակական կյանքում ունեցած նրանց ցածր դիրքով, ընտանիքում կյանքի ծանր պայմաններով և վաղաժամ ամուսնություններով¹⁵¹²: Նահապետական սովորությունների Համաձայն՝ շատ դեպքերում Հայկական դերթե բոլոր դյուղերում աղջիկներին նշանում էին դեռևս 2-3 տարեկան Հասակում. «Երեխաներին, գլխաւորապէս աղջկանց, ծնւած օրից, դեռ աւելին ասեմ, նախ քան ծնւելը նշանելու տգեղ սովորութիւնը վերջ չունի մեր Հայկական, մահաւանդ այս շրջանի գիւղերում»,- գրում է Շամախիի գավառի Բահլիան գյուղից «Հորիզոն» թղթակիցը¹⁵¹³: Խնդրին հետևյալ բացատրությունն է տվել բժիշկ Բ. Աղասարյանը: Ըստ նրա՝ «Կանանց այն դժբախտ մասը, որը երեխայ Հասակում (12-13 տարիքում) ծնողաց տգիտություն և քահանաներից շատերի ազահույթան ու մասամբ էլ նոյնպէս տգիտություն պատճառաւ ամուսնանում է՝ ծննդաբերութեան ժամանակ, կամ անժամանակ վախճանւում է, կամ, ստանալով կանանց հիւանդութիւններ, երբեմն անգամալոյժ է դառնում. շատերը չընկրք և առհասարակ անընդունակ ամուսնական կեանքի Համար»¹⁵¹⁴: Ժողովրդագիր Յու. Յանսոնը, անդրադառնալով այս հարցին, իրավաբաններն գրել է, որ բնակչության կազմում տղամարդկանց և կանանց թիվը որոշո՞ղ գլխավոր պատճառներն անկասկած բացատրվում են սոցիալական, ավելի ճիշտ՝ տնտեսական ու իրավական պայմաններով¹⁵¹⁵:

Կնոջ իրավունքները սահմանափակված էին նաև Հայ նահապետական գերդաստանում, ուր տիրապետող էր Հայրիշխանությունից սկզբունքը¹⁵¹⁶: Այդ առումով արևելահայ պարբերականների էջերը լի են Հայ կնոջ իրավագրությունը ներկայացնող հոդվածներով ու թղթակցություններով, որոնք միաբերան բարձրացնում էին կանանց և աղամարդկանց իրավահավասարությունը: «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանը գրել է. «Այս անկասկած ճշմարտութեանից, թէ կինը ընտանիքի մէջ, որպէս ամուսին և մայր, մի առանձին դեր է կատարում,

¹⁵¹⁰ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա գրադավությունը: Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, էջ 55:

¹⁵¹¹ Տե՛ս Երիցյան Ա., Историческое и современное положение армянской женщины в связи с нравственностью армян, Тифлис, 1874, стр. 113.

¹⁵¹² Հասարակական կյանքում կնոջ ցածր դիրքը բնորոշ էր իստուկապետ մահմեդականների շրջանում, քանի որ կնոջ արժանապատվությունը նսնանցված է Նուրանում, դրա օրենսդրական մասում՝ շարիաթում, ուր որոշակիորեն նշված է, որ կինը երկրորդական էակ է (տե՛ս Թոքարեւ Ս., Религия в истории народов мира, Москва, 1964, стр. 517): Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ վաստը: 1902 թ. հունվարի 31-ին Շամախիում տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ, երբ վատակների սակից դուրս էին բերում մահացածներին, յուրաքանչյուր տղամարդու համար ազգականները փորողներին վճարել են 20-25ռ., իսկ կանանց համար՝ 12 ռ., շատ դեպքերում վճարել են անգամ դրամից քիչ (տե՛ս Շամախու աղբ. էջ 39): Շամախիի գավառի կովկասյան քաղաքների սովորությունների և ավանդույթների մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Էֆենդիև Մ., Из поверий татар Шемахинского уезда (СМОМПК, вып. XVII, Тифлис, 1893, стр 205-218).

¹⁵¹³ Տե՛ս Նահատակ երեխաներ: Բայլիան (Շամախու գավառ), «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, մարտի 1, № 45:

¹⁵¹⁴ Աղասարյան Բ., Ազգի գոյության մեծ խնդիրը, Ս.-Պետերբուրգ, 1908, էջ 19-20:

¹⁵¹⁵ Տե՛ս Եանսոն Յ., Сравнительная статистика России и Западноевропейских государств, т. I, СПб., 1878, стр. 80.

¹⁵¹⁶ Տե՛ս Սամուելյան Խ., Հայ մահապետական գերդաստանը (տեսութիւն հայ սովորութեան իրատնրից), «Արարատ», 1908, № 7, էջ 401-402:

այդ անկասկած ճշմարտութիւնից, ասում ենք, դուրս բերին այս ոչ լիակատար հզրակացու-
թիւնը, թէ կնոջ կոչումը ընտանիքին ծառայելն է, այսինքն ամուսին ու մայր լինելն ու երե-
խաներին դաստիարակելն է...և որ ուրեմն դորանից դէն իրաւունքներ նրանց յատկացնելը
բնութեան հակառակ է...»¹⁵¹⁷: 1863 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով՝ նահանգում
յուրաքանչյուր 100 հայ արական սեռի դիմաց հաշվվում էր 85,96% իգական սեռի ներկայա-
ցուցիչ¹⁵¹⁸: Սեռային խմբերի վերլուծութիւնը ցույց է տալիս, որ որոշ գյուղերում նկատելի էր
կանանց թվի գերակշռութիւն, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր սղամարդկանց՝ արդ-
յունաբերական տարբեր քաղաքներ արտադնա աշխատանքի մեկնելու հանգամանքի հետ:
Հարկ է նկատել, որ արդյունաբերական խոշոր քաղաքներում տղաների և գյուղերում աղջիկ-
ների գերակշռութիւնը զարգացող դրամատիրական հարաբերութիւններին ընդորոշ օրինաչա-
փութիւն էր:

Գավառների հայկական գյուղերի բնական աճի ընթացքի և մահացութեան ցուցանիշե-
րի մասին պատկերացում կարելի է կազմել մարդաչափ Սաղիան, Մատրասա և սակավամարդ
Փախրաքուշ գյուղերի օրինակով: Ըստ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի հաշվումների՝ մեկ
տարվա ընթացքում Սաղիանում հղել էր 38 ծնունդ (20 ար., 18 իգ.), 12 ամուսնութիւն և 12
(6 ար., 6 իգ.) մահ¹⁵¹⁹: Մատրասայում գրանցվել է 165 ծնունդ (88 ար., 77 իգ.), 30 ամուսնութ-
իւն, 42 (22 ար., 20 իգ.) մահ¹⁵²⁰: Փախրաքուշ գյուղում տարվա ընթացքում հղել է 5 ծնունդ
(3 ար., 2 իգ.), 1 ամուսնութիւն և 3 (2 ար., 1 իգ.) մահ¹⁵²¹: Ուսումնասիրութեան արդյունքնե-
րից պարզվում է, որ ըստ գավառների և գյուղերի՝ մարդկանց երկարակեցութիւնը զգալի տա-
տանումներ է ունեցել: Հաշվարկներն, ըստ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի վիճակագրութեան,
կատարել ենք տարեքային հրեք խմբերով՝ 50-79, 80-99, և 100-ից բարձր տարիքով: Առաջին
խմբում բարձր երկարակեցութեամբ մարդկանց թիվը մեծ էր Շամախիի գավառի Խանիչեն,
Փախրաքուշ, Թալիչ, Նորչեն, Բահլիան և Գյոքչայի գավառի Աղբուլազ, Նորչին (Աշղբայ-
րամ), Բզափանդ գյուղերում¹⁵²², երկրորդ խմբում՝ Շամախիի գավառի Քարքանջ, Քալախան,
Սաղիան, Դվարի (Դվարիչեն), Քոհլուճ, Բիլիստան և Գյոքչայի գավառի Կարմախան, Թուրի-
չեն, Գանձակ, Բեշխուրդ, Գիրք, Շուքուրչի, Ռուշանաչեն, Վանքաչեն, Ուշտալ գյուղերում¹⁵²³:
Երրորդ խմբում 100-ից 115 տարեկան մարդկանց թիվը մեծ է հղել Շամախիի գավառի Ար-
փաուտ, Մատրասա, Մեյսարի, Զարգարան, Քալանտ, Հնդար և Գյոքչայի գավառի Քալբանդ,
Աղայիչեն (Նորչեն) և Ղալակա գյուղերում: Ընդ որում, երկարակեցութեան ամենաբարձր ցու-
ցանիչը գրանցվել էր Հնդարում՝ 125 տարի¹⁵²⁴: Գյուղական բնակչութեան դանդաղ աճը հիմն-
ականում բացատրվում է ժողովրդագրական բավարար պայմանների բացակայութեամբ, քանի
որ նպաստավոր պայմաններ չկային բավարար աճի համար ո՛չ անտեսական, ո՛չ էլ սոցիալա-
կան առումներով: Դեռ ավելին, այս ամենին գումարվում էին դանազան համաճարակներն ու
հիվանդութիւնները՝ խլելով մարդկային բազմաթիւ կյանքեր: Առավել փտանգավոր էր թո-

¹⁵¹⁷ Արասխանեանց Ա., Կինը հասարակութեան մէջ, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1891, № 6, էջ 680-681:

¹⁵¹⁸ Տես ՇՄ-1859-1864, Եր. 105.

¹⁵¹⁹ Տես Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁵²⁰ Տես նույն տեղում, էջ 167:

¹⁵²¹ Տես նույն տեղում, էջ 177:

¹⁵²² Տես նույն տեղում, էջ 163-209:

¹⁵²³ Տես նույն տեղում:

¹⁵²⁴ Տես նույն տեղում:

քախտը, որը համարվում էր աղքատության հիվանդություն¹⁵²⁵: Համաճարակներին ավելի մեծ չտախերի գոհ էին դառում հատկապես մանկահասակ երեխաները¹⁵²⁶:

Գալառների հայկական գյուղերի բնակչության աճի վրա բացասաբար էր անդրադառնում նաև արտագնացությունը դեպի Բաքու: Նոր զարգացող դրամատիրական հարաբերությունները քայքայում էին հայ գյուղացիության տնտեսության հիմքերը և նա ստիպված թողնում էր հողը, երկրագործությունը, դաղթում էր քաղաք՝ ասլրուստ հայթայթելու: XIX դարի վերջերին գրեթե բոլոր հայկական գյուղերից բաղմամբիվ հայ երիտասարդները, որոշ դեպքերում նաև ընտանիքների՝ Բաքու արտագնա աշխատանքի մեկնելու պատճառով զրալիորեն կրճատվեց գյուղաբնակ հայ բնակչության թիվը, որն ազդային-քաղաքական տեսակետից ունեցավ բացասական հետևանքներ¹⁵²⁷: Գալառների գյուղացիության մի մասն էլ, Բաքվից բացի, դաղթում էր Անդրկասպյան հրկրներ, Աշգաբադ և շրջակա քաղաքներ¹⁵²⁸: Այդ առիթով ժամանակի արևելահայ պարբերականների թղթակցություններն ու գյուղագրական երկերը ահագանգում էին և կոչ անում հայ գյուղացիությունը կրթությանը չթողնել գյուղը և չհեռանալ Բաքվում¹⁵²⁹:

Հարկ է ընդգծել, որ վիճակագրական աղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում գյուղաբնակ ընտանիքների շնչերի վերաբերյալ, այլ միայն ներկայացնում են ծխաբանակը: Պարզաբանելով այն հարցը, թե մոտավորապես քանի անդամ է ունեցել հայկական յուրաքանչյուր ընտանիք, նշենք, որ ավանդաբար հայ նահապետական ընտանիքի ամենաբնորոշ հատկանիշը եղել է բաղմանդամությունը¹⁵³⁰: Հայ գյուղացին, հիմնականում զբաղված լինելով հողագործությամբ, գյուղատնտեսական տարաբնույթ ծավալուն աշխատանքներ կատարելու համար բաղմանդամ ընտանիքի կարիք ուներ: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր նաև ազդային ավանդույթներով: Յավոք, խիտ սակավ են հայկական գյուղական համայնքի ընտանիքի կազմի վերաբերյալ պատմական նյութերը: Միայն մի քանի աննշան փաստեր լույս են սփռում այս հարցի վրա: Գյուղագետ Ներսես Արելյանի աված տեղեկության համաձայն՝ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում յուրաքանչյուր հայ ընտանիք լրագրացած էր 5-6 մարդուց¹⁵³¹, թեև չենք բացառում նրանց առավել բազմազավակությունը: Ընդունենք, որ գյուղերում կրկերի կազմը 1-2 մարդու ավելի է եղել քաղաքային ընտանիքներից: Հետազոտվող ժամանակահատվածում ծնողներից և զավակներից կազմված ընտանիքը համատարած կրեույթ էր գյուղերում և քաղաքներում¹⁵³²: Վերագրելից կարելի է արդյոք եզրակացնել, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում գյուղերում մեծ ընտանիք կամ դերպատան իբրև ընտանիքի ձև, գոյություն չի ունեցել: Ամենևին էլ ո՛չ: Ամուսնացած կղբայրների՝ իրենց փոքր ընտանիքներով ծնողների հետ միասեղ ապրելը՝ իբրև մեկ միասնական տան անդամներ, այն-

¹⁵²⁵ Տես «Առյա» օրացոյց 1918 Բաղկանի, պատկերազարդ յանդամով, Եօրներոյ ապրի, յամբարեցիմ Ա. և Բ. Թախի-յեաններ, Թիֆլիս, 1917, էջ 103:

¹⁵²⁶ Տես Зелинский С., նշվ. աշխ., стр. 19, տես նաև «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1891, հունվարի 22, № 9:

¹⁵²⁷ Գ. Ե. [Գեղամյանց Միշե], Ապրիլու գաղտնիքը, Բաքու, 1903:

¹⁵²⁸ Տես ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 133, ք. 3:

¹⁵²⁹ Տես Մեխր-Շահնագարեանց Ս., Հայ գիղացու սեւ օրը, Թիֆլիս, 1890:

¹⁵³⁰ Տես Մեյրոնյան Ա., Երգում. Էրգումի մահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի առաջին կեսումայսի (պատմա-դրվիդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 109-110:

¹⁵³¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, ք. 2, տես նաև ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, ք. 74, տես նաև Абелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЭК, стр. 219.

¹⁵³² Տես Абелов Н., նշվ. աշխ., МИЭБГКЭК, стр. 219.

քան էլ հազվադեպ երևույթ չի եղել: Ինչպես օրինակ, Շամախիի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին՝ 1915 թ. հունիսի 16-ի հղած գեղուցագրում տեղեկություններ հաղորդելով Գյոքչա և Շամախի գավառներում բնակվող հայուկթյան թվի մասին՝ յուրաքանչյուր տուն հաշվում է 10 անդամից բաղկացած¹⁵³³: Սակայն ծնողների մահով տեղի էր ունենում եղբայրների բաժանում. այդպիսի ընտանիքները, ոչ հազվադեպ, միմյանցից տարրալուծում էին անտեսապես անկախ փոքր ընտանեական միավորների:

Բաքվի նահանգի հայուկթյան թվի շարժընթացը լուսաբանելուց հետո անդրադառնանք նաև հայ բնակչուկթյան շրջանում ընթացած ազգային-լեզվական, եկեղեցական, կրթական ու ազգագրական գործընթացներին վերաբերող հարցերի քննությունը:

1897 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ նահանգում 826716 ազգաբնակչուկթյունից հայերենն է որպես մայրենի լեզու մատնանչել 52233 մարդ (31223 ար., 21010 իգ.), որից քաղաքաբնակներ՝ 23124 (14682 ար., 8442 իգ.)¹⁵³⁴: Նույն մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ մայրենի լեզուն հայերենը ցույց տված 52233 բնակչուկթյունից առաքելական էր՝ 51777 (30983 ար., 20794 իգ.), ուղղափառ՝ 61 (36 ար., 25 իգ.), հայ կաթոլիկ՝ 199 (92 ար., 107 իգ.), հռոմեա-կաթոլիկ՝ 9 (4 ար., 5 իգ.), լյութերական՝ 127 (74 ար., 53 իգ.), քրիստոնյա այլ դավանանքի հետևորդներ՝ 5 (իգ.), մահմեդական՝ 55 (34 ար., 21 իգ.) մարդ¹⁵³⁵:

Բաքվի նահանգի շրջանակներում՝ Շամախի քաղաքում և նրան հարակից գյուղերում՝ մինչև Ղուբա ընկած հատվածում, հայուկթյունը խոսել է Շամախի բարբառով¹⁵³⁶: «Այս բարբառով,- գրում է Հր. Աճառյանը,- կը խօսուի գլխաւորապէս Շամախի քաղաքին մէջ և անոր մօտակայ քանի մը գիւղերը՝ մինչև Ղուբա»¹⁵³⁷: Շամախի և Գյոքչայի գավառների մնացած գյուղերում խոսել են Արցախի, պարսկահայ և Բարբանջի բարբառներով¹⁵³⁸: «Մնացեալ գիւղերէն մեծ մասը,- գրում է Հր. Աճառյանը,- Ղարաբաղէն, ոմանք ալ խոյէն ու Սալմաստէն գաղթած ըլլալով, իրենց մայրենի բարբառը կը գործածէն»¹⁵³⁹: Հարկ է նշել, որ արցախահայերի հաստատումից հետո Շամախի և Գյոքչայի գավառներում աստիճանաբար գերակշռել է Արցախի բարբառը: Ըստ Մակար եպս. Բարխուտարյանցի՝ «Բնիկ Շամախեցոց բարբառն թէև տարբեր է Արցախի բարբառից, այսուամենայնիւ հետզհետէ առաջինն տեղի է տալիս երկրորդին»¹⁵⁴⁰: Ար. Ղարբեյանը լեզվաբանական քննությունը ցույց է տվել, որ արցախ-ղարաբաղյան բարբառով «...խոսում են Ղարաբաղի բնակչուկթյունը և բոլոր այն զարբաղցիները,

¹⁵³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1056, ք. 40-41, տե՛ս նաև Վավրապրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ: Կարապետ Կաթողիկոս Տեր-Մկրտչեան (1866-1915), փաստաթղթերի և նիւթերի ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 423:

¹⁵³⁴ Տե՛ս ՌՅՍՊՈՒ-1897, սթ. 3, տե՛ս նաև տաճուցա XIII, սթ. 53:

¹⁵³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, տաճուցա XIV, սթ. 54-57:

¹⁵³⁶ Շամախի բարբառը պատկանում է «Ում» ճյուղին և, ըստ Հր. Աճառյանի՝ «...կը կազմէ միջին օղակ մը Ղարաբաղի և Ջուղայի բարբառներուն: Իր ծայնական դյուրիւնը և ծայնաբանական փոփոխութիւնները, ինչպէս և քերականական շատ ձևեր բոլորովին նոյն են Ղարաբաղի բարբառին հետ: Այս պատճառով կարելի պիտի ըլլար գոյցէ Շամախի բարբառը ինքնուրոյն բարբառ մը շիւմարել և Ղարաբաղի բարբառին մէկ ենթաբարբառը կարծել. սակայն դերանուններու այլազան ձևերը, ինչպէս և ներկային կազմութիւնը, որ բոլորովին տարբեր են անկէ, կտուրպէս մեզի ընդունիլ զայն իբրև անկախ բարբառ» (Աճառեան Հր., Հայ բարբառագիտութիւն. - Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական բարոետով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 76): Ի դեպ, Հր. Աճառյանը Շամախի բարբառն ուսումնասիրել է Նոր Նախիջեանում 1911-1916 թթ.՝ քատերագիր Ալ. Աբեյանի հետ: Վերջինիս մասին Աճառյանը գրում է «...քնիկ Շամախեցի է և շատ լաւ ծանօթ իր մայրենի բարբառին, որով գրում էլ է» (Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 21):

¹⁵³⁷ Աճառեան Հր., Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 76:

¹⁵³⁸ Տե՛ս Բաղդամյան Ռ., Շամախի բարբառը, Երևան, 1964, էջ 6-7:

¹⁵³⁹ Աճառեան Հր., Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 76:

¹⁵⁴⁰ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 295:

որոնք գտնվում են Բաքվում, Հյուսիսային Կովկասում, Շամախու շրջանում...»¹⁵⁴¹: Ինչ վերաբերում է Բաքու քաղաքի հայ բնակչության խոսակցական լեզվին, ապա նշենք, որ նրանց բառապաշարում առկա է եղել այստեղ հաստատված արցախցիների, զանգեզուրցիների, շամախեցիների և այլ տեղավայրերի հայերեն լեզվաբարբառային շերտերի ձևերն ու գործընթացը¹⁵⁴²: Նահանգին սահմանակից Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արևշի գավառների հայ բնակչությունը հիմնականում խոսել է Արևշ-Հավարիկի¹⁵⁴³ բարբառով¹⁵⁴⁴:

Պետք է նկատել, որ թեև հայկական մի շարք գյուղերի գործածական լեզուն հայերենն էր, սակայն պատմական հետագա ժամանակաշրջանների ընթացքում հայկական մի շերտ, կրելով լեզվամշակութային փոփոխություններ, դարձել էր իրանալեզու (Թաթախոս): Թաթախոս հայերը XIX դարի վերջին հիմնականում ապրել են Շամախի գավառի Մատրասա, մասամբ նաև Հնդար և Ղուբայի գավառի Քիլվար ու Խաչմաս գյուղերում: Թաթախոս հայերի պատմության հարցերով ղբաղվող Ար. Հակոբյանը պատմագիտական, ազգաբանական, մատենագրական, արխիվային սկզբնաղբյուրների, Հայաստանում և Հյուսիսային Կովկասում կատարած դաշտային հետազոտությունների և լեզվագիտական փաստերի համադրմամբ եզրակացնում է, որ Թաթախոս հայերը ղեռ վաղ միջնադարում Արևելյան Այսրիկովկասում հաստատված հայ ուղղմական վերաբնակիչների հետնորդներն են, որոնք ենթարկվել են լեզվական ձուլման, սակայն սահապանել են հայկական ինքնադիտակցությունը, դավանանքը և մշակութային նկարագիրը¹⁵⁴⁵: Երկրամասի Թաթախոս հայերի խոշոր բնակավայրը Մատրասան էր: Գյուղի Թաթախոս հայերի մասին Գ. Քաջբերունին գրում էր. «Ժողովուրդը լաւ գիտէ հայերէն լեզուն, բայց իրար հանդիպելիս և շատ տներում խոսում են Թաթի բարբառով»¹⁵⁴⁶: Մատրասահայերի բարբառի մասին «Նոր-դարը» գրում էր. «Սովորական բարբառն է աղաւաղուած պարսկերէնը. խոսակցութեանց մէջ դարձ են ածում հայկական բառեր՝ բուն զրաբարից. օրինակի համար ռահ, գիտի, չիթ, ճանդ, և այլն»¹⁵⁴⁷: 1865 թ. սեպտեմբերին գյուղ այցելած Շամախի հայոց թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպ. Շահնազարյանը մատրասահայերի երկլեզվություն մասին թուղել է հետևյալ վկայությունը. «...բնակիչք ընդհանրապէս խօսում են երկու լեզուաւ միմեանց հետ Հայերէն և Թաթերէն»¹⁵⁴⁸: Մատրասահայերի երկլեզվության վերաբերյալ 1873 թ. ուշագրավ վկայություն է թուղել նաև շամախեցի Ալ. Ալեքսանդրյանը՝ գրելով. «Բնա-

¹⁵⁴¹ Տե՛ս Ղարիբյան Ար., Հայ բարբառագիտություն (ինչյունաբանություն և լեզվաբանություն), Երևան, 1953, էջ 230:

¹⁵⁴² Տե՛ս Բարսիլի հայոց բանահյուսությունը, էջ 15-16:

¹⁵⁴³ Տե՛ս Տէր-Պօղոսեան Գր., Հատարիկի բարբառը, ԲՀԳ-Ի, Էջմիածին, 1921-1922, գիրք Ա. եւ Բ., էջ 160-175, Լուսեմ Ա. Արևի բարբառը, Երևան, 1982:

¹⁵⁴⁴ Հարցի հանգամանակից քննությունը տե՛ս Ղարիբյան Ար., նշվ. աշխ., էջ 260-262, տե՛ս նաև Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի (համեմատությանը 562 լեզուների), Ի. IV, Բ գիրք, Երևան, 1961, էջ 60, 64-66, 178, 187-188, 192, 210, 287, Բաղրամյան Ռ., նշվ. աշխ.:

¹⁵⁴⁵ Թաթախոս հայերի ծագումնաբանության, ձևավորման, անցած պատմական ուղու, մշակութային նկարագրի ու ինքնության խնդիրներին առնչվող հարցերի հանգամանակից քննությունը տե՛ս Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայեր, նույնի՝ Татоязычные армяне в Восточном Закавказье, Археология (IV) и этнология (III) Кавказа (международная научная конференция). Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2002, стр. 193-196, նույնի՝ О культурном облике татоязычных армян, Археология, этнология и фольклористика Кавказа (материалы международной конференции), Ереван, 17-18 ноября, 2003, стр. 268-269; Аюбян Ар., Далалян Т., О некоторых особенностях идентичности эдессийских армян (Заметки по итогам полевых работ в селе Эдессия Ставропольского края РФ), Археология, этнология, фольклористика Кавказа (Международная научная конференция. Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2004, стр. 160-161; Аюбян Ар., Татоязычные армяне 15 веков от «армянства» к «армянству», стр. 190-210.

¹⁵⁴⁶ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 21:

¹⁵⁴⁷ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1886, ապրիլի 1, № 47:

¹⁵⁴⁸ Դանիել արքեպ., նշվ. աշխ., «Այրարատ», 1871, № Գ, էջ 352, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 429, ց. 1. գ. 27, ք. 3:

կիչները առ հասարակ խօսուած են պարսկերէնի խառնուրդից մի առանձին լեզու: Գիտեն խօսալ և հայերեն, օրինակ փոխանակ ասելու մեռաւ, ասում են «մերալայ», ծուռ է «ծուրա», գնացել է «կինացալայ»¹⁵⁴⁹:

Ինչպես ցույց է տւիւ Ս. Ղալթախչյանը, Մատրասայի հայ-թաթերեն բարբառի վերաբերյալ կատարած իր ուսումնասիրութեամբ, բարբառը, հիմնականում լեզվաբանական չափանիշներով հարելով կենտրոնական Պարսկաստանի բարբառային համակարգին, դասվում է ժամանակակից պարսկերենի բարբառների թիւին¹⁵⁵⁰: «Մուրճ» ամսագիրը, անդրադառնալով Ղուբայի գալտոի հայաւրնակ Բիւլվար և Խաչմաս գյուղերի թաթախոս հայերի խոսակցական լեզվի հարցերին, գրում է. «Ղուբայի գաւառում հնուց եղած բազմաթիւ հայ գիւղերից (որոնց աւերակներն ու գերեզմանատեղիքը ցայսօր երևում են) այժմ միայն կանգուն կան երկու հայադաւան գիւղեր, ընդամենն 150-160 ծուխերով՝ Բիւլար և Խաչմաս անւամբ, որոնք լեզուները փոխած են և խօսում են աղաւաղած պարսկերէնով, որով խօսում են նաև Ղուբայի գաւառում շատ մահմեդական գիւղօրայք և հրէայք անգամ: Այդ լեզուն անւանւում է թաթ-լեզու, թաթերէն»¹⁵⁵¹: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը նույնպես Բիւլվար գյուղի օրինակով գրել է. «Չգիտեն խօսել բնակիչքն զհայրենի բարբառ. այլ Լահիճէրէն, գուցէ Լըներէն» (իմա՝ թաթերեն - Գ. Ս.)¹⁵⁵²: Մակար Եպս. Բարխուտարյանցը, 1890 թ. այցելելով Բիւլվար, գրում էր, որ բնակիչները «...խօսում են ըստ ասութեան իւրեանց Լիինաց բարբառով»¹⁵⁵³: Ն. Զեյլիլյը այդ հարցի առնչութեամբ գրում է. «Բաքվի նահանգի ոչ բոլոր հայերն են պահպանել իրենց լեզուն: Բիւլվար գյուղի բնակիչները խոսում են թաթերեն լեզվով, որը տարածված է նաև Շամախիի գալտոի հայկական մի քանի գյուղերում»¹⁵⁵⁴:

Դեռևս XVIII դ. եվրոպացի ուղեգիրները Շիրվանում կատարած ճանապարհորդութունների ժամանակ հայաբնակ շրջաններում նկատել են հայերի՝ այլ լեզվով խօսելու դեպքեր: Այդ առումով ուշագրաւ է XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի ֆրանսիացի աշխարհագրագետ ժան ժակ Էլիզե Իեկկուի թողած տեղեկութունը. «Շիրվանում կովկասյան շղթայից հարաւ, շատ հայ գիւղեր մոռացել են հայերէնը: Այս տեսակ փոփոխութիւնները անխուսափելի էին ցեղի ցրուածութեան պատճառաւ»¹⁵⁵⁵: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Բիւլվար և Խաչմաս գյուղերի թաթախոս հայերի շրջանում տարածված էր եղել թաթերեն-թյուրքերեն երկլեզվութունը¹⁵⁵⁶: Թաթերենը գործածվում էր կենցաղում, ներ-

¹⁵⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 234, ց. 1, գ. 40, ք. 1:

¹⁵⁵⁰ Մատրասայի հայ-թաթերեն բարբառի լեզվաբանական հարցերի քննարկումը տես Կալտախյան Ս., նշվ. աշխ.: նույնի՝ Հայ-պարսիկները (հայ-թաթերը) եւ նրանց լեզուն, «Իրան-նամէ», փետրուար, Երևան, 1995, № 1, էջ 11-14: Հայ-թաթերեն բարբառի մասին տես նաև Արմյանսկո-տատկե տեքստ, Записаны учениками Шемахинского городского училища Эфендиевым и Шахвердовым: заметки к ним Л. Л. (СМОМПК, вып. XX, стр. 25-30): Թաթախոս մատրասահայերի լեզվամշակութային խնդիրների վերաբերյալ հետաքրքիր դիտարկումներ ունի նաև Մատրասա գյուղի դպրոցի պատմության երբեմնի ուսուցիչ Սերգեյ Էֆենդյանը (տես Մադրասացիների երկլեզվության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, Երևան, 2004, № 1, էջ 88-96):

¹⁵⁵¹ Բ. ք. Մ... Եանց, Տեղեկագիր Ղուբայի հայոց եկեղեցական-միակական երկսեռ դպրոցների հինգ ամեայ իսախների (188⁴/₅-188⁶) ուս. տարի, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1891, № 5, էջ 685:

¹⁵⁵² Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 424:

¹⁵⁵³ Բարխուտարյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 140:

¹⁵⁵⁴ СММ-1859-1864, стр. 93.

¹⁵⁵⁵ Էլիզե Բեկիլի, Ռուսական Հայաստան կամ Արարսի ասագանը. Որմիս լիճ եւ Առաջատր Ասիա, քարգմանեց Սիաքան, Վաղայրշապատ, 1890, էջ 46, տես նաև «Արարատ», 1887, № 6, էջ 408:

¹⁵⁵⁶ Տես Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայերի լեզվական մշակույթի շուրջ, էջ 75:

գյուղական միջավայրում, իսկ թյուրքերենը՝ որպես ազգամիջյան հաղորդակցության լեզու¹⁵⁵⁷։ Մակար եպս. Բարխուտարյանցը Բիլվար գյուղի օրինակով հայտնում է. «...ստիպուած էի տաճկերէն լեզուաւ խօսել, որպէսզի հասկանային»¹⁵⁵⁸, իսկ ինչն ամենի մասին գրել է հետևյալը. «Այժմ տաճկերէն է խօսուած ժողովուրդս, վասն որոյ ճարահատեալ մի քանի քարոզներ խօսեցի տաճկերէն լեզուով և միլիթարեցի։ Ողորմելի ժողովուրդն շարունակ արտասուք էր թափում, մինչև քարոզների վերջն. փառաբանում էր զԱստուած, որ արժանի արաւ զինքը քարոզ լսելու...»¹⁵⁵⁹։ XIX դարի 70-ական թվականների սկզբներին Բաքվից ինչն ամենի մասին լեզվով չխոսելու փաստի վերաբերյալ ցավով արձանագրել է. «...կորցրած են վերջապէս եւ Հայոց լեզուն, պահելով մտքներուն միայն մի երկու հայերէն խօսք. «բարի լոյս, բարի օր, բարի իրկուն, օրհնեա աէր, ժամ (եկեղեցի), խաչ, տէրտէր, աւետարան» եւ ուրիշ ոչինչ»¹⁵⁶⁰։

Նշված գյուղերի թաթարստ հայերը թեև մահմեդականների կողմից պարբերաբար ենթարկվել են բռնութիւնների, այնուհանդերձ կարողացել են պահել իրենց ազգային ինքնութիւնը, կրօնն ու եկեղեցին։ Օրինակ՝ քիլվարահայերը համառ պայքարի դնով խույս են տվել բռնի մահմեդականացումից և պահպանել հարազատ եկեղեցին։ «Այդ հայերը (քիլվարահայերը - Գ. Ս.) ոչ միայն շատ անգամ մարտիրոսական կեանքով պահել են իրանց կրօնը, այլ և բռնի երբեմն ստիպել են իրանց քահանաներին մոլլա դառնալու դիտաւորութիւնից հրաժարել»¹⁵⁶¹, - գրում էր «Արձագանքը»։ Այդօրինակ վկայութիւն է արձանագրել նաև Մակար եպս. Բարխուտարյանցը՝ գրելով. «Բիլվարի հայն բազմիցս զոհ տուած է իւր նիւթական կարողութիւնը, իւր վարելահողերի մի մասը և որ մեծն է՝ իւր գաւակները մահմեդականաց բռնութեանց և բռնարարութեանց, այսուամենայնիւ իւր քաջութեամբ անխախտ պահած է իւր դաւանութիւնը, հաւատը և եկեղեցին»¹⁵⁶²։

1897 թ. մարդահամարի՝ «Բնակչութեան տեղաբաշխումն ըստ դավանանքի և մայրենի լեզվի» աղյուսակի սվյաչների համաձայն՝ նահանգում թուրքերենը՝ 5 (2 ար., 3 իգ.) և թաթարերենը՝ 75 (44 ար., 31 իգ.) որպես մայրենի լեզու մասնանշած մարդ նշված են հայ առաքելական դավանանքի հետևորդներ¹⁵⁶³։ Նրանք գերակշռել են Բաքու քաղաքում՝ 64 մարդ (33 ար., 31 իգ.)¹⁵⁶⁴։ Խիստ հավանական է, որ նրանք լեզվական փոխակերպման ենթարկված հայերն են, որոնք թեև ժամանակի ընթացքում անջրպետակ էին իրենց լեզվակիցներից և աստիճանաբար համարել քաղաքի թյուրքալեզու բնակչութեան շարքերը, այնուհանդերձ պահպանել էին իրենց դավանանքը։ Նկատենք, որ տարածաշրջանում (Նուխիի և Արեշի դավառներ) XIX դարի վերջին կային մի շարք թրքախոս հայկական և ուղիական բնակավայրեր, որոնց բնակչութիւնը թեև ենթարկվել էր լեզվական փոխակերպման, բայց պահպանել էր իր դավանա-

¹⁵⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁵⁵⁸ Բարխուտարեանց Մ., Գշվ. աշխ., էջ 141։

¹⁵⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 133։

¹⁵⁶⁰ Ներսես Մարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, հոկտեմբերի 16, № 38, էջ 299, տես նաև Հակոբյան Ար., Թարախոս իսլամի լեզվական մշակույթի շուրջ, էջ 76։

¹⁵⁶¹ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, նոյեմբերի 28, № 139։

¹⁵⁶² Բարխուտարեանց Մ., Գշվ. աշխ., էջ 140-141։

¹⁵⁶³ Տե՛ս ПБПНРИ-1897, таблица XIV, стр. 54.

¹⁵⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, таблица XIV, стр. 60.

նքը¹⁵⁶⁵: Միաժամանակ 1897 թ. մարդահամարի տվյալները փաստում են, որ մայրենի լեզուն Հայերենը մատնանշած 55 մարդ (34 ար., 21 իգ.) դավանել է մահմեդական կրոնին¹⁵⁶⁶: Ընդամենն, նրանք նույնպես գերակշռել են Բաքու քաղաքում՝ 42 մարդ (24 ար., 18 իգ.)¹⁵⁶⁷: Այս հանգամանքը փաստում է ուշագրավ այն իրողությունը, որ Բաքվում բնակվող մահմեդականացված Հայերը թեև խոզել էին իրենց կապերը քրիստոնեական եկեղեցու հետ, այնուամենայնիվ չէին ենթարկվել լեզվական այլակերպման: Երևույթ, որ կարող է պատճառաբանված լինել Բաքվի էթնոգրավանական միջավայրով և դրանով թելադրված՝ բաղամաքնույթ գործընթացներով (միջէթնիկ ամուսնություն, դավանափոխություն և այլն): Չպետք է անտեսել այն իրողությունը, որ XIX դարի վերջերին հատուկենտ վիայություններ են հանդիպում մահմեդականների շրջանում քրիստոնեական հավատն ընդունելու մասին: Այսպես՝ քրիստոնեություն ընդունելու խնդրանքով 1898 թ. հուլիսին և օգոստոսին կովկասի կառավարչապետին են դիմել Շամախի քաղաքի բնակիչներ Հասան Ղուլի-օղլին և Հասան Ջաբար-օղլին: Կառավարչապետի թույլատրությունից հետո էջմիածնի սինոդը հրահանգում է Շամախի հայոց թեմի կոնսիստորիալին նրանց «մկրտությունը Հայաստանայց Ս. Եկեղեցույ ծոցն ընդունել»¹⁵⁶⁸: Սակայն պետք է նշել, որ դրանք առանձին դեպքեր էին: Թերևս հավանական է, որ նրանք մահմեդականացված Հայեր են եղել, քանի որ մահմեդականացող Հայերը, որպես կանոն, կոչվում էին նոր մահմեդական բնակչությունը բնորոշ անձնանուններով:

Բաքվի նահանգի հայերի լեզվական փոխակերպման վրա ներազդող կարևոր գործոններից էր միջէթնիկ ամուսնությունը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նահանգի քաղաքաբնակ հայերի շրջանում ազգամիջյան ամուսնությունների թիվն ավելին է եղել, քան դուղաբնակներինը: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր դուղական շրջաններում նահապետական սովորույթների, ինչպես նաև էթնոգենետիկ ինքնապաշտպան մեխանիզմների առկայության ավելի բարձր մակարդակով, կայուն ներէթնիկ համախմբվածությունը: Որ նահապետականությունը եղել է դուղաբնակ հայ ընտանիքների ամենաբնորոշ գիծը, փաստում են 1897 թ. մարդահամարի տվյալները. նահանգում ամուսնալուծվել էր ընդհամենը 22 (8 ար., 14 իգ.), որից քաղաքում՝ 19 (7 ար., 12 իգ.) մարդ¹⁵⁶⁹:

Ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ անգամ Հայկական այն դուղերում (Բոհյուս, Հնդար, Թալիշ, Միրիշեն), որտեղ բնակվել են նաև մահմեդականներ, ազգամիջյան ամուսնությունները հազվադեպ են եղել: Ալ. Շիրվանզադեն «Նամուս» հրկում տալիս է Շամախի հայ կնոջ նահապետական կյանքը պատկերող հետևյալ ուշագրավ դրվագը. «...չափահաս աղջկան արգելվում է օտար տղամարդկանց առաջ բերան բանալն անգամ»¹⁵⁷⁰: Հարկ է նշել, որ էթնիկ ներամուսնությունն ամուսն հիմքերի վրա է դրվել նաև թաթարահայ հայերի շրջանում: Ազգակցական կապեր հաստատվում էին թե՛ համայնքի ներսում, թե՛ այլ հայկա-

¹⁵⁶⁵ Տես Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 241, 245, տես նաև Մաեփանյան Գ., Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից, «Իրան-նամե», Երևան, 1997, № 4-5-6, էջ 28-34, տես նաև Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիների ողիսականը 18-20-րդ դդ., էջ 118-170:

¹⁵⁶⁶ Տես ПВПНРИ-1897, таблица XIV, стр. 57.

¹⁵⁶⁷ Տես նույն տեղում, таблица XIV, стр. 61.

¹⁵⁶⁸ «Արարատ», 1899, № ԺԱ, էջ 420:

¹⁵⁶⁹ Տես ПВПНРИ-1897, таблица XVI, стр.92-93.

¹⁵⁷⁰ Շիրվանզադե Ա., Երկեր, Երևան, 1983, էջ 361:

կան դյուղերի միջև¹⁵⁷¹: Թաթարոս Հայկական բնակավայրերի միջև խնամիական սերտ կապերի մասին է վկայում Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունը. «Քիվարցիք այնքան նման են մատրասեցոց լեզուով, սովորութիւններով և ամենայն բանով, որ կարծես ազգականք և բարեկամք լինին միմեանց. ուստի և այնքան հեռաւորութեան վրայ՝ Մատրասայից մինչև Բիլվար՝ 3 օրուայ ճանապարհ քարվանի, աղջիկ տալով և առնելով խնամութիւն են անում»¹⁵⁷²:

Քաղաքաբնակ Հայերի ազգամիջյան ամուսնությունները մեծապես պայմանավորված էին նրանով, որ Բաքուն, ուր կենտրոնացված էր նահանգի քաղաքաբնակ Հայերի ճնշող մեծամասնությունը, երկրի առավել բազմազգ քաղաքներից մեկն էր, իսկ քաղաքներում էթնիկ գործընթացներն առավել աշխույժ են ընթանում: Բացի դրանից, XIX դարի 80-90-ական թվականներին Բաքվի հասարակական կյանքի հեղաբեկումների պայմաններում տիրապետող դիրք դրաված դրամատիրական հարաբերությունները որքանով նպաստում էին տնտեսական առաջընթացին և ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը, այդքանով տնտեսական դրության փոփոխությունն իր հետ բերում էր նաև բացասական երևույթներ, որոնք առաջին հերթին արտահայտվում էին հասարակական կյանքում սոցիալ-բարոյական հարաբերությունների փոփոխությունում և նահապետական կյանքի քայքայմամբ: Փողի ամենակարող ուժի ավերածությունները, հասարակական բարքերի, կենցաղի և փոխհարաբերությունների մեջ տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունները հիմնովին շրջում էին դյուղից քաղաք տեղափոխված դյուղացու նահապետական-ավանդական պատկերացումները, կարում նրան էթնիկ ավանդություններից: «Եւ այդպէս հետզհետէ հեռանալով ու ժամանակի վատ հոսանքով սարելով օտարութեան մէջ,- գրում էր «Նոր-դարն» իր առաջնորդողում,- մեռնում է և կամ մոռանում է իւր աշխարհը, հայրենիքը, ծնողները և մինչև անգամ ամուսինն ու զաւակները... Ամուսնացածը օտար տեղ գտնում է իւր ընկերուհին ու բաժնում է նրա հետ իւր պատառը և զուարճանում»¹⁵⁷³: Ժամանակի մամուլում հասարակական հնչեղություն ստացած խնդրո առարկա հարցի առնչությունը իր մտահոգությունն է արտահայտել նաև Եղիշե ավագ քհն. Գեղամյանցը, գրելով, որ «...Բագուի նման քաղաքում (գուցէ և միւսներում) օտարազգի աղջկերք և այրի կնանիք՝ մեր եկեղեցւոյ գիրկն են գալիս մտնում անդադար: Այդ օրիորդները և այրիները՝ ձևի համար հայանում են, որպէս զի հայերի հետ պտակին: Եւ մեր երիտասարդները (թէ ինտելիգենտները և թէ վաճառական ու արհեստաւորները՝ անխտիր) նրանց հետ ոչ միայն պտակում են, այլ և պարծենում, ազգի վրայ դեռ մուննաթ էլ են անում, որ նրա թիւը՝ մի օտարականով աւելացրին: Իսկ գալով այն բանին, որ օտարազգի մօրից ծնած զաւակը, նրա հոգւովն էլ կը մեծանայ... այս ամենը մեր նոր սերնդի համար արժէք, նշանակութիւն չունի»¹⁵⁷⁴: Այլ Շիրվանզադեի «Քառոս» վեպում կա մի հիշարժան դրվագ, երբ առևտրատար յունաբերող Մարկոս ազա Ալիմյանը, որն իր բնավորության մեջ պահում էր ազգային հոգեբանությունը որոշ գծեր, էջր հաշտվում այն փաստի հետ, որ ավագ որդին՝ Սմբատը, խախտել էր իր «պապերի ավանդություններն ու եկեղեցու սուրբ օրենքները» և ռուսական եկեղեցու օրենքներով ամուսնացել ռուս կնոջ հետ: Սմբատն իր բաժին ժառանգությունը կարող էր ստանալ միայն ռուս կնոջից բաժանվելու և հայկական եկեղեցու օրենքներին հավատարիմ մնալու

¹⁵⁷¹ Տե՛ս Աкопян Ар., О культурном облике татоязычных армян, стр. 269.
¹⁵⁷² Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 542:
¹⁵⁷³ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, հունիսի 6, № 73:
¹⁵⁷⁴ Գեղամեանց Ե., Հրապարակախօսական մանրոնք, գիրք Ա, Բագու, 1915, էջ 81-82:

պայմանով¹⁵⁷⁵: Թեև պետք է ասել, որ քիչ չէին նաև դեպքերը, երբ Հայերի Հետ ամուսնացած ուսու կանաչք վերամկրտվում էին որպես առաքելականներ¹⁵⁷⁶: Այդ քայլին դիմած Հայերի մի զգալի մասի ընտանիքներում աստիճանաբար թուլանում էր կապվածությունը Հայերենին՝ որպես մայրենի լեզվի: Նկատենք, որ Բաքվում Հայերի ազգամիջյան ամուսնությունները կատարվել են հիմնականում քրիստոնեագավան ժողովուրդների միջև, և աննշան է եղել Հայերի և մահմեդականների միջև ամուսնությունների թիվը: Ընդ որում, հիմնական պատճառը, անշուշտ, եղել է դավանական տարբերությունը, որի արմատները ավյալ ժամանակաշրջանում արդեն իսկ բավական խորն էին:

Քննվող ժամանակաշրջանում Բաքվի նահանգի Հայ բնակչության հիմնական մասը Հայ Առաքելական եկեղեցու Հետևորդ էր: Կային նաև ավետարանական, կաթոլիկ և ուսական ուղղափառ եկեղեցուն դավանող փոքրամթիվ Հայկական Համայնքներ: Առաքելական Հայերի հոգևոր գործերը տնօրինում էր Շամախի Հայոց թեմը: Այն կարգավորում էր նահանգի հայության ներքին կյանքը՝ իր ակտիվ գործունեությունում մեծ դերակատարություն ունենալով Հայության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային բնագավառներում: Թեմի կառավարումը կենտրոնացված էր թեմակալ առաջնորդի ձեռքում, որը հոգևոր-վարչական սահմանների շրջանակներում տնօրինում էր հասարակական հարաբերությունների կանոնակարգման իրավունքը, լուծում ընտանեկան ու ժառանգական հարցերը (ամուսնություն, ասպահարպան, որդեգրում, ժառանգություն, կտակ և այլն), կատարում քահանայական ձեռնադրումներ, ծավալում կրթամշակութային գործունեություն, Համայնքը բաժանում ծխերի և այլն:

Ազդեցական թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնն էր Սաղիանի Ար. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը, սակայն, հենվելով 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոմենիե»-ի սահմանած այն կարգի վրա, որով թեմական կենտրոնները պետք է տեղափոխվեին քաղաք, առաջնորդանիստը Սաղիանից տեղափոխվում է Շամախի, և տեղի Ար. Աստվածածին եկեղեցին դառնում է մայր եկեղեցի¹⁵⁷⁷:

Շամախի թեմի հոգևոր-վարչական սահմաններն ընդգրկում էին Շամախի, Գյոքջայի, Ղուբայի, Բաքվի գավառները և Դաղստանի մարզի Դերբենդ քաղաքն իր շրջապատով: Թեմը ներառում էր 4 քաղաք (Բաքու, Դերբենդ, Շամախի, Ղուբա), 3 քաղաքատիպ ավան (Գյոքջա, Սալյան, Աստարա) և Հայկական 47 գյուղ¹⁵⁷⁸: Անդրկասպյան մարզի Աշղաբազ քաղաքում 1887 թ. Հայկական առաջին եկեղեցու կառուցումից հետո էջմիածնի սինոդի Հրամանագրով մարզի հայության հոգևոր իշխանությունը հանձնվում է Շամախի թեմի տնօրինությանը: Այս կարգը պահպանվեց մինչև 1892 թ., երբ Անդրկասպյան մարզի կառավարիչ Կուրոպատսկինի նույն տարվա հոկտեմբերի 16-ի հրամանով Միջին Ասիայի Հայկական եկեղեցիները փոխանցվեցին Աստրախանի Հայոց թեմական վարչության իրավասությանը¹⁵⁷⁹:

¹⁵⁷⁵ Տե՛ս Շիրվանզադե Ա., Երևան, 1987, էջ 310:

¹⁵⁷⁶ Գ. Ե. [Գեղամյանց Եղիշե], Բազուայ հայ հոգևորականները. «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910, հուլիսի 11, № 13, էջ 195:

¹⁵⁷⁷ Արիստակես եպ. Սեդրակեան, Հովիտներու եպիսկոպոս Շախսաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 127-128:

¹⁵⁷⁸ Տե՛ս «Հայկական աշխարհ», Բազու, 1878, № 1-2, էջ 51, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 122, ք. 22, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., ցշվ. աշխ., էջ 133:

¹⁵⁷⁹ Տե՛ս Григорянц В., К истории армянской церкви в Туркмении (конец XIX-середина XX вв.), ԼՀԳ, Երևան, 1991, № 6, էջ 9, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3939, ք. 4:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Շամախի հայոց թեմի առաջնորդներից յուրաքանչյուրն առկա հնարավորությունների սահմաններում թեմի շրջանակներում հիմնեցին եկեղեցիներ, միաժամանակ վերանորոգեցին ավերված և կիսաքանդ եկեղեցիներն ու վանքերը: Ըստ 1853 թ. արխիվային մի վավերագրի տեղեկությունների՝ միայն Բաքվի նահանգի շրջանակներում գործող եկեղեցիների թիվը հասնում էր 35-ի, իսկ քահանաներինը՝ 31-ի¹⁵⁸⁰: 1890 թ. թեմում գործում էր 38 եկեղեցի, 2 վանք և ծառայում էր 34 քահանա¹⁵⁸¹: XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին թեմն ուներ 43 հոգևորականներ¹⁵⁸², իսկ գործող եկեղեցիների թիվն արդեն հասնում էր 40-ի, որից 5-ը՝ Բաքվում (Սբ. Աստվածածին, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ. Թադեոս և Սբ. Բարդուղիմեոս, Սբ. Թարգմանչաց, Սբ. Հովհաննես Մկրտչի)¹⁵⁸³, 14-ը՝ Շամախու, 17-ը՝ Գյոքչայի, 2-ը՝ Ղուբայի գավառներում և 1-ը՝ Դերբենդ քաղաքում¹⁵⁸⁴:

Ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների՝ մայրենի լեզուն հայերենը ցույց տված 52233 բնակիչներից առաջելական էր 51777 (30983 ար., 20794 իգ.), ուղղափառ՝ 61 (36 ար., 25 իգ.), հայ կաթողիկ՝ 199 (92 ար., 107 իգ.), հռոմեա-կաթողիկ՝ 9 (4 ար., 5 իգ.), լյութերական՝ 127 (74 ար., 53 իգ.), քրիստոնյա այլ դավանանքի հետևորդներ՝ 5 (իգ.), մահմեդական՝ 55 (34 ար., 21 իգ.) մարդ¹⁵⁸⁵:

Կրթության և լուսավորության գործը նահանգի հայ բնակչության առաջնահերթ և հրատապ խնդիրն էր: Մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված հայ բնակչության համար ուժացումից խուսափելու և ազգային ինքնազիտակցությունը պահպանելու համար ավելի էր մեծացել ազգային լեզվով գործող դպրոցների զեղը: Այդ էր պատճառը, որ Շամախի հայոց թեմի առաջնորդներն ու բարեգործական ընկերություններն իրենց ուշադրությունը մշտապես բևեռում էին այդ խնդրի վրա: Կրթական գործի հաջող կազմակերպման շնորհիվ, XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թ. թուրքական արշավանքը, Բաքվի նահանգում գործում էին տարբեր բնույթի 35 դպրոց, որոնցից 9-ը՝ Բաքու քաղաքում, 16-ը՝ Շամախի, 5-ը՝ Գյոքչայի և 5-ը՝ Ղուբայի գավառներում¹⁵⁸⁶: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Բաքվի նահանգի հայ բնակչության շրջանում գրագիտությունը (տվյալ դեպքում գրաճանաչ) կազմում էր 24,4%, ուսանելիք՝ 37,6%, կովկասյան թաթարներինը՝ 2,5%, թաթերինը՝ 1,9% և թալիշներինը՝ 1,2%¹⁵⁸⁷: Ինչպես երևում է բերված թվիկից, կրթության բնագավառում կովկասյան թաթարների հետամնացությունն ակնառու էր: Հարցի առթիվ հետաքրքիր եզրակացություն է հանդուստ ակնապոր արևելագետ և բարձր Ազաֆանդի կրիմսկին՝ Նշելով. «Կովկասում նույն-

¹⁵⁸⁰ Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ր. 99-104:

¹⁵⁸¹ Տես նույն տեղում, գ. 7054, ր. 24-26, 80-84, տես նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 138-139, տես նաև Բաքիտառեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 156-209:

¹⁵⁸² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 14, գ. 298, ր. 85-87:

¹⁵⁸³ Նկատի ունենալով Բաքվի հայ բնակչության ստվարացումը, Շամախիի հայոց քեմական խորհուրդը ծրագրել էր քաղաքի արվարձաններում ևս կառուցել եկեղեցիներ: Սաբունչի-Բիբի-Հեյրաբ և Բալախանի հատվածներում պետք է կառուցվեր Սբ. Հովհաննիս (ի հիշատակ եկեղեցու բարերար (սավարդյունաբերող Արշակ Ղուկասյանի հանգուցյալ մոր), իսկ Բալախանիում՝ Սբ. Սահակ և Սբ. Մեսրոպ անվամբ եկեղեցիները (տես ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 167, ր. 16, տես նաև գ. 237, ր. 3, տես նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, սեպտեմբերի 26, դ. 141, տես նաև «Արարատ», 1916, № 9-7, էջ 203): Սակայն Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու պատճառով եկեղեցիների կառուցման աշխատանքները ընդհատվեցին (տես Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, էջ 152-170):

¹⁵⁸⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, ր. 56-62:

¹⁵⁸⁵ Տես ՍՊՊՊՊ-1897, таблица XIV, стр. 54-57:

¹⁵⁸⁶ Տես Խոդոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 443-462:

¹⁵⁸⁷ Տես ՍՊՊՊՊ-1897, таблица XIV, стр. 57, տես նաև Ասոյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 65:

պէս թշուրքական ուստան այնքան էլ առաջադեմ չէր...»¹⁵⁸⁸ Ա. Կրիմսկու այս բնորոշումը միանգամայն ճիշտ է և ընդունելի: Անաւարկելի իրողութիւնն է, որ երկրամասի հասարակական զարգացման օրինաչափութիւնները, կատարվող դրական տեղաշարժերը նույն չափով չէին ազդում կովկասյան թաթարների զարգացման վրա: Անդրադառնալով վերջիններս հետամնացութեան պատճառներին՝ «Մշակն» իր առաջնորդողում գրում է. «Ամբողջ Կովկասի բնակիչներին մէջ, ամենաանշարժ և լուսաւորութիւնից յետ մնացած մասը թուրք ազգաբնակչութիւնն է: Այդ անշարժութեան պլխաւոր պատճառներից մինը և այն է, որ թուրք ամբոխի մէջ առհասարակ ոչ թէ միայն դժուար է, բայց և անհնարին է գրադիտութիւնը տարածել, որովհետև նրանց մէջ իրանց մայրենի լեզուով գրադիտութիւնը տարածելու համար պետք է գործածել արաբական տառերը, որոնք շատ անյարմար են այդ նպատակի համար թէ՛ իրանց գրութեան ձևի, թէ՛ կարդալու եղանակի...»¹⁵⁸⁹:

Բաբվի նահանգի հայկական դյուղական համայնքների մասին սկզբնաղբյուրներում պահպանված վկայութիւնները մեզ հնարավորութիւն են ընձեռում ներկայացնելու նրանց ներքին կյանքը: Ինչպէս վերը նշեցինք, հայկական դյուղական համայնքի հիմնական միավորը՝ երգը, ծուխը, ընտանիքն էր: Համայնքի կյանքում մեծ դեր էր խաղում համայնաժողովը, որը սովորաբար գումարվում էր դյուղի հրապարակում կամ եկեղեցու բակում: Համայնաժողովը կարգավորում էր դյուղի ներքին գործերը, հաստատում՝ հողի և ջրի բաժանման կարգը, ընտրում տանուտերեր: Սովորաբար, բացի արտակարգ դեպքերից, համայնաժողովները դուժարվում էին տարին երկու անգամ՝ վաղ գարնանը, երբ սկսվում էին դաշտային աշխատանքները, և ուշ աշնանը՝ բերքահավաքն ավարտելուց հետո: Գյուղական համայնքի գլուխ կանգնած էր տանուտերը, որն ուներ լայն իրավունքներ: Նա ընտրվում էր հայտնի տոհմերից և այդ պաշտոնը շատ հաճախ դառնում էր ժառանգական: Տանուտերերի հիմնական պարտականութիւնն էր. հետեւել ու հսկել, որ համայնականները կատարեն իրենց պարտավորութիւնները, լիազորված էին պատմելու խռովարար համայնականներին, համայնքի ներսում պահպանելու անդորրութիւն, կարգավորելու հարեան համայնքների հետ ունեցած վեճերը, հսկել և պահպանել ճանապարհները, կամուրջները, ապահովելու հարկերի հավաքումը դյուղում և այլն¹⁵⁹⁰: Համայնքներն ունեին նաև դատական մարմիններ, որոնք նույնպէս ընտրովի էին: Վերջիններս կիրակի օրերին քննում և կարգավորում էին համայնականների միջև ծագած և չլուծված տարաբնույթ (ջրի հերթի խախտում, ցանքսերի վիչացում և այլն) հարցերը: Համայնքի գրեթե բոլոր հարցերը վճռվում էին սովորույթային իրավունքի նորմերի համաձայն¹⁵⁹¹:

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ քննվող ժամանակաշրջանում հայկական դյուղերն իրենց կենսամակարդակով անհամեմատ բարձր էին կովկասյան թաթարների համեմատ, իսկ դյուղացիներն սպրում էին համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով¹⁵⁹²: «Ամենայն

¹⁵⁸⁸ Крымский А., Школа образованность и литература у российских мусульман (культурно-этнографический очерк), Москва, 1905, стр.16.

¹⁵⁸⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1877, 1016(վարի 1, № 10):

¹⁵⁹⁰ Ст и А Белов Н., 621. աշխ., МИЭБГКЗК, стр. 218, տես նաև Егизаров С., Сельская община в Елисаветпольской и Бакинской губерниях, СМИБГКЗК, т. III, ч. II, Тифлис, 1888, стр. 1-16.

¹⁵⁹¹ Ст и «Լեզու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 60յեմբերի 3, № 42:

¹⁵⁹² Ст и Բաջբերունի Գ., 621. աշխ., р. 17, տես նաև «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1886, ապրիլի 1, № 47:

վստահութեամբ կարող ենք ասել,- գրում է «Մշակը»,- որ սրանց (դյուքչայեցի և շամախեցի հայերի - Գ. Ս.) հագուստի ընտրութեան ճաշակը արդէն իր դարգացողութեան գագաթնակէտին է հասել. սրանք աշխատում են ամենալաւ հագուստներ հագցնել իրանց օրիորդներին և տղաներին»¹⁵⁹³: Հայերի տները հիմնականում քարաշեն էին և երկհարկանի¹⁵⁹⁴: Դա գլխավորապէս բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ հայկական դյուքերում դրամատիրական հարաբերութիւնների զարգացումն ավելի վաղ սկսվեց և առավել ինտենսիվ կերպով առաջ ընթացավ, քան կովկասյան թաթարների շրջանում:

Ըստ Ստ. Զելինսկու՝ Բաքվի նահանգում տարաբնույթ թյուրքալեզու էթնիկ խմբերի մեծագույն մասը XIX դարի երկրորդ կեսին դեռևս նստակյաց չէր և տակավին պահպանում էր քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ապրելակերպը: Նրանք զբաղվում էին անասնապահութեամբ և թափառախմբերով տեղափոխվում էին տեղից տեղ¹⁵⁹⁵: Ավելին՝ վերջիններս նշված ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանում էին միմյանցից բաժանման հետո գտնվող պատմաազգադրական ու էթնոտարբերակիչ առանձնահատկութիւններ¹⁵⁹⁶: Բաքվի նահանգում կովկասյան թաթարների մոտ քոչվորական ապրելակերպն առավել տարածված էր Շամախիի և Լենքորանի գավառներում: 1856 թ. տվյալներով՝ Շամախիի գավառում քոչվորական տնտեսութիւնը համեմատած բնակչության ընդհանուր թվի հետ կազմում էր 34,07 %, իսկ Լենքորանում՝ 11,89%¹⁵⁹⁷: Ս. Պետերբուրգում լույս տեսած «Հանրապետարանային բառարանի» հեղինակներ Տ. Բրոքհաուզենն ու Ի. Եֆրոնը հետևյալ բնութագրումն են տվել իրանական Ադրբեջանից այսրկովկասյան տարածաշրջան վերաբնակեցված թաթարներին. «Կիսաքոչվոր կյանքով ապրող այսրկովկասյան թաթարները վրիժառու են ու սղեստ, հակված են խաբերայութեան, գողութեան ու կողոպուտի, հատկապէս քոչի ժամանակ: Նկատելի չափով մեղմ են նստակյաց և հատկապէս քաղաքարնակ թաթարների բարքերը, որոնք կրում են պարսկական ուժեղ ազդեցութիւնը»¹⁵⁹⁸: Առավել բնութագրական է աղբային դործիչներից Հոնան Դավթյանի դիտարկումը. «Ատրպատականի թուրքեր կամ թաթարներ: Հին թաթարական եւ թիւրքական ցեղեր են: Նոքա շիա մահմեդականներ են: Կան նաև փոքր քանակութեամբ սիւնիներ: Չափազանց մոլեռանդ են, սգէտ եւ աւագակարարոյ. Նոցանից շատերը պարապում են խաշնարածութեամբ եւ կիսաթափառական կեանք են վարում»¹⁵⁹⁹:

Հայկական դյուքական համայնքներից զարգացման իր աստիճանով աչքի է ընկել հատկապէս Շամախիի գավառի Մատրասա գյուղը, որն ապրել է գյուղաքաղաքի կյանքով¹⁶⁰⁰: Գ. Քաջրերունու վկայութեամբ՝ «Մատրասա գիւղը, իր բնակիչների բազմութեամբ, իր այգեդործութեան և գինեգործութեան բարձր աստիճանի զարգացմամբ, կուլտուրայէս յառաջադէմ, հարստութեան կուտակմամբ և այլն Շամախու գաւառում ամենաառաջին տեղն է բռնում

¹⁵⁹³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1884, փետրվարի, 4, № 19:

¹⁵⁹⁴ S't'u Кобычев В., Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.: Жилище армян, «Кавказский этнографический сборник», № III, отв. ред. Л. Лавров, М.-Л, 1962, стр. 40.

¹⁵⁹⁵ Зелинский С., Племенной состав, релегия и происхождение государственных крестьян Закавказского края, «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. II, Тифлис, 1887, стр. 29.

¹⁵⁹⁶ S't'u СНМ-1859-1864, стр. 88.

¹⁵⁹⁷ S't'u Исмаил-Заде Д., Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в., «Исторические записки», т. 66, Москва, 1960, стр. 110.

¹⁵⁹⁸ Энциклопедический словарь, т. XIII^А, стр. 838.

¹⁵⁹⁹ Յոնան Դավթեան, հ. Ա, Արեւիք, 1988, էջ 274:

¹⁶⁰⁰ S't'u «Մշակ», Թիֆլիս, 1889, սեպտեմբերի 23, № 108:

իրավամբ: Շրջապար լայնածաւալ կանաչ այգիների մէջ շողացող Մատրասան իւր քարաչէն, շարհար, բազմայարկ և պատշգամբներով զրահաւորուած և դոյն դոյն ներկած երկաթածածկ կտուրներով և եւրոպական ձևի շինութիւններով հեռուից քաղաքի տեսք է ցուցանում և բոլորովին ջոկում է իւր նման գիւղերից...»¹⁶⁰¹: Մատրասահայերի սոցիալական դրութեան մասին «Նոր-դարում» կարգում ենք. «Տների ներսը բաւական մաքրութեամբ են պահպանում և բոլոր սենեակները դորդերով փոռած են: Մի քանի մարդկանց տների յատակները տախտակամած են և եւրոպական աթոռներով ու սեղաններով դարդարուած...»¹⁶⁰²: Մատրասայից ոչ պակաս բարեկեցիկ կյանքով էր ապրում նաև Սաղիանը: Գ. Քաջբերունու վկայութեամբ՝ «Մատրասայից ոչ պակաս սիրուն գեղեցկաչէն, միյարկանի և երկյարկանի տներ կան Սաղիանում երկաթէ դոյնզգոյն թիթեղով ծածկած»¹⁶⁰³:

Բարեկեցութեան մակարդակով պակաս կարևոր դերքեր չէին գրավում նաև Գյոքչայի գավառի հայկական գյուղական համայնքները: «Գեօկչայի գիւղերը մտնելուց,- գրում է «Յաւառ» լրագիրը,- իսկոյն աչքի էր ընկնում այն հանգամանքը, որ հայկական գիւղերը մեծ մասամբ բաղկացած են երկյարկանի, գեղեցիկ, տանիքները կղմինտրով ծածկած տներից, իսկ թրքական գիւղերում հատուկէնտ էին երևում կղմինտրով ծածկուած տներ, այն էլ պահպանում էին այս կամ այն բէկին...»¹⁶⁰⁴:

Գավառների հայկական գյուղերի ազգագրական նյութերում արտացոլված է նաև նրանց կենցաղավարութիւնը¹⁶⁰⁵: Մատրասա գյուղի օրինակով ուշագրավ նկարագրութիւն է թողել Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը: Գյուղի մասին «Մշակին» 1873 թ. փետրվարի 24-ին հղած թղթակցութիւնում նա գրում էր. «Տեղական աւանդութիւններն ու ապրուստի եղանակը յար ու նման են Շամախուն: Մարդիկ հագնում են արխալուզ, չուխայ, կոշիկ, մասամբ տրեխ և ծածկում մորթեայ գլխարկներ: Կանայք տան մէջ հագնում են հասարակ հագուստ, իսկ հանդէսներում փոխարինվում են թաւշից, մոլից, օսկէթել կերպասից, շրջապատուած ժապաւեններով, այսինքն՝ մանկուլայով, գինջիլայով և բաճառայով...»¹⁶⁰⁶: Դանիել արքեպ. Շահնաղարյանցը երկրամասի հայերին բնութագրել է որպէս «չառ առողջ, հիւրասէր և արի մարդիկ»¹⁶⁰⁷:

Այսպիսով՝ Բաքվի նահանգի՝ XIX դ. երկրորդ կեսի պատմաժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում հայ բնակչութիւնը կազմելով ամբողջ բնակչութեան մի նշանակալի մասը, երկրամասում պահպանում էր ազգային քաղաքակրթական դիմապատկերը:

¹⁶⁰¹ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 17:

¹⁶⁰² «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1886, ապրիլի 1, № 47:

¹⁶⁰³ Քաջբերունի Գ., նշվ. աշխ., ք. 25:

¹⁶⁰⁴ «Յաւառ», Երևան, 1920, մարտի 27, № 65:

¹⁶⁰⁵ Շամախիի և հարակից գյուղերի հայ բնակչության բանակցութեան և ազգագրական որոշ նյութերի մանրամասն տեղեկութիւնների համար տես Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանցի «Շամախու հայոց սովորութիւնները» հոդվածաշարը («Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1866, հունվարի 22, № 3, էջ 22-24, հունվարի 29, № 4, էջ 26-28): Այս առումով ուշագրավ նյութեր է պարունակում Գյոքչա ավանի ուսումնարանի տեսուչ Ալեքսանդր Քալաշյանի հոդվածաշարը (տես Армянские сказки: записанные в Шемахинском уезде (СМОМПК, вып. VII, Тифлис, 1889, стр. 129-135), նույնի՝ Анекдоты Шемахинских армян (նույն տեղում, стр. 141-231):

¹⁶⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 234, ց. 1, գ. 40, ք. 2:

¹⁶⁰⁷ Տե՛ս Դանիել արքեպ. նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, № ԺԱ, էջ 230:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Մատենագրական, վիճադիր և վավերագիր աղբյուրների վկայությամբ՝ Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում, Հայերը բնակվել են վաղնջական ժամանակներից: Միջնադարում երկրամասի մի ղգալի տարածքում կար սովորածիվ բնակչուցումբ Հայաբնակ դոտի: Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութակերտ ժողովուրդ Հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի Հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծեցին Հարուստ պատմութուն:

Թեև XI դարի երկրորդ կեսից թյուրքալեզու տարրի դանգվածային ներթափանցումը Արևելյան Այսրկովկաս Հանգեցրեց էթնոմշակութային պատկերի փոփոխմանը, այնուհանգերձ մահմեդական իշխողների ազդային, կրոնական և սոցիալական ճնշման պայմաններում Հայ բնակչուցումբ կարողացել է պահպանել ֆիզիկական գոյութունն ու էթնոտարածքը՝ շարունակելով կազմել երկրամասի բնակչութուն մի շոջափելի մասը:

XVIII դարավերջին երկրամասի Հայկական գյուղերի ամբապնդմանը ղգալի չափով նպաստում են Արցախից, մասամբ Սյունիքից, իսկ XIX դարի սկզբներից նաև Իրանից կատարված արտագաղթերը: Մարման եղրին կանգնած կամ լքված շրջակա Հայկական բնակավայրերը նման գաղթերի շնորհիվ վերակենդանանում են:

XIX դարը բախտորոջ ժամանակաշրջան դարձավ Բաքվի նահանգի Հայերի Համար: XIX դարի սկզբներին, երբ Արևելյան Այսրկովկասն աղատագրվեց շահական Պարսկաստանի տիրապետութունից, երկրամասի Հայութուն Համար ստեղծվեցին տնտեսաքաղաքական Համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ: Չնայած Այսրկովկասում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականութուն բազմապիսի խոչընդոտներին ու արգելքներին՝ Հայ ժողովրդի մի Հատվածը մահմեդական գերիշխանութուն շրջանի դարավոր թմբերից աղատվեց և կատարեց առաջընթացի նշանակալի քայլեր: Սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավումը իթանեց երկրամասի Հայ բնակչութուն բնական աճը: Բաքվի նահանգում Հայ բնակչութունը Հիմնականում կենտրոնացած էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի Հարավային լանջերին՝ Գյոքչայի, Շամախի, մասամբ նաև Ղուբայի և Լենքորանի գավառներում: Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ ամբողջ XIX դարում բազմամարդ էին գավառների գրեթե բոլոր Հայկական գյուղերը: Եթե նախապես Հայահոժ խոչոր կենտրոններն էին Շամախի քաղաքն իր Հարակից գյուղերով, ապա XIX դարի 60-ական թվականներից՝ նաև Բաքուն՝ կապված նալթարդոնաբերութուն բուռն զարգացման Հետ: Բաքու քաղաքի Հայ բնակչութուն Հետագա սովարացումը Հիմնականում պայմանավորված էր Հայկական գյուղում դրամատիրական Հարաբերութունների Հաստատման Հետևանքով ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններով, երբ լեռնային և նախալեռնային շրջանների սակավահող ու հողագործ գյուղացիները զանգվածային կերպով մեկնում էին քաղաք: XIX դարավերջին արդեն Հայ բնակչութունը Համարվում էր քաղաքի սովար էթնիկ Հանրութուններից մեկը:

Այսպիսով, վիճակագրական սովյալները փաստում են, որ XIX դարավերջին նահանգի Հայության թիվն ավելի քան 70000 էր, կազմելով երկրամասի ընդհանուր բնակչության զգալի մասը:

* * *

Նահանգի Հայ բնակչությունն ապրում էր Հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային կյանքի վերելքի ժամանակաշրջանը, երբ կովկասյան թաթարները, տուրք տալով Համաթուրքականության քարոզչությանը, ցարական կառավարության ակնհայտ օժանդակությունը, Բաքվում 1905 թ. կազմակերպեցին Հայերի ջարդեր, որի հետևանքով նվազեց ոչ միայն Հայ բնակչության թիվը, այլև ապրելու Համար ստեղծվեցին արհեստական խոչընդոտներ: Բաքվի նահանգում 1916 թ. Հունվարի 1-ի դրությամբ Հայերի թիվը 120087 էր¹⁶⁰⁸:

Բաքվի նահանգի Հայությունը ծանր հարված ստացավ Հատկապես 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը, Հայազրկելով Արևմտյան Հայաստանը, արշավեցին Այսրկովկաս և Հասան մինչև Բաքու: Դրանով իսկ, Թուրքիան ձգտում էր տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա անցնել Հյուսիսային Կովկաս և ի վերջո Միջին Ասիա և ստեղծել թուրքական մեծ պետություն, որով պետք է իրագործվեր Համաթուրքականության ծրագիրը: Այդ արշավանքով փորձ էր արվում իրականացնել նաև Համաթուրքականության ծրագրով նախատեսված Օղուզական պետության ստեղծումը, որով Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում Թուրքիայի ինամակայությունը ներքո նախատեսվում էր ստեղծել «Մեծ Ալլրբեջան» նոր պետությունը՝ կամրջելով Թուրքիային Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ¹⁶⁰⁹: Այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր նաև արևելահայության կոտորածների, բռնի մահմեդականացման ու տեղահանության ճանապարհով: Էնվեր փաշայի իսկ խոսքերով՝ «...քանի որ Հայերը եղած են ևս պէտք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները... լաւ է, որ հիմնապէս բնաջնջուին անոնք նաեւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մէջ»¹⁶¹⁰: Կովկասում Թուրքիայի վարած Հայաջինջ քաղաքականության մասին է վկայում Գերմանիայի պետական քարտուղար Ռիխարդ Փոն Բյուլմանի՝ Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպանին 1918 թ. Հունիսի 3-ին հղած հեռագիրը, որում ասված է. «Թուրքերը Հասնում են իրենց նպատակին-Կովկասում ոչնչացնել Հայերին»¹⁶¹¹:

Բաքվի դեմ արշավանքի ընթացքում կոտորածի ու տեղահանության ենթարկվեց Գանձակ-Նլիզավետպոլի (Նուխի և Արևշ գավառներ) և Բաքվի նահանգների Հայկական գյուղերի բնակչության զգալի մասը: Բաքվի Հայերի չորսամսյա հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերից հետո մեծաթիվ թուրքական զորամասերը սկստեմբերի 15-ին գրավեցին Բաքուն: Թուրքերը կովկասյան թաթարների հրոսակախմբերի հետ միասին 3 օր շարունակ (սկստեմբեր-

¹⁶⁰⁸ Տե՛ս ԿԿ 1917 Գ., Թիֆլիս, 1916, ստր. 179,183.

¹⁶⁰⁹ Տե՛ս Զարեան, Կարգի և քանտրանիզմ, Փարի՜, 1930, ստր. 92, տե՛ս նաև «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918. հոկտեմբերի 30, № 222, տե՛ս նաև Խուդիբեյան Գ., Մի ուշագրավ քարտեզ, «Երևանի համալսարան», Երևան, 1989, № 3, էջ 37-38, տե՛ս նաև Փ. Ժ. Լա Շոնե, Արարիկյանի Հանրապետությունը, «Դրօշակ», 1992, հիստորի, փետրվարի 12, № 22, էջ 41-42:

¹⁶¹⁰ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Ռէյրոս, 1968, էջ 88-89:

¹⁶¹¹ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и комментарии), т. I, сост. проф. Ю. Барсегов, Москва, 2008, стр. 224.

րի 15-17-ը) գաղանաբար կոտորեցին ավելի քան 30000 հայերի¹⁶¹²: Դատարկված գյուղերը բնակեցվեցին կովկասյան թաթարներով: Ավերվեցին ու ոչնչացվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված հուշարձանները խաչքարերը, վանքերն ու եկեղեցիները: Այսինքն՝ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվել է նաև մշակութային ցեղասպանություն: Հայ բնակչության դեմ իրականացվող ֆիզիկական բնաջնջման և բռնի սեղանահանման հանցավոր քաղաքականությունը շարունակվեց մուսավաթական Ադրբեջանի գոյության շրջանում (1918-1920 թթ.): Համադրելով հայ ազգաբնակչության թվաքանակը նախաստերազմյան և 1922 թ. տվյալների հետ՝ պարզորոշ երևում են փաստացի կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել էին թուրք-թաթարները: Մոտավոր հաշվարկով Գյոքչայի, Շամախու, Ղուբայի, Բաքվի, Լենքորանի և Զավաթի գավառներում կոտորածներին զոհ էր գնացել ավելի քան 70186 մարդ, որից միայն 48673-ը Բաքու քաղաքում: Այլապես, բնականոն աճի պայմաններում, հայ ազգաբնակչության թիվը 1922 թ. վերջերին պետք է կազմեր մոտավորապես 140000-ից ավելի մարդ (նախքան կոտորածներն առկա 127318 մարդու փոխարեն)¹⁶¹³: Թուրքիայի եւ մուսավաթական Ադրբեջանի կողմից հայ բնակչության նկատմամբ 1918-1920 թթ. կիրառված ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականության հետևանքով Ադրբեջանում դաւաժորեն փոխվեց էթնոգոյությունը՝ զրոյացրական պատկերը ի վնաս հայերի: Ադրբեջանում 1921 թ. օգոստոսին անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ Շամախիի, Գյոքչայի, Նուխիի և Արեշի գավառներում մնացել էր մոտ 12716 մարդ¹⁶¹¹:

Բաքվի նահանգի հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիթթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի Ադրբեջանում երիթթուրքերի և մուսավաթականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Բաքվից, Նուխիից, Արեշից, Արցախից մինչև Կիլիկիա) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Ադրբեջանում ինչպես հայ, այնպես էլ մյուս ժողովուրդներին (թաթար, թալիշներ, լեզգիներ, քրդեր և այլն) իրավազրկելու, ճնշելու և հարածելու քաղաքականությունը շարունակվեց խորհրդային իշխանության 70-ամյա ժամանակաշրջանում: Վերջիններս պետք է փոխեն ազգային պատկանելությունը և ինքնանույնականացվեին ադրբեջանցիների հետ: Ուստի նրանք կամ դրանցվում էին որպես «ադրբեջանցիներ», կամ էլ դուրս էին մղվում իրենց պապենական օջախներից¹⁶¹⁵: Հայահալած քաղաքականությունն ուղեկցվել է հազարամյակների

¹⁶¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, ք. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, стр. 524.

¹⁶¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, ք. 2-8, տե՛ս նաև գ. 133, ք. 19, տե՛ս նաև ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, ք. 1-2, տե՛ս նաև ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, ք. 1-2, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ., Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, հ. 5, Երևան, 2002, էջ 23-28, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բարքի մահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, № 3, էջ 31-48:

¹⁶¹⁴ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, 1991, стр. 4.

¹⁶¹⁵ Ադրբեջանում հայ և այլազան էթնիկ համայնությունների նկատմամբ իրականացված հալածական քաղաքականության հանգամանալից քննությունը տե՛ս Современные этнические процессы в СССР, отв. ред. Ю. Бромлей, Москва, 1975,

ընթացքում ստեղծված պատմահնագիտական հուշարձանների՝ խաչքարերի, փանքերի ու եկեղեցիների ավերմամբ ու ոչնչացմամբ:

Ադրբեջանում հայ բնակչությանն իրավազրկելու, ճնշելու և հայաձեւու քաղաքականութունը 1988 թ. փետրվարին ղրսեորվեց Սուեգայիթ քաղաքում մի նոր սճրագործությամբ, երբ 100-ից ավելի հայեր ենթարկվեցին ջարդերի, մոտ 200-ը վիրավորվեցին. գործադրվեցին ցեղասպանության բոլոր մեթոդներն ու ձևերը...¹⁶¹⁶: Դրանով սկիզբ առավ Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթի առաջին փուլը: 1988 թ. նոյեմբերի 21-22-ին սկսվեց հայ բնակչության ցեղասպանության երկրորդ փուլը, ինչը հանգեցրեց հայաշատ բնակավայրերից նրանց զանգվածային արտաքսմանը: Հայ բնակչության հանդեպ բռնարարքների գործադրման նոր սկիզբ դրվեց 1989 թ. հուլիս-օգոստոսից, որով սկիզբ առավ երրորդ մեծ բռնագաղթը¹⁶¹⁷: Հայահալած քաղաքականությունն իր գագաթնակետին հասավ 1989 թ. դեկտեմբերի 25-ին, երբ ադրբեջանական հրոսակախուճը վայրագորեն հրկիզեց Բաքվի Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցին, որի հետևանքով այրվեցին մեծ քանակությամբ արժեքավոր գրքեր, սրբապատկերներ և ամբողջ գույքը¹⁶¹⁸: Այդ վայրագությանը հաջորդեց Բաքվի հայերի դեմ 1990 թ. հունվարին կազմակերպված ջարդերը, որոնք իրենց մեթոդներով հիշեցնում էին Բաքվի 1918 թ. կոտորածները: Սպանված հայերի թիվն անցնում էր 400-ից¹⁶¹⁹: Բաքվի հայերի ցեղասպանությանը հաջորդեց Ադրբեջանից ավելի քան 361000 հայերի վերջին հատվածի բռնագաղթը¹⁶²⁰, որով վերջ դրվեց Արևելյան Այսրկովկասում հայերի մաքառումներով և հերոսապատումներով լի պատմությունը:

Այսպիսով՝ երկրամասի հայության նկատմամբ փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունը, ըստ էության, հայրենազրկեց դարեր ի վեր իր հայրենի եզերքում ապրած հայ բնակչությանը:

стр. 75-76, 486; Григорян В., Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане, Ереван, 1992; Ростам Б., Судьба курдов в Советском Союзе и после его распада, «Курдистан рапорт», Москва, 1993, сентябрь, № 2, стр. 22-27; Чобанян С., Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, 1993; Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана (на примере антиармянских материалов), подготовил Гайк Демоян, Ереван, 2004; Алексеев М., Казенин К., Сулейманов М., Дагестанские народы Азербайджана, Москва, 2006; Ընդդեմ Ադրբեջանի հայառայաց քաղաքականության, կազմող՝ Հ. Ալվրջյան, Երևան, 2007:.

¹⁶¹⁶ Տե՛ս Շումգաիտ...Գեոցիճ...Գլասոցեթ?. Սոստավի Բ. Ալուբաբյան, Տ. Յոլյան, Ա. Արշակյան, Երևան, 1990.

¹⁶¹⁷ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., Ցեղասպանությունը և հայաբախությունը Ադրբեջանում (1918-1990-ական թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 2005, № 1, էջ 29:

¹⁶¹⁸ Տե՛ս «Գրական թերթ», Երևան, 1990, փետրվարի 2, № 6, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Համատոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, էջ 45-53:

¹⁶¹⁹ Տե՛ս Մարտիրեան Յ., Ցեղասպանությունների շարքեր: Պատմական յիշողությունը և ինքնությունը տարբերություն ու տեղի ունեցած հայերի ջարդերի մասին մանրամասն տե՛ս Մոսեոսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը (պաշտոնական փաստաթղթեր, ակամատեսների վկայություններ և այլ նյութեր 1990 թ. հունվարի 13-19-ի ողբերգական իրադարձությունների վերաբերյալ՝ անհրաճեղա մեկնաբանություններով), Երևան, 1992:

¹⁶²⁰ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 40:

АРМЯНЕ БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В. (ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

ГЕВОРГ С. СТЕПАНЯН

РЕЗЮМЕ

По свидетельству летописных, лапидарных и документальных источников, в Восточном Закавказье, на территории, расположенной между Курой и Апшеронским полуостровом, армяне жили с древних времен. В средневековье значительная часть этой территории была густо заселена армянами, которые участвовали в общественно-политической, социально-экономической, культурно-образовательной жизни региона и создали богатую историю.

Несмотря на то, что массовое проникновение тюркоязычного элемента (со второй пол. XI века) в восточно-закавказский регион привело к изменению его этнокультурной картины, тем не менее, даже в условиях национального, религиозного и социального давления мусульманских правителей армянское население сохранило свое физическое существование и этнотерриторию, продолжая оставаться ощутимой частью населения края.

Армяне десятков сел, благодаря большим усилиям и (при необходимости) героической борьбе, смогли сохранить национальный облик, культуру и язык.

В Бакинской губернии армянское население в основном было сосредоточено на южных склонах главного Кавказского хребта – в Геокчайском, Шемахинском, отчасти – Кубинском и Ленкоранском уездах. В Бакинской губернии армянское население в основном было сосредоточено в г. Баку, в Геокчайском (21 село), Шемахинском (24 села), Кубинском (2 села) и частично в Джаватском и Ленкоранском уездах. Статистические данные показывают, что в течение всего XIX века густо населенными были почти все армянские села Бакинской губернии. Если раньше крупными армянонаселенными центрами были город Шемахи и прилегающие к нему села, то, начиная с 60-ых годов XIX века, рост населения наметился также в Баку, что было обусловлено бурным развитием нефтепромышленности. В конце XIX в. численность армян в Бакинской губернии составляла более чем 70000 человек.

Таким образом, исследование историко-демографических процессов Бакинской губернии второй половины XIX в. показывает, что в указанный период армянское население в крае сохраняло национальный цивилизационный облик, составляя значительную часть населения.

THE ARMENIANS OF THE BAKU GUBERNIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY (HISTORICAL - DEMOGRAPHIC RESEARCH)

GEVORG S. STEPANYAN

SUMMARY

According to the ancient annals, inscriptions and documentary sources the Armenians lived in Eastern Transcaucasia, in the territory between the Kur (on the left bank) and Apsheron peninsula from prehistoric times. In the Middle Ages the considerable part of this region was densely populated by the Armenians. They played an active role in the social-political, social-economic, cultural-educational life of the region and created rich history.

In spite of the fact that the ethno-cultural picture of the Eastern-Transcucasian region was changed as a result of the invasions of the Turk elements (from the second half of XI century) and national, religious and social pressure of Muslim invaders, the Armenian population of the region were able to save their lives and ethno-territory.

Thanks to the great efforts and severe fights, the population of dozen Armenian villages could preserve its national identity, culture and language.

In the Baku gubernia the Armenian population was basically concentrated in the Southern slopes of the Main Caucasian Range - in the city of Baku, Giokcha (21 villages), Shamakhi (24 villages), Ghuba (2 villages) and partially in Javat and Lenkoran gavars. According to the statistic data, amongst all the Armenian villages of the Baku gubernia were densely populated during XIX century. The town of Shamakhi and surrounding villages were the earliest Armenian populated large centers. Starting from the 60-th of XIX century, as a result of rise of the oil industry, Baku also became such a large center. At the end of XIX century the number of the Armenian population in the Baku province was more than 70000.

Thus, the research of the historic-demographic process of the Baku gubernia of the second half of XIX century shows that in that period the Armenian population preserved there the national civilizational image, constituting a considerable part of the population.

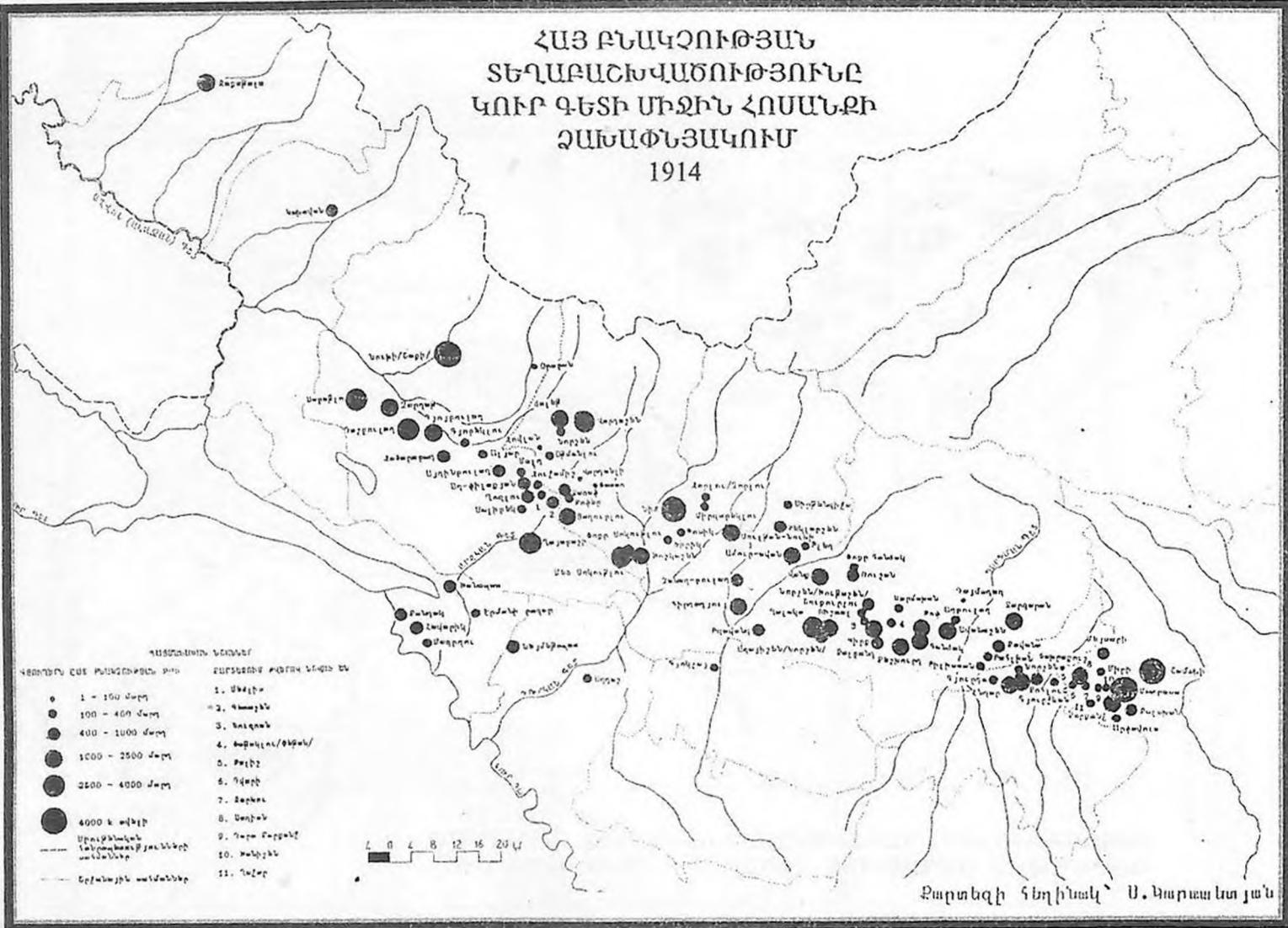
Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ
(ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ, ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ ԵՎ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ)

ՀԱՎԵԼ ՎԱՏ №1

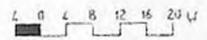
ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԲԱԲՎԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
(ԸՍՏ ԼԻՆԴԻ ԵՎ ՕՍՎԱԼԴԻ ԿԱԶՄԱՑ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԱՐԵԱՆ ԵՐԿՐԵՐ» ՔԱՐՏԵԶԻ)

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՂԱԲԱՇԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՒՐ ԳԵՏԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ
ՉԱՆԱՓՆՅԱԿՈՒՄ
1914

- ՎԵՐՆԱԿՆԵՐ ԿԱՏՈՐՆԵՐ
● 1 - 100 մարդ	1. Սնդիք
● 100 - 400 մարդ	2. Վանաձև
● 400 - 1000 մարդ	3. Նալբան
● 1000 - 2500 մարդ	4. Պարսկահ/Պարսկ/
● 2500 - 4000 մարդ	5. Քաղիք
● 4000 և ավելի	6. Գյումրի
— Երկաթուղային և ավտոճանապարհների արտահան	7. Յարհու
	8. Ստեփան
	9. Դարձ Քաղաք
	10. Քաղաք
	11. Դեղի

Ընդունելի հեղինակ՝ Ս. Կարապետյան

ՀԱՎԵԼՎԱԾ № 4

**ՆԵՐՔՈՅ ԳՐԵԱՆՍ ԲԱՔՈՒԱՅ ԵՂԵԱԼ ՀԱՅՈՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ, ԲԵՐԴԻ ԵՎ ՖԱՐՇԴԱՏԻ¹⁶²¹
ԲՆԱԿԻՉՔՆ, ԵՂԵԱԼ ՏՈՒՆՔՆ, ԵՎ ՀՈԳԻՔՆ, ԹԷ ԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԹԷ ԻԳԱԿԱՆ, ԵՎ ԹԷ
ՔԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵԱԼ ԱՆՈՒԱՄԲՆ. ՄԱՅԻՍԻ 16 ԻՆ 1838 յԱՄԻ¹⁶²²**

ԹԻՎ ՏԱՆՅ ԿԱՐԳԱԻ	ՆԱԽԱՍՏԻՃԱՆԱԲՈՐԸ ¹⁶²¹ ՈՐՔ ԵՆ ԱՅՈՒՔԻԿ	ԱՐԱԿԱՆ	ԻԳԱԿԱՆ
1	Եաղուպովեանցն	6	6
2	Յարութին Չարքազեանցն	3	1
3	Ալեքսանդր Բեջանովն	2	1
4	Յարութին յԱվետովն	3	2
5	Մկրտն Կախմախատովն	4	5
6	Պարսեղ Մելիք Մանուչարովն	3	3
7	Մելքում Արանեան	1	1
ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆՔ			
8	Տէր Կարապետ Արրակումովն	7	7
9	Յակոբջան տէր Դազարեան	2	1
10	Տիրացու Յարութիւնն	3	5
ԱՅՍ ԵՆ ՀԱՐԿԱՏՈՒՔԴ ԵՒ ՋԱՄԵՆԱՅՆ ՉՔԱՒՈՐՔՆ ՈՐՔ ՅԱԺՄ ՉՔԱՒՈՐԵԱԼ և ՈՉ ՀԱՐԿԱՏՈՒՐՔ			
11	Պողոս յՕսեփեանցն	3	3
12	Սկրտիչ Գառգեանով	1	2
13	Ջարարեայ Նազարբէկով	3	3
14	Կիրակոս Բուլղաուսարովն	3	2
15	Յակոբ Չախմախարով	3	4
16	Ալեքսան Ոսկանեան	2	2
17	Թօմաս Հայկազեանց	3	2
18	Գևորգ Ասրարով	3	2
19	Սահակ Ատանով	2	2
20	Կարապետ Դուկասեան	3	3
21	Խաչատուր յՕհաննէսեան	5	4
22	Խաչատուր Շահկատանով	3	4
23	Նիկողայոս Թումայով	2	4
ԲԱՔՈՒԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒՔՆ ՀԱՆԴԵՐՉ ՏՆԱՀԱՄԱՐՈՒԹԵԱՄԲՆ ՈՐՔ ԵՆ ԱՅՈՒՔԻԿ			
24	Գևորգ և Յօհաննէս Դուկասեան	5	5
25	Ջաատ Ստեփանեան	3	2
26	Յակոբջան Մելիքով	4	6
27	Գրիգոր Մռսէսեան	1	1
28	Իվան Յակոբջանեան	5	5
29	Օհանէս Վարդիով	2	1
30	Յարութին Մաֆարեան	1	6
31	Յարութին Գապրիէլեան	4	4
32	Հայրապետ Յակոբեան	4	4
33	Արի կին Եղիսայ Մաֆարեան	2	2
34	Պօղոս Տեր Յարութեան	2	5
35	Մկրտիչ Պաղտսեան	2	2
36	Մարտիրոս Մտիկանեան	3	3
37	Յովսէփ Վարելով	5	5
38	Վարդան Գալստեան	4	5
39	Յոհաննէս Մելիքով	4	4
40	Աղայ Դազարեան	1	2
41	Մելքում Մելիքով	3	3
42	Սկրտիչ Մխիտարով	3	3
43	Քասապրի Թումայով	5	2

¹⁶²¹ Ֆորշտադ (գերմ.)-նշանակում է մշտական կամ ժամանակավոր ուսմանական ամբոյրյուն, տվյալ դեպքում՝ արվարձան:

¹⁶²² Տես ՀԱԱ. ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 69-70: Աղյուսակում նույնությամբ պահպանել ենք վավերագրում գրված տեքստի բովանդակությունը և ուղղագրությունը:

¹⁶²³ Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ նախաստիճանավորը պատվանուն է, և նշանակում է՝ «գերաստիճան վերին» (տես Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Խ. Բ, Երևան, 1981, էջ 397):

44	Ապրեստ Հայրապետեան	1	1
45	Գրիգոր յՕհաննէսեան	4	5
46	Գալուստ յՕհանջանով	5	3
47	Գաբրիէլ Տեր Առաքելեան	6	4
48	Մկրտիչ Շահապանտով	7	5
49	Անտոն Գուրգենով	3	3
50	յՕհաննէս Նիկողոսեան	4	2
51	Ստեփան Եղնայով	2	7
52	Մինաս Ավետով	3	4
53	յՕհաննէս Սերեբրակով	2	2
54	Մաքեոս Ավետով	2	1
55	Միքայէլ Ասլանով	2	4
56	Մեյրում Սարդարով	3	4
57	յՕհաննէս Սաֆարեան	4	4
58	Սաղարէլ Ասլանով	5	4
59	Յարութիւն Կարապետեան	3	4
60	Լազր Վարդազարով	2	2
61	Բեջան Վարդանեան	2	3
62	Ըոստամ Մովսէսեան	2	1
63	Հասրաթ Ալավերդով	2	4
64	Այրի կիւն Մարիամ Համբարձումով	1	2
65	յՕհան Առաքելեան	2	2
66	Ապկար Տեր Գրիգորեան	1	4
67	Հարութիւն Ղուկասեան	5	4
68	Գևորգ Ելուսայիմով	1	4
69	Մանգասար Մելիք Միլմանուհանեայ	3	2
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		211	223
		434	

ՀԱՎԵԼ ՎԱՐՆ Ը 5

ՅԱՆԿ ՇԱՄԱՆԻԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՍՈՒՄ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍՎԶԲՆԵՐԻՆ ԳՈՐԾԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ, ՎԱՆՔԵՐԻ ՈՒ ՄԱՏՈՒՈՆԵՐԻ¹⁶²⁴

դ	Բնակավայր	Եկեղեցու, վանքի կամ մատուռի անվանումը	Հիմնադրման կամ նորոգման թվականը	Այլ տեղեկություններ
Բաքվի գավառ				
1	Բաքու	Սր. Աստվածածին	Նորոգվել է 1789 թ.	Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է 500 թ. Հայոց Արևելից կողմանց Վաչագան Բարեպաշտ րազավորի կողմից (ՄՄ, էջ 373): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56):
2	-II-	Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ	1863-1869 թթ.	Եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնել է քեմի առաջնորդ Դանիել վոդ. Շահնագարյանցը: Ավարտին է հասցրել քեմի առաջնորդ Անդրեաս արքեպ. Անդրևասյանը (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4348, թ. 3): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56):
3	-II-	Սր. Հովհաննես Մկրտիչ	1895 թ.	Թեև եկեղեցին նախապես օծվել է Սր. Հովհաննես Մկրտչի անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8720, թ. 1), սակայն Շամախիի քեմի առաջնորդների՝ եկեղեցիների մասին կազմած տեղեկագրերում հիշատակվում է նաև Սր. Հարություն (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 20): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56):
4	-II-	Սր. Թադևոս և Սր. Բարդուղիմեոս	1913-1915 թթ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56):
5	-II-	Սր. Թարգմանչաց	1907 թ.	Գտնվել է քաղաքի արվարձան Հայկավանում: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56):
6	Բուզովնա (Հայի գյուղ)	Սր. Եղիայի, Անդրևասի և Անանիայի եկեղեցի-մատուռ	Հիշատակվում է 1421 թ.	1892 թ. հիշատակվում է որպես գործող եկեղեցի-մատուռ («Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, ապրիլի 12, դ 12): Եկեղեցի-մատուռը գործել է մինչև 1905 թ. հայրաքարական ընդհարումները :
Շամախու գավառ				
7	Արվառու	Սր. Մարտի	-	Շամախիի քեմի առաջնորդ Անանյաս արքեպ. Համազասպյանի՝ քեմի եկեղեցիների և քահանաների մասին 1912 թ. վիճակագրական տեղեկագրում Արվառուի եկեղեցին նշված է նաև Ս. Լուսավորիչ անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 23): Հիշատակվում է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 57):
8	Բահլիան	Սր. Մինաս	1850 թ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 58):
9	Բիլիստան	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 58):
10	Գյուրջևան	Սր. Գրիգորիս	1633 թ.	ԲՄ, էջ 181:

¹⁶²⁴ Այդուսակում գյուղերի հաջորդականությունը տրված է այբբենական կարգով:

11	-II-	Սր. Գրիգորիս	1836 թ.	Եկեղեցին կառուցվել է Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեղում: Ծամախի հայոց բնի 1916 թ. տեղեկագրում եկեղեցին նշված է Սր. Աստվածածին անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 58):
12	Զարգարան	Սր. Աստվածածին	1844 թ.	Արխիվային վավերագրում եկեղեցին հիշատակվում է դեռևս 1844 թ. (ՍԿ, էջ 23): Հիմնովին վերոնորոգվել է 1848 թ. (ԲՄ, էջ 184):
13	Խանիչեն	Սր. Հարություն	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 57):
14	Հնդար	Սր. Աստվածածին	1844 թ.	ԲՄ, էջ 181: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 58):
15	Մատրասա	Սր. Աստվածածին	Հիշատակվում է դեռևս 1403 թ.	Համանուն նոր եկեղեցին կառուցվել է 1860 թ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 57):
16	Մեյսարի	Սր. Աստվածածին վանք	Վանքի գլխավոր եկեղեցին նորոգվել է - 1680 թ.	Մատենագրական աղբյուրները եկեղեցու կառուցման րվականի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդում: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 57): 1970-ական թթ. սկզբներին աղբյուրներից պայթեցրել են վանքի Սր. Աստվածածին եկեղեցին և վանական կառույցները (ՍԿ, էջ 358):
17	-II-	Սր. Նշան եկեղեցի-մատուռ	1719 թթ.	Վերանորոգվել է 1879 թ. (ՍՄ, էջ 157):
18	-II-	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է դեռևս 1851 թ.: Եկեղեցին մեծապես տուժել է 1902 թ. երկրաշարժից (ՍԿ, էջ 49):
19	ք. Ծամախի	Սր. Աստվածածին	1701 թ.	Ծամախիում համանուն եկեղեցի հիշատակվում է դեռևս 1610 թ. (ՍՄ, էջ 259): Կառուցվել է հին եկեղեցու տեղում: 1889 թ. եկեղեցին գտնվել է քայքայված վիճակում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 384, թ. 1):
20	-II-	Սր. Աստվածածին	1851 թ.	Եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնել է քեմի առաջնորդ Մատթեոս արքեպ. Վեհապետյանը: Ավստրիան է հասցրել քեմի առաջնորդ Գևորգ եպս. Մարգարյանը (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 2807, թ. 1): 1902 թ. հունվարի 31-ին տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով եկեղեցին ամբողջովին խարխվել է, քանդվել է առաջնորդարանը (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 9874, թ. 3): Համանուն նոր եկեղեցին կառուցվել է 1908-1910 թթ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 56): Հիմնովին ավերվել է 1930-ական թթ. (ՍԿ, էջ 59):
21	Սաղիան	Սր. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի	Ըստ արձանագրության՝ վանքի գլխավոր եկ. կառուցվել է 1660 թ.	Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել V դ.՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից (ՍՄ, էջ 84, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1887, նոյանբերի, 24, դ 202):
22	Քալախան	Սր. Աստվածածին	1833 թ.	1875 թ. եկեղեցին գտնվել է քայքայված վիճակում (ՍԿ, էջ 72): Նշված 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 57):
23	Քարբանջ	Սր. Աստվածածին	1848 թ.	Հիշատակվում է դեռևս 1734 թ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 57):
24	Քավանո	Սր. Աստվածածին	1846 թ.	Եկեղեցին սկզբնապես օծվել է Սր. Գևորգ անվամբ (ՍԿ, էջ 33): Ծամախիի հայոց բնի՝ 1916 թ. տեղեկագրում եկեղեցին նշված է Սր. Աստվածածին անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 58):

25	Քոհլուճ	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 58):
Գյուրջայի գավառ				
26	Աղբուլաղ	Սր. Մեսրոպ	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
27	Ավանաշեն	Սր. Աստվածածին	1752 թ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 59):
28	Բզավանդ	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
29	Գւնճակ	Սր. Աստվածածին	1842 թ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 59):
30	Գիքք	Սր. Աստվածածին	1831 թ.	Եկեղեցին օծվել է 1838 թ.: Սր. Պողոս-Պետրոս անունով (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 23): Սր. Աստվածածին է կոչվել ավելի ուշ ժամանակներում: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
31	Գյուրջա ավան	Աղոթատուն	1893 թ.	Գյուրջա ավանի հայությունը 1894 թ. փետրվարին Մկրտիչ Ա Վանեցի կարողիկոսին լուծած խնդրագրում ասվում է, որ իշխանությունները ղեկնս քույլ չեն տվել քացելու աղոթատունը (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8865, թ. 16): 1916 թ. նշված է որպես գործող աղոթատուն (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
32	Թուրիշեն (Թուփիշեն)	Սր. Աստվածածին	1851 թ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 59):
33	Կարմախան	Սր. Աստվածածին	-	Շամախիի քեմի առաջնորդ Անանիա արքեպ. Համազասպյանի՝ քեմի եկեղեցիների մասին 1912 թ. կազմած տեղեկագրում Կարմախանի եկեղեցին նշված է մահ. Սր. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 23): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
34	Ղալսկա	Սր. Աստվածածին	1824 թ.	1893 թ. հրդեհից հետո եկեղեցին հիմնովին նորոգվել է 1899 թ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
35	Նորշեն, Ղուղիշեն (Աշդրայրան)	Սր. Աստվածածին	-	Հիշատակվում է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
36	Նորշեն (Ազայիշեն)	Սր. Աստվածածին	-	Հիշատակվում է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
37	Շուրուրչի	Սր. Հովհաննես Մկրտիչ	1862-1865 թթ.	Եկեղեցին նախապես օծվել է Սր. Հովհաննես Կարապետի անվամբ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 24): Անվանափոխվել է հետագայում: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
38	Ռուշանաշեն	Սր. Աստվածածին	1872 թ.	Մինչև 1872 թ. ևս գոյություն գործել է համանուն եկեղեցի: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում:
39	Վանք (Վանքաշեն)	Սր. Հովհաննես Մկրտիչ	1820 թ.	«Նոր-դարի» մի տեղեկության համաձայն՝ եկեղեցին իր ծախսով 1820 թ. կառուցել էր ոմն Տեր-Աբրահամ Գրիգորյանը («Նոր-դար», Թիֆլիս, 1888, դ. 85): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):
40	Ուշտալ	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
41	Փաթակլու (Փեթակ)	Սր. Աստվածածին	-	Հիշատակվում է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):
42	Քալբանդ	Սր. Աստվածածին	-	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 60):

43	Քեշխուրդ	Սր. Աստվածածին	1860 թ.	Գյուղի ամենահին եկեղեցին արխիվային վավերագրում հիշատակվում է 1858 թ. (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, թ. 4): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 59):
Ղուրայի գավառ				
44	Խաչմաս	Սր. Աստվածածին	1893 թ.	Եկեղեցին հիմնարկվել է 1860-ական թթ.: Կառուցվել է խաչմասից կավածատեր Պետրոս Բեկ-Ղազարյանցի միջոցներով: Նորակառույց եկեղեցին օծվել է 1893 թ. հունիսի 4-ին («Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, օգոստոսի 1, դ 88): Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 61):
45	Ղուրա	Սր. Աստվածածին	1852 թ.	Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 61):
46	Քիվար	Սր. Գրիգորիս	Հիշատակվում է 1637, 1877 թթ.	Վերանորոգումից հետո օծվել է 1890 թ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 298, թ. 61):
Լեւորոմանի գավառ				
47	Աստարա ավան	-	1894 թ.	Եկեղեցու անվան վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Եղել է փայտաշեն:
48	ք. Լեւորոման	Սր. Աստվածածին	-	Եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Եղել է հողաշեն: Հիշատակվում է դեռևս 1830-ական թթ. սկզբներից: Արխիվային այլ վավերագրերում նշված է նաև Սր. Գևորգ անվանք (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 273, թ. 276, տես նաև ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 204):
49	-II-	«Վաստար» արքայատուն	-	Նշված է 1903 թվականից (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 204):
Ջավաքի գավառ				
50	Սալյան ավան	Աղորատուն	-	Աղորատան կառուցման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել:
Դերբենդի մարզ				
51	ք. Դերբենդ	Սր. Ամենափրկիչ	1864-1869 թթ.	Հիշատակվում է 1796 թ.: Նշված է 1916 թ. գործող եկ. ցանկում (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 61):

Համառոտագրություններ

ԱՀ - Անասյան Հ., «Հայկական մատենագիտություն», հ. Ա:

ԲՄ - Բարխուտարեանց Մ., «Աղուամից երկիր եւ դրացիք»:

ԿՍ - Կարապետյան Ս., «Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը»:

ՄՄ - Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր №:

ՍՄ - Սմբատեանց Մ., «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի»:

ՍԳ - Ստեփանյան Գ., «Շամախու հայոց թեմի Մէյսարիի Սր. Աստուածածին վանքի պատմութիւնից»:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ № 6

**ՅՈՒՑԱԿ ՇԱՄԱԽԻԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԱԾ
ՉԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻ (XIV-XIX Դ.Դ.)¹⁶²⁵**

№	Գրչության վայրը	Չեռագրի անունը կամ քովանդակությունը	Գրիչը	Ստացողը	Ժամանակը	Չեռագրի հասցեն
1	Բաքու	«Ժողովածու»	Հովհաննես քին.	-	1779	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 1097
2	-II-	«Ժողովածու»	Մյուզա Մյուզաբեկյանց	Սկրտիչ Խաչատուրանց	1876	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 1087
3	Մատրասա Սբ. Աստվածածին եկ.	«Առետարան»	Թումա Թավրիզեցի	-	1403	ԺԵԱ, էջ 31
4	ք. Շամախի	«Նամակը Գրիգորի (հայր) եւ Սիմեոնի (որդի) Լոռու Մէլիքեանց առ միմեանս»	Գրիչ Լ ստացող՝ հեղինակներ	-	1819-1841	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 905
5	-II-	«Խորհրդատետր»	-	-	1825	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 907
6	-II-	«Աղոթագիրք»	-	Անտոն երեց	1765	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 765
7	-II-	«Ժողովածու»	Մարտիրոս	-	1742	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 728
8	Շամախի-Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանք	«Առետարան»	Հարիմ Եաղուպ Բարբիջան	-	1717-1720	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 756
9	«Շարվանու երկիր»	«Մաշտոց ձեռագր»	Ազարիա Սիսիանեցի	Տէր Դազար	1575	ՅՉՄԱՄ, հ. Ա, էջ 1042
10	Շիրվան	«Առետարան»	Թումա քին.	-	1388	ԺԴ, էջ 576
11	-II-	«Առետարան»	Թումա քին.	-	1394	ՅՉԳ.ԽՎ, Բ, էջ 55
12	Սաղիան Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանք	«Աղոթամատոյց»	Աբրահամ դալիր	-	1636	ԺԵԲ, էջ 859-860
13	-II-	«Մեկնություն Պրոկոլի»	Մյուսայել վրդ.	-	1803	ՅՉՄԱՄ, հ. Ա, էջ 1130
14	-II-	«Գիրք ծաղկանոց Բորաստան»	Սիմեոն Բզնունի (Սինեոն արքեպ. Բզնունյանց)	-	1834-1837	ՄՄ ձեռ. N 6246
15	Սաղիան Սբ. Աստվածածին եկ.	«Ժողովածու»	-	-	1654	ԺԵԳ, էջ 624
16	Սեյսարի Սբ. Աստվածածին վանք	«Առետարան»	Կիրակոս երեց	Սալվար	1695	ՅՉՄԱՄ, հ. Ա, էջ 958
17	-II-	«Ժողովածու»	Վլաս	-	XVIII դ.	ՅՉՄԱՄ, հ. Բ, էջ 230
18	-II-	«Հոգեաց գիրք»	Վլաս վրդ. Շամախեցի	-	1671	Մ. Ս., էջ 157
19	-II-	«Մեկնություն ժամագրքի»	Հակոբ վրդ. Շամախեցի	-	1728	Մ. Ս., էջ 157
20	-II-	«Պատմություն ժամանակագրական»	Հակոբ վրդ. Շամախեցի	-	1728	Մ. Ս., էջ 157

Համառոտագրություններ

ԺԵԱ - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա
 ԺԵԲ - Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ:
 ԺԵԳ - Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ:
 ՄՄ - Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր №:
 ՍՄ - Սմբատեանց Մ., «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի»:
 ՅՉՄԱՄ - Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա-Բ:
 ՅՉԳ.ԽՎ - Թովման Յ., Յուզակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ:

¹⁶²⁵ Աղյուսակում գյուղերի հաջորդականությունը ստված է այբբենական կարգով:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ № 7

**ՑՈՒՑԱԿ ՇԱՍՄԱՆԻԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՍՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
ԳՈՐԾԱԾ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ-ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ**

№	ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ	ԴՊՐՈՑԻ ՏԻՊԸ ԵՎ ԱՆՎԱՆՈՒՄ	ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎԸ
ԲԱԶՎԻ ԳՎԱՎԱՌ			
1	ք. Բաքու	Ա. Տեր-Ղուկասյանի անվան դպրոց	1860
2	-II-	Սք. Գրիգոր Լուսավորչի անվան դպրոց	1864
3	-II-	Սք. Մեսրոպյան երկդասյան ար. ծխական դպրոց	1869
4	-II-	Սք. Հռիփսիմյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոց	1869
5	-II-	Հայրապետ Քայանքարի դպրոց	1870
6	-II-	Հայկական միջնակարգ հոգևոր դպրոց	1877
7	-II-	«Շամախու» քաղի արական ծխական դպրոց	1884
8	-II-	«Շամախու» քաղի օրիորդաց դպրոց	1884
9	-II-	Սք. Աստվածածին եկեղեցու իգ. ծխական դպրոց	1894-95
ՇԱՍՄԱՆԻԻ ԳՎԱՎԱՌ			
10	ք. Շամախի	Թեմական հոգևոր դպրոց կամ սեմինարիա	1846-1858
11	-II-	Սք. Մանդլտյան օրիորդաց դպրոց	1867
12	-II-	Հայ ավետարանականների արական դպրոց	1842-1866
13	-II-	Հայ ավետարանականների օրիորդաց դպրոց	1884
14	-II-	Տեր-Ավանեսի ուսումնարան	1860-ական թթ.
15	-II-	Հարչար վարժապետի ուսումնարան	1860-ական թթ.
16	-II-	Հայ առաքելականների կիրակնօրյա դպրոց	1881
17	-II-	Հայ ավետարանականների կիրակնօրյա դպրոց	1881
18	Սաղիան	Բուդայան վանական դպրոց	1869
19	Չարգարան	Ծխական դպրոց	1894
20	Հնդար	Ծխական դպրոց	1873-74
21	Գյուրջևան	Արքունի (կառավարչական) դպրոց	1887
22	Մատրասա	Ծխական դպրոց	1870
23	-II-	Իգական ծխական դպրոց	1882
24	Սեյարի	Ծխական դպրոց	1894
25	Քարբանջ	Ծխական դպրոց	-
ԳՅՈՔՉԱՅԻ ԳՎԱՎԱՌ			
26	Գանձակ	Միդասյան ծխական դպրոց	1889
27	Գիքք	Արական ծխական դպրոց	1870
28	Ղալակա	Արական ծխական դպրոց	1868
29	Քեշիսուրդ	Ծխական դպրոց	1895
30	Վանք (Վանրաչեն)	Ծխական դպրոց	1873
ՂՈՒԲԱՅԻ ԳՎԱՎԱՌ			
31	Ղուբա	Հայկական արական ծխական դպրոց	1870
32	-II-	Հայկական ծխական իգական դպրոց	1871-72
33	-II-	Հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ դպրոց	1889/90
34	Քիվար	Ծխական դպրոց	1875
35	Խաչմաս	Ծխական դպրոց	1875
ԴԱՂՍԱՆԻ ՄԱՐԶ			
36	ք. Դերբենդ	Հայկական օրիորդաց Մարիամյան դպրոց	1873
37	-II-	Հայկական երկսեռ դպրոց	1873

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

I. ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

I. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. ՉԵՌԱԳՐԵՐ

№№ 3452, 4331, 7429:

Բ. ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219:

II. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. Ֆ. 7 (Երևանի թեմի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների տեսուչ), ց. 1, դ. 20:
 2. Ֆ. 56 (Էջմիածնի Սուրբ Լուսավորչական Սինոդ), ց. 1, դդ. 205, 305, 309, 1391, 2596, 2807, 2914, 3684, 3844, 4348, 5700, 6265, 7054, 8328, 8720, 9874, ց. 4, դդ. 104, 273, ց. 14, դ. 298, ց. 16, դ. 333:
 3. Ֆ. 57 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 1, դ. 309, դ. 439, ց. 2, դդ. 94, 1835, 1921, ց. 3, դ. 512:
 4. Ֆ. 149 (Բաբուլ-Թուրքեստանյան հայկական թեմական խորհուրդ), ց. 1, դդ. 46, 133, 167, 237:
 5. Ֆ. 196 (Մալիլյան եղբայրների գիտական էթնոգրաֆիան Հայաստանում), ց. 1, դ. 23:
 6. Ֆ. 223 (Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ), ց. 1, դ. 75:
 7. Ֆ. 227 («Մշակ» թերթի խմբագրութուն), ց. 1, դդ. 72, 639:
 8. Ֆ. 234 (Ալեքսանդրյանների ընտանեկան ֆոնդ), ց. 1, դ. 40:
 9. Ֆ. (Քարահեղների հավաքածու), ց. 2, դ. 62:
 10. 278 (Հայաստանի Հանրապետությունից դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ադրբեյջանում), ց. 1, դ. 8:
 11. Ֆ. 332 (Աղանյան Գյուլա Կարապետի-պատմաբան, եկեղեցական գործիչ), ց. 1, դ. 866:
 12. Ֆ. 335 (Նավասարդյան Բադրատ Աբրահամի-բժիշկ, Հասարակական գործիչ), ց. 1, դ. 24:
 13. Ֆ. 409 (Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդ), ց. 1, դ. 3939:
 14. Ֆ. 429 (Սմբատյան Մեսրոպ Աբրահամի-հայագետ, հոգևոր գործիչ), ց. 1, դ. 27:
 15. Ֆ. 458 (Բաքվի հայոց եկեղեցիների գործակալ), ց. 1, դ. 217,:
- III. Ե. Չարենցի անվան գրականությունների և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ)
Ալեքսանդր Շիրվանզադեի ֆոնդ. դ. 8, 9, 31:
- IV. Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA) Երևանի գրասենյակի նյութեր:

2. ՏՊԱԳԻՐ ՍԿՉՔՆԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացւոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, ի տպարանի Արքոյ Կաթողիկէ էջմիածինի, 1870, 129 էջ:
2. Աբրահամ Երեւանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թ., պատ խմբագիր՝ պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Երեւան, Արմֆանի Հրատ., 1938, 105 էջ:
3. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանաչեանց, Տիփլիս, արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1909, 474/Ա-ԻԹ էջ:
4. Ագաթանգեղոսի պատմութեան հոնարին նորահայտ խմբագրութիւնը (Վարդմանութիւն հոնարին բնագրից՝ Լ. Բարթիկյանի, առաջարան եւ ծանոթագրութիւններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, «էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, էջ 78-87:
5. Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, ի տպարանի Միխիթարեանց, 1881, 46 էջ:
6. Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Լ. Պէրպէրեանի, Բարիդ, տպ. «Արաքս», 1960, 76 էջ:
7. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեան երկրների մասին, կազմեց Լ. Նալբանդյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1965, 366 էջ:
8. Գիրք որ կոչի Յայամաուրք, Կ. Պոլիս, 1730, ի տպարանին Գրիգոր դպրի Մարտըւանեցւոյ, էջիվ էջ:
9. Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ. Վիրք, մասն Բ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1894, 874 էջ:
10. Դիւան Հայոց պատմութեան, նոր շարք, Վիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Հ. Ա. (1780-1785), աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, 595 էջ:
11. Դիւան Հայոց պատմութեան, նոր շարք, Վիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Հ. Բ (1786-1792), աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, «Գիտութիւն», 2003, 804 էջ:
12. Դիւան Հայ վիմագրութեան, սլր. VIII, Ռուսաստանի Դաշնութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ Գր. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 1999, 314 էջ:
13. Եղիա Կարնեցու դիւանը: Նյութեր Մերձավոր Արևելքի եւ Անդրկովկասի պատմութեան, առաջարանը եւ ծանոթագրութիւնները՝ Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Միտք», 1968, 367 էջ:
14. Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղաատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 43:
15. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868, 58 էջ:
16. Զաքարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը, Երևան, Արմֆանի Հրատ., 1938, 198 էջ:
17. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, «Մազաղաթ», 1999, 225 էջ:
18. Թովմեան Յ., Յուդակ ձեռագրաց Դապեան Խաչիկ վարդապետի (1878-1898) մասն Բ, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռ Սր. էջմիածին, 1900, 82 էջ:
19. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանութիւն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանո-

- թագրություններով և հավելվածով, հ. Ա, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, 403 էջ, հ. Բ, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 336 էջ:
20. Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 816 էջ:
 21. Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 711 էջ:
 22. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, 426 էջ:
 23. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մ. Աբելյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1941, 126 էջ:
 24. Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դարեր, Երևան, Հրատ. Մելքոնյան Փոնդի, 1932, 504 էջ:
 25. Համառոտ պատմություն Աղվանից երկրի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1997, 48 էջ:
 26. Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 1978, 940 էջ:
 27. Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 1015 էջ:
 28. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արչավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 259 էջ:
 29. Հատուածք Պատմութեան Հայաստանի: Քաղեպք յարաբացի պատմագրաց ի ձեռն տքթ. Մորթմանայ արեւելագետի: Թարգմանեայ ի հայ կարապետ Ս. Իւթիւճեան, տետր Ա, ի տպարանի Մասիս Լրագրոյ, Կ. Պոլիս, 79 էջ:
 30. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 83:
 31. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I (հրովարտակներ), պր. Բ (1601-1650), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, 593 էջ:
 32. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, 1898, 448 էջ:
 33. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Բ. Կոստիկյանի, Երևան, «Զանգակ-97», 2000, 321/38 էջ:
 34. Միքայել Չամչյանց, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, ԵՀ հրատ., 1984, 896 էջ, գրքի վերջին մաս, նոր էջակալում, 1-196 էջ:
 35. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 383 էջ:

36. Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 446 էջ:
37. Զամբո, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի, 1873, 304 էջ:
38. Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներտիկ, հ. Ա, 1914, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 838 էջ, հ. Բ, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1924, էջ 1160:
39. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն Տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, տպարան Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1861, 386 էջ:
40. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան: Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. հունական աղբյուրներ, № 1, Երևան, ՊՀ հրատ., 1940, 125 էջ:
41. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա (Ե-ԺԲ դդ.), թարգմանեց՝ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Երևան, հրատ. Մկրտչյան Ֆոնդի, 1934, 268 էջ, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, 343 էջ:
42. Վրացական ուղեգրութեանները և նրանց տեղեկութեանները հայերի մասին, կազմող՝ Պ. Չորանյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 199 էջ:
43. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եդանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի. Ա. Մնացականյանի, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, 1634 էջ, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 1546 էջ:
44. Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանեանի, թարգմ. և ծանոթ. Սո. Մալխասեանի, Երևան, ԵՀ հրատ., 1987, 455 էջ:
45. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 4, Թուրքական աղբյուրներ, Գ, էվլիյա Չելեբի, թարգմանութեան բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութեաններ՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 345 էջ:
46. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9: Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանութեան բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութեաններ՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, 266 էջ:
47. Բ. ԱՌԻՍԵՐԵՆ
48. Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, «общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 4, 1926. 126 стр.
49. Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб талхис ал-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Казхар («Сокращение [книги о] «Памятниках» и чудеса царя могучего»), издание текста, перевод, предсловие, примечания и приложения З. М. Бунятова, Москва, «Наука», 1971, 162 / 192 стр.
50. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берже, т. т. VI, ч. I, Тифлис, тип. главного управления наместника Кавказ-

- скаго, 1874, 941 стр., т. VII, Тифлис, тип. главного управления наместника Кавказского, 1878, 994 стр. т., X, Тифлис, главноначальствующего гражданского частью на Кавказе, 1885, 937 стр.,
51. *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов, т. II, ч. II, под ред. А. Иоаннисяна, Ереван, изд-во АН АССР, 1967, 420 стр.*
 52. *Армяно-русские отношения во второй тридцатилетии XVIII века (сборник документов), т. III, сост. Восканян В., Галустян Д., Мартиросян В., Ереван, изд-во АН АССР, 1978, 408 стр.*
 53. *Баладзори, Книга завоевания стран, вып. III, текст и перевод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, издан общ-во обследования и изучения Азербайджана, вып. III, 1927, 42 стр.*
 54. *Всепогоднейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузьминским: ревизии города Баку и Бакинской губернии (б.м. и г.), 686 стр.*
 55. *Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги, Москва, АН ССР, инст. ист. СССР, 1991. 238 стр.*
 56. *Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги, Москва, «Наука», 1992, 256 стр.*
 57. *Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества (ЗКОИРГО), кн. VI, Тифлис, 1862, тип. гл. упр. намест. Кавказского, 91 стр: Кн. XVIII, Тифлис, тип. груз. изд. тов-о, 1896, 447/46/40/58/ стр.*
 58. *Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении (сборник архивных материалов), пред. и введ. В. Рштуни, Ереван, изд-во Ерев-ого ун-та, 1954, 126 стр.*
 59. *История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы), под редакцией М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, Изд-во Восточной лит-ры, Акад. наук СССР Дагестанский филиал, 1958, 368 стр.*
 60. *Исторические записки об управлении Кавказом, сост. Семен Эсадзе, т. II, Тифлис, тип. «Гуттенберг», 1907, 246 стр.*
 61. *Кавказский календарь на 1846 г., Тифлис, тип. глав. упр. Зак. краей, 1845, 246 стр., на 1850 г., Тифлис, тип. канц. намест. кавк-го, 1849, 250 стр., на 1851 г., Тифлис, 1852, 500 стр., на 1852 г., Тифлис, 1851, 598 стр., на 1856 г., Тифлис, 1855, 785/V/VI стр., на 1857 г., Тифлис, 1856, 646/VI стр., на 1886 г., Тифлис, 1885, 236/VI/206 стр., на 1894 г., Тифлис, 1893, 700 стр., на 1895 г., Тифлис, 1894, 650 стр., на 1896 г., Тифлис, 1895, 500 стр., на 1900 г., Тифлис, 1899, 700 стр., на 1907 г., Тифлис, 1906, 700 стр., на 1908 г., Тифлис, 1907, 900 стр., на*

- 1915 г., Тифлис, 1914, 1200 стр., на 1916 гифлис, Тифлис, 1915, 1250 стр., на 1917 г., Тифлис, 1916, 1300 стр.
62. *Материалы по истории народов СССР. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I (феодалные отношения и колониальный режим 1827-1843 гг.)* Москва, изд-во АН СССР, 1936, 463 стр.
 63. *Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, тип. А. А. Михельсона, 1885, 787 стр., т. II, ч. I-II, Тифлис, тип. А. А. Михельсона, 1886, 468/321 стр., т. VI, ч. II, Тифлис, тип. А. А. Михельсона, 1887, 424 стр., т. VII, Тифлис, тип. А. А. Михельсона, 1887, стр. 767.*
 64. *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике (документы и коментарией), т. I, сост. проф. Ю. Барсегов, Москва, «Кругъ», 2008, 944 стр.*
 65. *Обзор Бакинской губернии за 1891 г., Баку, тип. А. К. Касабова, 1893, 131 стр.*
 66. *Обзор Эриванской губернии за 1908 г., Эриван, тип. С. Пападжанов, 1909, 17150 стр.*
 67. *Обозрение российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), СПб., вь типографии департамента внешней торговли, 1836, ч. III, 397 стр.*
 68. *Обозрение российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), СПб., 1836, ч. IV, 407 стр.*
 69. *Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским Высочеством Великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, тип. глав. упр. наместника Кавказского, 1873, 414 стр.*
 70. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI. Бакинская губерния. под редакцией Н. А. Тройницкого, т. 61, СПб., издание центрального статистического комитета МВД, 1905, 167 стр.*
 71. *Подобное описание путешествия Голишинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, сост. секретарем посольства Адамом Олеарием, перевод немецкого П. Барсов, Москва, издание Императорского общ-ва истории и древностей Российских при Московском университете в университетской типографии (Катксв и К°), 1870, 1038/32/X стр.*
 72. *Сборник газеты Кавказ. Издаваемой О. И. Константиновым, первое полугодие 1847 года, Тифлис, тип. канцелярии наместника Кавказа, 1847, 267 стр.*

73. *Сборник материалов по этнографии, вып. III, под ред. В. Миллера, Москва, издаваемый при Дашковском этнографическом музее, тип. Е. Г. Потапова, 1888, 322 стр.*
74. *Сборник сведений о Кавказе. Списки населенных мест Кавказского края. Издан кавказским статистическим комитетом при главном управлении наместника Кавказского. Составлен главным редактором комитета Н. Зейдлицем, т. II, Тифлис, тип. глав-го упр-ия наместника Кавказского, 1872, 353 стр., т. III, Тифлис, тип. гл-го упр-ия наместника Кавказского, 1875. стр. 629, т. V, ч. I, Тифлис, тип. гл-го упр-ия наместника Кавказского, 1879. 600 стр.*
75. *Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, под ред. Е. Кондратенко, ч. I, Тифлис, груз-го издательского т-ва М. Шарадзе и Либермана, 1902, 319 стр.*
76. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Издание управления Кавказского учебного округа, вып. III, Тифлис, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1883, 350/168 стр., вып. V, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1886, 262 стр., вып. VII, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе, 1889, 1-217/1-231 стр., вып. XI, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе, 1891, 302 стр., вып. XIII, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе, 1892, 1152/1343 стр., вып. XVII, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1893, 1-197/1-221/1-95, стр., вып. XX, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1894, 1-157/1-104/ 1-420/1-38, стр., вып. XXV, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1898, 600 стр., вып. XXIX, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1901, стр., 1148/1-220/1-162/1-58, вып. XXXI, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1902, 550 стр., вып. XXXVIII, Тифлис, тип. канц. главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе и К. Козловского, 1908, 550 стр., вып. XXXIX, Тифлис, тип. канц. наместника Его Императорского Величества на Кавказе и К. Козловского, 1908, 500 стр.*
77. *Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, тип. Я. И. Либермана, 1887, 427 стр.*
78. *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Бакинской губернии, Издан по распоряжению*

- главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, тип. И. Мартыросянца, 1893, 904/52 стр.
79. Свод статистических сведений о Кавказе, поставлен и издан под редакцией Н. И. Воронова, т. I, Тифлис, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, 1869, 450 стр.
 80. Списки населенных мест Российской империи. По Кавказскому краю, LXV. Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 год. Издан Кавказским статистическим комитетом при главном управлении наместника Кавказского. Сост. главным ред. комитета Н. Зейдлицем, Тифлис, тип. гл-го упр-ия наместника Кавказского, 1870, 13411-103 стр.
 81. Списки населенных мест Кавказского края Бакинской губернии. Список населенных мест по сведениям 1873 г., Издан Кавказским статистическим комитетом при главном управлении наместника Кавказского. Сост. гл. ред. ком. Н. Зейдлицем, Тифлис, тип. гл-го упр-ия наместника Кавказского, (б. с.), 1879.
 82. Статистическое бюро Бакинской гордской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 г., Баку, т. «Первого т. Т-ва», 1904, 122 стр.
 83. Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи. Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение онаго с нынешним, сост. Орест Евецкий, СПб., печат-о в тип. штаба отдельнаго корпуса внутренней стражи, 1835, 306 стр.
 84. Статистический сборник, ч. IV. Коммунальное хозяйство, Баку, 1929. Издание статотдела Баксовета, 151 стр.
 85. Страбон, География, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Москва, 1964, изд-во «Наука», 941 стр.
 86. Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом (документы), СПб, тип. императорской АН, 1898, 512 стр.

3. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Արդար Աւագ Քահանայ Տէր-Յարութիւնեանց, Հայ դպրութիւնները Բաղու եւ նրանց փերահարձը, Բաղու, տպ. Յ. Գ. Գիւլբասարեանի, 1903, 124 էջ:
2. Արրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի հրատ., 1944, 419 էջ:
3. Արրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ դպրութիւնութեան պատմութեան հ. Ա, Երևան, «Հայպետհրատ», 1964, 485 էջ, հ. Բ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1967, 422 էջ:

4. Ադոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, լոյս ընծայեց Ա. Խոնդկարեան, Պարիս, հրատարակութիւն Ա. Ղուկասեանի, 1948, 537 էջ:
5. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացութիւնը քսա նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան» 1987, 638 էջ:
6. Ադոնց Մ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութիւնը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1968, 494 էջ:
7. Աղասարեան Բ., Ազգի գոյութեան մեծ խնդիրը, Ս.-Պետերբուրգ, Պուշկինեան տպ., 1908, 34 էջ:
8. Աթիկեան Յ., Համառօտ պատմութիւն հայ դաղթավայրերու, Անթիլիաս-Լիրանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1985, 289 էջ:
9. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, ի Մխիթարայ Վանս. ի Ս. Ղազար, 1855, 105 էջ:
10. Ալիշան Ղ., Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, ի Մխիթարայ Վանս. ի Ս. Ղազար, 1893, 562 էջ:
11. Ալիշան Ղ., Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարի, 1901, 649 էջ:
12. Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, Հայ ազգային հիմնադրամ, 1950, 479 էջ:
13. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ դաղթականութեան: Բրիտանոսի ԺԱ. դարէն մինչև միջին դարու վախ ճանը, հ. Բ, Գահիրէ, տպ. «Նոր աստղ», 1955, 722 էջ, հ. Գ, նոր դարու սկզբէն մինչև ի դարու սկիզբը, Ա մաս, Գահիրէ, տպ. «Նոր աստղ», 1961, 507 էջ:
14. Ակինեան Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ. կեանքն և գործունէութիւնը, հանդերձ կենսագրութեամբ Ս. Սահակայ, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1949, 473 էջ:
15. Աղաե Է., Բաքու, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1984, 84 էջ:
16. Աճառեան Հր., Հայ բարբառագիտութիւն.-Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգադրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր-Նախիջևեան, հրատ. Լազարեան ճեմարանի արևելեան լիզուաց, ՄԱՍ. E. Aβετικοβα, 1911, 305 էջ:
17. Աճառեան Հր., Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի (համեմատութեամբ 562 լեզուների), հ. IV, Բ գիրք, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, 543 էջ:
18. Աճառեան Հր., Հայերեն արձատական բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՀ հրատ., 1971, 698 էջ:
19. Աճառեան Հր., Հայոց գրերը, խմբագրութեամբ Է. Աղայանի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1984, 399 էջ:
20. Աճառեան Հր., Հայ դաղթականութեան պատմութիւն, Երևան, «Զանգակ-97», 2002, 766 էջ:
21. Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ աղատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, «Լուսակին», 2003, 343 էջ:
22. Անանուե Պ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. Բ (1870-1900), էջմիածին, տպ. գիտական ինստիտուտի, 1922, 246 էջ:
23. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա, Ե-ԺԸ դղ., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ:

23. Աշխարհագրութիւնն Հին եւ նոր Հայաստանեայց դարատանց տղայոց համար, աշխատասիրեց՝ Հ. Մանուէլ Վ. Քաջունի, Վեներտիկ, Մխիթարեանց տպարան, 1857, 298 էջ:
24. Առաքելյան Գ., Գանձակ-ելիզավետալուի բնակչութիւնը XIX դարում, Երևան, «Գիտութիւն», 2003, 1227 էջ:
25. Ասատրյան Գ., Գեորգյան Ն., Աղբրեղան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, «Գիտելիք», 1990, 23 էջ:
26. Ասոյան Լ., Հայերի տեղաբաշխումը ռուսական կայսրութիւնում ըստ 1897 թ. Համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալների, պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսութիւն, Երևան, 2006, 224 էջ:
27. Արամեանց Մ., Սալիանից էջմիածին. նկարագիր ուխտաւոր ուղեւորութեան (փոփոխութիւններով արտատպւած «Նոր-դար» ամենամեայ լրագրից), Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոսինեանցի, 1887, էջ 17:
28. Արիստակէս եպս. Սեդրակեան, Հովհաննէս կալիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետրբուրգ, տպ. Յ. Հ. Լիբերմանի, 1898, 264 էջ:
29. «Արօր»-ի պատկերագրի օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի, Բաքու, տպ. «Արօր», 1893, էջ 23-38:
30. Ավագ քհն. Եղգարեան, Իրանի Չհարմհալ գաւառը, Թեհրան, տպ. «Անի», 1963, 194 էջ:
31. Ավետիսյան Կ., Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան, Երևան, «Լույս», 1969, 361 էջ:
32. Բալայան Մ., Հայ Ազգանից եկեղեցին (սկզբնափորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2009, 239 էջ:
33. Բախչինեան Ա., Մատթէոսեան Վ., Շամախեցի պարուհին (Արմեն Օհանեանի կեանքն ու դորժը), Երևան, Գրականութեան և արվեստի հրատ., 2007, 220 էջ:
34. Բաղրամյան Ռ., Շամախիի բարբառը, Երևան, ՀՍՍՌ, ԳԱ հրատ., 1964, 286 էջ:
35. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմութիւն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգակ-97», 2005, 783 էջ:
36. Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարածէ, 1893, 302 էջ:
37. Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բաքու, տպ. «Արօր», 1895, 461 էջ:
38. Բէկնազարեանց Ա., Գաղանիք Ղարաբաղի, Ս. Պետրբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկորոխոգովի, 1886, 406 էջ:
39. Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վսղարչապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, 1902, 224 էջ:
40. Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք, հատորը կազմեց Պ. Չոբանեան, Երևան, «Գանձասար», 1999, 415 էջ:
41. Բարսեղյան Խ., «Մշակ»-ի թղթակիցների և աշխատակիցների վերծանված ծածկանունները, Երևան, ՀՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրութեան հրատարակչութիւն, 1962, 88 էջ:

42. Գաբրիելյան Հ., Կովկասի ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, «Լույս», 1979, 131 էջ:
43. Գ. Ե., Ապրելու դադանիքը, Բաքու, տպ. Անտոնեսցի, 1903, 46 էջ:
44. Գարագաշ Ս., Բաղյաձ լեռաները եւ դէօգարչինի բալան (մի դիժ Շամախոյ կեանքից), Բաղու, տպ. Ա. Մ. Ղազարեանի, 1898, 58 էջ:
45. Գեղամեանց Ե., Հրապարակախօսական մանրունք, գիրք Ա., Բաղու, տպ. «Труженики», 1915, 166 էջ:
46. Գորոյեան Ն., Պարսկաստանի հայերը (պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառօտ տեղեկութիւններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ամենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ.), Թեհրան, տպ. «Մոզերն», 1968, 366 էջ:
47. Գիւլխանդանեան Ա., Բազուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ, Թեհրան, տպ. «Այիք», 1981, 205 էջ:
48. Գուրգէնեան Ս., Պանդուխտ կամ կեանք Ազուանցւոյ, Կոստանդնուպօլիս, տպ. Հովհ. Մյուհինտիսեան, 1864, 62 էջ:
49. Գուրգէնեան Ս., Պանդուխտ կամ Բազուայ դատաստանական թեմի փաստարան Սահակ բէկ Գուրգէնեանի կեանքէն մի քանի էպիզոտներ, Բազու, տպ. Ս. Տէր-Հովհաննիսեանի, 1882, 144 էջ:
50. Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ.-1920 թ.), Երևան, «Նորալմանք» ԳԿՀ, 2006, 230 էջ:
51. Դադայան Խ., Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ.-1920 թ.), Երևան, «Նորալմանք» ԳԿՀ, 2006, 230 էջ:
52. Դանիէլեան Է., Գանձասարի պատմութիւն, Երևան, «Գանձասար» աստուածարանական կենտրոն, 2005, 458 էջ:
53. Դանիէլեան Է., Գանձասարի վանքը (Հայերին, ռուսերին, անգլերին), Երևան, «Գանձասար» աստուածարանական կենտրոն, 2009, 227 էջ:
54. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և Հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, ԵՀ հրատ., 1989, 354 էջ:
55. Երեմեան Ա., Սպահանի Փէրիա դաւառը (ազգագրութիւն), Նոր-Ջուղա, տպ. Ս. Ամենաիրկէեան Վանքի, 1919, էջ 138:
56. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (գործ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեղագրական հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.; 1963, 152 էջ:
57. Երկարակեցեան Մ., Ուղեւորութիւն առաջնորդին Հայոց Պարսկ. եւ Հնդկաստանի Տ. Մաղաքիս Ս. եպիսկոպոսի Տէրունեան, Նոր-Ջուղա, տպ. Ս. Ամենաիրկէեան Վանք, 1899, 95 էջ:
58. Եվգինե Սեբար, Հարազատ անուններ, Երևան, «Հայաստան», 1970, 134 էջ:
59. Զէյթլեան Ս., Հայ կնոջ դերը Հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Լոս Անճըրլս, «Hraztan Sarkis Zeitlian publications», 1992, 224 էջ:
60. Զուրաբյան Ս., Հայ տնտեսագիտական մաքի զարգացման ուրվագծեր, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, 490 էջ:

61. Էլիզե Ռէկլիւ, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճ եւ Առաջաւոր Ասիա, Թարգմանութիւնը Միաբան, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ կաթ. էջ-միածնի, 1890, 166 էջ:
62. Էնանթոլլահ Ռէզա, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երեւան, «Փիւնիկ», 1994, 160 էջ:
63. Էվրիկեան Ս., Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ բառարան, Տ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1903-1905, 843 էջ, Տ. Բ, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1907, 471 էջ:
64. Ընդդեմ Ազրբեջանի հայատոյաց քաղաքականութեան, կազմող՝ Հ. Ալվրցյան, Երեւան, «ՆԱՄԷ» տպագրատուն, 2007, 51 էջ:
65. Թաղիադեանց Մ., Վէպ Վարսենկան Սկայուհւոյ Աղուանից, Կալկաթա, 1847, ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան, 177 էջ:
66. Թոթովենց Վ., Բագու, գիրք Ա, մաս Ա, Երեւան, Պետհրատ, 1930, 274 էջ:
67. Թոփչեան Ե., Լոյս պատկերազարդ օրացոյց հանդէս 1904 թ.: Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յաւելուածներով, Թիֆլիս, տպ. «Вереучево u Каменмашеро», 1903, 480 էջ:
68. Թոփչեան Ե., Լոյս պատկերազարդ օրացոյց հանդէս 1905 թ.: Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յաւելուածներով, Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 1904, 650 էջ:
69. Իշխանեան Բ., Վիճակագրական ուսումնասիրութիւն Անդրկովկասեան ժողովուրդների: Ժողովուրդների տերիտորիական բաժանումները եւ նրանց աճումը Անդրկովկասում, Ա. մաս, Բագու, Հրատարակութիւն Բագուի Հայոց ազգային ֆօնդի, տպ. «Ուրարդիա», 1919, 235 էջ:
70. Լալաեան Ե., Զանգեզուր գաւառ, «Ազգագրական հանդէս» Տ. Դ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանցի, 1899, 116 էջ:
71. Լալայան Ե., Երկիր, Տ. 2, Արցախ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, 505 էջ:
72. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Եժ, Տ. Գ, գիրք Ա, Երեւան, «Հայաստան», 1969, 511 էջ, Տ. Գ, գիրք Բ, Երեւան, «Հայաստան», 1973, 639 էջ:
73. Լեո, Խոջապական կապիտալը եւ նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1934, 372 էջ:
74. Լէօ, Ախտահանութիւն, Բագու, տպ. «Արօր», 1893, 175 էջ:
75. Լինչ Հ., Հայաստան. ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, Տ. Ա, Ռուսական Հայաստան, Թարգմանիչ Լեւոն Լարենց, Կ. Պոլիս, տպագր. Ռ. Սադահան, 1913, 464 էջ:
76. Լիսիցյան Ստ., Զանգեզուրի հայերը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 335 էջ:
77. «Լոյս» օրացոյց 1918 թւականի, պատկերազարդ յաւելածով, Եօթներորդ տարի, խմբագրեցին Ա. եւ Բ. Թոփչեաններ, Թիֆլիս, տպ. «Մամուլ» ընկ., 1917, 192 էջ:
78. Լուսենց Ա., Արեշի բարբառը, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 271 էջ:
79. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու դարգացումը, Բէյրութ, «Համազգային» հայ մշակութային ընկերակցութիւն, 1968, 487 էջ:
80. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչութեան վերարտադրութիւնը եւ տեղաշարժերը XIX-XX դարերում եւ XXI դարի շեմին, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն», 2002, 526 էջ:

81. Խուզոյան Ա., Արեւիւհայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրութիւնը Հավելյալ մանրամասներով), Երևան, «Լույս», 1987, 619 էջ:
82. Մոցիկեան Ա., Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, Հ. Բ, Փարիզ, 1922, սպ. Բաղմալեզուեան (Կ. Յ. Ներսէս), 304 էջ:
83. Կարախանյան Գ., Հայոց ժողովրդական մշակույթը, Հ. Ա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտ. և ազգագ. ինստիտուտ, «Գիտութիւն», 2003, 322 էջ:
84. Կարապետյան Ա., Բուն Աղվանք, Հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները (քարտեզ), Երևան, Հայ ճարտարապետութեան թանգարան, 1991:
85. Կարապետյան Ա., Բուն Աղվանքի հայերէն վիճագրերը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն», 1997, 132 էջ:
86. Կարապետյան Ա., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեյջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, «Գիտութիւն», 1999, 247 էջ:
87. Կորկոտյան Զ., Երևան քաղաքի ժողովրդագրութիւնը. հարյուրամյա աճման պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Երևան, Գալառազիտութեան ընկ. խորհուրդ, 1931, 88 էջ:
88. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն (ուրվագծեր), Երևան, «Միտք», 1968, 509 էջ:
89. Հակոբյան Թ., Անի մայրաքաղաք, Երևան, ԵՂ հրատ., 1988, 326 էջ:
90. Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայեր (պատմաազգագրական ուսումնասիրութիւն), պատմ. գիտ. թեկնածուի դիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսութիւն, Երևան, 2002, 164 էջ:
91. Հանրամատչելի հանրագիտակ բառարան, Հ. Ա, կազմեց Հ. Առաքելեան, Թիֆլիս, սպ. «Էպոխա», 1915, 2280 էջ:
92. Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), Հ. Բ, Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն», 2003, 518 էջ:
93. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմողներ՝ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հ. 1, Երևան, ԵՂ հրատ, 1986, 991 էջ, Հ. 2, Երևան, 1988, 991 էջ, Հ. 3, Երևան, 1977, 810 էջ:
94. Հայաստան և հարեւան երկրներ (քարտեզ), ըստ Լինչի և Օսալդի, խմբ. և հրատ. Ա. Արեղեան, Թիֆլիս, Ներսիսեան դպրոց (ՀԱԱ, ֆ. 247, ց. 2, գ. 62, թ. 1):
95. Հայաստանի ազգային ատլաս, Հ. Ա, պատ. խմբագիր՝ Լ. Վալեսյան, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2007, 229 էջ, Հ. Բ, պատ. խմբագիր՝ Բ. Հարութիւնյան, Երևան, «Գեորգիայի և քարտեզագրութեան կենտրոն», 2008, 263 էջ:
96. Հայթիւն Ա., Հայաստանի ուսուցիչները (1830-1920 թթ.), Երևան, ԵՂ հրատ., 1989, 176 էջ:
97. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Հ. IV, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, 680 էջ, Հ. V, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 732 էջ:
98. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հ. 9, Երևան, 1983, 719 էջ, Հ. 12, Երևան, 1986, 752 էջ:

99. Հարությունյան Բ., Մխիթարյան Վ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների (քարտեզ), Երևան, ԵՊՀ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության աշխատանոց, 2001:
100. Հիւրբժան Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմանեց՝ Հ. Բ. Պիլէգիկեան, Վիեննա,, Մխիթարեան տպ., 1907, 448 էջ:
101. Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, ԵՀ հրատ., 2005, 784 էջ:
102. Հովհաննիսյան Աչ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, 695 էջ:
103. Հովսեփյան Ա., Գետաթաղ գյուղի և գետաթաղցիների պատմությունից (ձեռագրի իրավունքով), Բաքու, 1967, 239 էջ:
104. Ղազար քահանայ Յովսէփեան, Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս» ընկ., 1904, 103 էջ:
105. Ղազարյան Ա., Ռ. Ն. Լևոնյան, Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1999, 246 էջ:
106. Ղարաղան. Հայ ազգաբնակչութիւն, հավաքեցին և կազմեցին Վ. Ռաթէոսեան, Վ. Մովսէսեան, Թեհրան, տպ. Հաշեմիւն, 2004, 290 էջ:
107. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994), Հանրագիտարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2004, 862 էջ:
108. Ղարիբյան Ար., Հայ բարբառագիտություն (հնչյունարանություն և լեզվաբանություն), Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հետախոն մանկավարժական ինստիտուտ, 1953, 459 էջ:
109. Ղուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 1886, 173 էջ:
110. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր (Մարգարանության հաստատումից Հայաստանում մինչև Բագրատունյայց թագավորության անկումը), Երևան, «Հայպետհրատ», 1960, 456 էջ:
111. Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2007, 326 էջ:
112. Մարգարյան Ա., Հայրապետյան Ա., Օտար բռտերի լապատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2004, 503 էջ:
113. Մարտիրոսյան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի (ուսումնասիրություն և բնագիր), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958, 185 էջ:
114. Մարտիրոսյան Վ., Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 217 էջ:
115. Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 2007, 239 էջ:
116. Մելիք-Շահնազարեանց Ա., Հայ գիւղացու սեւ օրը, Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 1890, 157 էջ:

117. Մեւքոնյան Ա., էրզրուժ. էրզրուժի նահանգի Հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմամոլոլոգագրական ուսումնասիրություն), Երևան, «Հայաստան», 1994, 179 էջ:
118. Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերայի Հայերի (1606-1956), Անթրիլիաս-Լիրբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1971, 490 էջ:
119. Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1906, 135 էջ:
120. Մխիթարեանց Ա., Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը միջին դարերէն մինչև մեր ժամանակը, Մոսքուա, ի տպարանի Հաղարեան ճեմարանի Արևելեան լեզուաց, 1862, 24 էջ:
121. Մկրտումյան Լ., Ազգանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ., 2006, 268 էջ:
122. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը (պաշտոնական փաստաթղթեր, ականատեսների վկայություններ և այլ նյութեր 1990 թ. հունվարի 13-19-ի ողբերգական իրադարձությունների վերաբերյալ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով), Երևան, «Նարեկացի», 1992, 274 էջ:
123. Մուրադեան Պ., Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պր. Ա. Երևան, 2008, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 415 էջ:
124. Յոնան Դաւթեան, Հ. Ա., Աթէնք, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1988, 389 էջ:
125. Նամակ Տ. Սարգսի արք եպիսկոպոսի Զաւաբեանց. զրեալ առ յարգոյ ազգին ոմն, Կ. Պոլիս, ի տպարանի Մասեաց, 1867, 99 էջ:
126. Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, ԵՂ հրատ., 1961, 310 էջ:
127. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, 1140 էջ:
128. Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, Հ. Բ, էջմիածին, տպագրեալ ի Ս. Կաթողիկէ էջմիածին, 1842, 409 էջ:
129. Շամախեցի, Թրքասիրութիւն, թէ թրքամոլութիւն. ընդգլխամասական Եղիշէ Ա. - Ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում և Բագուի անկումը» գրքի առթիւ, Թիֆլիս, 1920, 29 էջ:
130. Շամախու աղէտը (ժողովածու), Բագու, տպ. Հ. Գ. Գիւլբասարեան, 1902, 52 էջ:
131. Շիրին Ա., Սիւիան (Ուսումնասիրութեան մի փորձ), Բագու, տպ. Н. А. Эрдсаниова, 1912, 32 էջ:
132. Շիրվանզադե Ալ., եժ, Հ. 8, Երևան, «Հայպետհրատ», 1961, 469 էջ:
133. Շիրվանզադե Ալ., Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1983, 596 էջ:
134. Շիրվանզադե Ալ., Երկեր, Հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող», 1987, 703 էջ:
135. Չորանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին: Պատմա-քաղաքական ուսումնասիրություններ, Ա, Երևան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2006, 559 էջ:
136. Պատկանեան Գ., Հայոց ազգի պատմութիւնը, Սանկտ-Պետերբուրգ, տպ. Ռ. Պատկանեանի, 1863, 282 էջ:

137. Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1-ը), կազմեց Ա. Գալստեանց, Բագու., տպ. «Արօր», 1895, 70 էջ:
138. Պոտուրեան Մ., Հայ հանրագիտակ, թիւ 2, Պուքրէշ, տպ. Պուքրէշ, 1938, 201-400 էջ:
139. Զալալեանց Ս., Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, ի տպարանի Ներսեսեան հոգևոր դպրոցի հայոց ընծայելոյ յԱզնուական Աղայ Գէորգայ Արծրունոյ, 1858, 515 էջ:
140. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, Հայպետուսմանկ հրատ., 1964, 445 էջ:
141. Սարգսյան Ս., Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, «Հայ էդիթ», 1996, 91 էջ:
142. Սարուխան Ա., Աղեքսանդր Մանթաշեանց: Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը (յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ), Վիեննա, Միթիթարեան տպարան, 1931, 223 էջ:
143. Սմբատեանց Մեսրոպ արքեպ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ դիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի, Տիփսիս, տպ. Մովսէս Վարդանեանցի, 1896, 589 էջ:
144. Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմութիւն (հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառելով), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2006, 293 էջ:
145. Ստեփանյան Գ., Շամախու Հայոց թեմի Ստղիանի Ար. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի պատմութիւնը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութիւն ինստիտուտ, 2007, 44 էջ:
146. Տէմիրճեան Վ., Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, հ. Ա, Բ տպագրութիւն, Պէյրութ, տպ. «Շիրակ», 1980, 268 էջ:
147. Տէր-Աբրահամեան Յ., Յովսէփ Զորրորդ Երկայնաբաղուկ Արղութեանց ընդհանրական առաջնորդ ուսասերնակ Հայոց (1772-1800), իշխան կայսրութեան Ռուսաց եւ կաթողիկոս Ամենայան Հայոց, Ս.-Պետերբուրգ, 1881, 36 էջ:
148. Տէր-Հովհաննեանց Հ., Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յՍպահան, հ. Ա, Նոր Զուղա, ի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880, 497 էջ:
149. Տիգրանյան Է., Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Անդրկովկասում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Երևան, «Ոսկան Երևանցի» տպ., 2000, 263 էջ:
150. Տիգրանյան Է., Գաբրիել Տեր-Միքելյան (կյանքն ու գործունեությունը), Երևան, «Սովետական գրող», 1981, 84 էջ:
151. Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, ի Տպարանի գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, 1874, 226 էջ:
152. Բաֆֆի, Եժ, հ. 9, Երևան, 1958, «Հայպետհրատ», 541 էջ, Եժ, հ. 10, Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, 710 էջ:
153. Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմութիւն (V-VII դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 298 էջ:

155. Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցիին և մշակույթը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 1989, 450 էջ:
156. Քատունի Ե., Լուսաշալիղ: Պատմութիւն Հայ Աւետարանական շարժման (1846-1966), Պէյրութ, Ամերիկայի Հայ աւետարանչական ընկերութեան հրատ., 1947, 603 էջ:
157. Փահլեանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 328 էջ:
158. Փափաղյան Վ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտներում (XVI-XVII դդ.), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, 194 էջ:
159. Քօսեան Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, հ. Ա, Վիեննա, 1899: Մխիթարեան տպարան, 372 էջ, հ. Բ, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1899, 166 էջ:
160. Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցիին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, հրատարակիչք Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911, 271 էջ:
161. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Կ. Պոլիս, հրատ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, 1598/Ա-ԽԶ էջ:
162. Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական (պատկերապարզ ժողովածու), Թիֆլիս, էլեքտրաշարժ տպ. «Հերմէս» ընկ., 1905, 295 էջ:

Բ. ՈՒՒՍԵՐԵՆ

1. Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, изд-во АН АзССР, 1965, 621. стр.
2. Абдурагимов Г., Кавказская Албания-Лезгистан. История и современность, СПб., изд-во Дагестанского госпедуниверситета, 1995, 607 стр.
3. Абрамян А., Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, «Митк», 1964, 95 стр.
4. Акоюн А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, изд-во АН АССР, 1987, 302 стр.
5. Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, изд-во АН АзССР, 1960, 250 стр.
6. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье, Ленинград, тип. «Полиграфкнига», «Печатный двор», 1937, стр. 308.
7. Ансеров Н., Тюрки советского Азербайджана (к характеристике их физического типа), Баку, изд. Азр. Гос. научно-исслед. ин-а, 1930, 73 стр.
8. Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-Шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х годов XVIII века), Москва, изд-во Восточной лит., 1958, 283 стр.
9. Арутюнян П., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., Москва, 1954, изд-во АН СССР, 304 стр.

10. *Атеистический словарь*, Москва, «Красный пролетарий», 1985, 511 стр.
11. *Ашурбейли С.*, *Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.)*, Баку, изд-во Акад. наук АзССР, 1964, 336 стр.
12. *Ашурбейли С.*, *Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.)*, Баку, «Элм», 1983, 348 стр.
13. *Баку и его окрестности (приложение к справочной книге старожила «Кавказ»-N 4)*, Тифлис, тип. М. Д. Ротманца, 1891, 74 стр.
14. *Бартольд В.*, *Сочинение*, т. II, ч. I, Москва, изд-во «Наука», 1963, 1020 стр., т. III, Москва, изд-во «Наука», 1965, 711 стр. т. V, Москва, изд-во «Наука», 1968, 757 стр.
15. *Баскаков Н.*, *Тюркские Языки*, Москва, изд. Восточной лит., 1960, 243 стр.
16. *Березин И.*, *Путешествие по Дагестану и Закавказью*, Издание 2-е пополненное, Казань, университетской тип-ии 1850, 400 стр.
17. *Бретаницкий Л.*, Баку, М-Л, «Искусство», 1970, 247 стр.
18. *Броневский С.*, *Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе*, ч. I, Москва, тип. С. Селивановского, 1823, 352 стр., ч. II, Москва, тип. С. Селивановского, 1823, 465 стр.
19. *Буниятов З.*, *Азербайджан в VII-IX вв.*, Баку, АН АзССР, 1965, 383 стр.
20. *Бутков П.*, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*, ч. I, СПб., тип. имп. АН, 1869. 584 стр., ч. II, СПб., тип. имп. АН, 1869, 602 стр.
21. *Бушев П.*, *Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам)*, Москва, изд-во «Наука», 1978, 287 стр.
22. *Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М. С. Шапшович*, Баку, тип. Бак. полицеймейстерства, 1914, 986 стр.
23. *Волкова Н.*, *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*, Москва, «Наука» 1973, 208 стр.
24. *Гагемейстер Ю.*, *Закавказские очерки*, СПб., тип. МВД, 1845, 124 стр.
25. *Гвоздецкий Н.*, *Физическая география Кавказа*, вып. I, Москва, изд. московского университета, 1954, 208 стр.
26. *Географическо-статистический словарь Российской империи*, сост. П. Семенов, т. I, СПб., тип. В. Безобразова, 1863, 716 стр., т. II, СПб., тип. В. Безобразова, 1865, 898 стр.
27. *Геюшев Р.*, *Христианство в Кавказской Албании*, Баку, «Элм», 1984, 192 стр.
28. *Григорян В.*, *Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане*, Ереван, 1992, 63 стр.

29. *Гулишамбаров С., Население Закавказья и его распределение по полам (б. м. и г.), 15 стр.*
30. *Гулишамбаров С., Об изменении рельефа Каспия. Общая причина изменения рельефа суши, вып. I, Баку, тип. Губернская правления, 1878, 64 стр.*
31. *Дадаян Х., Армяне и Баку (1850-ые гг.-1920 г.), Ереван, НОФ «Нораванк», 2007, 206 стр.*
32. *Деминский Ф., Некоторые сведения о Кабристанаском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии (ЗКОИРГО), кн. XXII, вып. 2-й, Тифлис, тип. К. П. Козловкого, 1901, 70 стр.*
33. *Джидди Г., Средневековой город Шемаха (IX-XVII века), (историко-археологическое исследование), Баку, «Элм», 1981, 175 стр.*
34. *Дингельштедт И., Закавказские сектанты в их семейном и религиозном быту, СПб., тип. М. М. Стасюлевича, 1885, 289 стр.*
35. *Евангулов Г., Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914. (б. т.) 67 стр.*
36. *Ермолов А., Записки Алексея Петровича Ермолова, ч. II, 1816-1827 гг., Москва, университетской тип., 1868, 434 стр.*
37. *Ерицов А., Историческое и современное положение армянской женщины в связи с нравственностью армян, Тифлис, тип. главн. управ. наместника Кавказского, 1874, 137 стр.*
38. *Ерицов А., Чума в Закавказье (исторический очерк), Тифлис, тип. главн. управл. намест. Кавказского, 1879, 60 стр.*
39. *Заваров С., Опыт исследования сельскохозяйственного хлебобродного района Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, изд. имп. Кавказ-ого общ-ва с. х., 1899, 435 стр.*
40. *Заваров С., Кавказ в сельскохозяйственном отношении в 1899 г., Тифлис, тип. Груз. изд. т-ва, 1900, 349 стр.*
41. *Загрусский Л., Этнологическая классификация Кавказских народов (б. м. и г.), 12 стр.*
42. *Загрусский Л., Заметка об исследовании Кавказских языков, Москва, 1888, Синодальной типография, 23 стр.*
43. *Закавказский край, Заметки о семейной и общественной жизни об отношениях между Черным и Каспийским морями. Путевые впечатления и воспоминания Барона Августа фонь-Гакстгаузена, ч. I-II, СПб., тип. глав-го штаба его императорского Величества по военно-учебным заведениям, 1857, 463 стр.*
44. *Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, книжное дело «Родник», 1930, 168 стр.*

45. *Зелинский С., Описание города Шемаха, Тифлис, тип. Груз. изд. тов-ва, 1896, 36 стр.*
46. *Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича (исторический очерк), Тифлис, тип. канцелярии главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, 1901, 525 стр.*
47. *Исмаил-Заде Д., Русское крестьянство в Закавказье (30—е годы XIX-начало XX в.), Москва, изд-во АН СССР, «Наука», 1982, 310 стр.*
48. *К проблеме этногенеза азербайджанского народа (сборник статей), Баку, 1984.*
49. *Кавказ. Справочная книга составленная старожилом, вып. III, исторический очерк, Тифлис, тип. Т. Крамаренко, 1887, 180 стр.*
50. *Кавказ. Справочная книга составленная старожилом, Второе дополненное издание ч. I, Общий очерк. Населенные пункты и дороги, Тифлис, тип. Е. Г. Месхи, 1889, 107 стр.*
51. *К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании (сборник статей), сост. П. Мурадян, т. I, Ереван, изд-во Ереван. Гос. ун-т, 1991, 520 стр.*
52. *Каграманян К., Источники «История страны Агванк»: автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1973, 25 стр.*
53. *Калтахчян С., Татский язык матрасцев, автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, гос. ун-т., 1972, 22 стр.*
54. *Карапетян М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельско-хозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, тип. исполкома Ергорсовета, 1991, 20 стр.*
55. *Крымский А., Школа, образованность и литература у российских мусульман (культурно-этнографический очерк), Москва, т-во скоропечатия А. А. Левеусон, 1905, 23 стр.*
56. *Крымский А., История мусульманства. Очерки религиозной жизни, ч. III, Москва, тип. «Крестного календаря», 1912, 25 стр.*
57. *Левиатов В., Очерки из истории Азербайджана а XVIII веке, Баку, изд-во АН АзССР, 1948, 227 стр.*
58. *Магда Неймань, Армяне, Краткий очерк их истории и современного положения, СПб., тип. Ю. И. Эрлих, 1899, 301 стр.*
59. *Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в.н.э.), Баку, «Элм», 1986, 280 стр.*

60. *Мамедова Ф., Кавказская Албания и албанцы, Баку, центр исследований Кавказской Албании, 2005, 800 стр.*
61. *Мамедов И., Мусавев Т., Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, народничество, Тула, отп. в ЗАО «Гриф и К.», 2006, 190 стр.*
62. *Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, «Амарас», 1998, 124 стр.*
63. *Марр Н., Племенной состав населения Кавказа: классификация народовъ Кавказа (рабочий проект): Труды комиссии по изучению племенного состава населения России, 3, Петроград, тип. Российской АН, 1920, 64 стр.*
64. *Маркова О., Россия Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, «Наука», 1966, 323 стр.*
65. *Меликов Р., Этническая карта Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), Баку, «Нурлан», 2003, 198 стр.*
66. *Миллер Б., Таты, их расселение и говоры, «Известия общества обследования и изучения Азербайджана», N 8, вып. VII, Баку, изд-е общества обследования и изучения Азербайджана, 1929, 44 стр.*
67. *Миллер Б., Талышский язык, М-Л, изд-во АН СССР, 1953, 367 стр.*
68. *Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, изд-во вост. лит., 1963, 265 стр.*
69. *Мильман А., Политической строй Азербайджана в XIX—начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления), Баку, Азербайджанское гос. изд-во, 1966, 316 стр.*
70. *Мурадян П., История-память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Ереван, «Айастан», 1990, 158 стр.*
71. *Надеждин П., Кавказский край (Природа и люди), Тула, тип. Н. Н. Соколова, 1901, 520 стр.*
72. *Народы Кавказа, т. I, под общей ред. С. П. Толстова, Москва, изд. АН СССР, 1960, 611 стр. т. II, Москва, изд. АН СССР, 1962, 683 стр.*
73. *Национально-культурные особенности развития народов Южного Дагестана (материалы круглого стола), Москва, 2007, 127 стр.*
74. *Нейматова М., Мемориальные памятники Азербайджана XII-XIX века, Баку, «Элм», 1981, 42-76 стр.*
75. *Новосельцев А., Пашуто В., Черепнин Л., Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика), Москва, АН СССР, 1972, 338 стр.*
76. *Орбели О., Избранные труды, Ереван, изд-во АН АССР, 1963, 684 стр.*

77. *Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям, сост. Д. Семенов, т. III, СПб., тип. Имп. Акад. наук, 1871, 185 стр.*
78. *Патканов К., Цыганы. Несколько слов о наречиях закавказских цыган: боша и карачи, СПб., тип. Имп. Акад. наук, 1887, 145 стр.*
79. *Пахомов Е., Краткий курс истории Азербайджана с прилож. экскурса по истории Ширваншахов XI-XIV вв. (Сокр. излож. лекций, чит. в Бак. Ин. Нар. образования в 1922 /3 уч. г.), Баку, 1-ое тип. Труд. т-во., 1923, 48 стр.*
80. *Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, изд-во Ленингр. гос. ун-та им. Жданова, 1949, 384 стр.*
81. *Природа и люди на Кавказе и за Кавказом): по рассказам путешественников, поэтическим произведениям А. Пушкина, М. Лермонтова, Я. Полонского и ученым исследованиям, сост. П. Надеждин, СПб., вь тип. В. Демакова, С.-Петербургъ, 1869, 413 стр.*
82. *Пушкин А., Сказки, Москва, «Детская литература», 1989, 134 стр.*
83. *Присоединение Кавказа к России XIX век, составили А. Макаров, С. Макарова, С.-Петербург, изд-во «Искусство России», 2005, 415 стр.*
84. *Русские старожилы Азербайджана. материалы по этнической экологии, ч. II, отв. ред. В. И. Козлов, И. А. Дубова, Москва, изд-во ИЭ, 1990, 152 стр.*
85. *Саванерская Т., Швидковский Д., Петров Ф., История градостроительного искусства, Москва, Стройиздат, 1989, 390 стр.*
86. *Саламзаде А., Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., Баку, изд-во АН АзССР, 1964, 253 стр.*
87. *Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ереван, НАН РА «Гитутюн», 2002, 212 стр.*
88. *Сборник статей по истории Азербайджана вып. I, Баку, изд-во АН АзССР, «Красный восток», 1949, 312 стр.*
89. *Связян Г., История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Ереван, «институт истории», 2009, 350 стр.*
90. *Современные этнические процессы в СССР, отв. ред. Ю. Бромлей, Москва, изд-во «Наука», 1975, 542 стр.*
91. *Сталин И., Марксизм и национально-колониальный вопрос (сборник избранных статей и речей), Москва, Политздат, Ин-т при ЦК ВКП (б), 1934, 231 стр.*
92. *Стопани А., Нефтепромышленный рабочий и его бюджет, Баку, тип. «Труд», 1916, 160 /118 стр.*

93. *Стрейс Я., Три путешествия, перевод Э. Бородиной, Москва, Огиэ-Соцэкгиз, 1935, 415 стр.*
94. *Сумбатзаде А., Азербайджанцы-этногенез и формирование народа, Баку, «Элм», 1990, 215 стр.*
95. *Сумгаит...Геноцид...Гласность?. Составили Б. Улубабян, С. Золян, А. Аршакян, Ереван, тип № 1, Госкомитет АРМ ССР, 1990, 63 стр.*
96. *Сысоев В., Тюркское население Азербайджана в XVII веке, Баку, «Общества обследования и изучения Азербайджана», 1926, 16 стр.*
97. *Тер-Гевондян А., Армения и арабский халифат, Ереван, изд-во АН АРМССР, 1977, 321 стр.*
98. *Токарев С., Религия в истории народов мира, Москва, изд-во полит. лит., 1964, 559 стр.*
99. *Туманов Г., Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, Тифлис, тип. Я. Н. Либермана, 1902, 213 стр.*
100. *Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол. XIX в., Ереван, отпеч. тип. Гос. инж. унив. Армении, 2003, 244 стр.*
101. *Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв., ч. I (1800-1826 гг.), Ереван, тип. Гос. инж. унив. Армении, 2006, 159 стр.*
102. *Фатуллаев Ш., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-нач. XX века, Л-д, Строиздат, 1986, 216 стр.*
103. *Хожение купца Федота Котова в Персию, критич. текст и перевод Н. А. Кузнецовой, Москва, изд-во Вост. лит., 1958, 111 стр.*
104. *Хождение за три моря Афанасия Никитина, изд. подг. Я. Луре и Л. Семенов, Л-д, изд-во АН СССР, 1986, 212 стр.*
105. *Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от Патриаршества Симеонова (1799 г.) до 1809 года, СПб., тип. И. Иоанневова, 1811, 130 стр.*
106. *Цуциев А., Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004), Москва, изд-во «Европа», 2006, 128 стр.*
107. *Чобанян С., Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, «Юридическая литература», 1993, 310 стр.*
108. *Шанидзе А., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Абуладзе И., К открытию алфавита кавказских албанцев, стр. 1-68, 69-71, изд-во Груз. филиал АН СССР, Тбилиси, 1938.*
109. *Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, тип. «Ашхатавор», 1918, 206 стр.*
110. *Шопен И., Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., тип. Имп. АН, 1852, IX. 1231. VI стр.*

111. *Энциклопедический словарь, под ред. К. Арсеньева и проф. В. Шевякова, дополнительный т. I^A, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., Семеновская Типо-литография (И. А. Ефрона), 1891, 946 стр., т. XIII^A, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., Семеновская Типо-литография (И. А. Ефрона), 1894, 969 стр., т. XXVII^A, СПб., тип. Аки. общ. «Изд. Дело, бывш. Брокгауз-Ефрон», 1899, 420 стр.*
112. *Энциклопедический словарь медицинских терминов, т. II, Москва, изд-во «Советская энциклопедия», 1983, 447 стр.*
113. *Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана (на примере антиармянских материалов), подготовил Гайк Демоян, Ереван, 2004.*
114. *Яковлев Н., Языки и народы Кавказа: краткий обзор и классификация, Тифлис, изд-во «Заря Востока», 1930, 70 стр.*
115. *Янсон Ю., Сравнительная статистика России и Западноевропейских государств, т. I, СПб., тип. Стасюловевича, 1878, 372 стр.*

9. ԱՅԼ ԼԵՅՈՒՆԵՐՈՎ

116. *Alakbarli A., Les Monuments d'Azerbaïdjan d'Ouest, Bakou, les éditions «Nourlan», 2007, 272 p.*
117. *Alexandre Dumas, Voyage au Caucase, Paris, Hermann Éditeurs des Sciences et des Arts, 2002, 415 p.*
118. *The Caucasian Albanian palimpsests of Mt. Sinai, vol. II, edited by Jost Gippert, Wolfgang Schulze Zaza Aleksidze and Jean Pierre Mane, Brepols, Brepols Publishers n. v., Tuznhout, 2008, 262 p.*
119. *Estat de la Perse en 1660, par le père Raphaël du Mans, supérieur de la mission des capucins d'Isbahan. Publiée avec notes et appendice par Ch. Schéfer. Paris, 1890, 382/215 p.*
120. *Gulbenkian G., La Transcaucasie et la peninsule d'Apcheron: souvenirs de voyage, Paris, «Hachette & Cie», 1891, 336 p.*
121. *Ferrières L. F., Sauvebef, Memoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières – Sauvebef, faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, Tome première (t. 1), Maestricht, Chez J. P. Roux et Compagnie, Imprimeurs-Libraires; associés, t. 1, 1790, 242 p.*
122. *Julfa, The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhiejevan's Azerbaijani Authorities, Beirut, Lebanon, Printed «Photogravure Zaven & Fils», 2006, 15 p.*
123. *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Mémoires du Levant. T. III, Paris, 1780.*

124. *Mkrtchyan S., Vandalism. Second Revised Edition. A collection of evidential and documentary materials about the destruction and misappropriation of the heritage of Armenian-Christian culture in Azerbaijan, Yerevan, «Noyun tapan», 2005, p. 103.*
125. *Philippe Avril, Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie. Paris, 1962, p. 114.*
126. *Uluhogian G., Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo, Ravenna, Longo editore Ravenna. Universita di Bologna, 2000, 197 p.*
127. *Vambery H., Das Türkenvolk (Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen), Leipzig, F. A. Brockh AUS., 1885, 638 p.*
128. *Voyage de Corneille Le Brune, par la Moscovie, en Perse, et aux Indes Orientales. T. I-V, Rouen, NDCCXXV (1725).*

4. ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Աբեղեան Արտ., Կովկասի ժողովուրդները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 120-130, մայիս, № 7, էջ 120-128, հունիս, № 8, էջ 101-109:
2. Աբեղեան Արտ., Մենք եւ մեր հարեւանները: Թուրք-թաթարական ցեղերը Անդրկովկասում, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, № 11, էջ 120-127:
3. Աբեղեան Ա., Դորպատի հայ ուսանողութիւնը, ՀԱ, № 7-12, Վիեննա, 1941, էջ 243-256:
4. Արէշիւան Ն., Արքունական հայ գիւղացին Անդրկովկասում (II). Բաքուի նահանգ, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1887, օգոստոսի 16, № 30, էջ 442-444:
5. Ազրիանո Կոլոչի, Բոչաները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, № 10, էջ 1425-1439:
6. Ա-դօ, Հայերը. Հայերի թիւը Կովկասում (Թովչեան Ե., Լոյս պատկերազարդ օրացոյց Հանդէս 1904 թուականի: Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յաւելուածներով, Թիֆլիս, 1903, էջ 161-166:
7. Աղաբեկյան Մ., Ստուգարանական դիտողութիւններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, ՊԲՀ, Երևան, 1990, № 1, էջ 168-177:
8. Անանուն Դ., Բարձր դասը Հայաստանում և Ազէրբայջանում, ԲՀԳԻ, գիրք Ա. եւ Բ., 1921-1922, Վաղարշապատ, 1922, էջ 1-14:
9. Ասատրյան Գ., Թալիչներ, «Իրան-նամէ», Երևան, 1993, № 4, էջ 17-19:
10. Ավագյան Ա., Եռակի վտարանդին (Կոստան Զարյանի կյանքի պատմութիւնը), ԼՀԳ, Երևան, 1997, № 1, էջ 51-65:
11. Արասխանեանց Ա., Ղալագէ գիւղը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 10, էջ 1596-1599:
12. Արասխանեանց Ա., Բաքւայ նախաշրջանից (սիտեմական տեղեկութիւններ), «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, № 10-11, էջ 902-905:
13. Արասխանեանց Ա., Կինը հասարակութեան մէջ, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1891, № 6, էջ 677-687:

13. Արասխանեանց Ա., Կինը հասարակութեան մէջ, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1891, № 6, էջ 677-687:
14. Արասխանեանց Ա., Խոլերան եւ հասարակութիւնը, «Մուրճ», 1892, № 6, էջ 997-999:
15. Բ.-բ. Մ...եանց, Տեղեկագիր Ղուբայի Հայոց եկեղեցական-ձխական երկսեռ դպրոցների հինգ ամեայ հաշիւների (188¹/₅-188⁸/₉) ուս. տարի, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1891, № 5, էջ 674-689:
16. Բարխուդարյան Ս., Դերբենդի հայ-աղվանական թագաւորութիւնը, ՊԲՀ, Երևան, 1969, դ 3, էջ 125-147:
17. Բարխուդարյան Ս., Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանութիւնները IX-X դդ., ՊԲՀ, Երևան, 1971, № 1, էջ 52-76:
18. Գալստյան Հ., Հակոբյան Ալ., էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում (Գալստյան Հ., Հոգվածներ, հուշագրութիւններ, հարցազրույցներ, Երևան, 2003, էջ 90-92):
19. Դալալյան Տ., Օսեր, «Իրան-նամէ», Երևան, 1997, № 4-5-6, էջ 15-19:
20. Դանիէլ արքեպ. Շահնազարեանց, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Շամախուոյ, «Արարատ», 1870, № ժԱ, էջ 229-231, № ժԲ, էջ 257-263, 1871, № Բ, էջ 257-263, № Գ, 318-323:
21. Էֆենդյան Ս., Մաղրասացիների երկլեզվութեան հարցի շուրջ, ԼՀԳ, Երևան, 2004, № 1, էջ 88-96:
22. Թաղիրյան Է., Կոռնելի լը Բլյուելինի «Ուղեգրութիւնը» որպէս աղբյուր հայ դաղթօջախների պատմութեան, «Իրան-նամէ», Երևան, 1993, սեպտեմբեր, № 4, էջ 20-21:
23. Թոփչեան Ե., Նաւթային արդիւնաբերութիւնը Կովկասում (Լոյս պատկերազարդ օրացոյց հանդէս 1904 թուականի: Տեղեկատու, վիճակագրական, առողջապահական, գրականական, պատմական, գիտական, գեղարուեստական եւ այլ յաւելումներով, Թիֆլիս, 1903, էջ 196-226):
24. Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Եղիշե Առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ուտի գաւառի հարցի շուրջ, ԼՀԳ, Երևան, 1991, № 6, էջ 70-86:
25. Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիներ (Աղվանների առասպելը), «Իրան-նամէ», 1994, № 2, էջ 12-16:
26. Խառատյան (Առաքելյան) Հ., Ուղիների ողիսականը 18-20-րդ դդ. (Պատմութիւն, էթնիկ գոյատեւում, ինքնահաստատում), Հայոց եղեռն. 90, Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 118-170:
27. Խոջաբեկյան Վ., Ցեղասպանութիւնը և հայաթափութիւնը Ազրբեջանում (1918-1990-ական թթ.), ՊԲՀ, Երևան, 2005, դ 1, էջ 21-41:
28. Խուզիւնյան Գ., Մի ուշագրավ քարտեղ, «Երևանի համալսարան», Երևան, 1989, № 3, էջ 37-38:
29. Կանդանոյ Սողանիլի, Տեսութիւն ի վերայ գաւառաց Հայաստանի, «Բազմավէպ», Վենետիկ, հ. Խ, 1882, էջ 288-298:
30. Կարապետեան Մ., ԺԸ դարի առաջին քառորդի մի երկխօսութիւն, «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԳ տարի, № 1-12, Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 375- 476:

31. Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, Երևան, 1989, № 12, էջ 57-70:
32. Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում (Ուշտալ, Ղալակա, Նորչեն գյուղեր), էջմիածին, 1985, № Ը, էջ 45-50:
33. Կարապետյան Ս., Մատրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, Երևան, 1989, № 2, էջ 225-230:
34. Կարապետյան Ս., Աղայիչեն (Նորչեն), «Երկրապահ», Երևան, 1998, մարտի 23, № 4:
35. Կարապետյան Ս., Նորչեն, «Երկրապահ», Երևան, 1998, սեպտեմբերի 10-16, № 28:
36. Կարապետյան Ս., Հայաթափված գյուղերը Ադրբեջանում, «Հանրապետական», Երևան, 1991, հոկտեմբերի 4:
37. Հակոբյան Ար., Արևելյան Այսրկովկասում հայկական և իրանական էթնոմշակութային ներգրուծների շուրջ (մի խմբի ձևավորման օրինակով), ՄԱ, պր. Ա, Երևան, 2002, էջ 26-43:
38. Հակոբյան Ար., Թաթարոս հայերի պատմական որոշ դրվագներ 20-րդ դ. սկզբի ազգամիջյան հարաբերությունների համատեքստում, ՄԱ, պր. Բ, Երևան, 2002, էջ 108-112:
39. Հակոբյան Ար., Թաթարոս հայերի լեզվական մշակույթի շուրջ (18-րդ դ.-20-րդ դ. սկիզբ), «էջմիածին», № Թ, 2002, էջ 70-82:
40. Հակոբյան Ա., «Շիրվան» երկրանվան ծագման հարցի շուրջ, ՄԱ, պր. IV, Երևան, 2007, էջ 61-65:
41. Համբարյան Ա., Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության արտագնացության մասին, ԼՀԳ, Երևան, 1985, № 8, էջ 24-29:
42. Հարությունյան Բ., Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջը, ԲԵՀ, Երևան, 1981, № 1, էջ 108-124:
43. Հարությունյան Բ., Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, ԼՀԳ, Երևան, 1981, № 12, էջ 61-76:
44. Հարությունյան Բ., ՄԼԾ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը 387-451 թթ., ԲԵՀ, Երևան, 1976, № 2 էջ 77-95:
45. Հարությունյան Բ., Մազքթաց Սանհսան թագավորի արչավանքը Հայաստան, ԼՀԳ, Երևան, 1981, № 6, էջ 65-77:
46. Հովհաննիսյան Ս., Ընտանիքի ձևերը, կազմը և ֆունկցիաները վաղ ֆեոդալական Հայաստանում, ՊԲՀ, Երևան, 1973, № 1, էջ 195-208:
47. Ղալթախյան Ս., Հայ-պարսիկները (Հայ-թաթարը) և նրանց լեզուն, «Իրան-նամէ», փետրուար, Երևան, 1995, № 1, էջ 11-14:
48. Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբբաս-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, ԲՀԱ, Երևան, 2006, № 1, էջ 3-19:
49. Մարգարյան Հ., Հայաստան, Իրան, Կովկաս (տարածաշրջանային խնդիրներ), «Գիտության գլորուս», Երևան, 2001, № 1, էջ 65-68:

50. Մարութեան Յ., Ցեղասպանութիւնների շարքեր: Պատմական յիշողութիւնը եւ ինքնութիւնը տարեթուերում ու տեղանուններում (ըստ Ղարաբաղեան շարժման նիւթերի), ՀՀՀ, հ. ԻԷ, Պէյրութ, 2007, էջ 233-284:
51. Յակոբեան Ա., Հայ-թաթերի տարաբաշխվածութեան ու տեղահանութիւնների պատմութիւնից (ԺԸ դարի սկիզբ-ԺԹ դարի վերջ), ՀՀՀ, հ. ԻԱ, Պէյրութ, 2001, էջ 125-142:
52. Յակոբեան Ա., «Վաչագանի փէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում, ՀԱ, Վիեննա-Երևան, 2003, № ՃԺԷ, էջ 45-142:
53. Յակոբեան Ա., Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան անկման ժամանակի մասին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, սլր. XXVI, Երևան, 2007, էջ 72-88:
54. Յակոբեան Ա., Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները (Հայոց դերը 1600: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Երևան, 2006, 123-191:
55. Յուխտ Ա., Ասորիստանի հայկական դաղութի բնակչութեան սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կեսում, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1957, № 7, էջ 38-48:
56. Ոսկանեան Վ., Մի քանի խօսք բողայ անուան շուրջ, ՀՀՀ, հ. ԻԳ, Պէյրութ, 2003, էջ 177-192:
57. Չոբանյան Պ., Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչութեան քանակական կազմը (XVIII դ. վերջին քառորդ), ՊԲՀ, Երևան, 1998, № 3, էջ 60-74:
58. Սամուէլյան Խ., Հայ նահապետական դերդաստանը (Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից), «Արարատ», 1908, № 7, էջ 396-407:
59. Սկազյան Հ., Աղվանից կաթողիկոս Մանուկ Գրիգորիս, «Էջմիածին», 2003, № 2, էջ 39-46:
60. Ստեփանեան Յ., Մօտիկ անցեալէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1964, ԽԲ տարի, մայիս, № 5, էջ 41-48:
61. Ստեփանյան Գ., Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից, «Իրան-նամէ», Երևան, 1997, № 4-5-6, էջ 28-34:
62. Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ., Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան և պատմագրութեան հարցեր, հ. 5, Երևան, 2002, էջ 23-28:
63. Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 2005, էջ 872- 874:
64. Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմութեան, Հայոց պատմութեան հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 8, Երևան, 2007, էջ 152-170:

65. Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայ աղգարենակչության շարժընթացը (XIX դ.), Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 9, Երևան, 2008, էջ 108-123:
66. Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայ աղգարենակչության շարժընթացը (XIX դ.), ԲՀՊՏՀ, Երևան, 2008, № 1, էջ 176-188:
67. Ստեփանյան Գ., Արևելյան Այսրկովկասում «աղբբեջանցի» էթնանվան գործառույթի հարցի շուրջ, ՄԱ, սր. V, Երևան, 2008, էջ 137-145:
68. Ստեփանյան Գ., Շամախին և շամախահայերը (հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի վերջերը), «Վէմ», Երևան, 2009, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 3, էջ 74-95:
69. Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, ԼՀԳ, Երևան, 2009, № 3, էջ 45-53:
70. Ստեփանյան Գ., Ընդդեմ Արևելյան Այսրկովկասի պատմության աղբբեջանական կեղծարարների, «Վէմ», 2009, ապրիլ-մայիս, դ 1, էջ 133-143:
71. Ստեփանյան Գ., Արցախահայության դերը Բաքվի առևտրաարդյունաբերության զարգացման գործում. XIX դ. – XX դարասկիզբ (Համառոտ ակնարկ), Միջազգային գիտա-ժողովի նյութեր նվիրված ԱրՊՀ-ի 40-ամյակին, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 272-276:
72. Վանցեան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 7-8, էջ № 7-8, էջ 1066-1088:
73. Վարդանյան Թ., Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես էթնիկ ինքնության ձևավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով), ԼՀԳ, Երևան, 2001, № 1, էջ 72-78:
74. «Տ.», Բազուի նախահանքերը հնութեան մէջ, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1908, № 11, էջ 496-498:
75. Տէր-Յովհաննիսեանց Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, «Արարատ», 1902, № Ե-Զ, էջ 481-487:
76. Տէր-Պօղոսեան Գր., Հաւարիկի բարբառը, ԲՀԳԻ, 1921-1922, դիրք Ա. և Բ., Վաղարշապատ, էջ 160-175:
77. Ուլուբաբյան Բ., Ազգանից թագավորության տան հարցի շուրջը, ԼՀԳ, Երևան, 1971, № 7, էջ 53-66:
78. Ուլուբաբեան Բ., Ազուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման հանգամանքների հարցի շուրջ, ՀՀՀ, Պէյրութ, 1979, հ. Է, էջ 35-56:
79. Ուլուհոճյան Գ., Գանձասարի կաթողիկոսությունն ըստ Երեմիա Չելեպի քարտեզի (1691 թ.), ՊԲՀ, Երևան, 2003, № 1, էջ 158-165:
80. Փ. Ժ. Լա Շրնէ, Ատրպէյճանի Հանրապետութիւնը, «Դրօշակ», Երևան, 1992, ԻԲ տարի, փետրվարի 12, № 22, էջ 38-46:
81. Փափազյան Հ., Անանուն Տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և անտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գիտ.), Երևան, 1953, № 5, էջ 73-87:

82. Քիւրտեան Յ., Շահեկան վիճակագրական ուղեգրութիւն մը Շամախիի հայոց մասին, «Հասկ», Անթիլիաս (Պէյրուք), 1960, ԻԹ տարի, № 11-12, էջ 446-452, 1961, Լ տարի, № 1, էջ 17-24):
83. Քիւրտեան Յ., Հայ աղատագրական փորձ մը Ժ.Ձ. դարուն (հատուած մը իմ «Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը» գործէս), «Անահիտ», Բարիդ, 1937, Ը տարի, յուլիս-դեկտեմբեր, № 5-6, էջ 59-66:

Բ. ՈՒՒՍԵՐԵՆ

1. Автономов-Спасский К., Баку, КК на 1852 г., отд. III, Тифлис, 1851, стр. 296-309.
2. Автономов-Спасский К., Крепость, Баку 18 ноября 1851 г., КК на 1856 г., Тифлис, 1855, стр. 500-514.
3. Акопян А., Мурадян П., Юзбашян К., К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в.н.э.)», ՊԻՀ, Երևան, 1987, № 3, էջ 166-189):
4. Акопян А., Татоязычные армяне в Восточном Закавказье, Археология (IV) и этнология (III) Кавказа (международная научная конференция). Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, 2002, стр. 193-196.
5. Акопян А., О культурном облике татоязычных армян, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, (материалы международной конференции), Ереван, 17-18 ноября, 2003, стр. 268-269.
6. Акопян А., Далалян Т., О некоторых особенностях идентичности эдессийских армян (Заметки по итогам полевых работ в селе Эдессия Ставропольского края РФ), Археология, этнология, фольклористика Кавказа (международная научная конференция. Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, 2004, стр. 160-161.
7. Акопян А., Татоязычные армяне 15 веков от «армянства» к «армянству». Южный Кавказ: Территории. Истории. Люди. Сборник статей (Heinrich Boll. Stiftung), Тбилиси, 2006, стр. 190-210.
8. Алиев Ф., Города и городская торговля в Азербайджане во второй половине XVIII в., АН АзрССР. Труды института истории, т. XIII, Баку, 1958, стр. 133-173.
9. Алиханова Т., Национальные и этнические меньшинства Азербайджана в XX веке. Археология (IV) и этнология (III) Кавказа (Международная научная

- конференция. Сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, 2002, стр. 197-199:
10. **Арутюнян Б.**, Когда отсутствует научная добросовестность, *ԼՀԳ, Երևան, 1987, № 7, էջ 33-56:*
 11. **Бадалова Ф.**, Восточнокавказские языки (Национально-культурные особенности развития народов Южного Дагестана (материалы круглого стола), Москва, 2007, стр. 121-127.
 12. **Волкова Н.**, Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., *КЭС, № 4, Москва, 1969, стр. 3-54.*
 13. **Газарян И.**, Переселение армян из Персии в Армянскую Область в 1828 г., «Տեղեկագիր» ՀՄՄՀ ԳԱ (Հաս. գիր.), *Երևան, 1957, № 7, стр. 61-71.*
 14. **Григорянц В.**, К истории армянской церкви в Туркмении (конец XIX-середина XX вв.), *ԼՀԳ, Երևան, 1991, № 6, էջ 8-21:*
 15. **Еремян С.**, Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, *Տեղեկագիր ՍՍՍՊ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, ' 7 (12), էջ 33-40,*
 16. **Исмаил-Заде Д.**, Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в., «Исторические записки», т. 66, Москва, 1960, стр. 97-136.
 17. **Карпетян С.**, Памятники средневековой архитектуры в гаварах Шаки и Капалак собственно Албании, «Кавказ и Византия», вып. 6, Ереван, 1988, стр. 223-252.
 18. **Керимов Э.**, Из истории этнографического изучения Азербайджана в русской науке (XV-первой четверть XIX в.). Азербайджанский этнографический сборник (исследования и материалы), вып. I, Баку, 1964, стр. 212-217.
 19. **Кобычев В.**, Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в.: Жилище армян, «Кавказский этнографический сборник», № III, отв. ред. Л. Лавров, М-Л, 1962, стр. 3-68.
 20. **Маркарян С.**, Очерк истории формирования Талышского ханства, в кн.: Очерки по истории и культуре талышского народа (материалы первой международной научной конференции по талышеведению), вып. I, стр. 51-65.
 21. **Мелик-Оганджанян К.**, Историко-литературная концепция З. Буниатова, *ԲՀԱ, Երևան, 1967, № 2, էջ 169-170:*
 22. **Микаелян В., Мирзоян С.**, Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.), *ԼՀԳ, Երևան, 1990, №2, էջ 74-81:*
 23. **Миллер Б.**, Таты, их расселение и говоры, ИООИА, № 8, вып. VII, Баку, изд-е общества обследования и изучения Азербайджана, 1929, 44 стр.

24. **Мнацаканян А., Севак П.,** По поводу книги З. Буниатова «Азербайджан в VII-IX вв.» (Баку, 1965), *ՊԲՀ, Երևան, 1967, № 1, էջ 177-190:*
25. **Мурадян П.,** Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, «Кавказ и Византия», вып. 3, Ереван, 1982, стр. 5-20,
26. **Нейматова М.,** О некоторых эпиграфических памятниках Кубинского, Хачмасского и Кусарского районов, АН АзССР. Труды института истории, т. XIII, Баку, 1958, стр. 305-344.
27. **Ростам Б.,** Судьба курдов в Советском Союзе и после его распада, «Курдистан рапорт», Москва, 1993, сентябрь, № 2, стр. 22-27.
28. **Свазян Г.,** Пример использования исторической науки в экспансивных целях, *ԲԵՀ, № 2, Երևան, 1989, էջ 46-56:*
29. **Смбатян Ш.,** Замечания по поводу книги Р. Геюшева «Христианство в Кавказской Албании: (К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании (сборник статей), сост. П. Мурадян, т. I, Ереван, 1991, стр. 206-227:
30. **Улубабян Б.,** Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории страны Агван» (По поводу книги Ф. Мамедова «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977), *ԲՀԱ, 1979, № 2, էջ 219-232:*
31. **Օитунի А.,** История последней столицы Ширвана (историко-этнографический очерк), ИАКОПСИП. Вып. 3, Баку, 1927, стр. 75-148.
32. **Харатян Г.,** Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.), «Научная мысль Кавказа», Ереван, 2003, № 3, стр. 80-89.
33. **Хачатрян В.,** Население армянской колонии в Астрахани во второй половине XVIII века, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գրտ.), Երևան, 1965, № 7, էջ 77-86:
34. **Черепанов П.,** Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемахи, КК на 1852 г., отд. III, Тифлис, 1851, стр. 425-430.
35. **Юхт А.,** Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в., «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (Հաս. գրտ.), Երևան, 1958, № 1, էջ 37-54:

5. ՊԱՐԲԵՐԱՎԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

ՍՄՍԱԳՐԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

1. «Աղգապրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, 1899:
2. «Արարատ», էջմիածին, 1869, 1870, 1871, 1876, 1887, 1899, 1902, 1908, 1916:
3. «Բաղմապէս», Վենետիկ, 1882, 1908:
4. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1989:
5. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1968, 1973, 1979, 2006, 2008:

6. «Գիտության գլորուս», Երևան, 2001:
7. «Դրօշակ», Երևան, 1992:
8. «Երևանի Համալսարան», Երևան, 1989:
9. «Էջմիածին», Էջմիածին, 1956, 1966, 1970, 1985, 1986, 2002, 2003, 2005:
10. «Իրան-նամէ», Երևան, 1993, 1994, 1997:
11. «Հրաբեր Հասարակական գիտություններ», Երևան, 1971, 1981, 1985, 1987, 1989, 1990, 1991, 1997, 2001, 2004, 2009:
12. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրուս, 1979, 2001, 2003, 2007:
13. «Հայկական աշխարհ», Բագու, 1878:
14. «Հայոց պատմության Հարցեր», Երևան, 2007, 2008:
15. «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության Հարցեր», Երևան, 2002: «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, 1924, 1964:
16. «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 2004:
17. «Հասկ», Անթիլիաս (Պէյրուս), 1960:
18. «Մերձավոր Արևելք», Երևան, 2002, 2007, 2008:
19. «Մուրճ», Թիֆլիս, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1896, 1897, 1899, 1905:
20. «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», Երևան, 1967, 1969, 1971, 1973, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1998, 2002, 2003, 2005, 2008:
21. «Տարազ», Թիֆլիս, 1891, 1892, 1893, 1900:
22. «Տեղեկագիր», Երևան, 1941, 1953, 1957, 1958, 1965:
23. «Վէմ», Փարիզ, Երևան, 1935, 1937, 2009:

Բ. ՈՌՄԵՐԵՆ

24. «Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы», Баку, 1927.
25. «Известия общества обследования и изучения Азербайджана», Баку, 1929.
26. «Научная мысль Кавказа», Ереван, 2003.
27. «Кавказский вестник», Тифлис, 1900.
28. «Кавказ и Византия», Ереван, 1982.
29. «Кавказский этнографический сборник», Москва, 1962.
30. «Курдистан рапорт», Москва, 1993.

ԹԵՐԹԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆ

31. «Առավոտ», Երևան, 1997:
32. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, 1887, 1892, 1890, 1893, 1894, 1895, 1897:
33. «Գործ», Թիֆլիս, 1908:
34. «Երկրապահ», Երևան, 1998:
35. «Կովկաս», Տփլիս, 1847:

36. «Հայաստան», Թիֆլիս, 1917:
37. «Հանրապետական», Երևան, 1991:
38. «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910:
39. «Հովիւ», Թիֆլիզ, 1910:
40. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, 1918:
41. «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1858, 1859, 1871, 1873, 1878, 1883:
42. «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1879, 1880, 1889, 1895, 1897, 1901, 1902, 1908, 1912, 1914, 1916:
43. «Յառաջ», Երևան, 1920:
44. «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1884, 1885, 1886, 1887, 1890, 1891, 1898, 1903:

Բ. ԱՌԻՍԵՐԵՆ

45. «Искра», 1902.
46. «Кавказ», Тифлис, 1893.
47. «Тифлисский листок», Тифлис, 1892.

ՀԱՍԱՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. ԲԵՀ - «Բանբեր Երևանի Համալսարանի»
2. ԲՄ - «Բանբեր մատենադարանի»
3. ԲՀԱ - «Բանբեր Հայաստանի արխիվների»
4. ԲՀԳԻ - «Բանբեր Հայաստանի պետական ինստիտուտի»
5. ԲՀՊՏՀ - «Բանբեր Հայաստանի պետական անտեսագիտական Համալսարանի»
6. ԼՀԳ - «Լրագրեր Հասարակական գիտությունների»
7. ՀԱ - «Հանդէս ամսօրեայ»
8. ՀԱԱ - «Հայաստանի ազգային արխիվ»
9. ՀՀՀ - «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»
10. ՀՀՇՏԲ - «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»
11. ՀՍՀ - «Հայկական սովետական հանրագիտարան»
12. ՄԱ - «Մերձավոր Արևելք»
13. ՄՄԱԵԺ - «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների և ժողովուրդներ»
14. ՊԲՀ - «Պատմա-քանասիրական հանդես»
15. ИАКОПСИП - «Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы»
16. ИООИА - «Известия общества обследования и изучения Азербайджана»
17. КЭС - «Кавказский этнографический сборник»

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արդ ար-Ռաշիդ ալ Բաբուլի - 112
Աբելյան Հ. - 64
Աբելյան Ն. - 16, 19, 20, 35, 46, 76, 80, 101, 104, 127, 169
Աբիս Հ. - 67
Աբխտղոմ վարդապետ (1751-1753 թթ.) - 97
Աբրահամ - 73
Աբրահամ Գ Կրետացի - 37, 49, 70
Աբրահամ դպիր - 88, 197
Աբրահամ հայտ. Շաքեցի - 84
Աբրահամյան Ա. - 21
Ագաթանգեղոս - 22
Ադամյան Ս. - 110, 120
Ադոնց Մ. - 17
Ադարիա Սիսիանեցի - 197
Ազբրի - 77
Աթանաս - 73
Աթանասիան Մ. - 191
Աժդահակ - 22
Այսլերդով Հ. - 192
Ալեքսանդրով Ա. - 8, 51
Ալեքսանդր II - 52
Ալեքսանդր III - 114
Ալեքսանդրյան Ալ. - 171, 180
Ալիշան Ղ. - 14, 67, 74, 113, 158, 159
ալ-Իստահրի, 115
Ալիֆին Ս. - 16
Ալլա Կուլի բեկ - 32
Ալլահվերդյան - 84
ալ-Մասուդի - 115
ալ-Մուքադասի (Մուկադասի) - 27, 56, 115
Ալպոյաճյան Ա. - 28, 36, 43
Ախվերդյան Ն. - 73
Ախվերդով Ա. - 118
Ակինյան Ն. - 24
Ահարոնյանց Մ. - 159
Ադա Մուհամմադ խան - 39, 42
Ադա Բալի Լադրովենց - 97
Ադասարյան Բ. - 167
Ադահ Լ. - 51
Ադուան, տես Մուրադյան Ս.
Աճառյան Հր. - 17, 20, 48, 62, 170
Ամբրոսիոս վրդ. Ռուբենյան - 40
Ամիրյան Թ. (Գիժ Թաթոս) - 99
Այվազյան Գ. - 147
Անանիա արքեպ. Համազասոյա - 68, 194, 196
Անանուն Դ. - 17
Անասյան Հ. - 23
Անդրեաս և Անանիա քարոզիչներ - 110
Անդրեաս արք. Անդրեասյան (Անդրէաս Պոլսեցի, 1869-1874 - 123, 193

Անդրէ և Եղիա - 110
Անտոն վարդապետ - 86
Անտոնյան - 73
Աշուրբեյլի Ս. - 9
Առաքելեան Օ. - 192
Առաքելյան Գ. - 17
Առաքելյան Հ. - 31, 58
Ասլան - 113
Ասլանով Մ. - 192
Առքարով Գ. - 191
Ավազյան Գր. - 49
Ավան Հարյուրապետ - 97
Ավգուստ Ֆոն Հաքստհաուզեն - 34
Ավետով Մ. - 192
Ավետով Յ. - 191
Ավչարյանց Ա. - 73, 154
Ավուզ բաշի - 41
Ավրիլ Ֆ. - 61
Ատամով Ա. - 191
Ատրներսեհ Կուլը (Աշոտ Բագրատունի) - 26
Ատրներսեհ, Համամի որդի - 27
Արամյանց Մ. - 56
Արասխանյանց Ավ. - 167
Արղումանեան - 71
Արշակունիներ - 50
Արչիլ - 26, 27
Արտաշեսյաններ - 50
Արտեմ - 109
Բագրատ (Գեորգ, Զաքի) վրդ. Թավաքալյան - 63
Բագրատ Բագրատիոն - 119
Բագրատունի իշխաններ (Տարոն) - 26
Բագրատունիներ - 27
Բալազուրի - 26, 55
Բահաթրյան Ս. - 126, 127
Բահրամի որդի Շմավոն - 111
Բաղդանով - 156
Բաղդասար մետրոպոլիտ - 157
Բաղդասարյան - 84
Բաշիրյաններ - 85
Բարբարո Ջ. - 57
Բարխուդարյան Վ. - 5
Բարդամյան Հ. (Շամախեցի) - 72, 84
Բարյատինսկի Ա. - 52
Բարսեղ քահանա - 115
Բելյավսկի Մ. - 147
Բեկպաշյան Տ. - 128
Բենիամին երեց - 24
Բեջանով Ա. - 191
Բերեգին Ի. - 13, 52, 109, 110, 112, 121, 155

Բրոննևսկի Ս. - 13, 38, 42, 51, 118, 153
 Բուդաղյան եղբայրներ - 87
 Բուլղատարով Կ. - 191
 Բունիաթով Զ. - 8, 9, 112
 Բուստով Պ. - 13, 37, 38, 40
 Բուրո Վ. - 117

 Գագեմեյստեր Յու. - 13, 21
 Գալուստ - 87
 Գալստեան Վ. - 191
 Գալֆայան Վ. - 64
 Գալլրիէլեան Յ. - 191
 Գարա խան - 158
 Գարագաշյան Ս. - 20, 69, 79
 Գարեգին քհն. Ղուկասյան - 69
 Գեանջեցեան - 71
 Գեյբուլակ Գ. - 8
 Գեյուշև Ռ. - 8
 Գերբեր Հ. - 36, 63, 118
 Գերբեր Հովհան-Գուսատվ - 34
 Գոգիլով - 134
 Գոլիցին Մ. - 118
 Գորոյանց Ն. - 46
 Գրիգոր Լուսավորիչ - 22, 23, 24, 25, 87, 123, 195, 198
 Գրիգոր Մոսէսեան - 191
 Գրիգոր Տաթևացի (Տաթևացի - 1346-1411 թթ.) - 57, 83
 Գրիգոր քհն. Գրիգորյանց - 136
 Գրիգորիս, Գրիգոր Լուսավորչի թոռ. - 23, 87, 193, 194, 196
 Գուլովիչ Ի. - 44, 77
 Գուլիշամբարով Ս. - 16
 Գուլնազար - 106
 Գուրգենյան Գ. - 59
 Գուրգենով Ա. - 192
 Գուրգենով Մ. - 191
 Գևորգ Ե Տիրիսեցի, Հայոց կաթողիկոս - 68, 170
 Գևորգ կայս. Մարգարյան - 194
 Գևորգ - 73
 Դադայան Խ. - 18
 Դանէլ, Մուսուկ Եկանի որդի - 96
 Դանիել արքեպ. Շահնազարյանց (Տարոնեցի) - 13, 21, 47, 54, 74, 75, 82, 89, 90, 98, 101, 103, 104, 105, 107, 122, 123, 171, 180, 193
 Դանիելյան Է. - 25
 Դավթյան Հ. - 179
 Դիրբիչ - 162
 Դրոն Կասսիոս Կոկկեյանոս - 115
 Դիարիս Ա. - 66
 Դյուումա Ա. - 122

Դոլգորուկով Վ. - 117
 Դոլուխանյանց - 73
 Դոնդարյաններ - 85
 Դրենյակին Ի. - 41, 62, 77

 Եաղուպովեանք - 191
 Եաղուբեանց Լ. - 110
 Եգանեան - 71
 Ելուսալիմով Գ. - 192
 Եկատերինա II - 39
 Եղիա Մուշեղյան Կարնեցի - 32, 86
 Եղիազար զանձապետ - 115, 118
 Եղիսազար - 77
 Եղիշա առաքյալ - 114
 Եղիշև ավ. քհն. Գեղամյանց - 21, 134, 136, 154, 175
 Եղիշև պատմիչ - 26
 Եղնայով Ս. - 192
 Եսայի Հասան-Ջալալյանց - 20, 32
 Եսվաղեն թագավոր - 24
 Եվգինե Սեբար - 64
 Եվեցկի Օ. - 13
 Երեմիա արեղա Օշականցի - 51
 Երեմիա կայսերոս - 24
 Երեմյան Ս. - 87
 Երեցյան Ալ. - 167
 Երկարակեցյան Մ. - 158
 Երմոլով Ա. - 45, 120

 Զադրուսկի Լ. - 70
 Զավարյան Ս. - 133
 Զարեմբայ Ֆ. - 66
 Զարյան Կ. - 64
 Զաքար - 6
 Զաքարիա Ագուլեցի - 60
 Զելինսկի Ս. (Ստեփան Մկրտչյան) - 16, 71, 179
 Զեյդլից Ն. - 21, 154, 172
 Զուբով Վ. - 39, 153, 156
 Զուլալյան Մ. - 12

 Էլչի Թաղի - 62
 Էլչի Թաղին Հոքմ, Մանդինի որդի - 61
 Էվլիյա Ջելեբի - 60, 95, 117
 Էփրիկյան Ս. - 6, 14, 81, 114, 136, 150

 Թաղիաղյան Մ. - 114
 Թանվար, որդի Թուման-Շանի - 110
 Թառայան Ս. - 64
 Թառումյան Զ. - 115
 Թառումյան Մ. - 115
 Թավաքալյան - 63, 84
 Թաքսիրի - 110

Թեոդորոս Ռշտունի, Հայոց իշխան - 26
Թոմա վարդապետ - 78
Թովմա (Թուժմա) - 77
Թովմա Մեծոփեցի - 57
Թովմայ - 23
Թովմասյան Գ., խորհրդական - 106
Թուժմա Թավրիզեցի - 29, 83, 197
Թուժմա քհն. - 197
Թուժմայան - 120
Թուժմայով Ն. - 191
Թուժմայով Ք. - 191
Թուժան-Շան - 110
Թունյան Վ. - 17

Ժան Ժակ էլիզե Ռեկլյուժի - 172
Ժերար Գարիտ - 23

Իրն Հառեկայ - 149
Իշխանյան Բ. - 16, 166
Իսմայիլ խան - 45
Իսմայիլ - 18, 30
Իսրայել Օրի - 61, 86

Լա Մաց - 31
Լազարյան Մ. - 44
Լազարյաններ - 65
Լազարյանց Ա. - 148
Լալայան Ա. - 73
Լալայան Ե. - 127
Լալայան եղբայրներ - 153
Լալայանց - 73
Լալահ Ա. - 71
Լանկ-Թեմուր (Լանկ-Թամիր) - 29, 73
Լեո - 20, 30, 38, 133
Լիանոսյան Գ. - 7
Լինչ Հ. - 65
Լուպատինսկի Լ. - 164
Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիեր-Սովբեֆ - 62
Լուկիոս Լուկուլլոս - 115

Խաթուն - 111
Խաչատրեան Հ. - 110
Խառատյան Հ. - 35
Խոջաբեկյան Վ. - 17
Խոսրով I Անուշիրվան (531-579 թթ.) - 26, 32
Խորեն ավ. քհն. Միրզաբեկյանց - 136

Մատուրյանց Ա. - 7
Մոցիկյան Ս. - 115, 138

Կախմախտատով Մ. - 191
Կաճկաճեանց Ե. - 40

Կաճկաճյանց Մ. - 40
Կավատ կամ Կուբադ I, Թագավոր (483-531 թթ.) - 148
Կարապետ եսյ. Այվազյանց - 137, 138
Կարապետ եսյ. Տեր-Մկրտչյան - 170
Կարապետ - 73
Կարապետեան Յ. - 192
Կարապետյան Ս. - 5, 18, 77, 83, 96, 101, 102
Կափեյ, Ազբրեի որդի - 77
Կեմպֆեր է. - 117
Կիստենև Դ. - 16
Կիրակոս վարպետ - 152
Կիրակոս Գանձակեցի - 24, 55
Կիրակոս երեց - 197
Կյուլպենկյան Գ. - 124
Կոնդրատենկո Ե. - 166
Կոռնել լը Բրյուկին - 61, 91, 92
Կոտլյարև Պ. - 16
Կոտով Յ. - 58
Կորկոտյան Զ. - 17
Կրիմսկի Ա. - 177, 178
Կուլիբէկեան Մ. - 123
Կուկ Զ. - 118
Կուրոպատկին - 176

Հալիլուլլահ I Շիրվանշահ - 116
Հակոբ - 73
Հակոբ վրդ. Շամախեցի - 197
Հակոբ Տերունին (Գևորգյան) - 127
Հակոբյան Ալ. - 25, 87
Հակոբյան Ար. - 27, 28, 84
Հակոբյան Թ. - 27
Հակոբյան Հ. - 12
Համամ Հովհաննես - 27
Համբարձում վարդապետ - 113
Համբարձումյան Ս. - 66
Համբարձումով Մ. - 192
Համբարյան Ա. - 17
Հայկազեանց Թ. - 191
Հայկազուն-Երվանդյան Տիգրան (մ. թ. ա. VI դ.) - 22
Հայրապետեան Ա. - 192
Հաջի Չալաբի - 35
Հաջի Կաբուլ - 125
Հասան Դուլիօղլի - 174
Հասան Զաբարօղլի - 174
Հասան-Ջալալյաններ - 105
Հարությունյան Բ. - 23, 82, 87
Հարությունյան Մ. Հ. - 87
Հաքիմ Շաղուպ Բարբիջան - 197
Հովհան Որոտնեցի - 57
Հովհաննես արքեպիսկոպոս - 46

Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանց - 13
 Հովհաննես մելիք - 36
 Հովհաննես Մկրտիչ - 193
 Հովհաննես նվիրակ - 49, 76, 78
 Հովհաննես վարդապետ - 40
 Հովհաննես վրդ. Տեր-Գրիգորյան - 124
 Հովհաննես Տեր-Հարությունյան - 110
 Հովհաննես քահանա - 115
 Հովհաննես քհն. - 197
 Հովհաննես - 73
 Հովհաննիսյան Ս. (Իվանով) - 62
 Հովսեփ, քահանա - 115
 Հովսեփյան Ա. - 127
 Հրապետի որդի Յարութիւն - 96
 Հունան - 57
 Հուսեյն Ալիխան - 148
 Հուսեյն Ղուլի խան - 119

 Ղազար Փարպեցի - 11, 26
 Ղազար քհն. Հովսեփյանց - 35, 36, 126, 150
 Ղազարեան Ա. - 191
 Ղազարյան Գր. - 84
 Ղազարյան - 73
 Ղազիյան Ա. - 18
 Ղալարեկյան Մ. - 129
 Ղալթախչյան Ս. - 172
 Ղարամյաններ - 85
 Ղարիբյան Ար. - 170
 Ղուլի խան (Նազիր շահ) - 37
 Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոս - 43, 115, 118
 Ղուկասեան Գ. - 191
 Ղուկասեան Կ. - 191
 Ղուկասեան Հ. - 192
 Ղուկասեան Յ. - 191
 Ղուկասյան Հ. - 7
 Ղուկասյան Ա. - 7
 Ղուկասյան Պ. - 7
 Ղուկասյան Ա. - 7
 Ղևոնդ քհն. Տեր-Աստվածատրյան - 136

 Մալխասյաններ - 135
 Մակար եպս. Բարխուտարյանց - 14, 21, 29, 35, 42, 47, 55, 74, 75, 77, 80, 82, 83, 85, 89, 90, 91, 97, 99, 100, 101, 104, 105, 132, 133, 153, 160, 168, 170, 172, 173
 Մակինյան Պ. - 64
 ՄաՀմետ - 52
 Մահմուդ Կուլի - 34
 Մահտեսի Գրիգոր բեկ - 64
 Մաղաքիա եպս. Տերունյան - 158
 Մամեղոփա Ֆ. - 8

Մայիլյան Մ. - 128
 Մանդին - 61
 Մանթաշյանց Ա. - 7
 Մանուել Բաջունի - 19
 Մանուչեհր III Շիրվանշահ (1120-1160/4 թթ.) - 116
 Մասուդին - 27
 Մատթեոս Ուռհայեցի - 25
 Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի - 122
 Մատթէոս - 83
 Մատթեոս արքեպ. Վեհապետյան - 194
 Մատյուշկին Մ. - 117
 Մարգար - 73
 Մարգարյան Հ. - 147
 Մարդաքյանդ - 112, 129
 Մարկոս աղա Ալլիմյան - 175
 Մարկոս բեկ Լալայան - 73
 Մարկոսյանց Ի. - 64
 Մարտիրոս եպիսկոպոս - 33
 Մարտիրոս - 197
 Մեծլում Շահնազարյանց Մ. - 73
 Մելիք Հովսեփ Մելիք-Բեկլարյան - 120
 Մելիքյանց Ջ. - 123
 Մելիքով Մ. - 191
 Մելիքով Յ. - 191
 Մելիքով Ռ. - 8
 Մելիք-Ջուճուզ - 44, 45
 Մելիքսեթ բեկ Լ. - 12
 Մելիք-Վան (Հովհաննես) Աթաբեկյան - 120
 Մեհտի բեկ - 39, 40
 Մեհտի Ղուլի խան - 44
 Մեսրոբ քհն. Տեր-Ոսկանյանց - 136
 Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանց - 14, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 85, 89, 91, 101, 115, 133, 135, 150, 153, 154, 156, 175
 Մեսրոպ Մաշտոց - 11, 22, 23, 88, 114, 194
 Միլլեր Բ. - 38, 152, 153
 Միհրդատ - 115
 Մինաս Ավետով - 192
 Մինաս վրդ. Տրգրանյան - 61
 Մինասյան Լ. - 45
 Մինորսկի Վ., - 155
 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով (Հովսեփ Հովսեփյանց) - 42
 Միրզաբեկյանց Մ. - 197
 Միրզոյան Հ. - 7
 Միրմանփանեաց Մ. - 192
 Միքայել վարդապետ - 89, 197
 Մխիթար Տաթևուացի - 57
 Մանուչարով Պ. - 191
 Մխիթար վրդ. Տեր-Մկրտչյան - 16

Մխիտարով Մ. - 191
 Միրտիչ Ա Վանեցի, Հայոց կաթողիկոս - 195
 Միրտիչ - 73, 197
 ՄՀամմադ շահ - 39
 Մնացականյան Աս. - 22
 Մուլախալիլ (Մուլախալիլ) - 40
 Մոնիե, քարոզիչ - 32
 Մովսես Խորենացի - 22
 Մովսես Կաղանկատվացի - 24, 87, 115
 Մովսես, Եվգրինե Աբերարի Հայր - 99
 Մովսէս - 78
 Մովսէսեան Ռ. - 192
 Մովսիսյան Ա. - 80
 Մորենի Ա. - 60
 Մորենս - 113
 Մուսին-Պուշկին, կոմս - 44
 Մուստաֆա բեկ - 41
 Մուստաֆա խան - 39, 44, 106
 Մուստաֆա - 84
 Մուստաֆա-Լալա փաշա - 31
 Մուսիային - 82
 Մուրադյան Ա. - 165
 Մուրադյան Ս. - 80, 113

 Յագոբին Պ. - 16
 Յակոբ Օսմանցի, վարպետ - 64
 Յակոբեան Հ. - 191
 Յակոբջանեան Ի. - 191
 Յակուփ - 77
 Յաղուբյան - 120
 Յան Սարեյս - 61
 Յանսոն Յու. - 167
 Յիրհեր Ղուզի - 77
 Յոհան Լա Մաց, միսիոներ - 31
 Յովհաննէս Իշխան - 37
 Յովհաննէս Վաղանդացի (Ոհաննէս Վաղանդացի) - 57
 Յուզրաշյան Հ. - 156
 Յունգեր Ա. - 33
 Յուսուֆ - 91

 Նադեժդին Պ. - 16, 165
 Նադիր (Նատիր) շահ - 37, 38, 49, 148, 158
 Նաղարբէկով Ջ. - 191
 Նաղարեաններ - 71
 Նազիրի - 63
 Նարինի - 82
 Ներսես ավագ քահանա - 111
 Ներսես Ե Աշտարակեցի, Հայոց կաթողիկոս - 13
 Ներսես վարդապետ - 152

Ներսեսյանց Մ. - 73
 Ներսիսյան Դ. - 99
 Ներսիսյաններ - 59
 Նիկ. Ավգուստ Փոնդեր Նոննե - 147
 Նիկողոսեան Օ. - 192

 Շահ Սաֆի (1629-1642 թթ.) - 25
 Շահ Սուլթան Հուսէյն - 61
 Շահ-Աբբաս I (1587-1629 թթ.) - 31, 45
 Շահաբբաս - 58
 Շահգեղանյան - 120
 Շահկատանով Խ. - 191
 Շահնազարյանց - 73
 Շահնազարով Ջ., մելիք, փոխգնդապետ - 44
 Շահվերդ - 99
 Շայբուտաղ - 77
 Շանապանտով Մ. - 192
 Շապշովիչ Մ. - 16, 54
 Շեյխ Հեյդար - 30
 Շիրվան Շահ - 57
 Շիրվանզադե Ալ. - 17, 55, 64, 68, 80, 130, 149, 174, 175
 Շիրվանշահ Ախսիտան I (մոտ 1160 - 1196/7 թթ.) - 116
 Շիրվանշահ Շեյխ Իբրահիմ (1382 - 1417 թթ.) - 116

 Ռսկան եպիսկոպոս (1785-1796 թթ.) - 115
 Ռսկանեան Ա. - 191
 Ջախմախսարով Յ. - 191
 Չամչյան Մ. - 19, 36, 37
 Չարենց Ե. - 11
 Չարքաղեանց Յ. - 191
 Չերնիշև Ա. - 49
 Չեփմեն Լ. - 59
 Չինկիբլյան - 73
 Չոբանյան Պ. - 12

 Պախտով Ե. - 51
 Պաղտանեան Մ. - 191
 Պայանտիր Պաշխ - 76
 Պասկելիչ Ի. - 54, 113, 148, 162
 Պավլի I - 39
 Պատկանյան Գ. - 50
 Պելչինսկի - 54
 Պետրոս I, 32, 34, 62
 Պիլէզիկեան Հ. - 6
 Պողոս բեկ Լալայան - 39, 80
 Պողոս բեկ, Մարկոս բեկ Լալայանի որդի - 73
 Պոպով Մ. - 66
 Պուսեկար (Բերգար) - 86

- Պոստոմկիրն Ա. - 118
 Պոդոմեոս - 55
 Պուշկին Ա. - 56

 Ջանուսյան - 63
 Ջանուսյան - 84
 Ջավաթ - 39, 50, 52, 53, 55, 95, 109, 148, 155, 157, 160, 161, 165, 183, 196
 Ջենկինսոն Ա. - 57
 Ջիբբի Հ. - 9
 Ջևղեթ փաշա (Ահմեդ Ջևղեթ, մահ. 1894 թ.) - 118

 Ռավվադյաններ - 49
 Ռաֆայել դու Ման (Ժակ Դյուտերտր) - 60
 Ռիխարդ Ֆոն Բյուլման - 182
 Ռչտունի - 26
 Ռուբոմյոսկին Մ. - 132

 Ս. Մեսրոպ Թարգմանիչ - 88
 Սալահ փաշա - 33
 Սալամ-դադե Ա. - 9
 Սալարյաններ - 49
 Սահակ վարդապետ - 91
 Սահակ վրդ. Միքայելյան (1874-1876 թթ.) - 151, 152
 Սահակ Տեր-Ստեփանյանց Գուրգենյան - 64
 Սահակ - 82
 Սամուիլ Գոսլիբ Գմեկին - 51
 Սանամ - 77, 103
 Սաջյաններ - 49
 Սասանյաններ - 26, 29
 Սարգիս արքեպ. Ջալալյանց - 13, 20, 21, 35, 40, 47, 52, 65, 74, 77, 78, 82, 86, 88, 96, 97, 99, 105, 112, 116, 121, 148, 151, 152, 155, 172
 Սարգիսբեկյան Ա. - 91
 Սարգսեան - 11, 71
 Սարգսյան Հ. - 17
 Սարգարով Մ. - 192
 Սարուսյանց Ն. - 153
 Սարուսյանց Ն. - 28, 151, 173
 Սաքսոնիա - 58
 Սաֆարեան Ե. - 191
 Սաֆարեան Յ. - 191
 Սաֆարեան Օ. - 192
 Սաֆրաստյան Ա. - 12
 Սբ. Սիմոն և Սբ. Հովհաննես ճգնաւորներ - 111
 Սբ. Անանիա - 110, 193
 Սբ. Անդրեաս - 110, 193

 Սբ. Գրիգորիս - 40
 Սբ. Եղիշա առաքյալ - 21
 Սեբեոս - 26
 Սեմյոնով Տյան-Շանսկի Պ. - 15
 Սերեբրակով Օ. - 192
 Սերբերյակյանց - 120
 Սեֆյաններ - 29, 49
 Սիմեոն Ա Երևանցի - 20
 Սիմեոն Բզնունի - 197
 Սիմեոն Երևանցի - 25, 36, 60
 Սիմոնյան Ա. - 17
 Սիյասիջիներ - 26
 Սիսական տոհմ - 22
 Սոլաների Կ. - 122
 Սողոմոնյան - 38
 Սպասսկի Ի. - 76
 Սպասսկի-Ալտոնոմով Կ. - 114, 121
 Ստալին Ի. - 51
 Ստարասելսկի Վ. - 130
 Ստեփանեան Մ. - 191
 Ստեփանեան Ջ. - 191
 Ստեփանյան Գ. - 5
 Ստեփանյան Հ. - 27
 Ստեփաննոս Օրբելյան - 22
 Ստեփանոս Թոխաթեցի - 59
 Ստոպանի Ա. - 16, 128
 Ստրասոն - 6, 20
 Սրբոյն Գրիգոր Լուսավորիչ - 24
 Սրբոյն Գրիգորիս Լուսավորիչ - 40
 Սուճբատդադե Ա. - 8
 Սուբախան - 114, 130
 Սուբխայ - 32
 Սուքիաս - 14, 60
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր (=Տրդատ I) - 22
 Վամբեր Հերման (Արմինիուս) - 70
 Վանցյան Գր. - 64
 Վաչագան Բարեպաշտ թագավոր - 24, 114, 115, 193
 Վասակ Սյունի - 26
 Վարդազարով Լ. - 192
 Վարդանեան Բ. - 192
 Վարդանյան Ս. - 18
 Վարսենիկ, դուստր Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի - 114
 Վաքելով Յ. - 191
 Վաքելով Օ. - 191
 Վլաս վրդ. Շամախեցի - 197
 Վոլինսկի Ա. - 32
 Վրթանես Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 23
 Տ. Տ. Գէորգայ Դ - 123
 Տաղավարյան (Չատրճյան) Ն. - 115

Տավրիկյան - 162
 Տարսայիճ - 111
 Տեր Աբաս, Աղվանից կաթողիկոս
 (552-596 թթ.) - 25
 Տեր Աբգար - 136
 Տեր Առաքելեան Գ. - 192
 Տեր Գրիգորեան Ա. - 192
 Տեր-Հովհաննիսյան Գ., տեԲս
 Քաջբերունի Գ.
 Տեր-Հովհանյանց Հ. - 48
 Տեր-Հովհաննիսյանց Եր. - 110, 111
 Տեր-Հովհաննիսյանց Ս. - 73
 Տեր-Յարութէնեան Պ. - 191
 Տեր-Սահակյանց Գ. - 73, 84
 Տէր Աբրահամ - 82
 Տէր Աստուածատուրեն Բ. - 87
 Տէր Կարապետ Աբրահուժով - 191
 Տէր Կարապետ - 89
 Տէր Ղազար - 102
 Տէր Ղազարեան Յ. - 191
 Տէր Յովհաննիս - 103
 Տէր Փիլիպպոս - 88
 Տէր-Ստեփանեան - 71
 Տիգրան II թագավոր - 115
 Տիգրան - 115
 Տիստնովսկի - 44
 Տրդատ I արքա (66-88 թթ.) - 22
 Տրդատ III Մեծ (298-330 թթ.) - 22, 23
 Տրուզսոն Գ. - 119

Րաֆֆի - 78, 119
 Յիցիանով Պ. - 12, 119

Ուղուն-Հասան - 57
 Ուլուբաբյան Բ. - 32
 Ուլլեյն Ս. - 66
 Ունան - 57

Ուտէացուոյ - 31

Փիթոյան եղբայրներ - 7
 Փիրբուղաղյան Է. - 79
 Փիրբուղաղյան Ս. - 64

Քալանթար Ալ. - 112, 124, 128
 Քալանթարեաններ - 71
 Քալանթարյան եղբայրներ - 135
 Քալանթարյան - 73
 Քալաչյան Ա. - 180
 Քալաչյանց Ն. - 155
 Քաջբերունի Գ. - 13, 64, 71, 75, 81, 82,
 83, 89, 90, 91, 171, 179, 180
 Քաջունի Մ. - 19
 Քարամյան Ն. - 46
 Քյաթիբ Չելեբի (Հաջի Խալիֆա,
 1609-1656 թթ.) - 117
 Քյուրտյան Հ. - 59, 90
 Քոսյան Հ. - 63

Օլեարիուս Ա. - 58
 Օհան բեկ - 40
 Օհան խան - 153
 Օհանյան Ա. - 64
 Օհաննէսեան Գ. - 192
 Օհաննէսեան Խ. - 191
 Օհանջանով Գ. - 192
 Օսեփեանց Պ. - 191
 Օսմանյան - 84

Փաթուկան Շ. - 9
 Փարուխ Մ. (Գալստյան Հ.) - 66
 Փիտունի Ա. - 59
 Փրանգյան Ե. - 46, 129
 Փրիդրիխ Մարչալ Փոն Բիբերշտեյն - 51
 Փրիդրիխ Շլեզվիգ-Հոլշտինացի - 58

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ագուլիս - 125
 Ադրբեյջան (Ադրբեյջան) - 6, 7, 8, 9, 10, 18, 46, 49, 51, 53, 70, 128, 131, 179, 182, 183, 184, 183
 Ազալիչեն (Նորչեն) - 48, 95, 96, 106, 108, 168, 195
 Ադատաշեն - 126
 Աթշի-Բագավան - 49
 Ալանաց - 22
 Ալեքսանդրապոլ - 64, 125
 Ալեքսանդրովկա - 165
 Ալեքսեևկա - 162
 Ալթըղազ - 82
 Ալիու (Սալվարդ) - 126
 Ալիդուլիչեն (Աղատաշեն) - 126
 Ալլահ-Ակոպար - 90
 Այսըդոյ - 31
 Ախալցխա - 64, 125
 Ախալքալաք - 64
 Ախալթյան - 126, 127
 Աղահնջք - 126
 Աղբուլաղ (Աղսուլաղ) - 47, 48, 96, 108, 168
 Աղդաշ - 18
 Աղոթատուն - 196
 Աղուան (յունաց Ալբանեա) - 19, 24, 115
 Աղուանից աշխարհ - 11, 14, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 37, 40, 69, 88, 87, 114, 148, 150, 155, 160
 Աղուէ - 42
 Աղուփանք - 34
 Աղսու - 53
 Աղսու գետ - 18, 37, 53, 55, 81, 83, 89, 92
 Աղփան (Ալաղան) - 6
 Աղփանից, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 32, 46, 55, 56, 64, 114
 Աղփանք (Աղուանք) - 17, 19, 20, 21, 25, 26, 29, 115, 161
 Աղբենդ (Աշոտափան) - 126
 ԱՄՆ - 64
 Ամուրափան - 21
 Այգեծոր - 126
 Այղըն - 63
 Այսրկովկաս (Անդրկովկաս) - 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 43, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 59, 60, 62, 65, 66, 69, 70, 74, 76, 116, 121, 125, 131, 133, 139, 142, 148, 160, 161, 162, 167, 171, 181, 182, 184
 Անդեղակոթ - 126
 Անգլիա - 64, 132
 Անդրկասպյան մարզ (Երկիր) - 176
 Անի - 27, 28, 91
 Աշան - 105
 Աշգարադ - 169, 176
 Ապշերոն - 41, 110
 Ապշերոնյան թերակղզի - 4, 6, 7, 19, 35, 84, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 121, 124, 137, 143, 181
 Ասիա - 160
 Ասորեստան - 91
 Ասորիք - 26
 Աստարա ավան - 158
 Աստարա գետ - 158
 Աստրախան - 27, 38, 62, 97, 134, 176
 Ալանաշեն - 9, 47, 48, 96, 97, 100, 108, 195
 Ավեսարանոց - 92, 96, 107
 Ատրպատական - 31, 46, 49, 129, 155, 157, 179
 Ատրպատական-Ադրբեյջան - 51, 70
 Արաբ Սարու - 153
 Արանոտո - 42
 Արարատյան (Արարատեան) դաշտ - 63, 125
 Արաբս - 49, 51, 70, 155, 162, 172
 Արդաբիլ - 46
 Արև զավառ - 32, 95, 171, 173, 182, 183
 Արծվանիկ - 126
 Արկուշա - 156
 Արմավիր - 27
 Արցախ (Ղարաբաղ Կարապաղ, Ղարապաղ) - 20, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 34, 38, 42, 44, 45, 48, 49, 62, 65, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 89, 92, 96, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 114, 115, 120, 124, 125, 126, 127, 134, 138, 152, 153, 157, 159, 170, 181, 183
 Արփաուտ - 48, 49, 78, 93, 168, 193
 Ափշերոն - 113
 Արևելից կողմանք - 25
 Բարադաղ լեռ - 82
 Բաբերդ - 22

- Բագավան - 114
 Բագել - 66
 Բաթուժ - 124, 129, 182
 Բալախան - 112, 129, 134, 135
 Բալախանայն - 138
 Բալախան-Սարունչի - 137
 Բալաք - 126
 Բալիաններ - 27
 Բալուջա - 104
 Բախաղաս - 23
 Բազլիան (Բազլիեան) - 41, 47, 48, 75, 93, 167, 168, 193
 Բաղասական - 23
 Բալի - 135
 Բալիլովի բանտ - 120
 Բանկ - 156
 Բասխալ - 73, 93, 94
 Բարախուժ (I) - 153
 Բարախուժ (II) - 153
 Բարու (Բադու, Պաքու) - 1, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 85, 98, 99, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 155, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 193, 197, 198
 Բելիջի - 40
 Բերդաձոր - 126
 Բերդի թաղ (Բերդաթաղ) - 116, 121
 Բզավանդ (Բզավանդ, Բողավանդ Բօզաւանդ) - 47, 48, 98, 108, 168, 195
 Բիրի-Հեյրաթ - 129
 Բիլխատան - 41, 47, 48, 75, 79, 93, 168, 193
 Բյուզանդիա - 29
 Բնունիս - 126
 Բող-գաղ - 34, 35, 54, 81, 102, 103, 107
 Բոժի Պրոմիսլա - 156
 Բորչալուրի զավառ - 44
 Բուդյոնովսկի - 40
 Բուզովնա (Հայի գյուղ) - 109, 110, 111, 112, 129, 193
 Բուլլա - 109
 Բուն Աղվանք - 8, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 78, 87, 101
 Բոնակոթ - 126
 Բօլի - 47
 Գանձակ (Գանջայոյ, Կէնճէ) - 9, 11, 17, 21, 24, 31, 37, 38, 41, 46, 47, 48, 53, 64, 98, 108, 125, 126, 129, 168, 171, 182, 198
 Գանձասար - 24, 25, 84
 Գարդման (Գիրդիմաչայ գետ) - 42, 74, 75, 82, 90, 95, 96, 99
 Գեշթասֆ (Գուշթասֆ) - 155
 Գետաթաղ - 127
 Գերմանիա - 64, 57, 182
 Գիլան - 26, 33, 38
 Գիշի - 99, 104
 Գիրդիման (կամ Լազիճ) - 101
 Գիրք (Գիրիկ, Կիրք) - 9, 11, 40, 47, 48, 57, 99, 102, 104, 108, 168, 195, 197, 198
 Գյարունց (Կյապունց) - 106
 Գյոքչա (Գեոգչա) - 13, 35, 48, 52, 53, 55, 74, 76, 95, 98, 108, 127, 128, 134, 142, 148, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 176, 177, 180, 181, 183, 198
 Գյոքչա (Գյոքչայ) ավան - 95
 Գյուլիստան - 37, 45, 49, 120
 Գյուլբյան - 109
 Գյուլբա - 41, 48, 49, 77
 Գյուլբաշեն (Գյուլբա) - 75, 82, 93
 Գյուլբաշեն (Գյուլբիլար, Գյուլբիբենդ Կիւրջիլար) - 47, 48, 76, 77, 93, 165
 Գյուլբիստան - 77
 Գյուլթեան (Գիւռճիվան, Կուրջիվան) - 41, 47, 48, 77, 78, 82, 87, 92, 93, 193, 198
 Գողթան (Գողթանեանց) - 22, 85, 127
 Գորի (Գօրի) - 43
 Գորիս - 126, 127
 Գուգարաց - 37
 Գուղգուղ (Գուլգուլ) - 27
 Գուրգան - 40
 Գրոզնի - 27
 Դաղստան - 14, 32, 34, 47, 121, 142, 148, 161, 162, 163, 176, 198
 Դայմադաղ - 48, 99, 108
 Դաշբուլաղ - 97, 104
 Դավաբաթան գետակ - 106
 Դավաչի գետ - 148
 Դարալագյաղ - 127, 128
 Դարա-Քարքանջ - 8, 47, 48, 78, 81, 91, 93
 Դարբանդ (Դարպանդ, Դարպանտ) - 19, 33, 40, 42, 43, 47 տե՛ս Դերբենդ

Դարպաս - 126
Դերբենդ (Դերբենտ, Բալ ալ-Աբվաբ) - 14, 19, 23, 26, 27, 29, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 56, 57, 63, 113, 116, 117, 176, 177, 196, 198
Դիդակ - 42, 75, 77, 79, 81, 97, 98, 100, 107
Դիխան - 153
Դող - 77
Դորպատ - 64
Դուվանի - 109
Դվարի (Դվարիչեն) - 48, 93, 168

Ելիզավետպոլ - 41, 53, 126, 171, 182
Եվդոկիա - 59
Եվլախ - 18
Եվրոպա, 38, 58, 59, 113, 160
Երասխ, 91, 155
Երիցաթուճբ (Բարձրավան) - 126
Եփրատ - 57
Երևան - 41, 53, 60, 64, 65, 84, 125, 127, 133, 137, 142, 152

Ձագալավա գետակ - 55
Ձանգեզուր (Ձանկաղօր) - 96, 97, 125, 126, 127, 128, 134
Ձառափ - 41
Ձարգարան (Ձարկարան) - 40, 41, 42, 47, 48, 79, 93, 168, 194, 198
Ձարխու (խոյլի) - 8, 48, 80, 93
Ձառէ - 42
Ձաքաթավա (Ձաքարթավայ) - 6, 14, 18
Ձեյվա - 153
Ձիստ-Օստ, Կուլտակ - 156
Ձմյուռնիա - 63, 84

Էդեյան ծով - 63
Էջմիածին - 13, 25, 43, 51, 65, 67, 174, 176

Թաբարուարան - 49
Թաղաղյուղ (Թասիկ) - 126
Թաթարստան - 53
Թալա (Թալայ) - 6
Թալարի - 153
Թալասարան - 35
Թալիչ (Թալիչ-Մեյիբ-Ուժուղ) - 81
Թալիչ, 38, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 49, 52, 74, 81, 93, 158, 168, 174
Թաղավարդ - 99
Թաղլար - 74, 78, 81, 98, 99, 107
Թանգի - 81, 83
Թավրիզ (Թաւրէզ) - 46, 47, 57, 86, 91

Թիֆլիզ (Թիֆլիս) - 22, 39, 49, 51, 52, 53, 64, 124, 126, 129, 131, 145
Թոնրավան (Թոռնավան, Թոռնաւան) - 91
Թուբիչեն (Թոփիչեն) - 41, 47, 48, 100, 108, 168, 195
Թուրքիա - 31, 32, 33, 34, 64, 182, 183
Թուրքմենչա - 47

Փիլոյ - 109

Իբերիա - 6
Իկոթ - 88, 100
Ինթա - 110
ԻչերիչաՀար - 116
Իսղահան - 57
Իվանովկա - 162
Իտալիա - 64, 121
Իրան - 26, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 49, 51, 57, 58, 59, 64, 70, 80, 84, 89, 90, 91, 101, 118, 121, 123, 129, 133, 158, 162, 181
Լայլան - 19
Լայլցիկ - 58, 64
Լառ - 101
Լեհաստան - 27, 57
Լենքորան (Լէնքորան, Լանքարան) - 9, 39, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 122, 148, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 179, 181, 183
Լոր - 126
Լուրիստան - 45
Լփինք (Լփնայ) - 25, 82

Խաղաուրտի մահալ - 48
Խալիլ Ուլլահ - 116
Խալիլզավար (Դվարիչեն) - 47
Խանթաթար յերկրէն Քաֆայու (=Թեոդոսիա) - 31
Խանիչեն - 48, 49, 81, 93, 168, 194
Խանձբ - 104
Խաչնի - 153
Խաչին - 27, 42, 77, 96, 97, 102, 104, 105, 106
Խաչմաս կամ Նոր Խաչմաս (Խաչմաղ) - 9, 28, 40, 74, 150, 151, 153, 154, 155, 171, 172, 173, 198
Խնձորեսկ - 96, 127
Խոզնավար - 126
Խոյ - 46, 47, 80, 91, 101, 170
Խոյլի - 80, 101
Խոշավատ - 48, 49, 100, 108
Խոտ - 126, 127

- Խորասան - 26
 Խորդենա - 6
 Խրսան - 19
 Խօլի - 101

 Ծամձոր - 78
 Ծովատեղ - 92

 Կ. Պոլիս - 13, 23, 25, 33, 57, 64, 89, 124
 Կազան - 27, 51, 52
 Կալադարասու (Ղարաղլլաղ, Բերդաձոր) - 126
 Կալիֆորնիա - 124
 Կախեթ - 45, 77
 Կամբեճ (Իորի) գետ - 6
 Կամբեճան (Կամբեճ, Կամբխենա) - 6, 24, 115
 Կապադոկիա - 22
 Կապադակ - 19, 23, 36
 Կապան - 63, 126
 Կապիոն - 26
 Կասպիական մարզ - 21, 49
 Կասպից ծով - 19, 22, 23, 26, 27, 28, 33, 34, 38, 49, 50, 53, 56, 70, 109, 113, 117, 118, 121, 122, 148, 149, 155, 157, 182
 Կասր-է Շիրին - 31
 Կարմախան (Գեարմախան) - 8, 48, 54, 69, 101, 108, 168
 Կարմիր քերձ - 105
 Կարյադինո - 155
 Կարս - 41, 64
 Կաֆա - 22
 Կեսարիա - 23
 Կղըլաղաջ - 109
 Կլլիկիա - 27, 57
 Կիպրոս - 57
 Կիսլավոդսկ - 27
 Կիւնի-ճարտար - 77
 Կյորու (Չորաչեն) - 126
 Կոլխիդիա - 6
 Կոկիսոն (Գյոքչայ) գետ - 95, 98, 100, 105
 Կոռնիձոր - 126
 Կովկաս - 6, 15, 16, 27, 28, 34, 38, 40, 44, 45, 46, 51, 52, 64, 66, 70, 77, 99, 118, 120, 124, 129, 130, 131, 135, 137, 139, 148, 151, 152, 153, 154, 161, 162, 165, 166, 171, 174, 177, 178, 182
 Կովկասեան լեռներ - 6, 13, 26, 28, 55, 70, 82, 95, 148, 152, 165
 Կուզուան (Գիւզուամ) - 47, 102
 Կուլսի աշտարակ (Կըզ Կալասի) - 116, 123
 Կուտկաչեն - 18

 Կուր գետ - 4, 5, 6, 14, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 30, 34, 37, 49, 53, 54, 57, 82, 95, 109, 115, 145, 155, 181
 Հադրութ (Հատրութ) - 74, 77, 86, 96, 98, 107
 Հալած - 109
 Հալեպ - 58
 Հալիձոր - 126
 Հաճէի (Իմերեթիա) - 128
 Հայաղվանք - 25
 Հայաստան - 5, 6, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 38, 41, 46, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 65, 74, 87, 91, 115, 120, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 133, 136, 137, 139, 166, 171, 173, 182, 183
 Հայկական մարզ - 65
 Հայոց Արևելից կողմանք - 25
 Հայոց թագավորություն - 24
 Հայք - 24, 25, 66, 88, 97, 99, 151, 152, 158
 Հաշու - 23
 Հարթաչեն - 126
 Հին Մաճառ - 40
 Հին Նախիջևան - 89
 Հնդկական թերակղզի - 64
 Հնդկաստան - 45, 73, 114
 Հնդար (Հընդար) - 21, 41, 47, 48, 74, 77, 78, 82, 87, 93, 94, 168, 171, 174, 194, 198
 Հոլանդիա - 132
 Հովուզի մահալ (Շամախու գավառ) - 48
 Հունաստան - 64
 Հունգարիա - 27
 Հոռմեական կայսրություն - 29

 Ղազախ - 127
 Ղալակա (Ղալադէ) - 18, 21, 47, 48, 95, 98, 100, 102, 103, 106, 108, 168, 195, 198
 Ղախ (Կախ ավան) - 43
 Ղայաբաչի - 46
 Ղաջար - 47, 48, 83, 93
 Ղալախան - 92
 Ղարադաղ - 42
 Ղարադա - 49
 Ղարաղան գավառ - 47, 80, 101
 Ղարաղուրտ - 153
 Ղարաչա - 161
 Ղարաջալի - 28, 152, 153, 154, 155

Ղարասով - 34
 Ղարաքիրիսա (Սիսիան) - 126
 Ղարղուն - 80
 Ղափալա - 34
 Ղզլար - 27, 40, 41, 153
 Ղզզարասի - 55
 Ղչլաղ - 104
 Ղոչունի մահալ - 48
 Ղրիմ (Խրիմ) - 27, 28, 51
 Ղուբա (Ղուպա) - 7, 9, 14, 27, 28, 34, 35, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 84, 95, 109, 112, 127, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 172, 176, 177, 181, 183, 196, 198
 Ղուբա գետ - 148
 Ղուբաջայ գետ - 148
 Ղուղիշեն - 47, 48, 104, 108, 195
 Ղուտիար գետ - 148

 Ճալեթ - 21
 Ճար - 6, 149
 Ճարասար գյուղ - 74, 78, 81, 98, 105, 107
 Ճիղբերի երկիր - 87
 Ճորայ պահակ - 22, 26, 29

 Մազրասա - 84
 Մազանդարան - 33, 38
 Մազրա (Մուցք, Բարձրավան) - 126
 Մահլայթ - 115
 Մանիսա - 63
 Մանչեստր - 59, 149
 Մաշթաղա - 112, 129, 130
 Մաջառ - 40
 Մասանց կամ Մեյսարի վանք (Մասերի վանք կամ Մեսրափան) - 85, 86
 Մասկատ - 26
 Մասքթայ երկիր - 22
 Մատրասա (Մազրասա) - 21, 29, 41, 42, 48, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 93, 112, 152, 168, 171, 172, 175, 179, 180, 194, 197, 198
 Մարազա - 162
 Մարազա - 48
 Մարաստան - 57
 Մարսեղ - 59, 149
 Մելիթեկ - 165
 Մեծ Քեարքանջ - 78
 Մեծ Առանք (Մեծիրանք) - 25
 Մեծ Խաչմաս - 150
 Մեծ Հայք - 6, 20, 22, 24, 37, 49, 57, 91
 Մեծ Շեն - 126
 Մեծ Սիւնհայ - 97
 Մեծ Քարքանջ - 78
 Մեղրի - 63, 126

Մեյսարի (Մէյսարի) - 21, 33, 41, 42, 47, 48, 85, 86, 93, 168, 194, 197, 198
 Մեյսարու վտակ - 55
 Մինգեչաուր - 21
 Միջագետք - 27
 Միջին Ասիա - 30, 58, 113, 176, 182
 Միրիշեն - 47, 48, 74, 86, 93, 174
 Մշո Առաքելոց վանք - 30
 Մոզղոկ (Մոզղոք) - 27, 40, 41
 Մոկս - 22
 Մոսկվա - 31, 57, 59, 149
 Մոմնա - 92
 Մարվան - 85
 Մուժամբար - 129
 Մուղան - 37, 39, 42, 49, 50, 51, 162
 Մուշկապատ - 99
 Մուշկուր, խանություն - 27, 36, 40, 47, 150

 Նախիջևան - 65, 89, 91, 126, 127, 128, 133, 137
 Նարդեն - 109
 Ներքին Փերիա - 80
 Նիզարադ (Նիյադ-Աբադ) - 33, 117
 Նիմ - 21
 Նիկողաեսկ - 156
 Նինիկ - 105
 Նոր Բայազետ - 127
 Նոր Մաճառ - 40
 Նոր Զուղա - 22
 Նորաշեն - 156
 Նորաշենիկ - 126
 Նորշեն (Ղուղիշեն, Աշղբայրամ) - 9, 18, 41, 47, 48, 49, 77, 87, 93, 103, 104, 108, 168, 195
 Նուխի - 7, 27, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 49, 52, 95, 125, 144, 150, 171, 173, 182, 183

 Շաբիրան - 26
 Շաթայ - 55
 Շաթառ - 55
 Շահաստանայ - 91
 Շաղան - 112, 129
 Շաղատ - 126
 Շամախի - 4, 6, 7, 9, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97,

99, 101, 104, 105, 106, 107, 109, 114, 115, 116,
 117, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133,
 134, 137, 141, 142, 144, 146, 148, 151, 152,
 155, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170,
 171, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 193,
 194, 195, 197, 198
 Շամախինկա - 117
 Շամքոր - 55
 Շապորան դեա - 152
 Շապորան, 55
 Շարոպան (Իմերեթիա) - 128
 Շարուանի նահանգ - 55
 Շարուր - 127
 Շաքի - 14, 18, 19, 23, 26, 27, 32, 34, 35, 36,
 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53,
 55, 65, 95
 Շաքի-Շիրվան - 30, 35, 36, 43
 Շաքու - 105
 Շինուհայր - 126
 Շիրակ - 27
 Շիրվան (Շարվան, Շրուան, Շրվան,
 Շիրուանայ, Շիրուան) - 8, 17, 18, 19, 20, 23,
 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41,
 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 54, 55, 56,
 57, 58, 59, 64, 69, 77, 80, 83, 91, 97, 115, 117,
 149, 161, 162, 172, 197
 Շխար - 90
 Շոշ - 86, 96, 107
 Շվանիծոր - 126
 Շվեյցարիա - 66
 Շուշա Շիրվան - 55
 Շուշի - 128, 129, 134, 155
 Շուքուրչի - 104, 108, 168, 195
 Շոշ - 97

Որմիզդպերոտ - 49

Չատմաս - 35
 Չեմբերիքենդ - 131
 Չինաստան - 59, 121
 Չհարմհալ - 45
 Չող-Դերբենդ - 25
 Չորայ - 25
 Չորսի - 91

Պարթևական թագավորություն - 29
 Պարսկա-Հնդկաստան - 158
 Պարսկաստան - 31, 38, 42, 46, 49, 51,
 62, 80, 89, 90, 91, 101, 123, 172, 181
 Պարտավ (Պարտաւ) - 25, 26, 33, 56,
 114
 Պեատիգորսկ - 27
 Պետրովսկ - 27, 127
 Պիան - 42
 Պիծ - 103
 Պրիկումսկ - 40
 Ջաֆարբադ - 46
 Ջորլու - 21
 Ջրաբերդ - 42, 77, 96, 100, 102, 105
 Ջուղա - 9, 22, 47, 57, 80, 170

Ռանի - 27
 Ռաշտ - 116
 Ռոտիբադա - 49
 Ռոցպատեան - 42
 Ռուչան (Ռուչանաշեն)

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԲԱԶՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
(ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Տեխնիկական խմբագիր՝

Գայանե Բորոխյան

Տպագրիչ՝

Լևոն Մուրադյան

Շարվածքը՝

Թագուհի Մարկոսյանի

Իջեցված է տպագրության՝ 01. 04. 2010 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

019, Երևան, 19, Մարշալ Բաղրամյան 24^Գ

[4000m.]

ԳԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՅ ԳԻՒՆ Գ

FL0297535

111
8343

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1966 թ., Սիսիան քաղաքում, վաստակաչատ հյուան-վարպետ Սրապիոն Ստեփանյանի ընտանիքում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Սիսիան քաղաքում: 1983 թ. ավարտել է տեղի Արշակ Գրիգորյանի անվան թիվ 1 միջնակարգ դպրոցը: 1986-1988 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: 1992 թ. ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի պատմություն և աշխարհագրություն ֆակուլտետը: 1992-1996 թ. սովորել է նույն ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ հայոց պատմություն մասնագիտությամբ: 1996 թ. պաշտպանել է թեկնածուական թեզ՝ «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.» թեմայով և ստացել պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 2008 թ. ստացել է դոցենտի կոչում: 2009 թ. պաշտպանել է դոկտորական թեզ՝ «Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» թեմայով և ստացել պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Նշված թեմաներով հեղինակ է գիտական մի շարք հոդվածների: Զեկուցումներով պարբերաբար հանդես է եկել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում:

Գ. Ստեփանյանն աշխատել է Սիսիանի հանրակրթական մի քանի դպրոցներում, եղել է գիտամեթոդական աշխատանքների դժով փոխտնօրեն Սիսիանի պետական հումանիտար քոլեջում, ապա 2002 թ. անցել է դասախոսական աշխատանքի Գորիսի պետական համալսարանում: 2004-2007 թթ. եղել է նույն համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչը և Ստ. Օրբելյանի անվան պատմության կաբինետի հիմնադիրը: 2008 թ. նոյեմբերից աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Միջուռքի և հայկական դաղթօջախների պատմություն» բաժնում որպես ավագ գիտաշխատող:

Ամուսնացած է, ունի երկու զավակ՝ Սիփան և Սասուն անուններով:

